

**ВЕЛИКИ РАТ СРБИЈЕ ЗА ОСЛОБОЂЕЊЕ И УЈЕДИЊЕЊЕ
СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА: КЊИГА 11,
1927.**

Садржај

ТРЕЋИ ПЕРИОД 1915. ГОДИНЕ
ОПШТЕ ОДСТУПАЊЕ СРПСКЕ ВОЈСКЕ, ПРВА ФАЗА:
ОДСТУПАЊЕ ГЛАВНЕ СНАГЕ НА ЗАПАДНУ И ЈУЖНУ МОРАВУ

29. октобар – Операције непријатељске војске

Операције III аустро-немачке армије

Операције XI немачке армије. Операције I бугарске армије. Операције одреда ђенерала Рибарова. Операције II бугарске армије

Операције српске војске – Операције I армије

Операције трупа Одбране Београда. Операције III армије. Операције Тимочке војске

Операције II армије

Операције трупа Нове Области

Операције трупа Битољске дивизиске области

Ситуација

Наређења Врховне Команде

30. октобар – Операције непријатељске војске

Операције III аустро-немачке армије

Операције XI немачке армије

Операције I бугарске армије. Операције одреда ђенерала Рибарова. Операције II бугарске армије

Операције српске војске – Операције I армије

Операције трупа Одбране Београда

Операције III армије. Операције Тимочке војске

Операције II армије

Операције трупа Нове Области

Операције трупа Битољске дивизиске области

Ситуација

31. октобар – Операције непријатељске војске

Операције III аустро-немачке армије

Операције XI немачке армије. Операције I бугарске армије. Операције одреда ђенерала Рибарова. Операције II бугарске армије

Операције српске војске – Операције I армије

Операције трупа Одбране Београда. Операције III армије

Операције Тимочке војске

Операције II армије

Операције трупа Нове Области

Ситуација

Наређења Врховне Команде

1. новембар – Операције непријатељске војске

Операције III аустро-немачке армије

Операције XI немачке армије. Операције I бугарске армије

Операције II бугарске армије

Операције српске војске – Операције I армије

Операције трупа Одбране Београда

Операције III армије. Операције Тимочке војске

Операције II армије

Операције трупа Нове Области

Ситуација

Наређења Врховне Команде

2. новембар – Операције непријатељске војске

Операције III аустро-немачке армије

Операције XI немачке армије. Операције I бугарске армије

Операције II бугарске армије

Операције српске војске – Операције I армије

Операције трупа Одбране Београда. Операције III армије

Операције Тимочке војске

Операције II армије

Операције трупа Нове Области

Ситуација

3. новембар – Операције непријатељске војске

Операције III аустро-немачке армије

Операције XI немачке армије. Операције I бугарске армије. Операције II бугарске армије

Операције српске војске – Операције I армије

Операције трупа Одбране Београда

Операције III армије. Операције Тимочке војске

Операције II армије

Операције трупа Нове Области

Операције трупа Битољске дивиз. области. Ситуација

Наређења Врховне Команде

4. новембар – Операције непријатељске војске

Операције III аустро-немачке армије

Операције XI немачке армије

Операције I бугарске армије. Операције II бугарске армије

Операције српске војске – Операције I армије

Операције трупа Одбране Београда

Операције III армије

Операције Тимочке војске

Операције II армије

Операције трупа Нове Области

Операције трупа Битољске дивизиске области

Ситуација

5. новембар – Операције непријатељске војске

Операције III аустро-немачке армије

Операције XI немачке армије. Операције I бугарске армије

Операције II бугарске армије

Операције српске војске – Операције I армије

Операције трупа Одбране Београда

Операције III армије

Операције Тимочке војске

Операције II армије

Операције трупа Нове Области

Операције трупа Битољске дивизиске области

Ситуација

Наређења Врховне Команде

6. новембар – Операције непријатељске војске

Операције III аустро-немачке армије

Операције XI немачке армије. Операције I бугарске армије

Операције II бугарске армије

Операције српске војске – Операције I армије

Операције трупа Одбране Београда. Операције III армије

Операције II армије

Операције трупа Нове Области

Операције трупа Битољске дивиз. области. Ситуација

Наређења Врховне Команде

7. новембар – Операције непријатељске војске

Операције III аустро-немачке армије

Операције XI немачке армије

Операције I бугарске армије

Операције II бугарске армије

Операције српске војске – Операције I армије

Операције тр. Одбране Београда. Операције III армије

Операције II армије

Операције трупа Нове Области

Операције трупа Битољске дивизиске области

Ситуација

Наређења Врховне Команде

8. новембар – Операције непријатељске војске

Операције III аустро-немачке армије

Операције XI немачке армије

Операције I бугарске армије. Операције II бугарске армије

Операције српске војске – Операције I армије

Операције трупа Одбране Београда

Операције III армије

Операције II армије

Операције трупа Нове Области

Операције трупа Битољске дивизиске области

Ситуација

Наређења Врховне Команде

9. новембар – Операције непријатељске војске

Операције III аустро-немачке армије

Операције XI немачке армије. Операције I бугарске армије

Операције II бугарске армије

Операције српске војске – Операције I армије

Операције трупа Одбране Београда

Операције III армије

Операције II армије

Операције трупа Нове Области

Операције трупа Битољске дивизиске области

Ситуација

Наређења Врховне Команде

10. новембар – Операције непријатељске војске

Операције III аустро-немачке армије

Операције XI немачке армије. Операције I бугарске армије. Операције II бугарске армије

Операције српске војске – Операције I армије

Операције трупа Одбране Београда

Операције III армије

Операције II армије

Операције трупа Нове Области

Операције трупа Битољ. див. области. Ситуација

Наређења Врховне Команде

11. новембар – Операције непријатељске војске

Операције III аустро-немачке армије

Операције XI немачке армије. Операције I бугарске армије

Операције II бугарске армије

Операције српске војске – Операције I армије

Операције трупа Одбране Београда

Операције III армије. Операције II армије

Операције трупа Нове Области

Операције трупа Битољ. див. области. Ситуација

Наређења Врховне Команде

инв. бр.
7813

ХИ инв. 7813

ТРЕЋИ ПЕРИОД 1915.

ОПШТЕ ОДСТУПАЊЕ СРПСКЕ ВОЈСКЕ

ПРВА ФАЗА

ОДСТУПАЊЕ ГЛАВНЕ СНАГЕ НА ЗАПАДНУ И ЈУЖНУ МОРАВУ

29. ОКТОБАР

І. ОПЕРАЦИЈЕ НЕПРИЈАТЕЉСКЕ ВОЈСКЕ

а) ОПЕРАЦИЈЕ III АУСТРО-НЕМАЧКЕ АРМИЈЕ

Очекивање, да ће доћи до одсудне битке још пред Крагујевцом, није се испунило. Досадањи карактер борби остао је непромењен. Срби су се стално повлачили дајући жилав отпор, али су избегавали свако одсудно решење.

1. — Дејство 8. корпуса

57. дивизија продужила је напад 29. октобра у 8 часова. Због густе магле, артилерија није могла садејствовати. Пешадија је јако трпела од бочне ватре са Чумићког брда 454 и Арнаутовца 336, те је наскоро обуставила наступање.

Лево крило 57. дивизије потпомагано је једном батеријом немачког одреда (мајора Јагова) са Буковачког брда. Један батаљон тога одреда нападао је у тесној вези са 57. дивизијом јужно од Сладуна. 3. немачки корпус овог дана по подне нападао је линију: Војиновац—Кошуће—Шупљаја—Рогац, према томе вршио је притисак на бок противника, који је држао јаке положаје пред фронтом 57. дивизије. Командант 57. дивизије ценио је јачину српских трупа на простору: Беле баре—317—Пасуљица: 4—5 батаљона; на Сремској пољани: 14. пук II. позива; на Пасуљници и Сремској пољани било је и тешке артилерије. У 17.30 часова командант 8. корпуса упутио је два батаљона бригаде Хауштајна позади левог крила на Буковачко брдо. Батаљони су стигли око 23 часа.

59. дивизија наступала је споро, пошто артилерија, због рђавог времена, није могла садејствовати. На простору јужно од Карауле и Вучјака пред 9. брдском бригадом налазио се

српски 5. пук II позива са 4 батаљона, а даље западно пред фронтом 18. бригаде, држало се да има најмање 3—4 српска батаљона. Према исказима заробљеника, српске чете биле су појачане на 200 људи. Повлачење Срба ка центру земље до-нело им је ту корист, да су могли донекле попунити редове својих трупа, како су то и у 1914. години радили. Према томе, опрезност је била умесна. Командант 59. дивизије на-редио је да се напад обустави све док артилеријом не буде добро припремљен. А, пошто је имао само слабу резерву, тражио је од команданта 8. корпуса да му упути ка Овсишту један батаљон из састава бригаде Мразека, која је у ово време била стигла у Божурњу. Батаљон је стигао у Овсиште у 23. 20 часова. Српска артилерија дејствовала је пред вече и око поноћи 29/30. октобра, очевидно у циљу маскирања повла-чења. Командант 8. корпуса наредио је за 30. октобар да се напад, после одговарајуће артилериске припреме, продужи. Решење борбе требало је да падне на одсеку 59. дивизије, којој је додељена целокупна тешка артилерија. 57. дивизија добила је задатак да противника прикује на месту. Поред ра-није придатих батаљона бригаде Хауштајна, команданту ове дивизије стављена је на расположење и артилерија те бри-гаде. Остатак бригаде имао је да се 30. октобра у 6 часова крене као корпусна резерва од Наталинаца ка Буковачком брду. Бригада Мразека добила је наређење, да своје 3 бате-рије упути као појачање 59. пешадиској дивизији, а својом пешадијом да маршује ка Овсишту, као армиска резерва.

2. — Дејство 22. резервног немачког корпуса

26. дивизија тежила је у току 29. октобра да дође на исту висину са десним крилом 8. аустриског корпуса. Диви-зија је отпочела борбу око 10. 30 часова, и после тешке борбе заузела висове Ристино брдо и Парлог; предњи делови избили су до Бачваре кота 610. На десном крилу 22. корпуса задобила је 26. дивизија знатан простор. После заузећа коте 626 јужно од Рудника, где је претходница 26. дивизије за-једно са претходницом 44. резервне дивизије запленила 2 топа и 2 каре, избила је претходница 26. дивизије око 11. 30 ча-сова на Велики врх. Главнина ове дивизије стигла је на простор северно од Рудника; артилерија је делом била зао-стала. Од 44. резервне дивизије, једна бригада избила је 4 км јужно од Рудника; њена главнина зановила је у Доњој Тре-шњевици и Манојловцима.

3. — Дејство 19. корпуса

У X. књизи „Велики рат Србије“, а у одељку: 28. ок-тобар, — Операције III аустро-немачке армије изложено

је, да је командант III армије наредио команданту 19. корпуса да упути једну брдску батерију ђенералу Сорсићу. Депеша, коју је командант 19. корпуса примио, била је погрешна: на место да се упути „једна брдска батерија“, стајало је „једна брдска бригада“. Због овога, командант 19. корпуса изменио је своју за 29. октобар издату заповест, и наредио, да 205. ландштурмска бригада не маршује ка Славковици већ ка рас-крсници путова западно од Горње Топлице. У току 29. ок-тобра поменута грешка откривена је, али је 205. ландштурмска бригада била већ одмаршовала на простор ка Горњој Топ-лици. Према томе, 29. октобра у вече издата је бригади за-повест да 30. октобра упути једну брдску батерију преко Цугуља, друмског лакта западно од Сувобара, и Дамјановог камена у састав одреда пуковника Франца. Командант 19. корпуса наредио је да се 205. ландштурмска бригада у даљем току креће позади 10. брдске бригаде, која је 29. октобра у 17 часова стигла на простор: Цугуљ—Механа, где су била стигла и 2 батаљона са $1\frac{1}{2}$ пољске батерије, које је ђенерал Сорсић према заповести армиске команде био упутио у састав 19. корпуса. Веза са главнином бригаде Франца није била успостављена. Бригада Шварца стигла је око 18 часова са главнином на простор око села Бањани, а са предњим дело-вима на линију: Брајићи—Теочински крст—Запис—668—619 —до друма Бањани—Таково, закључно; 3. батаљон 3. пука који је био упућен преко Сувобара ка селу Брајићи јавио је да су Срби, према причању мештана, напустили Суворовски превој прошле ноћи и да је њихова снага била јачине 3—4 батаљона са 4—6 топа. Других извештаја о противнику није било. Густа магла на висовима онемогућавала је осматрање. Марш је био врло напоран. Пољска артилерија заостала је, јер су се топови и каре морали растављати да би се превукли преко планине, те се није могло очекивати да ће артилерија моћи стићи до Бањана пре 30. октобра у вече. Комора, у-опште, није могла пратити трупе, те је дотурање хране већ за један дан било пресечено.

53. пешадиска дивизија: 20. брдска бригада ове диви-зије стигла је 29. октобра главнином до Мрамора; њени предњи делови потиснули су овог дана по подне противника са гре-бена: Главица—Калиманци. Даље наступање бригаде ка Горњем Милановцу, Срби су тежили да спрече нападом код Накучана и доцније код цркве 465, где је борба трајала до ноћи. 21. брдска бригада, у духу добивене заповести, стигла је до ли-није: Бољковци—Ручићи—Мрамор (источно од села Ручићи). 17. брдска бригада дошла је у Озрен и на висове око тога села; једно одељење истурено је до раскрснице путова ис-точно од Механе 366. Материјално стање 53. дивизије било

је неповољно. Највише се осећала оскудица у хлебу и обући. На лицу места могло се наћи само сена. Четвртина товарне стоке постала је неспособна. Командант дивизије извештавајући о стању навео је ово: „Обустављање операција што пре и за неколико дана неизоставно је потребно, како би се коморе могле уредити, пољске пекарнице привући и трупе снабдети хлебом.“ На основи добивених извештаја, командант 19 корпуса известио је команданта III армије о материјалном стању корпуса и саопштио да привремено намерава обуставити наступање. Али, при овој својој намери, командант 19. корпуса није могао остати, јер је још у току дана добивена директива команде армиске групе која је овог дана из Темишвара премештена у Смедерево, на основу које 19. корпус добива задатак да што пре стигне у Чачак, а садањи задатак корпуса, заштита десног бока III армије, да пређе у целини на одред ђенерала Сорсића. Командант 19. корпуса, још од јутра 28. октобра није имао никаквих извештаја о стању 22. резервног немачког корпуса. Да би могао створити одлуку за рад у току 30. октобра тражио је више пута обавештења о наступању тога корпуса, али га није могао добити, те је у вече 29. октобра молио команданта III армије да га извести о стању код суседног му 22. корпуса.

4. — Садејство шрупа ђенерала Сорсића

У току дана 29. октобра достигнути су маршовски циљеви према диспозицији од 28. октобра и то: Одред пуковника Хаузера: село Бачевци; одред ђенерала Шиса: село Драчић; одред ђенерала Штрајта: висове јужно од Ваљева, и одред пуковника Франца: село Брежђе.

5. — Дејство 62. дивизије

На развој ситуације код 62. дивизије, која је одвојено водила борбу, била је од нарочитог утицаја околност што је због надошле воде, мост на Дрини 27. октобра морао бити скинут. Због тога, немогуће је било извршити 28. октобра издато наређење аустроугарске Врховне Команде, да се одред пуковника Зубера без одлагања упуту на појачање 62. дивизије. Црногорци су успели код Вишеграда да прикују 62. дивизију, која је могла рачунати само на сопствене снаге. Али и да није била прикована код Вишеграда, дивизија не би могла да се крене напред, јер би, због немања моста преко јако надошле реке, немогуће било решити питање дотурања потреба. У циљу прочишћавања подручја до Лима предузет је 28. октобра напад, који је продужен у току 29. октобра. У јутру овог дана, западно од друма Добруњ—Увац успело се заузети висове Црни врх и Грање, а доцније

и Калуђер. Источно од друма, у току 29. октобра није се успело заузети Металку 907. На десном крилу, Црногорци су 29. октобра предузимали напад на висове 578 и 775 северно од села Дринског, али су, и поред двоструке бројне надмоћности, одбивени.

б) ОПЕРАЦИЈЕ XI НЕМАЧКЕ АРМИЈЕ

На фронту западно од Мораве дејствују: 25., 6. и 11. (баварска) и делови 105. дивизије. Трупе су вршиле прелаз преко Лепенице. Лево крило избило је јачом снагом јужно од Баточине, а у исто време вршен је напад ка Парлозима. Српске трупе повукле су се на линију: Морава—Кијево—манастир Грчарица. На фронту источно од Мораве: дејствује 10. резервни корпус (107., 103. и 101. дивизија). Српске трупе на десној обали Ресаве у току ноћи 28/29. октобра повукле су се на леву обалу реке ка линији: Деспотовац—В. Поповић—Бресје.

в) ОПЕРАЦИЈЕ I БУГАРСКЕ АРМИЈЕ

6. дивизија стигла је и то: 2. бригада код Планинице; 1. бригада западно од Зајечара, а 3. бригада је на путу ка Књажевцу. 8. дивизија, наишла је на јак српски отпор, на вододелници између Књажевца и Соко Бање. Левокрилна дивизија заузела је Тресибабу. 9. дивизија, допрла је до линије: с. Тијовац — Периш — Витановац. 1. дивизија, допрла је до линије: Понор — Калуђерово — Врело.

г) ОПЕРАЦИЈЕ ОДРЕДА ЂЕНЕРАЛА РИБАРОВА

29. пешадиски џук, који дејствује левом обалом Јужне Мораве задржат је на положајима Раскрс — Јасен. 32. пеш. џук, који дејствује десном обалом Мораве, наступа ка Владицином Хану. 13. пешадиски џук, који је био десно од 32 пука, упућен је ка с Доњи Романовци, на садејство 26. пеш. пуку, који наступа ка Сурдулици са источне стране.

д) ОПЕРАЦИЈЕ II БУГАРСКЕ АРМИЈЕ

На Кончулском шеснацу. Срби су предузели понова наступање ка Бујановцу са 3 батаљона и 4 топа, али су дочекали јаком ватром и заустављени. Бугарске трупе од Бујановца добиле су појачање од 3 ескадрона и наређење да пређу у наступање. На Качаничком шеснацу, стање је без промене. 2. бригада 5. дивизије, креће се од Криве Паланке долина реке Пчиње ка Бујановцу. Македонска дивизија: 3. бригада стављена је на расположење команданту 7. дивизије; 1. бригада стигла је у Кочане, а 2. бригада западно од Криве Паланке.

ОПЕРАЦИЈЕ СРПСКЕ ВОЈСКЕ

а) ОПЕРАЦИЈЕ I АРМИЈЕ

1. — *Ужички одред*, који је одступао долином Западне Мораве ка положајима на улазу у Овчарско—Кабларску клисуру, пристизао је појединим деловима у току овог дана (29. октобра) на одређене положаје. Штаб одреда кренуо се из Ужица последњим железничким возом до Пожеге, а одатле сувим и око 17 часова стигао је у Марковицу.

2. — *Соколска бригада*. Око 8 часова 29. октобра непријатељ је отпочео напад, тако, да је око 14 часова заузео Трипавац и Мрамор северозападно од Г. Милановца. Трупe ове бригаде повукле су се на положаје код с. Калиманића, држећи до 17 часова Врлетну страну. Због осетних губитака, командант ове бригаде учинио је предлог команданту I армије, да се под заклоном ноћи повуче на следећи положај. У овом времену, непријатељ је јаком снагом надирао од Угриновца и са Рудника ка Г. Милановцу, тако, да је командант бригаде и пре добивеног одобрења за повлачење, одступио овог дана пред вече на леву обалу Клатичевачке реке за непосредну одбрану Горњег Милановца. На правцу Рудник—Мајдан непријатељ је успео пред вече да потисне 9. пук из Дунавске дивизије II позива на положај код села Невади североисточно од Г. Милановца.

3. — *Дринска дивизија II позива*. У току 29. октобра, непријатељ је напао на цео фронт ове дивизије: Милановац—Чумићско брдо—Вучјак—Угљарски вис, а по подне и на Рамаћске висове, са укупном снагом око 3¹/₂ бригаде. Непријатељ је успео, да се приближи Милановцу и Чумићском брду на 200—300 метара, а у сумрак је заузео Парлог и Бачвару. Напад непријатељски на Вучјак и Угљарски вис одбивен је. Због неповољне ситуације код Соколске бригаде, леви бок Дринске дивизије II позива био је у неколико откривен. Међутим, непријатељ је већ јако притиснуо фронт ове дивизије. Обзиром на овакву ситуацију командант I армије издао је 29. октобра у вече заповест ОBr. 8845 у овоме:

Дринска дивизија II позива у току ноћи 29/30. октобра, одмаршоваће на линију заштитничких положаја: Градина—Видловачка глава—Магареће брдо. Један пук са потребном артилеријом упутити на Баре за одбрану левог бока и за заштиту правца од Рамаћских висова.

Командант 9. пеш. пука II позива, да у току ноћи одмаршује са 3 батаљона на Парац брдо (583) на левој обали реке Деспотовице, обезбеђујући правац преко с. Луњевице ка Бресници и Д. Горијевници.

Командант Соколске Бригаде у току ноћи одмаршоваће са својим трупaма на положаје северног излаза из клисуре

на путу Г. Милановац—Чачак, обезбеђујући овај правац и одржавајући незу са 9. пуком II позива.

Командант Ужичког одреда одмаршоваће 30. октобра рано, са главнином на положаје код Марковице, а са потребним снагама остати на левој обали Мораве на положају код с. Видова и Пријевора. Један батаљон Соколске бригаде са 2 топа биће 30. октобра у покрету од Теочина на положај с. Љубић (368) са киме одржавати везу.

Напомена. Дунавска дивизија II позива, која се кретала из састава I армије у састав Трупа Нових Области, и чији је 9. пук задржан код Г. Милановца, налазила се ноћу 29/30. октобра на преноћишту код с. Бреснице, одакле је 30. октобра имала продужити пут преко Краљева и Рашке ка Приштини. Командант I армије учинио је предлог Врховној Команди, да ова дивизија остане и даље у саставу његове армије због тешке ситуације, или да се бар задржи под његовом командом још 3—4 дана. Врховна Команда одобрила је овај предлог.

б) ОПЕРАЦИЈЕ ТРУПА ОДБРАНЕ БЕОГРАДА

У току ноћи 28/29. октобра, непријатељ је нападао на десно крило Тимочке дивизије II позива и лево крило Комбинованог одреда. Овај је напад одбивен. У току дана 29. октобра непријатељ је нападао на цео фронт Одбране Београда, која је држала линију: Рогац—Шупљаја—Драчко поље—Беле воде—Сремска пољана. Борба је била врло јака: непријатељ је местимице задржан нашом артилериском, митраљеском и пушчаном ватром на 700-800 метара испред наших ровова, а местимице је контра нападом одбивен. По добивеним податцима, према десном крилу Одбране Београда, развијена је 25. немачка резервна дивизија, а према левом крилу 2 брдске аустриске бригаде. Врховна Команда ставила је Шумадиској дивизији I позива у задатак, да својим бављењем на положајима на десној обали Лепенице омогући повлачење рупа Одбране Београда преко Крагујевца на главну одбранбену линију, ако ове буду на то принуђене, према томе Шумадишка дивизија I позива требала је да остане на својим положајима дотле, док се већи део трупа Одбране Београда при повлачењу не пребаци код Крагујевца на десну обалу Лепенице. Због тога, што је непријатељ овога дана у вече успео да потисне лево крило Шумадишке дивизије I позива са Парлога и тиме да загрози боку трупа Београдске Одбране, и пошто се Дринска дивизија II позива повлачила на Кутловске положаје, командант Одбране Београда наредио је својим трупaма да се повуку на линију: Распада—Милатовац—Песковита пољана—Товарница, с тим да предњим деловима држе линију: Прњавор—Ресник—Сабовица—Крчмари—к. 306 на коси Рајац.

в) ОПЕРАЦИЈЕ III АРМИЈЕ

У току ноћи 28/29. октобра, дивизије ове армије вршиле су повлачење, и у јутру 29. октобра биле су у овом распореду: *Коњичка дивизија* на линији: Јасеново—Суботица. *Браничевски одред* код Деспотовца. *Моравска дивизија II позива* на положају од реке Дубовнице, преко Белог поља до Међе (источно од с. Брестова). *Дунавска дивизија I позива* на положају Међа—Облогар—Игриште. *Дринска дивизија I позива* на линији: Кадино брдо—Тривуново брдо—Вршић—Чукарка—Средње брдо. *Шумадиска дивизија I позива* на десној обали Лепенице на линији: Брзан—Буква—Стражевица—Главица—Црквина. Пред свима дивизијама било је слабијег пушкарања међу патролама и слабија артилериска ватра са обе стране на линији: Медвеђа—Гложани. Коњичке патроле приметиле су спуштање непријатељских колона у јачини 6 батаљона и брдске хаубичке батерије. Код Шумадиске дивизије I позива на левој обали Мораве била је целог дана борба. После јаке артилериске ватре, непријатељ је знатном снагом избио из Роготске шуме на фронт: Буква—Стражевица и успео да потисне 5. прекоброји пук I позива, ма да је био појачан резервом одсека. Употребом опште дивизиске резерве, непријатељ је задржан, но у 7 часова добивен је извештај, да је 13. пук I позива нападнут на Парлозима и потиснут. Дивизија је заноћила на линији од Мораве преко Брзана—Кијева до Грнчарице.

г) ОПЕРАЦИЈЕ ТИМОЧКЕ ВОЈСКЕ

1. — *Књажевачки одред*. На фронту овог одреда отпочела је борба 29. октобра у 6 часова и трајала је целог дана. Одред је држао линију: Голи врх—Стража—Гарје—Врдејица—Варнички врх. У 13.30 часова непријатељ је успео да заузме Врдејицу; наши делови повукли су се са овог одсека на линију: Оденац—Средњи рт—Планиница. Због пада Врдејице, командант одреда наредио је опште повлачење на линију: Богово гувно—Деветински кам—Главицица, са наслоном на Крстатац. У току овог повлачења, непријатељ је око 16. 30 часова напао на лево крило, које је било посело линију: Оштри кам—Шиљати камен—Скокар—Беле. Ноћ је прекинула борбу. Јачина непријатеља према овом одреду није се могла оценити због магле, али се држи да је на лево крило нападао са 1 пеш. пуком и 1 батеријом.

2. — *Бучјански одред*. По наређењу команданта Тимочке војске, а због неповољне ситуације код Књажевачког одреда, Бучјански одред у току 29. октобра повлачио је своје десно крило на положаје југозападно од Зубетинца између Сланишта и Сланеновачке реке.

3. — *Комбинована дивизија* држала је линију: Оснић—Планиница—Ласово. Одступница ове дивизије ишла је од Бољевца преко Соко бање ка Алексинцу. Због неповољне ситуације код Књажевачког одреда, упућен је, по наређењу команданта Тимочке војске, један пеш. пук Комбиноване дивизије на појачање овог одреда. Иначе на фронту ове дивизије у току 29. октобра није било ничега значајног.

4. — *Крајински одред*. Командант овог одреда добио је 29. октобра наређење команданта Тимочке војске, да се повуче на десну обалу Злотске реке с тим, да на дотадашњим положајима остави јаке заштитнице, које ће се повлачити у вези са заштитничким деловима Комбиноване дивизије. Возове и тешку артилерију да упути одмах кроз Бољевац и да их до даљег наређења заустави на простору Бољевац—Горун. Трупe последње одбране да упути одмах са једним пионирским официром ради оправке пута из Лозице и Рожња ка Мозгову, на коме се послу већ налази 1 вод пионира из Комбиноване дивизије. На основу овог наређења командант одреда предузео је одмах повлачење на десну обалу Злотске реке. На Кремену су остале заштитничке трупе.

д) ОПЕРАЦИЈЕ II АРМИЈЕ

Према директиви Врховне Команде ОВр. 23153, главни правац повлачења II армије био је: Лесковац—Медвеђа—Приштина. Командант армије, због овога, кренуо се још 28. октобра у 6 часова из Ниша за Лесковац, али, на железничкој станици Брестовац добија наређење Врховне Команде да се одмах врати у Ниш, ради пријема најхитнијих наређења. У јутру 29. октобра, командант армије добио је у Нишу наређење Врховне Команде ОВр. 23293, послато из Крушевца 28. октобра, ове садржине: „Кад будете приморани да напустите Ниш, повуците се са Шумадиском дивизијом II позива и Тимочком I позива на Мрамор и браните пут: Прокупље—Куршумлија. Правац: Лесковац—Лебане—Медвеђа—Приштина, као и правац р. Ветерницом обезбедите са остатком снаге, која вам је на расположењу. Са штабом идите у Ниш, а затим у Прокупље.“ У духу овог наређења, командант II армије одређује дивизијама ове комуникациске правце: Шумадиској дивизији II позива пут: Грамада—Ниш. Дивизија прелази Нишаву на гвозденом мосту код града у Нишу па преко трга Краља Милана и Кнеза Михаила излази на друм за Прокупље. Тимочкој дивизији I позива пиротски друм за Ниш, а одатле путем између Нишког гробља и железничке пруге поред касарне 2. пеш. пука за Лесковац.

1. — Дејство Шумадишке дивизије II позива

У току 29. октобра, на фронту ове дивизије, источно од Сврлига: с. Бело Иње—Тројице (580)—Драјинци (726)—Богданица (809), није било ничега значајног. Веза са Књажевачким одредом ухваћена је. Али у циљу тешње везе са овим одредом и затварања Нишевачке клисуре упућен је 1 ескадрон правцем: Плужина—Варош—Сврљишка Топола. Око 17 часова стигао је 11. пеш. пук II позива у Сврлиг и ушао у састав своје дивизије.

2. — Дејство Тимочке дивизије I позива

Дивизија је утврђивала своје нове положаје западно од Беле Паланке на линији: Соколов камен—Ветанска чука (644)—Вучији дел (657), под заштитом 14. пеш. пука, који је био на предстражи на Шпајском положају. У току 29. октобра на фронту ове дивизије није се ништа значајније десило.

3. — Дејство Свођског одреда

Десни одсек на положајима код с. Дарковца и Јабуковика брани правац низ р. Власину ка Свођу. Леви одсек на положајима код с. Љуберађе брани правац ка Мезграји и Свођу. У току 29. октобра, непријатељ је напао на леви одсек преко Крста ка Голашу и Топовици, али без великог успеха. Голаш је остао у нашим рукама.

4. — Дејство Јужно-Моравских трупа

На основу наређења команданта II. армије Обр. 9460, командант ових трупа извршио је груписање својих трупа у овоме:

Ветернички одред (4. коњички пук; 2 батаљона 1. пука II позива; 1 батаљон 10. пука I позива и 2 брдска топа), на положајима код Голема села са задатком да брани до појединаста праваца низ Ветерницу ка Лесковцу и Лебанима, одржавајући везу са нашим трупима у Кончулском теснацу.

Моравски одред (1 батаљон 1. пука II позива; 1 батаљон 16. пука I позива; 1 батаљон 3. пука I позива; 2¹/₂ батаљона 1. пука III позива; 1 батаљон последње одбране и 1 брдска брзометна батерија), на положајима код Владичиног Хана, са задатком да упорно брани правац низ Мораву ка Лесковцу.

Власински одред: *Десни одсек* (4. кадровски пеш. пук; 1 заплена батерија и 2 Дебанжова топа) на положају Голема глава (1173). *Средњи одсек* (17. пеш. пук I позива; 1 пољска брзометна батерија) на положају Кушљин гроб (1625). *Леви одсек* (Добровољачки одред; 1 батаљон 1. пука III позива и 1 пољска брзометна батерија) на положају код с. Црне

Траве. Задатак Власинског одреда је да упорно брани правце низ Власинску реку према Власотинцима.

Пред Јужно-Моравским трупима дејствовале су ове непријатељске трупе: Према Ветерничком и Моравском одреду на левој обали Мораве 29. пеш. пук са 1 брдском батеријом. Аеропланским извиђањем утврђено је да се у изворном делу Ветернице око села Добријанци групишу још неке непријатељске трупе. Према Власинском одреду и то према десном одсеку налази се 13. пеш. пук са 1 брдском и 3 пољске батерије; према средњем одсеку је 26. пеш. пук, 1 гардиски коњички пук и две пољске брзометне батерије, а према левом одсеку изгледа да су делови неког пука. У току 29. октобра на фронту Јужно-Моравских трупа није било ничега значајног. Око 22 часа, командант ових трупа добио је извештај од команданта Ветерничког одреда, да је једна официрска патрола приметилa да се правцем: караула Трстена—караула Копиљак (на старој српско-турској граници) креће 1 бугарски батаљон са 2 митраљеза. Наређено је команданту Ветерничког одреда, да ову непријатељску колону нападне и сузбије.

II) ОПЕРАЦИЈЕ ТРУПА НОВИХ ОБЛАСТИ

1.— *На фронту Брегалничке дивизије*. Ова дивизија затварала је излаз из Качаничког теснаца на положајима код Старог Качаника, а на линији: Слатина—караула Калдери—Врбана. У току 29. октобра по подне непријатељ је према десном крилу (Слатина), држао североисточне падине Шара са 1 пуком и 2 брдска топа. Покушао је само прелаз преко реке Лепенца код карауле Калдери са 2 чете појачане Арнаутима, али без успеха. На Црвеном брегу осматрана су 4 пољска топа. Према левом крилу (с. Врбани) на коти 1270 примећено је једно одељење коњаника (вероватно неки штаб) са стрељачким стројем и 2 брдска топа.

2.— *На фронту Вардарске дивизије*. У току 29. октобра, 18. и 11. кадровски пук потпуно су успели да овладају источним излазима из Кончулског теснаца. Извиђачка чета 12. пука II позива код Липовице, утврдила је присуство непријатеља на утврђеном положају Мучибаба, где има и артилерије. Извиђачка чета 12. пука II позива код Жегре, водила је овог дана борбу са непријатељем који се са Сефера био спустио ка селима Жегру и Стубли, и повукла се на коту 525 на левој обали Мораве, оставивши на десној обали извиђачки део. Непријатељ на овом правцу цењен је око 2 батаљона са брдском батеријом. Села Жегру и Стублу непријатељ је заузео и запалио. Командант Вардарске дивизије добио је од команданта Трупа Нових Области наређење Обр. 9872 од 28. октобра ове садржине: „12. пук III позива; 3 пољска Дебанжова

топа 5. батерије; 2 пољска топа 1. брзометне Крупове батерије, све на положају код села Сојева сачињавају армиску резерву, која је на мом расположењу а под командом команданта 12. пука III позива пуковника Велимира Бељића. Наређујем, да јединице из састава армиске резерве преноће 28/29. октобра на положају код села Сојева (северно од Старог Качаника) и да рано 29. октобра неопажено од непријатеља прикривено се поставе између села Каменоглаве и коте 539 (североисточно од Новог Хана), где ће и даље остати на мом расположењу. На случај крајње нужде командант Брегалничке дивизије I позива може рачунати на јединице из састава армиске резерве и употребити их, али ће ме благовремено обавестити коју је јединицу, којим правцем, са којим задатком, кад и где употребио. Командант резерве потпуковник Бељић подробно ће се обавестити о положају, који држи Брегалничка дивизија I позива; извидети правце кретања ка појединим деловима положаја и проучити прихватне и заштитне положаје, проналазећи најудобније правце кретања ка тим положајима. Командант армиске резерве поставиће и одржаваће везу са овом командом и Брегалничком дивизијом.

3.— *Моравска дивизија I позива* — на маршу из састава II армије у састав Трупа Нових Области — вршила је у току 29. октобра покрет по ешелонима. Штаб дивизиски пошао је из Лесковца у 22 часа. Трупe су зановиле 29/30. октобра на простору од Лебана до Медвеђе. Моравски дивизиски коњички пук, у духу наређења Врховне Команде ОВР. 23315 од 28. октобра, продужио је покрет убрзаним маршом, како би што пре стигао у Приштину.

е) ОПЕРАЦИЈЕ ТРУПА БИТОЉСКЕ ДИВИЗИСКЕ ОБЛАСТИ

1.— *Дејство Тетовског одреда*

На фронту овог одреда 29. октобра у јутру било је овакво стање: На правцу Скопље—Тетово и Качаник—Тетово непријатеља нема већ само побуњени Арнаути, који нападају. На правцу Качаник—Тетово прекинута је веза; правац осигуравају жандармериске патроле. Правац Призрен—Тетово пресечен је од побуњених Арнаута из села Вешала. На правцу Тетово—Гостивар, сва побуњена села порушена су артилеријом. Трупe Тетовске посаде држе Локву и мост на Вардару код Фалиша (250 обвезника, 3 пољска топа очекују се из Гостивара). Командант места у Тетову извиђа у правцу Качаника. Код Брода се налази једна чета жандарма са задатком да држи везу и затвори реку Треску. Командант Битољске дивизије наредио је команданту Тетовског одреда (13. пуку) који је стигао код Гостивара ово: „Крените се одмах за Тетово

са задатком, да што даље овладате правцем ка Скопљу и Качанику у циљу извршења раније датог вам задатка: заштите правца Скопље—Тетово—Гостивар—Битољ. Узмите под команду све трупе које се сад налазе око Тетова. Енергичним извиђањем у правцу Качаника и Скопља узнемиравајте непријатеља.“ На основу овог наређења, командант Тетовског одреда упутио је из Гостивара 29. октобра у јутру:

1 батаљон, митраљеско одељење и вод брдске артилерије преко с. Милетине ка Грумшину у позадину побуњених Арнаута, и даље ка Скопљу у колико то ситуација буде дозвољавала.

1 батаљон са водом артилерије преко Тетова—Лешке—Добришта и даље ка Рогачеву у циљу хватања везе са нашим деловима на десној обали Лепенца.

1 батаљон као резерву у Тетово.

Командант места у Тетову добио је наређење, да држи Вардарски мост док буде приспео батаљон до Грумшина и затим енергично да дејствује у правцу Грумшина. На правцу: Тетово—Скопље потиснути су Арнаути од Тетовског моста; трупе Тетовске посаде опет су заузеле линију: Грумшин—Калдери—Лешница—Локва, где су дошла 3 пољска Дебанжова топа. Батаљон од Милетина био је у ово време још на положају код Милетина, од куда је кренуо тек 30. октобра у 7 часова.

2.— *Дејство Вардарског одреда*

У току 29. октобра трупе овог одреда браниле су прелаз преко Вардара код Велеса. Борба на мостовима код Велеса била је веома упорна. Непријатељ се стално појачавао и пешадијом и артилеријом, избацивши на Велес у току дана око 2000 артилериских зрна. Ситуација код Велеса постала је веома критична. Командант одреда намеравао је овог дана (29. октобра) да под заклоном мрака напусти Велес и да заузме следећи положај на правцу: Велес—Прилеп.

III. СИТУАЦИЈА

У току 29. октобра Врховна Команда примила је ове важније извештаје:

а) *Од команданата I армије:*

ОВР. 8831 у 11,15 часова. „У току 28. октобра код трупа ове армије вођене су борбе на фронту Соколске бригаде и Дринске дивизије II позива. Соколска бригада нападнута је јаким снагама. Око 8 часова напустила је Рудник и задржала се по подне на линији: Љутовица—Врнчани; 9. пеш. пук II позива, који је са једном Данглисовом батеријом послат да потпомогне Соколску бригаду, избио је на положај код села

Сврачковице. Соколској бригади наређено је, да од Суворовске групе остави код Теочина један батаљон и два топа, а цела бригада да се прикупи на линији: Накучани—Градине; 9. пеш. пук II позива задржаће се у току 29. овог месеца код села Сврачковице. Код Дринске дивизије II позива непријатељ је нападао на Чумињско брдо и Росуљу са 6 батаљона и 21 $\frac{1}{2}$ батерије на правцу од Козорепа и Црвенца, а са 2 батаљона од села Влакче и Карауле. Напад је задржан; наше трупе остале су на својим положајима. Трупe Дунавске дивизије II позива по смени налазе се од 8 часова у покрету ка Краљеву. Трупe Ужичког одреда у покрету су ка положајима на утоку Ђетине. Детаљнијих извештаја нема. Армиски штаб премештен је у село Грабовац.“

б) Од команданџа трупa Одбране Београда:

ОБр. 4850 у 20 часова. „У току данашњег дана непријатељ је нападао на цео фронт Одбране Београда. Борба је била врло јака. Непријатељ је местимице задржан нашом артилериском, митраљеском и пушчаном ватром на 700—800 метара испред наших ровова, а местимице вршио је контра нападе, који су одбивени. Уопште непријатељу су причињени врло велики губитци. Наше трупе су се врло добро држале у борби. По податцима које је ова команда добила, према десном крилу развијена је 25. немачка резервна дивизија, а према левом крилу 2 брдске аустриске бригаде.“

в) Од команданџа III армије:

ОБр. 7994 у 12.15 часова. „Армиски штаб је од 10 часова у Гуприји.“

г) Од команданџа Тимочке војске:

ОБр. 662 у 10 часова. Стање на фронту ове војске у току ноћи 28/29. октобра:

1.— Код Књажевачког одреда ноћ је прошла у омањем чаркању. У 6 часова 29. ов. мца непријатељска артилерија почела је дејство на средњи одсек овога одреда.

2.— Код Комбиноване дивизије на свима предњим тачкама дошло се у додир са непријатељским патролама, које су протеране. По исказу једног сељака, 1. батаљон 3. бугарског пука налази се на Западној Краљевици.

3.— Код Крајинског одреда патрола послата у правцу Слатине открила је коњичку бугарску patrolу од 30-40 коњаника, од којих једна патрола отишла је Бору. Друга бугарска patrolа појавила се у правцу Метовнице. Говори се, да се Бугари прикупљују око Рготине и Вражогрнца, а у правцу Оштреља очекују трупе са којима ће се сјединити. Ноћ је прошла на миру.“

ОБр. 674 у 21. 40 часова. „Командант Књажевачког одреда јављајући о исходу данашње борбе на своме фронту извештава, да је због губитка Врлејице принуђен да одступи на линију положаја: Богово гувно—Деведилски кам—Главичица, са наслоном на Крстатцу. Због овакве ситуације код овог одреда и због угрожености одступнице ове војске преко Соко бање ка Алексинцу, наредио сам команданту Комбиноване дивизије, да најхитније упути један пук за појачање Књажевачког одреда.“

ОБр. 675 у 21.50 часова. Стање на фронту ове војске у току 29. октобра:

1. — Код Књажевачког одреда борба је била почела у 6 часова артилериском ватром и трајала је целог дана према целом фронту овог одреда. У 13.30 часова непријатељ је отпочео напад на десни одсек, а нарочито у правцу Врлејице и успео да га заузме. Наши делови са Врлејице повукли су се на линију Оденац—Средњи рт—Планиница. У 16 часова непријатељ је напао и на леви одсек који је поседао Оштри Камен—Шупљи камен—Скокар—Беле. Ноћ је прекинула борбу. Јачина непријатељска је према левом одсеку један пук и једна батерија, јачина непријатељска пред целим фронтом одреда није се могла тачно оценити због магле. Због пада Врлејице одред је принуђен да се повуче на следеће положаје: Богово гувно—Деведилски кам—Главичица са наслоном на Крстатцу.

2. — Код Комбиноване дивизије и Крајинског одреда трупе заузимају одређене им положаје.“

д) Од команданџа II армије:

ОБр. 9503 у 3.30 часова. „Стање армије у току 28. ов. мца

Код Тимочке дивизије I позива данас у 10 часова чела свију колона ове дивизије стигла су у Белу Паланку. У 13 часова сва је артилерија прешла Црвену реку; пешадија иде за њима. Трупe левог одсека, због Нишавске поплаве код Црноклишта и према Чифлуку, успеле су да пребаце возовима артилерију, а пешадија је морала маршовати железничком пругом. Због веома тешког марша трупе су јако заморене, те има велики број заосталих. Комора је сва пребачена преко Плоче. До 18 часова трупе још нису стигле да заузму додељене им одсеке и у покрету су; 14. пук и 1 батерија заузели су Својске положаје. Мост железнички пред Пиротом порушен је. О непријатељу немам никаквих података. До подне непријатељ није гонио. Штаб за ноћас 28/29. биће у Панчареву. — Код Шумадиске дивизије II позива непријатељ ју био на линији Средња планина—Честиљак—Бркине вртаче—Дубраве. Наши: предњи делови повукли су се на линију: Главчина—Мача глава

—Големо Планиште. Једна непријатељска колона у јачини једног батаљона осматрана је у покрету око 14.40 часова код села Гушевца, а у 16.30 часова на Дубрави. Један непријатељски вод примећен је на коси северно од села Извора. Непријатељски делови са Рта отворили су ватру на Станков врх. Веза са 11. пуком није ухваћена, нити са Књажевачким одредом. Упућене су коњичке патроле у ове циљу. — Од Својског одреда немам још извештаја и послаћу га накнадно.
ОБр. 9512 у 11.30 часова. „Стање армије у току прошле ноћи било је:

Код Шумадиске дивизије II позива у току ноћи било је пушкарање са непријатељским патролама испред Тројице, код Главчине и према Миловском брду — врху. На осталом делу фронта ноћ је прошла на миру. Велике ватре виђене су синоћ у селу Извору. — Од Књажевачког одреда добивен је извештај, да је непријатељ јуче по подне на фронту Васиљ — Слатина и да је ноћ прекинула борбу. — Код Тимочке дивизије I позива 14. пешад. пук јуче у 16 часова посео је Шпајски положај, а коњички пук истурен је у Балу Паланку. Остале јединице подилазе одређеним положајима за посудање и прикупљају се. — Од Јужно-Моравских трупа и Својског одреда још немам извештаја“.

ОБр. 9476 у 22.50 часова. „Командант Шумадиске дивизије II позива са ОБр. 3351 од 27. ов. мца доставља ове податке о јачини непријатељских трупа: Од заробљеника из 30. пука дознало се да је 8. Тунцанска дивизија зановила 26. у вече око Књажевца; да је правцем: Књажевац—Тресибаба упућена 2. бригада 8. дивизије (30. и 12. пук) која је учествовала у данашњем нападу. За остале пукове исте дивизије каже, да је 10. пук нападао десно од њих, а 23. пук лево. Заробљеници су чули да се 56. пук налази позади њих као резерва, чули су где говоре официри о заузећу Ниша, где ће сачекати Аустријанце и Немце. Пред фронтом положаја Дренова глава — Сирупат, дивизија је имала према себи 9. Плевенску дивизију (делове 17. и 4. пука 2—3 батаљона и 33., 34., 57. и 58. пук). Вероватно је, да цела ова снага наступа правцем Кална — Сврљиг. Према томе против ове дивизије од 7 батаљона, 4 пољска и 6 брдских топова, наступају 2 непријатељске дивизије 9—11 пукова“.

ОБр. 9526 у 19.50 часова. „Од команданта Својског одреда добивени су ови податци о кретању непријатељском:

1.— Косом од Тумбе преко Шилкарника наступају слабији непријатељски делови који су избили око 6 часова код Гарске механе. Непријатељска пољска батерија налази се северно од Кривога дела. У правцу Добропољске чуке чуло се слабо пушкарање косом од Таламбаса. Непријатељ напада

ка селу Врелу и једним делом се спушта ка Врелској реци, а другим делом је на коти 907 (Суво дрво). Од заробљеног бугарског каплара сазнало се, да се од Црног врха преко Чуке и Таламбаса креће непријатељски 42. пеш. пук, а да 41. пеш. пук иде лево од њега. Оба ова пука су из 1. Софиске дивизије. Пукови су резервни. Са овим пуковима се креће једна брдска батерија, а пољска батерија остала је на Црном врху. На правцу Лужничком, непријатељ је до 8. 30 часова спустио 2 батаљона у село Љубераћу, а затим је знатно јачом снагом напао на одсек Својског одреда, који бране само 2 батаљона са 4 топа, тежећи да обиђе лево крило. Због овога је командант Својског одреда тражио одобрење за повлачење, што му није одобрено.

Од команданта Шумадиске дивизије II позива добивени су ови податци о непријатељу:

1.— Пре подне 2 непријатељске чете утврђивале су се на коти 571 (јужно од села Извора). Личним осматрањем утврђено је, да се код села Извора и на коти 571 налази један непријатељски батаљон.

2.— Према левом одсеку примећено је утврђивање непријатеља на Средњој планини, а у 24 часа непријатељ је отпочео дејствовати са 2 брдска топа са Средње планине на Станков врх.

3.— Примећена је једна колона јачине 1 батаљон и 2 брдска топа у покрету од Средњег врха ка Бело Ињским коритима, за коју се не зна да ли је непријатељска или 11. пеш. пук II позива, који је упућен на Плеш. Наређено је енергично извиђање у правцу колоне.“

б) Од команданта Трупа Нових Области:

ОБр. 9887 у 11. 50 часова. „На фронту Брегалничке дивизије: Качаник—Палиград у току 28. и 29. ов. мца није било важнијих догађаја. Трупe су се прикупиле и донекле уредиле и утврдиле положај. На фронту Вардарске дивизије: а) 18. пук са 2 брдска француска топа и Кончулским одредом (обвезници Косовске дивизиске области) држи положај: Биљача (к. 720) и Карпина, северна страна Кончулског теснаца, а у додиру је са слабијим непријатељским деловима источно од села Кончула. б) 11. пук са 2 француска брдска топа и 2 пољска Дебанжова топа у току 28. ов. мца успео је, да борбом одбаци непријатеља са великим губитцима из Кончулског теснаца и да заузме источни излаз истог. Од команданта Битољске дивизиске области под којим су трупе Вардарског одсека и Тетовског одреда немам извештаја, јер на телеграфској линији: Љум Кула—Пишкореја још нису постављени изолатори. Ја одлазим 29. ов. мца у 7 часова на положај код Брегалничке дивизије I позива.“

ОБр. 23382. *Капетану Маринковићу за ђенерала Сараја—Солун* „Саопштите ђенералу Сарају, да због велике бројне надмоћности Аустро-Немаца са севера и Бугара са истока, наше трупе на оба фронта у повлачењу су. На северном фронту непријатељ је својим левим крилом заузео Свилајначке положаје, а десним крилом је испред Крагујевца. На источном фронту морали смо напустити: Неготин, Зајечар, Књажевац, Пирот и Врање. У Новој Области, непријатељ у јачини до 3 дивизије држи прелазе на Карадагу, а заузео је Скопље и Качаник. Косово је у опасности, а и веза са Битољем и Драчом. Ако уопште ђенерал Сарај мисли и жели да нам притекне у помоћ, онда је то моменат сад, и то што пре. Енергична и брза његова акција у правцу Велеса и Овчег поља ка Скопљу у позадину и бок Бугара, учинила би такву пресију на Бугаре, да би они убрзо морали напустити Качаник и Скопље, а ово би одмах посредно утицало и на држање Куманова и Врање. Са наше стране ми ћемо предузети акцију са Косова у правцу Скопља. На овај би начин најбрже била успостављена веза са нашим савезницима и са Солуном, а са овим бисмо убрзо испливали из кризе, у коју смо запали губитком везе са Солуном. Ово је питање од пресудне важности за садању ситуацију у којој се ми налазимо, и ја молим ђенерала Сараја, да му од своје стране поклони највећу пажњу, и што пре приступи извршењу. У противном, ми, овако одсечени са свих страна, сваким даном долазимо у све тежи положај, како у односу на исхрану тако и на снабдевање оружјем, муницијом и осталим материјалним потребама, па настаје бојазан, да оперативне способности наше војске убрзо не попусте, што би имало кобне последице. О резултату извести.“

30. ОКТОБАР

1. — ОПЕРАЦИЈЕ НЕПРИЈАТЕЉСКЕ ВОЈСКЕ

а) ОПЕРАЦИЈЕ III АУСТРО-НЕМАЧКЕ АРМИЈЕ

1. — Дејство 19. корпуса

30. октобра у 2 часа, командант 19. корпуса добије из штаба III армије (који је 29. октобра стигао у Аранђеловац) извештај, да су трупе десног крила 22. резервног корпуса око 23 часа стигле на Велики врх, и да командант 22. резервног корпуса има намеру у току 30. октобра да крене десно крило до раскрснице путова код села Дивљаке. Западно од друма Рудник—Горњи Милановац, није било делова 22. резервног корпуса, ма да је зона 4 км западно од поменутог

друма била додељена томе корпусу. Празнина између обадва корпуса, омогућила је Србима 29. октобра да са севера нападну лево крило 19. корпуса код Накучана и на вису код Цркве 465. Овај напад Срби су продужили 30. октобра у 3 часа. У 5 часова тражено је од 22. резервног корпуса, да деловима дејствује у бок српских трупа, али томе захтеву није одговорено. После добивеног извештаја о стању код 22. резервног корпуса, командант 19. корпуса добио је основу за даљи рад. Но, и поред добивене директиве да се бржим наступањем што даље избије напред, ипак се, због рђавог стања друмова, неповољног времена, као и због тешкоћа при снабдевању, није могло тражити од бригаа да савладају више од 15 км дневно. У 4.35 часа диспозицијом команданта корпуса наређено је:

- а) Да 10. брдска бригада маршује до Теочина;
- б) Бригада Шварца да наступа једним батаљоном и једном брдском батеријом из села Брајића ка Васковој главици 625; главнином ка Дренови, а заштитним деловима ка Совљаку и на гребен западно од Совљака;
- в) 53. дивизија да упути главнину 17. брдске бригаде ка манастиру Савињи; заштитне делове на Кобилу и Крвавац, а 1 батаљон ка Шаранима за везу са 20. брдском бригадом. Главнина 20. брдске бригаде да наступа до Горњег Милановца; један батаљон да упути преко Пољане — Тоцилино на Руду главицу, а један батаљон и једну брдску батерију преко Заглавца на Парац брдо. Да се 21. брдска бригада упути ка Љутовници, а 205. ландштурмска бригада на Цугуљ. Због отпора Срба, 53. дивизија није успела да дође на одређене положаје. Пред 20. брдском бригадом стишала се борба код Калиманаца и на вису код Цркве 465 око 5.30 часова. Срби су се повукли на линију: Пољане—503—429. Напад на поменуте висове, због глибовитог земљишта, био је врло тежак. У 14 час. борба је била у пуном јеку. У ово доба, 21. брдска бригада, као дивизиска резерва, стигла је на Виноградину. Од 17. брдске бригаде, која је већ око подне била стигла код раскрснице путова југоисточно од Озрена, био је један батаљон на маршу од Такова ка Осоју. У 16 часова командант 53. дивизије наредио је, да тај батаљон одсече Србима одступницу на Пољани. Али, тај батаљон није могао да продре преко Осоја, пошто је тај вис још у вече био у српским рукама. 20. брдска бригада, међутим, успела је да потисне Србе са линије: Пољана—429—Заглавци. На коти 429 заплењено је 6 топова са карама. Обзиром на маглу, ноћ, као и околност да је 26. пешадиска дивизија тога дана по подне ушла у Горњи Милановац, 20. брдска бригада зановила је северно од Горњег Милановца близу вароши, а један

њен батаљон са једном батеријом упућен је у 19.20 часова ка Запису кота. 340. Дивизиска резерва, 21. брдска бригада, заноћила је код села Вричани; 17. брдска бригада остала је са главнином код раскрснице путова источно од коте 366. Обе самосталне бригаде 19. корпуса (10. брдска бригада и бригада Шварца) стигле су на одређена места преноћишта без сукоба са Србима. Бригада Шварца због тешког земљишта имала је да савлада нарочите тешкоће. Привлачење пољске артилерије и коморских возова преко Озрена било је искључено.

Физичко стање трупа 19. корпуса, због непрестаних маршова, рђавих путова, непрестаног биваковања, и нарочито због недостатка хране, било је тако неповољно да је командант корпуса био принуђен учинити команданту III армије представку и објаснити му, да је даље наступање постало немогућно. Да би трупе потпуном снагом могле наступати, било је неизоставно потребно да се операције за кратко време обуставе, како би се дотурање потреба могло довести у редовно стање, а комора, која је била јако проређена, могла попуњити. Застој у операцијама био је потребан још и због привлачења не само заостале тешке артилерије већ и мостовних тренова, који су у даљем току били потребни за пребацивање преко Западне Мораве. У 21 час добивена је армиска диспозитивна за 31. октобар. Обзиром на учињену представку наређено је само то, да бригаде достигну маршовске циљеве, који су им били одређени за 30. октобар. Једино 10. брдска бригада имала је да изврши кратак марш до Механе и групе кућа у друмском трокуту североисточно од Кремена (648). Кад је од команданта III армије добивена заповест команданта армиске групе, у којој се наглашава „да при свој потребној тежњи свих команданата да постигну неминовно потребно брзо одсудно решење, ипак ни на ком месту не сме доћи до ма каквог неуспеха, због прекида позадњих веза“, мишљење команданта 19. корпуса, да је застој у операцијама, у циљу регулисања дотурања потреба, неизоставно потребан, било је још више учвршћено. Преко овог мишљења, које је командант 19. корпуса, свестрано образложио, командант III армије издао је ову заповест: „Ако би због материјалног и физичког стања трупа било потребно да се спорије наступа, у том случају треба што пре кренути бар једну бригаду ка Чачку и снабдети је са свима потребама. Важно је, да се прелази преко Мораве код Чачка заузму непорушени“.

2. — Дејство 22. резервног корпуса

Овај корпус водио је 30. октобра борбу, тако: 26 пешадиска дивизија и 88. бригада 44. резервне дивизије, овог

дана по подне, после жестоке борбе, заузеле су Горњи Милановац и висове југозападно од те вароши; на висовима источно од Горњег Милановца у вече се још водила борба. 43. дивизија, која је била одвојена широком празнином, налазила се у ово време на заузетим висовима: Голо брдо 775—Велика Божурова главица и близу Цркве јужно од Орнице 570. Срби су се били повукли испред ове дивизије на линију: Рамаћа—Врбица. Главнина 44. резервне дивизије, груписана у две линије, заноћила је у Блазнави.

3. — Дејство 8. корпуса

На фронту овога корпуса где се у вече прошлог дана рачунало, да ће бити жилавог отпора, Срби су се ноћу 29/30. октобра повукли.

59. дивизија. Артилерија ове дивизије, која је требала да продужи напад, била је због кише и густе магле принуђена да сачека док се атмосфера не прочисти. Међутим, у 9.30 часова обе бригаде 59. дивизије известиле су да су Срби напустили своје положаје, и да је према томе отпочело гоњење. У исто време јавио је командант 9. брдске бригаде, да су његови батаљони толико изнурени, да се једва крећу напред. На основу тога командант 59. дивизије наредио је да се наступање продужи само до линије: Чвор гребена 1 км југоисточно од коте 650—Вучјак (9. бригада)—Чумићко брдо 430—кота 381 (18. бригада). На висове Лупоглав и Студена вода, истурити предња одељења. Око 10.30 часова магла се нагло дигла, те су српске заштитнице на Лупоглави и Студеној води, тучене лаком и тешком артилеријом, принуђене на повлачење. По подне пала је опет густа магла; поуздано констатовање нових српских положаја на простору: Мл. Врбица—Крш—Појазитово брдо, није било могуће. Делови армиске резерве (1 батаљон на Козорепу и 3 батаљона близу коте 410), који су прошлог дана у вече придати 59. дивизији, враћени су бригади ђенерала Мразека, који је са остатком својих трупа (3 батаљона) у току овог дана стигао у Овсиште.

57. дивизија. Извештај о повлачењу Срба добивен је после 9 часова. Командант 57. дивизије примио је извештај о намери команданта 59. дивизије те је наредио ово: „Да 6. бригада наступа до линије: кота 281—Сремска пољана—340; да 2. бригада наступа до линије: од левог крила 6. бригаде преко Пасуљице, јужно од коте 317, до везе са немачким трупама с тим, да упути по једно извиђачко одељење на Мали Шењ 330 и ка Дебељаку. Дивизиска артилерија упућена је на Сремску пољану у циљу дејства ка Малом Шењу и Крчмару: а пољски дивизион бригаде Хауштајна код коте 317

у циљу дејства ка Дебељаку. Дивизиска резерва: један батаљон код цркве села Чумића, а придата 2 батаљона бригаде Хауштајна 2 км северно од коте 317. Обе бригаде 57. дивизије стигле су до подне на одређене положаје. Јаче борбе имало је само лево крило на коти 317. Источно и у вези са овом дивизијом нападао је немачки одред мајора Јагова. После борбе на коти 317, десно крило 57. дивизије избило је до коте 269. Према наређењу команданта 8. корпуса, остатак бригаде Хауштајна наступао је овог дана по подне позади левог крила корпуса до Вртарске механе, а две њене пољске батерије дејствовале су заједно са двама брдским батеријама 2. брдске бригаде са положаја код коте 317 ка Војиновцу и потпомагале су борбу суседне немачке дивизије. Извештаји о противнику, које је дивизија добила до подне, указивали су на то, да су јаче српске снаге заузеле положаје на линији: Бањача—Мали Шењ—Крчмара—Собовица. До вечери пак, било је утврђено, да се пред фронтом 57. дивизије налазе само слабе српске снаге, док се њихова главнина била повукла. Према извештају команданта 3. немачког корпуса, код Крагујевца су биле осмотрене ове ослоне тачке: Рујевица 486—Главица Шљивовачка 497—школа 325—Милатовица—Самар 235—Бабина механа 536. Тачнијих података додуше није било, но и поред тога, командант 57. дивизије сматрао је као вероватно да ће Срби на тој већ од дуже времена фортификациски утврђеној линији положаја, у циљу заштите Крагујевца, давати најжилавији отпор. Ово размишљање узео је командант 57. дивизије у обзир, при стварању плана за даље наступање дивизије.

Диспозицијом команданта 8. корпуса за рад у току 31. октобра наређено је: „59 пешадиска дивизија наступа простором између линије Врбица—Парлог и Механе 381—Пајазитово—Лак; 57. пешадиска дивизија источно од 59. дивизије до друма ка школи 273 закључно. Тешка артилерија остаје у прво време код 59. дивизије у циљу дејства ка Кршу и Пајазитову; а после заузећа поменутих висова упутиће се преко пољане у рејон 57. пешадиске дивизије. У саставу 57. дивизије остају раније придати делови бригаде Хауштајна (2 батаљона, 2 пољске батерије). 59. пешадиска дивизија располаже и даље са 3 пољске батерије бригаде Мразека.“ На основи ове диспозиције, командант 57. дивизије наредио је, да се најпре заузме линија: Доње Грбице—Дебељак. Са ове линије продужити наступање само у томе случају, ако на линији раније наведених ослоних тачака не би било јачих српских снага; иначе чекати док се напад дивизије не припреми артилеријом, која је, према диспозицији команданта корпуса, имала да дође у њен састав. И поред тога што су

заробљеници јавили, да се Крагујевац евакуише, командант 57. дивизије рачунао је још увек, да ће се Срби зауставити за борбу пред овом вароши. Па, ни III армска команда као и команда армиске групе још увек није веровала, да ће Срби добровољно напустити Крагујевац. Ово се објашњава тиме, што је, према добивеним извештајима изгледало, као да су Срби пребацивали део својих снага са фронта XI армије ка фронту III армије.

Добивени извештаји у току последња три дана, давали су овакву слику о распореду српских снага: „Према 19. корпусу на простору северозападно од Горњег Милановца: 3 пука III позива (5., 6. и 11. пук). Пред 26. пешадиском дивизијом јужно од Рудника: Дунавска дивизија II позива. Пред фронтом 43. резервне дивизије и пред 8. корпусом: Дринска дивизија II позива, Тимочка дивизија II позива, једна комбинована дивизија (са пуковима 10. кадр., 19. кадр., 7. пук II позива) Сем тога пукови: 13. I позива; 7. III позива, и 15. III позива. Поред свега овога, један код Страгара заробљени војник 19. пука I позива изјавио је, да је цела Шумадијска дивизија I позива са 5. прекобр. пуком 27. октобра одмаршовала у југозападном правцу, а један југозападно од Страгара заробљени војник 5. пука I позива јавио је, да је 27. октобра његов пук и један прекобројни пук III позива био на простору око Вучјака 570. III армска команда извукла је из тих података закључак „да се код Горњег Милановца прикупљају јаче српске снаге, вероватно у циљу парирања обухвата, који је претио од 19. корпуса.“ Према томе претпостављало се, да ће Срби давати отпор код Крагујевца.

4. — Дејство одреда ђенерала Сорсића

У току дана 30. октобра, колоне овог одреда стигле су, и то: пуковник Хаузер, код села Мрчићи; ђенерал Шис, на простор Башинац; ђенерал Штрајт, код села Бачевци; одред пуковника Франца на Маљен; слаби заштитни делови избили су до Градина 1030 и до механе Пресеке. Према томе заузета је без борбе вододелница између Колубаре и Западне Мораве.

5. — Дејство 62. дивизије

У току дана 30. октобра, црногорске трупе нису прелазиле линију: Кобиља глава 817, висове јужно од села Дринског 712, југозападну ивицу Шупља стена, Стене 589, 605, Источно од друма: Добруњ—Увац, успело се пред зору заузети Металку 907 и вис 887. Црногорци, због обухвата, који је био предузет преко Горњег Вардишта, одступили су ка југу. У даљем току дејства, 9. ландштурмска етапна бригада имала је задатак, да напада са обе стране друма и да избије

до линије: Врановина 995—Тамница 1072 (Бијело брдо). На левом боку у правцу Ужица извијала је једна чета, која је јавила да до Шаргана и Кремне нема противника; додуше, становништво је било наоружано и врло непријатељски расположено, тако да су патроле упућене ка Ужицу биле често нападане. Црногорци су се повукли на вис западно од Пољанице 875, Тамница 1072, а по подне потиснути су са гребена западно од Пољанице, и ако су били добро потпомогнути артилеријом са Варде. Ноћу 30/31. октобра извршили су три контра напада, који су одбивени. Источно од друма нападали су такође ноћу на одред, који је наступао ка Мазуле брду, али и ту нису имали среће.

*

Ма да је створена ситуација за Србе била врло неповољна, команда армиске групе рачунала је још увек са могућношћу „једне одсудне битке код Крагујевца“, што произлази из директиве, коју је командант III армије примио у 19.40 часова:

„I бугарска армија наступа брзим темпом ка линији: Параћин—Ниш. У долини Јужне Мораве II бугарска армија затворила је противнику правац ка југу. Са севера потискују стално III и XI армија. Десно крило III армије приближује се горњем делу Западне Мораве. Према томе српској војсци остаје једино или да одступи у југоисточном правцу ка непролазном, планинском простору или да бије одсудну битку код Крагујевца. III армија има задатак да својим десним крилом што могуће пре избије у горњи део долине Западне Мораве, како би дефинитивно принудили српску војску да се бије, како би у даљем току својим наступањем ка Краљеву избили у позадину противника и како би му пресекла одступни правац ка југозападу. У овом циљу одред Сорсића треба своје наступање да продужи ка линији: Пожега—Видова. Томе одреду спада у задатак: заштита десног бока војске. Коњицу, која долази у његов састав, треба сву употребити за тај задатак. Треба настојати, да се са 62. пешадиском дивизијом успостави веза, а са 19. корпусом тежити ка Чачку. 19. корпус наступа ка Чачку и одатле се повија у Моравску долину. Да ли ће се главнина корпуса употребити на северној или на јужној обали зависиће од околности. Главнину III армије (22. и 8. корпус) треба упутити десним крилом ка селу Гунцати, а левим крилом преко југозападног излаза Крагујевца. Једну дивизију десног крила упутити од Горњег Милановца ка Бечању, како би се она према ситуацији могла употребити на правцу ка Краљеву или на десном крилу 22. резервног корпуса. Границу између унутрашњих крила III и

XI армије у наступању сачињава линија: кота 301 Велико брдо—Циглана југозападно од Крагујевца—кота 670 Стражара (поменуте тачке припадају XI армији).

XI армија продужује главни напад преко линије: кота 301 Десимировца—Багрдан; левим крилом преко Ћуприје закључно. Алпински корпус треба обухватио тако привлачити, те да би се могао употребити како у циљу пробоја дуж Моравске долине, тако исто да би могао ступити у борбу и у југоисточном правцу. Одред Белова маршује преко Злота ка Параћину. I бугарска армија има да својим десним крилом (6. и 8. дивизијом) што могуће пре избије до линије: Параћин—Крушевац, како би у случају одсудне битке код Крагујевца могле садејствовати. Са 9. и 1. дивизијом треба продужити гоњење у Јужну Моравску долину; најпре заузети Ниш, затим обезбедити железницу у Моравској долини. У коме ће се правцу те дивизије у даљем току употребити, наредиће се доцније.“ Пошто је горе наведеном диспозицијом рад III армије био одређен готово у појединостима, то је командант ове армије имао само још да одреди границу између унутрашњих крила 8. и 22. корпуса. Наредио је да та граница буде линија: Врбице—Богојевац—раскрсница 288.

Напомена. Ова директива донела је најбитније измене за одред ђенерала Сорсића. Главна снага овог одреда била је до сад упућивана ка простору источно од Ужица, стим да дође у везу са 62. пешадиском дивизијом, а сад пак наређено је да се она тесно наслони на 19. корпус.

6) ОПЕРАЦИЈЕ XI НЕМАЧКЕ АРМИЈЕ

30. октобра трупе ове армије наступале су. *На фронту западно од Мораве* дејствују: 25. и 6. дивизија у правцу Крагујевца, а 11. (баварска) и 105. дивизија ка Багрданским положајима. Трупе су достигле линију: Раскрсница путова северно од Десимировца—Ресник—Манастир Грнчарица—Брзан. Српске трупе повукле су се ка линији: Песковита пољана—Милатовац—десна обала Грабовничке реке. *На фронту источно од Мораве* трупе 107., 103 и 111. дивизије наступале су ка линији главних положаја: В. Поповић—Игриште—Тривуново брдо, потискујући српске предње делове. Алпински корпус наступа код Костолца и Градишта као армиска резерва. Одред Белова налази се код Брзе Паланке.

Директивом команде врмиске групе наређено је: „XI армија продужује главни напад десним крилом преко линије: кота 301 Десимировца—Багрдан; левим крилом преко Ћуприје. Алпински корпус треба тако привлачити, да се може употребити како у циљу пробоја дуж Моравске долине, тако исто да може ступити у борбу и у југоисточном правцу. Одред

Белова маршује преко Злота ка Параћину. Границу између унутрашњих крила III и XI армије сачињава линија: кота 301 код Десимировца, кота 308 Велико брдо, Циглана југозападно од Крагујевац, кота 670 Стражара“.

в) ОПЕРАЦИЈЕ I БУГАРСКЕ АРМИЈЕ

У току 30. октобра: 6. дивизија наступала је на висове западно од с. Пољанице; њена 3. бригада наступала је од Зајечара ка Књажевцу. 8. дивизија задржата је јаким српским отпором на вододелници између Књажевца и Соко Бање; њена левокрилна дивизија држи Тресибабу. 9. дивизија заузела је линију: Подлужје (719)—с. Бело Иње. 1. дивизија избила је са десним крилом (једна бригада) 5 км западно од Б. Паланке, а са левим крилом (две бригаде) код села Љуберађе.

г) ОПЕРАЦИЈЕ ОДРЕДА ЂЕНЕРАЛА РИБАРОВА

Наређено је команданту овог одреда да својим десним крилом (26. пеш. пук) које наступа ка Сурдулици хвата везу са левим крилом 1. дивизије које дејствује ка Свођу. Десном обалом Јужне Мораве наступају полако 32. и 13. пеш. пук. Левом обалом Јужне Мораве и долином Ветернице наступа 29. пешад. пук. 1. коњичка бригада (пуковник Стојков) пребачена је на лево крило одреда ђенерала Рибарова и 30. октобра кретала се путем Врања—Бујановца са задатком да дејствује кроз Кончулски теснац ка Приштини и да штити лево крило 29. пешад. пука, које наступа долином Ветернице. После огорчених борби, вођених од 25.—30. октобра на линији: Велики Стреп—Јелашница—Крушева глава, српске трупе су дефинитивно потиснуте из њихових утврђених положаја, тако да је овог дана 30. октобра, одред ђенерала Рибарова, могао предузети захођење на запад са својим десним крилом преко Сурдулице.

д) ОПЕРАЦИЈЕ II БУГАРСКЕ АРМИЈЕ

На Кончулском теснацу. Бугарске трупе добивши појачање од 3 ескадрона код Бујановца, прешле су у наступање и заузеле своје раније положаје западно од Бујановца. На Качаничком теснацу, у току 30. октобра није било ничега важног. На Вардару. 7. дивизија заузела је са 1 бригадом Велес и висове западно од овог места; а са једном бригадом води борбу на положајима северно од Криволака. Од II. (Македонске) дивизије: 2. бригада групише се у Куманову, а 1. и 3. бригада у Штипу.

II ОПЕРАЦИЈЕ СРПСКЕ ВОЈСКЕ

а) ОПЕРАЦИЈЕ I АРМИЈЕ

У току ноћи 29/30. октобра према наређењу команданта армије: Дринска дивизија II позива била је у покрету ка линији: Магареће брдо—Видловачка глава—Градина. 9. пук II позива и Соколска бригада дошли су на линију: с. Грабовница и с. Брусница, код Горњег Милановца. Дунавска дивизија II позива задржана је од даљег покрета ка Краљеву. Командант I армије наредио је да се један од пукова Дунавске дивизије II позива са једном батеријом, по могућности Данглисовом, упуту 30. октобра рано преко Бумбарева брда и с. Кусовца на положај Мајданска главица код с. Љиљанци са фронтом ка северу; да се други пук такође са једном батеријом у исто време упуту преко Кнића на положај Церова коса кота 425, северно од села Драгушице, а коњица и остатак дивизије да остану у Книћу. Основна идеја овог груповања снага Дунавске дивизије II позива била је:

а) Офанзивно потпомагање одбране правца од Рамањских висова ка долини Груже.

б) Офанзивно дејство у десни бок непријатеља, који би продирао преко Кутлова у позадину Дринске дивизије II позива.

в) Избијајући код Баре на друм Крагујевац—Г. Милановац, брз покрет ка Милановцу у циљу удара у бок непријатеља, који би надирало за 9. пуком и Соколском бригадом, потискујући га на Западну Мораву.

1.— Дринска дивизија II позива. Трупе ове дивизије готово неузнемираване од стране непријатеља заузеле су у току дана 30. октобра одређене положаје: Градина—Бидровачка глава—Магареће брдо, са резервом код Кутлова. Мање заштитничке борбе вођене су и то јаче на Студеној води, на Кршу и код села Вел. Шења. На правцу од Рамањских висова и Угљаревачког виса, непријатељ се задржао у вече на линији: Рамање—Врбица.

2.— Дунавска дивизија II позива, била је 30. октобра у вече прикупљена на линији: с. Љуљаци—с. Драгушица, а њена артилерија и коњица код Кнића.

3.— На фронту Соколске бригаде и 9. пешад. пука II позива, вођена је целог дана упорна борба са знатно надмоћнијим непријатељем на положају северног уласка у Брђанску клисуру и на положају источно од Горњег Милановца. Непријатељ је употребљавао зрна са загушљивим гасовима.

9. пук II позива који је у 8 часова нападнут повукао се око подне ка Вел. Вујну (880). Командант I армије наредио је у 19.30 часова команданту Дунавске дивизије II позива, да 8. пук са Мајданске главице упуту један свој батаљон преко

Трешњевице—Коњуше—Белог поља и Равног брда ка Клику, те да својом појавом у бок непријатеља привуче на себе што више непријатељских снага и олакша положај нашим трупам јужно од Милановца. После упорне борбе, а и због губитка у тродневној непрекидној борби, Соколска бригада принуђена је била да се повлачи кроз Брђанску клисуру ка селу Пријељини и Љубићу, држећи заштитничким деловима северни излаз из клисуре. Овог дана изгубила је бригада 6 пољских Дебанжових топова.

4.— *Ужички одред*. Поводом неуспеха Соколске бригаде и 9. пука II позива у одбрани Горњег Милановца и због њиховог повлачења на положаје код Пријељине и Љубића односно ка Вујну, командант I армије наредио је команданту Ужичког одреда да образује један одред од најмање једног пука са брдском артилеријом и неколико коњаника и да га упутити тако да осване на положају Бјело брдо (к. 799), код села Зеока и Придворице, југозападно од Чачка. На Марковачким положајима да остави јаку заштитницу са којим топом за заштиту правца преко Паковраћа и ка Бјелом брду. Са осталим трупам да крене 31. октобра ка Чачку тако, да један део трупа поседне положај Чукар (451) код села Кулиновића фронтом ка Чачку. Возови да се упуте што пре из Чачка преко Слатине за Краљево, а мост код Чачка да се поруши чим отпочне борба Соколске бригаде на Љубићском положају. Даљи правац кретања одреда са Бјелог брда иде преко Буђевачке Јелице (745) на Зовљак (904), Калуђерску кладу (939), Црну стену (963) преко Јелице на положај Јастребар (838), код села Каоне на путу Краљево—Ивањица. Покрет осталих трупа иде преко села Виљуше—Заблаће, саобразно покрету Соколске бригаде од Љубића. На свима заштитничким положајима нека се што дуже борбом задржава непријатељ. Пажња се мора обратити на фронт положаја: Јастребар—Чучањ—село Чоловић, даље у правцу Бањског поља, које се мора најупорније бранити, заштићавајући по потреби правац Краљево—Рашка.

У 20 часова добивен је извештај од команданта Одбране Београда, да ће трупе Београдске Одбране по одобрењу Врховне Команде предузети покрет још у току ноћи 30/31. октобра ради посудања фронта: Црни врх—Лисин лаз—Жежељ—Кукова липа до десне обале Трешњевице, на којој ће линији бити у току ноћи. Непосредну десну обалу Лепенице код Крагујевца, по наређењу Врховне Команде неће бранити да Крагујевац не би био изложен ватри. Повлачењем Одбране Београда остала је Дринска дивизија II позива у ваздуху. Према томе команданту I армије није остало ништа друго, него да иде на главну одбранбену линију. У овом циљу командант I

армије издао је наређење Обр. 8865 команданту Дринске дивизије II позива; Дунавске дивизије II позива и Соколске бригаде у овоме: „Начелник штаба Врховне Команде данас око 22 часа известио ме је телеграмом, да је наредио, команданту Одбране Београда да своју главнину у току ове ноћи пребаци на десну обалу Лепенице са условом, да на садашњим својим положајима остави јаке заштитничке делове с тим, да се само под јачом борбом повлаче поступно ка својој главнини. Сем тога после очајне јучерашње и данашње борбе на положајима северно од Горњег Милановца, Соколска бригада и 9. пук II позива морали су напустити Милановац. 9. пук вероватно се ноћас искупља на положајима код Вујна (880), а Соколска бригада, остављајући заштитничке делове на северном улазу у Милановачку клисуру, искупља ноћас своју главнину на фронту положаја: Пријељина—Љубић, због чега је наређено команданту Ужичког одреда, да своју главнину прикупи на положају јужно од Чачка, а један здружени одред, да још ноћас упутити на Бјело брдо (799) код с. Придворице. Са свих ових разлога наређујем:

1. — *Дринска дивизија II позива*, остављајући јаке заштитничке делове на садашњим положајима главнине, сутра рано 31. ов. мца, отпочиње покрет ка следећем заштитничком положају: Рујевица (486)—Грубин гроб (475), примајући борбу на томе положају, одређеном мојим наређењем Обр. 8807, постепеним извлачењем у исто време својих делова од Бара ка фронту главног положаја. Обратити пажњу на одбрану свога комуникациског правца друмом низ Гружу. Одржавати везу са Дунавском дивизијом и са трупам Београдске Одбране на десној обали Грошничке реке.

2. — *Дунавска дивизија II позива*, остављајући јаке заштитничке делове на положају код села Љуљаци и на положају код села Драгушице, отпочиње сутра 31. ов. мца у јутру покрет са своја 2 пука ка фронту положаја: Голо брдо 316 (западно од Кнића) — положаји код села Претоке. Покрет својих делова подешавати са покретима трупа Дринске дивизије са којом одржавати везу. Подилажење Дринске дивизије својим главним положајима Дунавска дивизија, ако не буде раније на то упућена, отпочиње под борбом заштитница покрет на своје главне положаје „Котленика“ јужно од села Гунцати и источно од села Бечањ и Бресница, примајући у то време у свој састав и 9. пук са правца од В. Вујна. Обратити пажњу на што упорнију одбрану свога комуникациског правца од Кнића, Бреснице и Мрчајеваца ка Милочају и Краљеву; код села Мрчајеваца примити под своју команду и Соколску бригаду.

3. — *Соколска бригада*, саобразно приликама испред

свога фронта од Пријељине и Љубића, чини покрет левом обалом Мораве преко Мрчајеваца ка левом крилу Дунавске дивизије, за упорну одбрану правца од Мрчајеваца ка Краљеви. Прилазећи својим деловима ка Мрчајевцима ставља се под команду команданта Дунавске дивизије. Циљ је постепеног покрета до главних положаја под јачом борбом заштитница, добивање што више времена. Борба пак, на главним положајима мора бити упорна. Препоручујем командантима што јаче узајамно обавештавање, а и потпомагање, саобразно приликама испред својих фронта. Користити коњичке релеје ради ужег узајамног обавештавања између команданата дивизија и Соколске бригаде. Командант Соколске бригаде своје коњичке патроле креће низ Мораву ради догледа, и споразума са коњичким патролама Ужичког одреда који ће се кретати низ десну обалу Мораве, тражећи и одржавајући везу и са 9. пуком.

Снабдевање потребама из Краљева.

б) ОПЕРАЦИЈЕ ТРУПА ОДБРАНЕ БЕОГРАДА

Трупе на левој обали Лепенице нападнуте су 30. октобра са знатним снагама, а затим на десној обали ове реке заштитнички делови потиснути су на главни положај. Положаји на левој обали Лепенице били су веома слаби (покривени шумом и зградама, није било брисаног простора). Положаји на десној обали исте реке, нису могли бити поседнути са довољно артилерије, због асполутне непролазности терена. Све реке и потоци због дуготрајне кише, били су надошли: путеви су били у страховитом стању. Непосредно позади левог крила биле су две непролазне препоне: Петровачка река са једним и Лепеница са свега два моста. У случају неуспеха трупе на левој обали Лепенице дошле би у критичан положај. Неуспех на десном крилу довео би у питање поседање целокупне главне одбранбене линије дате директивом Врховне Команде ОВР. 23066 од 23. октобра. Извлачење артилерије по овако рђавом времену представљало је велике тешкоће, а довођење њено на главни одбранбени положај захтевало је најмање 24 часа. Артилерија са десног крила требала је да иде на Крагујевац и одатле преко Букоровца на Парлог. И ако је морал код трупа због последњих успеха био добар, ипак је командант трупа Одбране Београда сматрао, да би се одмах требало повући из овакве незгодне ситуације и дати трупама прилику, да под повољнијим условима приме упорнију борбу ради одољевања непријатељским нападима. Начелник штаба Врховне Команде одобрио је овај поступак. Према томе повлачење трупа Одбране Београда на главну одбранбену линију: Бабин гроб—Дрењак—Лисин

лаз—Жежељ—Кукове липе—десна обала Грошничке реке отпочело је 30. октобра у вече; на досадашњим положајима остављене су само заштитнице. Командант Одбране Београда наредио је:

1. — Да Комбиновани одред у чији ће састав ући и 2 батаљона Моравске дивизије II позива поседне одсек од Бабиног гроба преко Дрењака и Лисиног лаза до Голије заључно са потребним предњим деловима на линији: Стругар—Акурова глава—Шиљегарник,

2. — Да Тимочка дивизија II позива поседне одсек од Голије преко Жежеља и Кукових липа до Грошничке реке са истуреним предњим деловима на линији: Парлог—с. Бељановац—с. Бресница.

в) ОПЕРАЦИЈЕ III АРМИЈЕ

Непријатељ је у току 30. октобра нападао на целом фронту армије, а поглавито на центар од В. Поповића—до Јасеновачког потока. Према Дунавској дивизији I позива и Моравској дивизији II позива, непријатељ је имао и неких делимичних успеха, потиснувши трупе ових јединица са предњих тачака на главни положај, на који је био управио најјачу артилериску ватру из батерија разних калибара размештених на обема обалама Ресаве. Сем тога непријатељ је рокирао извесне пешадиске трупе са леве обале Гложанске реке ка Хумовима. Пошто је оваким радом и правцем напада непријатеља, положај Дринске дивизије I позива постао истакнут, а леђима окренут Морави, наредио је командант армије, да ова дивизија, остављајући заштитницу на Трифуновом брду и Равном гају заузме нов положај на левој обали потока Трстена: Стари део—Корија—Пешино брдо, одржавајући везу са левим крилом Дунавске дивизије I позива на Игришту. Због померања Дринске дивизије I позива, као и због тога што је Београдска Одбрана заузела нов положај на десној обали Лепенице са крајњим десним крилом на Бабином гробу, наредио је командант III армије да се и Шумадиска дивизија I позива повуче на десну обалу Осанице са јаким заштитником на старом положају. Командант армије наредио је да се на целом фронту предузму све мере за најупорнију одбрану.

г) ОПЕРАЦИЈЕ ТИМОЧКЕ ВОЈСКЕ

У току ноћи 29/30. октобра, распоред Тимочке војске био је овакав:

1. — *Књажевачки одред* држи положај: Богово гувно—Малишов Камен—Главицица—Крстатац, и то: *Десни одсек* (2 батаљона): Богово гувно до потока Врела. *Средњи одсек* (4. пеш. пук I позива, 2 пољска и 2 брдска брзометна

топа): од потока Врела до Главичице искључно. *Леви одсек* (2 батаљона 10. пука II позива; 2 батаљона 5. пука II позива и 2 брдска брзометна топа): Главичица—Крстатац. *Резерва* (1 батаљона III позива; 1 пољска брзометна батерија и 2 пољска Дебанжова топа): постављена је позади средњег одсека.

Напомена. У току пре подне 30. октобра, као појачање овог одреда стигао је 1. прекобројни пешад. пук I позива из Комбиноване дивизије у јачини 2 батаљона и 3 митраљеза а истог дана по подпе стигао је још 1 батаљон истог пука са 2 митраљеза. Непријатељска снага према Књажевачком одреду, код кога је морал био јако опао, цењена је до 1 дивизије.

2. — *Комбинована дивизија I позива*, држала је линију: Ласово—Планиница—Оснић.

3. *Крајински одред* држао је положаје на десној обали Злотске реке.

Због неуспеха Књажевачког одреда на источном делу Скробничке клисуре, командант Тимочке војске издао је 30. октобра наређење ОБр. 678 ове садржине: „Пошто је непријатељ потиснуо Књажевачки одред на линију: Крстатац — Главичица — Плашевица — Богово гувно и успео да се приближи Соко бањи те тиме угрозио једину одређену комуникацију ове војске, наређујем:

1. — *Да се Комбинована дивизија I позива* пребаци под заклоном ноћи 30/31. октобра на правац Соко Бања—Алексинач. При повлачењу кроз Бољевац користити леву страну моста ради једновременог пролаза јединица Крајинског одреда. При овом пребацивању дивизија може бити принуђена, да борбом обезбеди свој пролаз кроз Соко Бању. По пролазу кроз Соко Бању дивизија ће се ешелонирати на простору Соко Бања—Механа Клисура у поретку за даље одступање правцем преко Алексиначког моста на леву обалу Јужне Мораве.

2. — *Да се Крајински одред* у току ноћи 30. октобра прикупи на положајима западно од Бољевца за затварање правца: Бољевац—Параћини—Бољевац—Лозница—Мозгово—Алексинач. По доласку на изабране положаје, исте утврдити што јаче ради што упорније одбране. Пошто се Комбинована дивизија I позива повуче са правца: Зајечар—Бољевац—Параћин, овај одред има задатак, да упорном одбраном прибави потребно време за пролаз III армије кроз Параћин. По извршењу овог задатка одред се има повући правцем: Лозница—Мозгово—Алексинач преко Алексиначког моста на леву обалу Јужне Мораве. До Алексинача преко Лознице и Моз-

гова подићи телефонску везу. При пролазу кроз Бољевац, на мосту одржавати десну страну ради једновременог пролаза са јединицама Комбиноване дивизије I позива.

3. — *Да Књажевачки одред* на заузетим положајима по сваку цену обезбеди пролаз трупа Комбиноване дивизије I позива за Соко Бању.

4. — При повлачењу извршити рушење свију објеката на железничкој линији и обичним путовима.

5. — Штаб ове војске одлази 30. октобра у 10 часова у Соко Бању, где стиже истог дана око 18 часова“.

Командант Тимочке војске послао је 30. октобра Врховној Команди извештај ОБр. 678 у овоме: „Због неуспеха данашње одбране Књажевачког одреда на источном делу Скробничке клисуре, принуђен сам да Комбиновану дивизију пребацим на правац Соко Бања—Алексинач у току ноћи 30./31. октобра. Одбрану правца: Бољевац—Параћин поверио сам Крајинском одреду са наређењем, да се најенергичније одупре продирању непријатеља овим правцем и III армији обезбеди пролаз кроз Параћин. Према диспозицији команданта Тимочке војске, већ је било предузето све што треба. Но око 22 часа, начелник оперативног одељења Врховне Команде, позвавши начелника штаба Тимочке војске на телефон, категорички је захтевао, да се трупе Крајинског одреда задрже што дуже, а најмање два дана, источно од Бољевца, у циљу што дужег гарантовања бока III армије.

Врховна Команда са ОБр. 23446 од 30. октобра наређује команданту Тимочке војске: Књажевачки одред појачајте потребним делом снаге из Комбиноване дивизије, али Комбиновану дивизију одмах вратите на положаје код Бољевца одакле можете дејствовати у бок оних непријатељских трупа, које би успеле да потисну ваш Књажевачки одред у правцу ка Соко Бањи. Штаб Тимочке војске може још остати у Бољевцу. Све колонске делове и теже возове треба одмах одслати одређеним правцима за повлачење, ако то већ до сад није учињено. Ако командант нађе, с погледом на боље командовање код Књажевачког одреда, да треба тамо упутити команданта Комбиноване дивизије са његовим штабом, онда то може одмах учинити.“

На основу овог наређења Врховне Команде, командант Тимочке војске, одмах је наредио команданту Крајинског одреда да због измењене ситуације заустави покрет, наређен са ОБр. 678 с тим, да се задржи на десној обали Злотске реке, а батаљон на Кремену да задржи и даље ради обезбеђења левог крила Комбиноване дивизије, која остаје на досадањим својим положајима. Теже возове и један део тешке артиљерије, да ешелонира на простору Бољевац—Луково. Комбино-

вана дивизија остала је на својим положајима. Колонски и тежи возови упућени су правцем даљег повлачења. Књажевачки одред остаје на свом месту са истим задатком, а штаб Тимочке војске задржао се и даље у Бољевцу.

Командант Тимочке војске извештава Врховну Команду: „Комбинована дивизија није упућивана на правац Соко Бања, већ је остала на својим положајима и у току 30. октобра нападнута је на целом фронту надмоћнијом снагом. Један пешадиски пук упућен је из ове дивизије за појачање Књажевачког одреда. Према томе, Комбинована дивизија код Бољевца остаје само са 2 пука пешадије. Колонски и тежи возови већ су пребачени на правац даљег повлачења. Налазимо да команданта Комбиноване дивизије са штабом не треба упућивати Књажевачком одреду, јер би био одвојен од своје дивизије.“

Стање Тимочке војске 30. октобра:

1. — *Код Књажевачког одреда* није било борбе, сем што је према левом пододсеку избачено само неколико зрна.
2. — *Код Комбиноване дивизије I позива* по подне вођена је борба, која је овако текла: Један непријатељски батаљон напао је са Братујевачког поља нашу чету на предњој тачци 411 и потиснуо је. *На одсеку: Планиница — Оснић*, непријатељ је извршио напад. На левом пододсеку овог одсека био је одбивен; на средњем одсеку заузео је Дел, а упао на положај десног пододсека и заузео 2 батерије. Против напада повраћен је Дел и једна батерија. *На одсеку: Оснић Тимок*, непријатељ је наступао од Гамзиграда ка коти 404 и 454, дејствујући једном пољском батеријом са положаја Лице. Јачина је непријатеља до два батаљона. *На Ласову* није било борбе, нити је непријатељ у томе правцу примећен. *Бучјански одред* је на положају: Беле—Зубетинац—Седлица—Вујинов гроб—Стража, где се добро држи. Бугари су ушли у једну страну села Бучја. Наша је сва артилерија одступила ка Бољевцу изузев вода брђана.

3. — *Код Крајинског одреда*. Због тога, што није стигло на време наређење да одред од 1 батаљона и 2 топа остане на Кремену, он се повукао без борбе у току дана на Шарбановачки положај. Наређено му је да остане на Шарбановачком положају до даљег наређења.

Командана II армије моли да се правац ка селу Лалинцу безусловно затвори трупима Тимочке војске, пошто је он повлачењем Књажевачког одреда остао отворен. Командант Тимочке војске издао је команданту Књажевачког одреда потребно наређење, у духу горњег захтева. У исто време Врховна Команда са Обр. 23477 наређује, да се потребан део снаге пошаље код села Белог потока да затвори правац између Књажевачког одреда и Шумадиске дивизије II позива, која је по-

слала: 1 ескадрон са 2 митраљеза, 1 брдским топом и 1 четом, правцем: Бели поток—Плужина—Лалинац, да ухвати везу у том правцу са Књажевачким одредом. Због честих и обилних киша ових дана, потоци и реке на правцу одступања трупа Тимочке војске нагло су надошли, и на местима испроваљивали пут и однели мостове. Командант Тимочке војске наредио је поправку мостова и путова.

ОПЕРАЦИЈЕ II АРМИЈЕ

1. — *Шумадиска дивизија II позива*. Непријатељ је 30. октобра по подне снажно напао на фронт ове дивизије на десној обали Изворске реке источно од Сврљига, али је са великим губитцима одбачен на леву обалу поменуте реке.

2. — *Тимочка дивизија I позива*. У јутру 30. октобра избио је непријатељски претходнички батаљон на западну ивицу Б. Паланке, а 3 батаљона и 3 пољске батерије спуштале су се друмом ка Б. Паланци. У току дана отпочела је борба на фронту ове дивизије која је трајала до ноћи. Непријатељ у јачини око 4 батаљона са 3 пољска и 1 брдском батеријом занео је на линији: Моклиште—Вргудинац—подножје Боговог врха. Испред Заплањског одреда, који је био на положајима североисточно од Личја за заштиту правца Б. Паланка—Личје преко Суве Планине, непријатељ се није појављивао.

2. — *Својски одред*. Према десном одсеку, непријатељ је предузео напад са 3 батаљона на положаје код села Дарковца, али је контра напад одбивен, оставивши у долини реке Власине 40 мртвих и рањених. Према левом одсеку, непријатељ је у јутру 30. октобра предузео напад на фронт и оба бока Голаша (820) северозападно од Љуберађе, предузимајући у току дана неколико јуриша, који су сви одбивени. Али, кад је отпочео обилазак преко Црног врха (1168), где су његове патроле примећене, тада је ово крило повучено на положаје код Куле (993).

4. — *Јужно—Моравске шрује*. *Власински одред*. Непријатељ је напао на десни одсек овог одреда снагом од 3 батаљона и успео да заузме: Стражу—Мали Сад—Кознички рид—Кракавицу. Напад на Дренову чуку и Криви Забел одбивен је. Око 18 часова наше трупе су повратиле Мали Сад. *Моравски одред*. На фронту овог одреда у току 30. октобра било је затишје. *Ветернички одред*. Под притиском наших трупа, непријатељ је напустио Копиљак и одступио ка караули Црни камен. Наше трупе заузеле су положај: Копиљак—Прокопије. По причању мештана непријатељ је од карауле Св. Илија (1136) наступао све старом српско—турском границом до Копиљака, предвођен Турцима и Арнаутима из око-

лине, са намером да избије на правац ка Лебанима. На осталом делу фронта овог одреда није било ничега значајнијег.

б) ОПЕРАЦИЈЕ ТРУПА НОВИХ ОБЛАСТИ

1. — *Вардарска дивизија I позива.* У току ноћи 29-30. октобра, непријатељ је свом жестином отпочео напад на Кончулски теснац. 11. пешад. пук због надмоћнијих непријатељских снага повукао се у току 30. октобра ближе западном изласку Кончулског теснаца на свој раније утврђени положај. 18. пук се повукао на висину 11. пука на Биљачу кота 720. За појачање 11. пука послате су по подне 2 чете 12. пука II позива са 2 брдска Дебанжова топа са наређењем, да се положај 11. пука (Кончулски теснац) пошто пото одржи у нашим рукама, до доласка појачања, како би га имали у нашим рукама за наше офанзивне операције. Два батаљона 2. пука III поз. су на Буковичкој планини; њихови извиђачки делови дошли су у додир са непријатељем код села Врбене. Два батаљона 12. пука II позива налазе се на положају јужно од Гиљана, са 2 чете на десној обали Мораве. Чете су протерале непријатеља из села Орашице и Жегре и задржале косу у својој власти, а са 1 четом и 2 пољска топа на коти 525 северозападно од с. Вladoва. Због снажног напада на 11. пук и појаве непријатеља на Копиљаку, командант Трупа Нових Области ставио је 12. пук III позива са три пољска Дебанжова топа, који су били у саставу армиске резерве на расположење команданту Вардарске дивизије, који је наредио да ови делови код Ропотова уђу у састав дивизиске резерве. У ово време појавило се више непријатељских одељења са комитама и качацама скоро на целој северозападној падини Скопске горе, угрожавајући саобраћај путем Урошевац—Гиљане.

2. — *Брегалничка дивизија I позива.* У току 30. октобра непријатељ је дејствовао артилеријом дуж целог левог крила дивизије, нападајући Стари Качаник. Према левом крилу дивизије непријатељ је своје десно крило продужио ка Бинчи Морави, поставио предстраже, отпочео утврђивање, привукао један топ из кога је дејствовао против Врбанских висова (крајњег левог крила дивизије).

3. — *Моравска дивизија I позива.* Штаб дивизиски преданио је у Медвеђи 30. октобра с циљем, да командант пропусти и осмотри трупе на маршу. Трупе су маршовале до 15 часова и занотиле 30-31. октобра у ешелону на челу код села Петриња. Пут од Медвеђе ка Туларима био је због киша веома раскалањан, пролокан и тешко савладљив како за пешадију тако и за возове.

Командант Трупа Нових Области издао је у 14.50 часова командантима Брегалничке и Вардарске дивизије и ко-

манданту 12. пука III позива, наређење ОБр. 9935 ове садржине: „По извештају команданта Вардарске дивизије I позива једна чета 12. пука II позива упућена 30. октобра у 4 часа у правцу села Жегре, а друга једна чета упућена у правцу села Влаштице у циљу извиђања и протеривања мањих непријатељских одељења, дошле су у додир са непријатељем на ивици села Влаштице и борба се води, при чему непријатељска артилерија дејствује са положаја код села Стубља. Чети 12. пука II позива и једном брдском топу који су били упућени да гоне качаке, командант Вардарске дивизије I позива наредио је, да се врате у састав резерве, а за гоњење качака упутио је ка селу Могили једну нашу комитску чету. За спречавање надирања непријатеља правцима који од Мучибабе и Сефери воде у долину Бинче Мораве и преко планине Жеговца (1190) ка Косову пољу, стављам на расположење команданту Вардарске дивизије 12. пук III позива са 3 пољска Дебанжова топа, све из састава армиске резерве, која је под командом потпуковника Велимира Бељића са задатком да се одмах крене најкраћим правцем преко села Слатине и Пожаране, нападне непријатеља који дебушује са наведених праваца, одбаци га и заузме најпогоднији положај за осигурање комуникације Урошевац—Гиљане. Командант Вардарске дивизије I позива примиће у свој састав 12. пук III позива са 3 пољска Дебанжова топа и предузме остале потребне мере да се рад и дејство 12. пука III позива саобрази дејству чета из 12. пука II позива, издавајући даља потребна наређења. Командант 12. пука III позива ставиће одмах на расположење команданту Брегалничке дивизије I позива, 2 топа 1. брзометне турске Крупове батерије и што пре доћи у везу са командантом Вардарск дивизије I позива, од кога ће примити даље наређење, а мене обавештавати о примљеној заповести и току борбе. У селу Пожаране постоји коњичка рељејна станица (8 коњаника) Брегалничке дивизије I позива.“

Команданту Моравског дивизиског коњичког пука I позива, који стиже ноћу 30/31. октобра у Урошевац наређено је, да 31. октобра заузме положај село Пожаране и Деваје, са кога би могао најбоље потпомагати нападе наших делова, који протерују непријатеља из села у Бинчи Морави и на тај начин да спречава непријатељско дебушовање правцима од Сефера и Мучибабе у долину Бинче Мораве. Овом пуку стављено је у задатак да одржава везу између Вардарске и Брегалничке дивизије; да извиди правце: с. Бинач—Караула Студена; Бинач—Брнезово; Гиљане—Сефери; Гиљане—Мучибаба, као и савезне правце између ових праваца за пролаз свих родова војске и да сузбија непријатеља на правцима извиђања и одржава са њиме додир.

е) ОПЕРАЦИЈЕ ТРУПА БИТОЉСКЕ ДИВИЗИСКЕ ОБЛАСТИ

1. — *Тешовски одред*: Лева колона (1. батаљон 13. пука са 2 брдска топа) кретала се ноћу 29/30. октобра од Гостивара друмом ка Тетову и 30. октобра око 6 часова стигла код села Лешак, где је дат одмор, јер су трупе биле јако заморене, а требало је кретати се даље преко села Доброште, да се што пре заузме положај на Рогачу и тиме огарантује правац: Качаник—Тетово. За време овог одмора, који је имао трајати 2 часа, непријатељ се приближавао ка с. Лешак и око 7 часова напао је изненада на предње делове, који су се одмах развили, а затим је и цео одред одмах заузео положај испред с. Лешак. Непријатељ је заустављен јаком ватром. Настала је огорчена борба, у којој је било веома критичних момената. Али благодарећи великој отпорности наших војника и умешности наших официра, као и добивеном појачању од 1 чете из Тетова, непријатељ је натеран на повлачење. Извршено је гоњење непријатеља у правцу с. Слатине, а кад је наступио мрак, лева колона (1. батаљон 13. пука) застала је на положају између с. Теарци и с. Слатине, где је и заноћила. Од заробљеника сазнало се, да су у овој борби учествовали делови непријатељског 11. пешад. пука 3. дивизије. Десна колона (3. батаљон 13. пука са 2 брдска топа), кретала се ноћу 29/30. октобра, од Гостивара десном обалом Вардара у циљу да преко с. Милетине избије што пре код Грумшина и заштити Тетово на правцу од Скопља. Ова колона кретала се само до с. Милетина, где је заноћила 29/30. и тек 30. октобра у 7 часова кренула ка Грумшину где је стигла око 14 часова, дошавши у везу са трупама Тетовске посаде.

2. *Вардарски одред*. Због ситуације, створене непријатељским нападом у току 29. октобра, а нарочито успесима непријатељске колоне која је била управила своје нападе од к. 965 и к. 650, и која је била већ дубоко зашла у бок и претила да овом одреду потпуно пресече друм Велес—Прилеп и одред доведе до безизлазне ситуације, командант одреда одлучио се да своје трупе у току ноћи 29/30. октобра тајно извлачи и упућује на ново изабрани положај Присат на Бабуни, у вези са заштитничким положајем у теснацу код с. Извора. Командант Битољске дивизиске области са Обр. 3739 од 30. октобра у 20.15 часова наредио је, да заштитница одреда брани што дуже линију: Рахов дол—Руен—Припор, одржавајући везу преко манастира Чичева са савезничким трупама код Градског, а западно преко Мокрена и Папрадишта са трупама код Порте и села Вира. Да се код Папрадишта одреди нарочито одељење за везу лево и десно и затварање тога правца. Са осталим делом снаге, да се поседну положаји на линији: Преслоп—Попадија—Свињска главица

и даље до пута који води из села Грабовника за село Десово. Препоручује енергично извиђање непријатеља и скреће пажњу на сигурност бокова. Одбрана има да буде упорна за добитак времена у циљу прелаза у напад. Сва осигурања и везе имају се постићи и извршити до зоре.

III СИТУАЦИЈА

У току 30. октобра Врховна Команда примила је ове важније извештаје:

а) Од команданџа I армије

Обр. 8846 у 3 часа. „На фронту I армије вођене су борбе целог дана 29. ов. мца: Код Дринске дивизије II позива непријатељ је нападао цео фронт: Лимовац—Чумињско брдо—Вучјак—Угљаревачки вис, а по подне и на Рамањске висове са укупном снагом око три и по бригаде и успео према Лимовцу и Чумињском брду да се приближи на 200—300 метара, а пред Рамањским висовима у сумрак да заузме предње тачке Парлог и Бачвару. Непријатељски напад на Вучјак и Угљарски крш одбивен је. На правцу од Рудника преко Мајдана непријатељ је успео пред вече, да се под заклоном магле групише и после краће, али упорне борбе, наше трупе повукле су се са Великог брда—Лаза и коте 620 на положај код села Невади. Према Соколској бригади непријатељ је почео напад око 8 часова, а око 14 часова успео је да заузме Трипавац и Мрамор. Соколска бригада повукла се на положаје код села Калиманића држећи још Враћу страну. Губитци код Соколске бригаде за ова два дана доспели су знатне размере. Ужички одред је у покрету ка положајима на утоку Рзава. Трупе Дунавске дивизије II позива ноћас су икупљене на простору Бечањ—Бресница. У току ове ноћи наређен је покрет Дринске дивизије II позива на линију Магареће брдо—Видровачка глава; 11. пеш. пук II позива и Соколска бригада на линију села Бруснице—Грабовица. Дунавска дивизија II позива задржана је од даљег покрета ка Краљеву.“

Обр. 8859 у 12.30 часова. „Од јутрос трупе су продужиле покрет ка новим положајима. Извлачење трупа врши се у главном без борбе, сем на делу фронта Чумињско брдо—Лимовац код Дринске дивизије II позива, где се врши повлачење под борбом заштитничких делова.“

б) Од команданџа Одбране Београда

Обр. 4854 у 12. 10 часова. „Због тога што је непријатељ успео вечерас да потисне лево крило Шумадиске дивизије I позива са Парлога и тиме загрозио боку трупа Одбране Београда

и што се Дринска дивизија II позива повлачи на Кутловске положаје, наредио сам мојим трупима, да се повуку на линију: Распада—Милатовац—Песковита пољана Товарница, са предњим деловима на линији: Прњавор—Ресник—Собовица—Крчмари—к. 306 на коси Рајац.“

ОБр. 4864 у 19.10 часова. „Ситуација код трупа ове команде овака је: Према Песковитој пољани—Милатовцу подишли су вечерас: 25. резервна немачка дивизија и две брдске аустријске бригаде, а очекујем сутра напад јаче непријатељске снаге и на моје десно крило на десној обали Лепенице. Положаји на левој обали Лепенице су веома слаби, јер су покривени шумом и зградама, те нема брисаног простора ни за неколико стотина метара. Положаје на десној обали Лепенице, који су истина много јачи, нисам могао посести са довољно артилерије због апсолутне непролазности терена. Све реке и потоци, због дуготрајне кише надошли су; путеви су у страховитом стању. Одмах позади мога левог крила (на левој обали Лепенице) налазе се две непролазне препоне: Петровачка река са једним и Лепеница са свега два моста. У случају неуспеха у сутрашњој борби све трупе на левој обали Лепенице дошле би у критичан положај. Неуспех пак на десном крилу (на десној обали Лепенице) довео би у питање поседување целокупне главне одбранбене линије дате ми директивом. Извлачење артилерије са садањег положаја у овом времену представља велику тешкоћу, али извлачење на главну одбранбену линију у толикој ће мери бити отежано, да је само за ту радњу потребно најмање 24 часа. Стога молим за одобрење, да могу поступити онако, како ми ситуација овога момента императивно налаже, а то је, да моје трупе повучем на главну одбранбену линију, остављајући јаче заштитнице на садањим положајима. Молим, да ми се достави хитно решење по овој мојој представи. Најзад напомињем, да су у овоме смислу поднели представке сви потчињени ми команданти.“

ОБр. 4866 у 22.50 часова. „Трупе ове команде на левој обали Лепенице нападнуте су са знатним снагама, а на десној обали исте реке потиснути су заштитнички делови на главни положај. Због тога што су све реке и потоци у околини Крагујевца надошли, где може да наступи опасност, да поједини делови буду одсечени или натерани на повлачење под веома дешким околностима, ако би се и сутра примила борба на данашњим положајима, наредио сам, да се трупе Одбране Београда повуку на главну одбранбену линију на десној обали Лепенице: Бабин гроб—Дрењак—Лисин лаз—Жежељ—Кукове липе—Грошничка река; повлачење ће почети вечерас а на садањим положајима остаће само заштитница.“

в) Од команданџа III армије

ОБр. 8010 у 12.25 часова. „Стање III армије 29. октобра: На десној обали Мораве није било промена у распореду постављеном у прошлом извештају. Пред свима дивизијама било је слабијег пушкарања међу патролама и слаба артилериска ватра са обе стране на линији: Медвеђа—Плажани. Коњичке патроле приметиле су спуштање непријатељских колона у јачини 6 батаљона и брдске хаубичке батерије. Код Шумадијске дивизије I позива, на левој обали Мораве била је целог дана борба. После јаче артилериске ватре, непријатељ је знатном снагом избио на Роготске шуме на фронт: Буква—Стражевица и успео да потисне 5. пук I позива ма да је био појачан резервом одсека. Употребом опште дивизијске резерве непријатељ је задржан; но у 7 часова добивен је извештај, да је 13. пук I позива нападнут на Парлозима и потиснут. Дивизија је заноћила на линији од Мораве преко Брзана—Кијева—до Грнчарице. Целог дана била је магла, а пред вече почела је и киша.“

г) Од команданџа Тимочке војске

ОБр. 679 у 2 часа. „29. октобра са штабом одлазим у 10 часова за Соко Бању где ћу бити око 18 часова.“

ОБр. 690 у 11.15 часова. „Због промењене ситуације, а и у циљу бољег руковођења са операцијама остао сам са штабом и даље у Бољевцу.“

д) Од команданџа II армије

ОБр. 9538 у 6 часова. Стање код II армије у току 29. октобра овако је: Тимочка дивизија I позива у току данашњег дана посела је положаје на одређеним одсечима. Код Шумадијске дивизије II позива. Непријатељ се у току дана задржао на линији кота 571—Подлужје—Каменичка Рудина—Бркине Вртаче—Чести Љиљак—Средња Планина, а са слабијим деловима на Мачјој глави. Сем тога, са једном до две чете држи Плочу (к. 729); са одељењима се спушта ка Мариновој страни. Од 17 часова настало је затишје на целом фронту; 11. пешад. пук II позива стигао је у Сврљиг у 17 часова и ушао у састав дивизије. Веза са Књажевачким одредом ухваћена је. У циљу затварања Нишевачке клисуре и одржања тесног додира са десним крилом Књажевачког одреда упућен је један ескадрон правцем Плужине—Варош—Сврљиска Топла. Код Јужно Моравских трупа: На фронту према Власинском одреду: непријатељ је данас заузео положај на десној обали Врле реке. Наши држе положаје Гарваничке реке; непријатељ се више групише на фронту Данино село—Балтијанска чука,

где је данас и нападао. Резултат напада је непознат. Код Моравског одреда трупе су у току данашњег дана заузеле своје одређене положаје. Непријатељ према њима није показивао никакву активност, сем што је отварао слабију артилериску и пешадиску ватру. Код Ветерничког одреда извиђањем утврђено је, да је непријатељ посео караулу Копиљак и утврдио се. Јачина није могла да се утврди. Командант Ветерничког одреда, да би запречио даље надирање непријатеља ка Лесковцу и Лебанима, посео је положај: Оруглицу (909) —Дупељево—Оштра глава—Ветаниловац—Мија—Ковачка чука. Један ескадрон коњице упутио је код села Горње Оруглице за обезбеду правца од наше старе границе, а и свога десног бока. Једну официрску патролу упутио је, да ухвати везу са нашим трупима у Кончулском теснацу. Бугарски војници, заробљеници из 29. пешад. пука који оперише на левој обали Мораве, изјавили су, да је као појачање пошао и 32. пешад. пук и упућен правцем Ветерничким. Код Свођског одреда, непријатељ је у јачини две чете избио на Вучију рупу источно од Добропољске чуке, коју ми држимо. Напад непријатеља на Чуку (765) и Цртово успешно је одбивен; десни одсек имао је 2 мртва и 6 рањених и 2 нестала. По кратком извештају команданта левог одсека, непријатељ је у току данашњег дана пребацио своје снаге преко Мурговице и Лужичке реке и преко Љуберађског крста, па нападом на Субашин Вртлог потиснуо пола чете која се повукла на Попвицу. Затим је напад са свију страна управио на Голеш, али се Голеш одржао. Као појачање упућено је левом одсеку 2 топа и 1 чета пешадије I позива.

Извештај о губитцима јавиће се накнадно.“

ОБр. 9547 у 11.50 часова. Стање код армије у току ноћи 29-30. октобра овако је: На фронту Тимочке дивизије I позива и Свођског одреда ноћ је прошла без значајних догађаја. Код Шумадиске дивизије II позива у току ноћи непријатељ је извршио два ноћна напада на део нашег положаја Тројица. Оба непријатељска напада одбивена су. Непријатељ је одбачен на леву обалу Изворске реке. На осталом делу фронта ноћ је прошла на миру. Од команданта Власинског одреда и Јужно—Моравских трупа још није добивен извештај.“

ОБр. 9550 у 13 часова. „Десно крило Тимочке војске повукло се на положаје Богово гувно—Деведелски камен—Главичница. Због овога остала је отворена сва просторија од Боговог гувна, па све на југ у позадину Шумадиске дивизије II позива. Молио сам команданта Тимочке војске, да се правци на овој просторији затворе, па молим и Врховну Команду да омогући то моје тражење, јер се изношење саме муниције и других потреба из Ниша не може евакуисати пре три дана“.

ОБр. 9552 у 18.20 часова. „У вези извештаја ове команде ОБр. 9547 од данас, доставља се и овај извештај: Власински одред. Целе ноћи на фронту је слабо пушкарање. Према десном одсеку непријатељ је синоћ заузео Тумбу и коту 873, ноћас је се приближио Дреновој чуки. Од јутрос противник предузима напад према Краковици, Кривом Забелу и Козничком риду и постепено напредује. Код Моравског одреда ноћ је прошла на миру. Код Ветерничког одреда непријатељ је под притиском наших трупа напустио Копиљак, који је одмах поседнут са 2 чете. Командант овог одреда наредио је, да 1 батаљон данас рано крене ка Прокопију, заузме га и поседне. По исказу мештана, непријатељ је одступио у правцу карауле Црни камен на старој граници“.

ђ) Од командантa Трупа Нових Области

ОБр. 9928 у 13.30 часова. „На фронту Брегалничке дивизије I позива у току 29. октобра по подне непријатељ је вршио груписање према десном крилу. Око 6 часова отпочела је борба. На фронту Вардарске дивизије I позива у току 29. октобра, 18. пук и 11. кадр. пук потпуно су успели да овладају источним излазима из Кончулског теснаца и тучена је непријатељска комора, која је ишла из Бујановца ка Куманову. Непријатељски губитци су знатни. У току ноћи 29/30. октобра непријатељ је свом жестином напао на безимену коту југоисточно од села Добротина и заузео је на јуриш. Исто тако непријатељ, добивши знатна појачања у коњици и пешадији, вршио је ноћни напад на лево крило 11. пука код села Лучана. Од јутрос чује се јака артилериска паљба на правцу 11. пука. Извештаја о данашњој борби још нема. Од команданта Битољске дивизиске области добио сам извештај, да је непријатељ 26. октобра успео да наша слабија одељења која су штитила мост железнички на Вардару јужно од Карпине потисне и заузме к. 965. Командант Битољске дивизиске области наредио је, да се та кота поврати. До 27. октобра наше трупе нису успеле да поврате коту 965, око које се води јака пешадиска и артилериска борба. Непријатељски напад на Велес, 27. октобра одбивен је. Батаљон 14. пука брани одсек од Црне реке до Бабуне везујући се са Французима на Црној реци. Тетовски одред 27. октобра био је у селу Здуњу, одакле ће приступити извршењу задатка. Веза Тетово—Качаник прекинута је и команданту Битољске дивизиске области одобрено је евакуисање Тетова. О дејству Француза немам никаквог извештаја. Штаб Моравске дивизије I позива стиже 30. окт. мца у Приштину. 3. коњички пук заноћио је 29/30. октобра у Приштини и 30. октобра стиже у Урошевац. Остали

борачки делови Моравске дивизије I позива заноћили су 29/30. октобра на просторији Тулари—Лебане, а пионири код Тулара.“

ж) Од делегата пуковника Пешића — Цетиње

ОБр. 1683 у 21 час. „У току 28. октобра продужено је ватрено дејство на Дрини без резултата. На правцу Вишеграда последоста јаке борбе повраћен је положај Суха Гора—Добрија. Непријатељ је имао губитака; заробљено је 8 војника. Код Вишеграда налази се: 1 босански и 1 мађарски батаљон и 6 батерија, који су доведени са италијанског фронта, чиме се потврђују ранији извештаји о томе. На осталим фронтovima без промене.“

ОБр. 1694 у 21.10 часова. „У току 29. октобра непријатељ је напао положаје Сухе горе и Добрије и освојио их. Трупe црногорске заузеле су линију: Вихра—Врашина—Варда—Бело брдо. Јачина је непријатеља код Вишеграда око 8 батаљона и 6 батерија. На Дрини је на целом фронту артилериска ватра без успеха. На осталим фронтovima слаба артилериска ватра.“

31. ОКТОБАР

I ОПЕРАЦИЈЕ НЕПРИЈАТЕЉСКЕ ВОЈСКЕ

а) ОПЕРАЦИЈЕ III АУСТРО-НЕМАЧКЕ АРМИЈЕ

1.— Дејство 19. аустриског корпуса. У току дана 31. октобра дошло се до сазнања, да Срби не воде своје операције тако да би дошло до одсудне битке код Крагујевца. Правац наступања одреда ђенерала Сорсића међутим био је већ уперен ка боку и позадини очекиваног новог српског фронта, чије је лево крило требало да буде код Чачка. Због рђавог материјалног стања, 19. корпус, који је био упућен ка Чачку, није могао извршити наређење команданта армије да се тамо одмах истури једна бригада. Да би се задовољио важан оперативни захтев, према коме је требало што пре заузети непорушене мостове код Чачка, комбинована су од изабраног људства 10. и 17. бригаде два батаљона, који су истурени на Јелен и Кобилу. Батаљону на Кобили придата је једна брдска батерија бригаде Шварца. Оба батаљона добили су задатак да 1. новембра заузму Чачак и да тамо реквизишу храну. Команданту 10. брдске бригаде ђенералмајору Дрофиу наређено је, да 1. новембра појача поменуте батаљоне са још 2 батаљона и са својом брдском артилеријом.

Командант 19. корпуса, због повољног резултата реквизиције у Горњем Милановцу, предузео је мало енергичнија дејства. Командант 53. дивизије, међутим, упутио је у Горњи

Милановац сем 20. брдске бригаде, још и 21. брдску бригаду ма да је њихов размештај тамо био отежан, због ранијег доласка немачких трупа; 17. брдска бригада дошла је главнином на простор: Ман. Савиња—Кобила—Крвавац: њен истурени одред пуковника Холиа избио је до Милићевца. 10. брдска бригада, у духу раније издате диспозиције, стигла је на простор: Механа—раскрсница путова југоисточно од Теочина. Одред који је био додељен из бригаде пуковника Франца (мајор Војнић: 2 батаљона и $1\frac{1}{2}$ пољске батерије) заноћио је у Брезни. Бригада ђенералмајора Шварца, према диспозицији, била је на простору: Дренова, а 205. бригада код Цугуља.

У 16 час. питао је командант 19. корпуса команданта 63. дивизије, да ли резултат реквизиције у Горњем Милановцу дозвољава, да се 20. бригада упути ка Чачку. У Горњем Милановцу било је реквирирано 300 комада стоке за клање; 30.000 кгр жита и мања количина варива. Командант 53. дивизије известио је, да је упућивање 20. бригаде ка Чачку могуће. Но правац за наступање бригаде био је затворен. Пред фронтом предњих делова бригаде на Стражевици 557 и Илијаку 485 биле су још слабе српске заштитнице (око 1 чете и 2 топа). Даље према истоку на линији: Велики Вујан—Јасике 705, налазила су се 2 српска батаљона на утврђеним положајима.

У 21.45 час. саопштио је командант 19. корпуса команданту 10. брдске бригаде „да би из разлога сигурности“ било важно да цела 10. брдска бригада маршује ка Чачку. У исто време питао је, да ли материјално стање то дозвољава. Извиђачка одељења 10. брдске бригаде и бригаде Шварца, која су била упућена ка Чачку констатовала су, у току 31. октобра, да се на Вујаку налазе 2—3 српске чете и да су висови: Дробњачко брдо 386—312—268 и даље гребен према истоку поседнути слабијим снагама. На потоку Чемерници биле су српске патроле. На основи ових извештаја командант 10. брдске бригаде у 22.30 часова известио је, да ће 1. новембра кренути бригаду ка Чачку. На Јелену био је већ истурен један батаљон. Командант бригаде намерава упутити 2 батаљона и 3 брдске хаубице друмом преко Васкове главе—Јелен; а 2 батаљона са једном брдском хаубицом и 3 митраљеска одељења од Кремена у југозападном правцу до Прањана 416 и даље преко Стражаре 607. Наступање је било замишљено у виду обухвата левога крила српских положаја јужно од Чемернице. Командант 19. корпуса одобрио је у 23.15 час. диспозицију команданта бригаде за 1. новембар и наредио је 20. брдској бригади, да она при свом наступању ка Чачку упути један батаљон преко Зелене баре са задатком, да штити леви бок 10. брдске бригаде. 17. бригади наредио је, да дело-

вима дејствује ка боку и позадини српских положаја на линији: Стражевица 557—Илијак 485. Према изложеном, једна трећина 19. корпуса била је истурена ка Чачку, и ако је постојала немогућност дотурања хране из позадине, једино у нади, да ће резултат реквизиције у Чачку и у селима богате Моравске долине бити још бољи, него што је био у Горњем Милановцу.

У току 31. октобра, према исказу заробљених војника, пред фронтом 19. корпуса биле су ове српске снаге: Соколска бригада: 1. и 4. батаљон 5. пука III позива, 2. батаљон 6. пука III позива и 2 позициске батерије; 1. и 3. батаљон 6. пука III позива; 4 батаљона 9. пука II позива.

У 22.15 час. примио је командант 19. корпуса овако наређење III армиске команде: „Сви корпуси ће нападати и енергично гонити.“ Овакво наређење издала је команда армиске групе команданту III армије 31. октобра по подне, чим је XI армија известила да се Срби повлаче. У ово време главнина III армије (22. и 8. корпус) већ је била отпочела гоњење Срба.

2. — *Дејство 22. резервног немачког корпуса.* У току 31. октобра, 26. дивизија заузела је висове: Запис до Равног брда. Пред њом су биле само слабе српске снаге. Позади ње наступала је 88. бригада ка селу Доња Црнућа, како би се могла наслонити на 44. резервну дивизију, која је у подне била отпочела наступање од Голог брда у правцу ка Кнежевцу и која је до ноћи била стигла до друма јужно од тога места. У исто време, 43. резервна дивизија кренула се од линије: Божурова главица, јужно од Орнице, и са својим предњим деловима избила до друма: Жуто поље—северни излаз Кутлова.

3. — *Дејство 8. аустријског корпуса.* У току 31. октобра, 59. пешадиска дивизија имала је да после 9 часова наступа од линије: кота 650—Лупоглав—Студена вода. Њена 18. брдска бригада, која је наступала преко Студене воде заузела је у 10 часова гребен 490—428. Српска стражарска одељења, која су у јутру још била на томе положају, повукла су се на Видровачку главу, где је била српска снага око једног батаљона. Из рејона јужно од Ковионице и Градине 412, дејствовала је српска артилерија против трупа 59. дивизије, те је 18. брдска бригада чекала на линији: 490—428, док 9. брдска бригада не дође на исту висину. Ова бригада отпочела је наступање један час доцније и имала је да пређе тешко земљиште, тако да је стигла на линију: Врбица—Мировић тек око подне. Дивизиска команда наредила је у 21.55 часова, да се наступање продужи овако: 18. брдска бригада да заузме гребен Видровачка глава; 9. брдска бригада

да дође западно на исту висину. Али кад је 9. бригада јавила да се немачке трупе крећу дуж друма ка Магарећем брду, у рејону 8, корпуса, командант ове бригаде добио је наређење, да упуту на простор између 18. брдске бригаде и левог крила 43. резервне дивизије потребан део трупа у циљу везе, а са остатком да се креће источно од Клисурског потока за 18. брдском бригадом. На тај начин 9. брдска бригада зановила је у другој линији на простору Мировић и јужно од тога места. 18. брдска бригада стигла је у 16.30 часова на Видровачку главицу. Вис Лак и гребен југозападно, куда су требале да дођу њене предње трупе, био је још у рукама српске заштитнице.

57. дивизија отпочела је 31. октобра у 7 часова наступање ка Пајазитову—Рајцу—Дебељаку. Имајући пред собом само слабе патроле, 6. брдска бригада стигла је још пре подне до линије: црква села Лужнице—Пајазитово. На тој линији успоставила је везу са 59. дивизијом. Лево крило 2. брдске бригаде, која је до 10 часова била избила до линије Петровац—Дебељак, продужило је наступање до школе 325, где је један српски батаљон са 2 топа бранио добро уређену ослону тачку, која је у 11.30 часова заузета. Бригада је затим гонила до линије: Опорница—245 јужно од Шљивовца. 6. бригада у току овог дана по подне заузела је празнину између 2. бригаде и 59. пешадиске дивизије и посела линију: Товарница—Градина.

4. — *Дејство одреда ђенерала Сорсића.* У току 31. октобра постигнуто је ово: Заштитни делови западно од главне колоне: Ободњик и Црни врх. *Главна колона:* Пуковник Хаузер, Брајковићи; ђенерал Шис, Скакавци—Ражане; ђенерал Штрајт, северни део села: Ражане—Мрчићи. *Споредна колона:* Одред пуковника Франца са главнином, село Љутице, а 1 батаљон, Гојна Гора (723). Извиђачки делови заробили су 31. октобра 4 војника, који су изјавили, да је њихов пук (4. пук III позива) упућен ка Чачку, од прилике на простор око Марковице. На основи новог наређења, које је командант одреда у духу директиве команданта III армије од 30. октобра добио тј, „да се на место ка Ужицу крене ка линији: Пожега—Видова, у циљу наслона на 19. корпус“, ђенерал Сорсић наредио је за 1. новембар ово:

Да се две западне слабе споредне колоне уједине на простору: Дубци—Буар. *Главна колона:* Пуковник Хаузер да стигне на простор 2 км северозападно од Беле Цркве; ђенерал Шис на гребен Црнокосе, а ђенерал Штрајт у Косјериће. *Споредна колона:* Пуковник Франц, да маршује до линије: Брезјаци—Мађер.

Да би се стање целог одреда ђенерала Сорсића тачније

утврдило потребно је навести, да је 31. октобра први воз са муницијом стигао у Ваљево. Зимска одећа, коју су трупе жудно очекивале, била је још далеко у позадини. Један шлеп на којем је тај материјал био укрцан стигао је у ово време јужно од Шапца, затим је упућен ка Забрежју. У даљем току требало је робу тек прекрцавати и транспортовати железницом до Ваљева.

5. — *Дејство 62. аустријске дивизије.* И поред неуспелих контра напада у току ноћи 30./31. октобра, Црногорци нису попустили. У јутру 31. октобра извршили су напад на гребен западно од Пољанице и успели да потисну један ландштурмски батаљон и да заплене један митраљез. Али, увођењем бригадне резерве у борбу стање је до 7.30 часова било поправљено, а поред тога заузет је вис кота 942. Овим успехом напад аустроугарских трупа достигао је свој врхунац. И ако су се Црногорци још у јутру 31. октобра спремили, да са правца Вихре обухвате десни бок 9. ландштурмске бригаде, пуковник Шпидлер надао се да ће до доласка наговештеног појачања (два батаљона тврђавске бригаде) моћи одржати положаје, које је 9. ландштурмска бригада била заузела. Он је молио да се то појачање упути преко Сухе Горе. Поред тога, наређено је да делови тврђавске бригаде под командом пуковника Ходуле наступају преко Лазе—Кобиље главе ка Вихри. Помоћ је стигла доцкан. Одред, који је био упућен на Кобилу, прешао је простор северно од Дринског 579 тек око подне. У ово време пак, 9. ландштурмска бригада била је већ у повлачењу. Од 29. октобра трупе су добивале само половину хране; због тако слабог храњења и вишедневних борби оне су биле изнурене; због надмоћнијег, у току пре подне, извршеног црногорског напада, оне су биле принуђене да напусте Пољаницу, изгубивши том приликом 4 топа. На хитну молбу да се тај губитак надокнади, командант III армије наредио је да се брдска батерија, која је била одређена за 19. корпус и упућена у Земун, крене ка Рогатици у састав 62. дивизије. Сем 5 чета, које су морале да остану у Вишеградском мостобрану, јер је њихова комора била још западно од Дрине, командант 62. дивизије упутио је све снаге, које је још имао на расположењу ка Сухој гори с намером, да првенствено одржи линију: Дринско—Кобила—Калуђер (југоисточно од Црног врха). Ову намеру командант дивизије није могао реализовати; шта више био је принуђен да нареди да се трупе повуку до линије: висови код села Дринског—Суха гора—јужно од Добруња—Орлиња 872. У току 31. октобра успело се код Вишеграда успоставити бољу везу преко Дрине. И поред бујности Дрине пошло је за руком да се, помоћу везаних понтона, пребаци неколико одељења за попуну

трупа и нешто коморе. Извештај, да ће бригада пуковника Зубера стићи по ешелонима у времену од 3.—5. новембра, давао је поред неповољног стања дивизије, јак подстрек за хитно продужење покушаја, како би се могао направити летећи мост.

б) ОПЕРАЦИЈЕ XI НЕМАЧКЕ АРМИЈЕ

У току 31. октобра продужено је наступање. *На фронту западно од Мораве:* Слаби делови српских трупа потиснути су преко Лепенице. Српске трупе су у повлачењу ка линији главних положаја: Десна обала реке Осанице—Бабин гроб—Дрењак—Лисин Лаз—Жежељ—Кукове Липе. *На фронту источно од реке Мораве.* Продужен је напад на главну линију српских положаја: Вел. Поповић—Игриште—Тривуново брдо—Радошин. После упорне борбе, заузето је до ноћи Тривуново брдо.

в) ОПЕРАЦИЈЕ I БУГАРСКЕ АРМИЈЕ

6. дивизија, после упорног боја, вођеног целог дана 31. октобра, избила је са 1. и 2. бригадом пред вече на линију: к. 454—с. Оснић—с. Планиница—с. Врбовац. У току овог дана 3. бригада кретала се ка Књажевцу. 8. дивизија, заузела је под борбом линију: к. 563 западно од с. Бучје—к. 756—вис западно од с. Церовца—вис западно од Шуман Топла. 9. дивизија, припремила се у току 31. октобра за напад на положаје код Сврљига. Њена артилерија, због рђавог времена и магле била је изостала. 1. дивизија, под борбом заузела је вис код с. Врандел. и коту 850 јужно од истог села. Њена левокрилна бригада водила је борбу нападајући на коту 650 северно од Модре стана и на коту 972 јужно. Операције на планинском земљишту отежавала је киша и магла.

г) ОПЕРАЦИЈЕ ОДРЕДА ЂЕНЕРАЛА РИБАРОВА

Одред ђенерала Рибарова добио је наређење да наступа низ реку Јужну Мораву и Ветерницу ка Лесковцу.

д) ОПЕРАЦИЈЕ II БУГАРСКЕ АРМИЈЕ

На Гиљанском фронту. Нападнуте су српске трупе на положајима северно и западно од Бујановца и потиснуте у правцу Гиљана, тако, да су делови 2. бригаде 5. бугарске дивизије избили на линију: к. 720—с. Добросим—с. Жегра. *На Качаничком фронту.* Ситуација је непромењена. *На Вардарском фронту.* 7. бугарска дивизија са коњичком дивизијом гони српске трупе на десној обали Вардара. Делови бригаде пуковника Писимова, са 1 сскадроном водили су пешадиску борбу код Свињичке главе до касно у ноћ. Бугарске трупе заузеле су станицу Градско и мост на Црној реци. Овог дана (31. октобра) командант 7. дивизије наредио је:

Велики Рат Србије

1). Да бригада пуковника Писимова заузме Свињичку главу и у исто време да организује за одбрану леву обалу Црне реке од станице Градско до к. 1008 и да предузме мере за утврђивање висока на левој обали Вардара од Велеса до ушћа Брегалнице.

2). Да бригада пуковника Бурнова организује за одбрану линију од ушћа Брегалнице па преко висока Енеш Оба—Кара Хоџали—Серла планина, а у исто време да буде готова за дејство на десној обали Вардара у правцу: Неготин—Кавадар.

3). Да 1 батаљон из 11. дивизије заузме важан правац: Вериге—Градац планина—Копчевска планина.

4). Да пуковник Протогеров са 5 батаљона 3. бригаде 11. дивизије буде на расположењу команданта 7. дивизије у Штипу.

Напомена. Од 11. дивизије 1. и 3. бригада је у Штипу а 2. бригада у Куманову.

II ОПЕРАЦИЈЕ СРПСКЕ ВОЈСКЕ

а) ОПЕРАЦИЈЕ I АРМИЈЕ

У току ноћи 30.-31. октобра трупе ове армије биле су у покрету ка новим положајима и то: *Дринска дивизија II позива* ка положају: Рујевица—Грубин гроб, са једним пуком од Бара ка Дреновцу. *Дунавска дивизија II позива* ка фронту: Голо брдо (316)—положај код с. Претоке. *Од Соколске бригаде* два слаба батаљона 5. пешадиског пука III позива; један батаљон 6. пука III позива и један батаљон 9. пука III позива, у икупљању су на положајима код с. Пријељине. По изјави заробљеника на фронту Г. Милановца дејствује једна немачка дивизија.

У току 31. октобра продужен је покрет трупа I армије ка главном положају, тако да су трупе у вече овог дана стигле и то: *Дринска дивизија II позива* на положаје: Драгобраћа—Вучковица, а са заштитничким деловима на положају: Араповац—Грубин гроб—Рујевица; главнина заштитнице на Заборници и Дреновој глави. *Дунавска дивизија II позива* главином код Кнића и Бумбаревог брда, а заштитницом на линији: Драгушица—Радмиловић—Претоке. 9. пук II позива на Буковику, са заштитницом на Вујану. *Соколска бригада* код Пријељине и Љубића.

Командант Дунавске дивизије II позива издаје заповест за заузимање припремљеног положаја за одбрану: Травкуша—Осоје—Ракљата коса—Каменита—Тамбичка планина—коса која се спушта левом обалом Вољачке реке—Муратов мост лева обала Бреснице са наслоном деснога крила на Гружу—левога на Мораву. Командант 9. пука јавља, да ће се 1. но-

вембра у зору повући са Буковика, остављајући на Буковику јаке заштитнице, које ће да успоре непријатељево кретање.

У току дана непријатељ је са фронта: Рамаће—Пајазитово—М. Шењ нападао заштитнице Дринске дивизије II позива и у вече 31. октобра допро до линије: Магареће брдо—Видровачка глава—Рудина, а предњим деловима до Кутлова и с. Белог поља. Јачина непријатеља била је: око једне бригаде са две пољске, једном брдском и једном 12 см батеријом.

Трупе Ужичког одреда овог дана (31. октобра) биле су у покрету ради заузимања положаја на десној обали Мораве јужно од Чачка.

Командант I армије примио је директиву Врховне Команде ОВр. 23521 од 31. октобра за случај даљег повлачења са главне одбранбене линије.

б) ОПЕРАЦИЈЕ ТРУПА ОДБРАНЕ БЕОГРАДА

У току дана 31. октобра трупе Одбране Београда заузимале су положаје на главној одбранбеној линији: Бабин гроб—Дрењак—Лисин Лаз—Жежељ—Кукове Липе—десна обала Грошничке реке и то: *Комбиновани одред* од Бабиног гроба до Голије закључно, са предњим деловима на линији: Стругар—Окурова глава—Шиљегарник. *Тимочка дивизија II позива* од Голије до Грошничке реке, са истуреним предњим деловима на линији: Парлог—с. Вељановац—село Бресница.

в) ОПЕРАЦИЈЕ III АРМИЈЕ

Пошто је Шумадиска дивизија I позива дошла на главну одбранбену линију, то је, по директиви Врховне Команде ОВр. 23066, ступила у састав трупа Одбране Београда. Непријатељ је 31. октобра продужио напад, започет 30. октобра на целом фронту III армије. Нарочита жестина осетила се на фронту Моравске дивизије II позива у правцу В. Поповића и на левом крилу Дунавске дивизије I позива на Игришту, где је ова дивизија одржавала везу са Дринском дивизијом I позива. Непријатељ је продужио напад и на раније положаје Дринске дивизије I позива: Вршић—Чукара—Средње брдо и у јутру 31. октобра у току пола часа засипао их врло јаком артилериском ватром, ма да су се наше трупе благовремено прошле ноћи са ових положаја повукле. После јаке артилериске припреме од 16—16.40 часова на фронту Моравске дивизије II позива (Бело поље—Међа), непријатељ је пустио своју пешадију у напад, али је ова на свима тачкама одбијена. Ватра је била врло јака и пешадиска и митраљеска, те није било потребно, да се употреби дивизиска резерва. Код

Дунавске дивизије I позива непријатељ је заузео Облогар, а затим Игриште. Код Коњичке дивизије, која је на десном крилу Моравске дивизије II позива и Браничевског одреда, и ако је било слабије борбе на Козјем гробу, ипак је дан прошао без других значајних догађаја. Непријатељ је овог дана имао само делимичног успеха; његов напад на главном правцу код В. Поповића био је одбивен. У циљу бољег груписања за доцније операције ове армије у духу директиве Врховне Команде ОБр. 23621 од 31. октобра, као и да би се скратио фронт армије и да би се положај Дринске дивизије I позива, који је био сасвим неповољан, поправио, командант III армије 31. октобра у 22. 30 часова наредио је, да дивизије заузму нове положаје нешто јужније и то:

1). Дринска дивизија I позива да заузме и брани Тутино брдо са одговарајућим одредом, а остатак дивизије да се групише као армиска резерва између потока Селишта, друма и Дреновца (277).

2). Дунавска дивизија I позива да заузме и брани: Дубраву, Доловски вис па до изворног дела В. Потока.

3). Моравска дивизија II позива да заузме и брани Витлиште, Пландиште и Пољану.

4). Браничевски одред да заузме и брани коту 314, коту 289 и Пасуљиште.

5). Коњичка дивизија да се прикупи код с. Вирине као артилериска резерва с тим да извиђа што даље испред десног крила и бока.

г) ОПЕРАЦИЈЕ ТИМОЧКЕ ВОЈСКЕ

1.—*Крајински одред*. Командант Тимочке војске са ОБр. 709 наредио је команданту Крајинског одреда, да у току 31. октобра заузме положаје на левој и десној обали Тимока за непосредну одбрану Бољевца, те да својим распоредом обезбеди леви бок Комбиноване дивизије, кад се ова буде повукла са садашњих положаја на другу линију источно од Бољевца. Према овоме командант одреда наредио је: 13. пук III позива остаје и даље на досадањем десном одсеку положаја на десној обали Злотске реке с тим, да обезбеди још и пут Злот—Подгорац 14. пук III позива повлачи се са досадањег левог одсека положаја на десној обали Злотске реке у резерву на Боговинску косу. 3. пук III позива, који је био у резерви, упућен је да поседне положај Влашки знак (404) јужно од Валакоње са задатком, да штити леви бок Комбиноване дивизије и да брани Бољевац. Због повлачења Комбиноване дивизије I позива на другу одбранбену линију источно од Бољевца, командант Крајинског одреда био је у вече 31. октобра пројектовао ове покрете: 3. пук III позива остаје на Влашком знаку до извршења добивеног задатка, а потом се повлачи преко Бољевца

на Горун—Лобода: 14. пук III позива повлачи се истим правцем и на исти положај, а 13. пук III позива остаје на досадањим положајима, док Комбинована дивизија I позива држи другу одбранбену линију, а потом се повлачи левом обалом Тимока и долази на Порумбу и Говедарско брдо са задатком, да брани правац ка Кривом Виру. Од команданта II армије добијен је 31. октобра овај извештај: „Шумадиска дивизија II позива за заштиту свог левог бока упутила је 1 чету, 1 ескадрон, 1 брдски топ и 2 митраљеза на положај северно од с. Плужине. Веза са десним крилом Књажевачког одреда на Боговом Гувну ухваћена је.“

2.—*Комбинована дивизија I позива*. На фронту ове дивизије борба је трајала у току целог дана. Сви напади непријатеља, извођени густим редовима и потпомагани ватром из многих батерија и великог броја митраљеза, одбивени су. Нарочито је јако непријатељ нападао одсеке од Планинице до Тимока, где се једино највећом енергијом и храброшћу наших трупа могло одолети овим нападима. Пошто је ситуација на бојишту неминовно захтевала благовремено извлачење из борбе, због *побоја непријатеља код које 425 јужно од Дела*, где је при овим нападима изгубљена 9. брзометна батерија, то је наређено трупам ове дивизије, да се од 18 часова почну повлачити на линију: Мечији Вис—Стрињак—В. Жежевица—Букова глава—Папас поље—Тимок, где ће се организовати нова упорна одбрана. Буџански одред добио је наређење да се повуче на линију: Крстатац—Слемен—Влашко пољски врх—Влашки дел. Дводневни бој код Планинице завршен је са огромним непријатељским губитцима, али и наши су губитци велики. Непријатељ је нападао са 4 пешадиска пука и 2. и 12. артилериским пуком и то са 2 пука на одсек Планиница—Оснић, а један пук јужно од Планинице. Командант Тимочке војске са ОБр. 726 од 31. октобра наредио је команданту Комбиноване дивизије I позива, да на линији Мечији вис—Жежевица—Тимок, на коју се повукао, организује упорну одбрану пошто је потребно, да се Параћин што дуже обезбеди за пролаз III армије, која ће остати на својим досадањим положајима још неколико дана.

3.—*Књажевачки одред*. На фронту овог одреда дан је прошао на миру. Коњичке официрске патроле, које су ухватиле везу са трупам Шумадиске дивизије II позива, извештавају да непријатеља нема ближе од с. Бели Поток.

д) ОПЕРАЦИЈЕ II АРМИЈЕ

1.—*Шумадиска дивизија II позива* бранила је одсек од Нишаве до Сврљишке клисуре северно од Сврљига држећи главном снагом линију: с. Бело Иње—Тројица—Равниште—

Станков врх—Миловски врх. Са 1 ескадроном и 2 митраљеза затвара Сврљишку (Нишевачку) клисуру и одржава везу са Књажевачким одредом, а са једним одредом (Туљанским) од 2 батаљона 11. пука, 2 митраљеза и 1 брдског топа брани Плеш (1264). Дивизија је у току 31. октобра водила борбу на целом фронту. Сви непријатељски напори да дивизију потисне осујећени су.

2.— *Тимочка дивизија* I позива бранила је одсек од Суве планине до Нишаве, држећи главном снагом линију: Соколов Камен—Ветанска чука—Вучји дел—Нишава. На предњем—Шпајском—положају на десној обали Црвене реке било је 3 батаљона 14. пука са 1 батеријом, Заплањски одред (1 батаљон 15. пука) држао је положај Градиште на правцу: Космовац—Сопотница. Овога дана (31. октобра) непријатељ је предузео напад на 14. пешадиски пук на Шпајском положају. Три непријатељска напада на лево крило ових положаја одбивени су. Непријатељ је заноћио у теснацу између Суве планине и Нишаве. Командант дивизије наредио је команданту пука да непријатеља сутра (1. новембра) у јутру нападне целом снагом.

3.— *Својски одред*, држао је одсек: Баванска глава—Чука (765)—Цргово—Бучинска глава—Модростенски дел—Боголица—Голаш. На левом крилу овог одреда вођена је у току 31. октобра јака борба. Одред је успео да се одржи на својим положајима.

4.— *Јужно-Моравске трупе* (штаб у Владичином Хану) држе фронт између реке Ветернице и Градске реке и то: Моравски одред између р. Ветерничке и Масуричке реке у овом распореду: 3 батаљона, 3 ескадрона и 8 топова од Ветернице до Јужне Мораве на левој обали Стубалске и Јовачке реке; 7 батаљона и 8 топова од Мораве до Масуричке реке на десној обали Јелашничке реке; 1 ескадрон са 1 четом и 1 митраљезом у долини Мораве код с. Лепенице. Власински одред између Масуричке и Градске реке са 9 батаљона и 14 топова држи линију положаја: Стрешер—Кушљин гроб—Мали врх—Грамада—Клинчарица. На фронту Јужно—Моравских трупа непријатељ је нападао на предње делове Влаинске карауле до Грамаде, али без успеха.

Овога дана (31. октобра) командант II армије добио је наређење Врховне Команде ОБр. 23538 ове садржине: „Ако се будете морали повући на Мрамор, а прилике не буду друкчије захтевале, задржаћете се на Мрамору све дотле, док се Тимочка војска и III армија не повуку на Прокупље. Кад се ово изврши, II армија ће се пребацити на раније одређени јој правац: Лебане—Медвеђа—Приштина.“ По пријему овог наређења командант II армије са ОБр. 9599 тражио је од Врховне Команде ово објашњење:

1.— Којим ће се правцем повлачити Тимочка војска и III армија?

2.— Где ће и коме ће упутити своју градску артилерију, пошто се правцем преко Лебана не може пребацити у Приштину?

3.— Шта да се ради са убојном и профијантском спремом, која је евакуисана из Ниша у Прокупље?

4.— Хоће ли се Прокупље бранити и које ће га трупе бранити?

На ова питања Врховна Команда под ОБр. 23554 одговорила је овако: „По вашим питањима ОБр. 9599 извештавам:

1.— Тимочка војска повлачиће се постепено на Мердаре а III армија на Преполац.

2.— Градску и тешку артилерију упутите преко Прокупља у Приштину.

3.— Убојну и профијантску спремину евакуишите из Прокупља у Приштину.

4.— Прокупље се намерава бранити Тимочком војском и III армијом.“

б) ОПЕРАЦИЈЕ ТРУПА НОВИХ ОБЛАСТИ

Командант трупа Нових Области 31. октобра у 6 часова издао је команданту Моравског дивизиског коњичког пука I позива, команданту Вардарске и Брегалничке дивизије I позива наређење ОБр. 9952 ове садржине:

„У току 30. октобра непријатељ је рекогносцирао на фронту Брегалничке дивизије I позива, која држи линију: Брод—Алијас—караула Калдерн—кота 523—Белиградче, са 1 пољским Дебанжовим топом и 40 бораца на безименом ћувику источно од слова „е“ у натпису Белиградче. Непријатељ је према Брегалничкој дивизији I позива у току 30. октобра по подне продужио своје десно крило ка Биначкој Морави, поставио предстраже и отпочео утврђивање, а око подне привукао 1 топ из кога је дејствовао против левог одсека—Врбанских висова. У току 28. и 29. октобра појавила су се непријатељска одељења са Арнаутима—качацима око с. Врбавце и Витине. За уништење ових, била је упућена 1 чета 12. пука II позива и 1 брзометни брдски топ, који су 29. октобра имали борбу са јачим непријатељским деловима. У току 30. октобра чета 12. пука II позива са брдским топом враћена је, а за гоњење качака и непријатељских одељења остала је код с. Могила наша комитска чета (20 бораца). Од чете обвезника Ибарског комбинованог батаљона (130 бораца), која је 29. октобра по подне пошла из села Каменоглаве преко Слатине ка с. Витини, да садејствује чети 12. пука и брдском топу, још нисам добио извештај докле је доспела у току 29. и 30. октобра. Непријатељске делове, који су у току 29. ок-

тобра избили на линију: Влаштица—Жегра и које је потпомагала непријатељска артилерија са положаја негде око с. Стубле, протерале су из поменутих села наше две чете 12. пука II позива и које су остале у нашим рукама. Извиђањем које је вршено у току 29. октобра, утврђено је, да се на прелазима код Сефери и Мучибабе налазе непријатељски пешадиски пукови са артилеријом.

Извиђачки делови 2. пука III позива (главнина пука код села Буковице) у току 30. октобра наишли су на непријатеља код села Врбена, одакле их је непријатељ тукао и артилериском ватром источно од села Врбени. Водови су остали у контакту са непријатељем. Командант Вардарске дивизије I позива упутио је 30. октобра по подне 1 чету 12. пука II позива на коту 525 са 2 пољска Дебанжова топа, где се поменута чета интензивно утврђује. 12. пук III позива, који је 30. октобра по подне стављен на расположење команданту Вардарске дивизије I позива, упућен је у леву дивизиску резерву код села Ропотова. Моравски дивизиски коњички пук I позива има за задатак, да се 1. новембра у 7 часова крене правцем Урошевац—Пожаране—Гиљане и да се постави на просторији између села Пожаране и села Дебаје на најудобнијем положају, са кога може најбоље потпомагати нападе наших делова у циљу протеривања непријатељских делова из села, у којима су се појавили у Бинчи Морави и на тај начин штитити и спречити непријатељу дебушовање правцем од Сефери и Мучибабе ка Бинчи Морави и преко планине Жеговца (к. 1190) ка Косову пољу, одржавати везу између Вардарске дивизије I позива (штаб Гиљане) и Брегалничке дивизије I позива (штаб југозападно од Старог Качаника) и извидети правце: село Бинач—караула Студена; село Бинач—село Врнезево; Гиљане—Сефери и Гиљане—Мучибаба и непријатеља сузбити на томе правцу, докле се год може, одржавајући додир са непријатељем. Командант Моравског дивизиског коњичког пука послаће ми извешта о пролазности путова за све родове војске на правцима, којима је наређено извиђање и попречним путовима, који везују ове правце. Командант Моравског дивизиског коњичког пука одржаваће везу са овом командом и командантима Брегалничке и Вардарске дивизије I позива, којима слати извешта најбржим начином. На правцу Урошевац—Гиљане налазе се жандармериске пешадиске релејне станице од по 3 жандарма и обвезника и 1 коњичка жандармериска релејна станица у Пожаране (8 коњаника).“

Командант Трупа Нових Области истог дана издао је својим оперативним јединицама наређење ОБр. 9946 у овоме: „Врховна Команда са ОБр. 23441 доставила је ово: „По извештају нашег војног изасланика у Паризу од 21. октобра

ђенералу Сарају“ еђено је, да са својим трупима наступа ка Велесу. У француска снага, која је имала да се искрца у Солуну до 1. новембра, износи до 65.000 људи.“ Изволеће командант предње примити знању, а командант Битољске дивизиске области ступиће у везу са ђенералом Сарајом и операције потчињених му одреда саображавати раду француске армије.

1. — *Брегалничка дивизија I позива* држи Качанички теснац на фронту Алијас—Стари Качаник—Белиградче. У своме саставу има 3., 16. и 20. кадровски пук и 2 батаљона 2. пука II позива. Непријатељ је нападао леви одсек и дошао на 150-200 метара, али је свуда одбивен си великим губитцима и повукао се у вече на коту 1270.

2. — *Вардарска дивизија I позива*: 18. кадровски пук држи коту 720 северно од Мечије главе, а 11. кадровски пук Дуплицу. Према овим пуковима непријатељ није показивао нарочиту активност. Извиђачке чете 12. пука II позива дошле су близу Сеферског прелаза, где су тучене артилериском ватром. У циљу тачног констатовања шта се налази на Мучибаби, упућена је овог дана 1 чета са 1 брдским топом преко с. Угљара и Липничке косе да извиди десно крило Мучибабе и оцени непријатељску снагу; 12. пук III позива дошао је ноћу између 31. октобра и 1. новембра у Гиљане, а 1. новембра одмаршоваће на положај код села Ропотова у састав дивизиске резерве.

3. — *Моравски дивизиски коњички пук I позива* дошао је пре подне у везу са Брегалничком дивизијом I позива. Ескадрон са 2 митраљеза на положају јужно од Биначе са једном комитском четом спречава наступање непријатеља тим правцем и осигурава лево крило Брегалничке дивизије, а ескадрон са 2 митраљеза налази се између Клокота и Радивојца. По исказима заробљеника могло се утврдити, да су против Вардарске дивизије I позива дејствовали ови пукови: 32., 45. и 46. а против Брегалничке дивизије I позива 11., 24. и 25. из састава 3. Балканске дивизије.

4. — *Моравска дивизија I позива*. Штаб дивизиски кренуо се из Медвеђе у 7 часова и стигао је у Приштину у 17 часова. Пешадиски пукови овога дана заноћили су на Лисици. Од 3. и 16. пешадиског пука по 1 батаљон дат је 1. и 2. дивизиону да олакшају извлачење батерија на Лисицу. Батерије 1. дивизиона са огромним напорима успеле су да се од подне до мрака извуку само до села Медевца, јер је земљиште било толико мочарно да су возови пропадали до главнина и једва су се извлачили из дубоког блата. Батерије 2. дивизиона су такође продужиле марш и то 6. батерија на челу до 23 часа успела је да се извуче до наспрам с. Губавца; 5. батерија је целе ноћи извлачила возове и успела да се помери од Тулара

ка Лисици за 2—3 км; 4. батерија је заноћила у Туларима. Остале јединице заноћиле су на простору од Тулара до Медвеђе.

5. — *Трупе под командом команданџа Бишњевске дивизије области. Вардарски одред.* Наређење команданта Бишњевске дивизије области Обр. 3741 од 31. октобра није извршено. Батаљони и заштитнице са положаја Руен, Рановдол и Припар, повукли су се у јутру 1. новембра и посели положај непосредно испред Абди Пашиног Хана без притиска непријатељског. Остали делови нису имали везе међу собом. Према овоме улаз у теснац напуштен је без борбе. Непријатељ је у току 1. новембра вршио наступање и задржан је у Бабунском теснацу. Наши предњи делови држе Попадију — Свињичку главу, а главна снага је на линији: Никодим—Мукош, са бочним осигурањима на Мрзену—Преслопу, код Папрадишта и на правцу ка Десову, а са једним батаљоном на правцу Јалбочиште—Бегова главица. *Поречки одред* (300 обвезника) у висини Самокова. *Тешовски одред*:

1. — *Лева колона.* Батаљон на правцу ка Качанику продужио је гоњење и заузео линију Беловиште—Јегуновце. У борбама 31. октобра и 1. новембра учествовала је од стране непријатеља 1 чета 11. пука са око 500 Арнаута-качака, који су дошли у Тетово, да га заузму и поседу.

2. — *Десна колона* водила је борбу код Грумшина. Видећи да непријатељ намерава обухват десног крила, командант колоне повукао је своје трупе на излаз из теснаца код Жељиног моста на Вардару у циљу да обезбеди Тетово. Командант Тетовског одреда упутио је 1 чету из Тетова за појачање са наређењем, да још у току ноћи протера непријатеља са Вардара, а затим да заузме Грумшинске положаје.

СИТУАЦИЈА

У току 31. октобра Врховна Команда примила је ове важније извештаје:

а) Од команданџа I армије

Обр. 8867 у 3.35 часова

„Стање на фронту ове армије у току дана 30. октобра овако је: Дринска дивизија II позива готово неузмиравана од стране непријатеља заузела је одређене положаје: Градина—Видровачка глава—Магареће брдо. Са резервом је код Кутлова. Мање заштитничке борбе вођене су и то јаче на Студеној води и на Кршу код села Вел. Шења на правцу од Рамањских висова и Угљаревачког виса. Притисак непријатеља био је слабији. Непријатељ пред фронтом ове дивизије, а са правца од Рамањских висова—Клисуре—Угљаревачког виса и Вучјака, задржао се вечерас вероватно на линији села Рамања—

Врбница—Уровица. Укупно било је око 3 батаљона и један ескадрон. Дунавска дивизија II позива искуљена је на линији села Љуљаци—Драгушица, а артилерија и коњица код Кнића. На фронту Соколске бригаде и 9. пешадиског пука II позива вођена је целог дана упорна борба са знатно надмоћнијим непријатељем на положају северног уласка Брђанске клисуре и положаја источно од Горњег Милановца; непријатељ је употређивао зрна са загушљивим гасовима, а рефлектори пред вече осветљавали су северни улаз клисуре. После упорне борбе, а због губитака већ тродневне непрекидне борбе, бригада се повукла кроз клисуру ка селу Прељини и Љубићу држећи заштитним деловима северни излаз из клисуре. У данашњој борби бригада је изгубила 6 пољских Дебанжових топова. На фронту Ужичког одреда нема ништа значајнијег. Трупе одреда биле су у покрету ка линијама у висини села Кирковице а на обема обалама Мораве. Због пребацивања главнине Београдске Одбране на десну обалу Лепенице и повлачења Соколске бригаде, трупе ове армије под заштитом остављених делова на заштитничким положајима почињу постепени покрет ка линији главних положаја: Липничка глава—Котленик—Јастребац.“

Обр. 8878 у 1.40 час.

„Према извештајима у колико су до сад добивени, ноћ 30./31. ов. мца прошла је без борбе. Трупе ове армије налазе се у покрету ка новим положајима. Од Соколске бригаде 2 слаба батаљона 5. пешад. пука III позива, 1 батаљон 6. пешад. пука III позива и 1 батаљон 9. пешад. пука III позива у икупљању су на положајима код села Пријељине и Љубића. Према накнадном извештају команданта Дунавске дивизије II позива, 9. пешад. пук II позива јуче 30. октобра још од 8 час. нападнут је био на његовом положају. Након дуже борбе повукао се јуче у подне на положаје код села Луњевице. По једном заробљеном непријатељском коњанику: на фронту Г. Милановца дејствује једна немачка дивизија. Сам заробљеник родом је из Берлина. Од Ужичког одреда нема извештаја. Он у току данашњег дана треба да се искупи на положаје десне обале Мораве јужно од Чачка.“

б) Од команданџа Трупа Одбране Београда

Обр. 4867 у 24 часа

„Пошто је Шумадиска дивизија II позива дошла на главну одбранбену линију, то по директиви Врховне Команде Обр. 23066 од сад је примам у састав мојих трупа.“

в) Од команданџа III армије

ОБр. 8047 у 1 час

„Данас 30. октобра непријатељ је нападао на целом фронту ове армије, а поглавито се његов напад изразио на центар. У околини Вел. Поповића до Јасеновачког потока, према Дунавској и Моравској дивизији II позива, непријатељ је имао и неких делимичних успеха, потиснувши наше трупе ових јединица са предњих тачака на главни положај, на који је био отворио најјачу артилериску ватру из батерија разних калибара, размештених на обема обалама Ресаве. Сем тога, непријатељ је рокирао извесне пешадиске трупе са леве обале Гложанске реке ка Хумовићу. Пошто је оваквим радом и правцем напада непријатеља, положај Дринске дивизије I позива постао истакнут а леђима окренут Морави, наредио сам, да она заузме нов положај на десној обали потока Трстена: Стари део—Корија—Пешино брдо, одржавајући везу са левим крилом Дунавске дивизије I позива на Витлишту. Због тога померања Дринске дивизије I позива, као и због тога што је Београдска Одбрана заузела нов положај на десној обали Лепенице, са крајњим десним крилом на Бабином гробу (648), наредио сам, да се и Шумадијска дивизија I позива повуче на десну обалу Осанице са јаким заштитницама на старом положају.“

ОБр. 8071 у 17 часова

„Пошто је Шумадијска дивизија I позива стигла на главну одбранбену линију, прелази од данас у састав команде Одбране Београда.“

г) Од команданџа Тимочке војске

ОБр. 701 у 2 часа

„Комбинована дивизија није ни упућивана на правац Соко Бања, већ је остала на својим положајима и у току данашњег дана нападнута је на целом фронту надмоћнијом снагом. Један пешадиски пук упућен је из ове дивизије за појачање Књажевачког одреда. Према овоме Комбинована дивизија код Бољевца остаје само са 2 пешадиска пука. Колонски и тежи возови већ су пребачени на правац даљег повлачења. Налазим, да команданта Комбиноване дивизије са штабом не треба упућивати Књажевачком одреду, јер би био одвојен од своје дивизије.“

ОБр. 703 у 12 час.

„Стање на фронту ове војске у току 30. октобра овако је:

1. — Код Књажевачког одреда истог дана било је борбе. Према левом пододсеку избачено је само неколико артилериских зрна.

2. — Код Комбиноване дивизије данас по подне вођена је борба, која је по кратком телефонском извештају овако текла: Један непријатељски батаљон напао је са Братујевачког поља нашу чету на предњој тачки 141 и потиснуо је. Подишао је до под сам положај кота 462; овде је била јака борба, али нема података о исходу. На одску Планиница —Оснић било је само пушкарање. Непријатељ се прикупио и напао је цео одсек. Док је био одбивен на левом пододсеку, дотле је на средњем пододсеку и десном упао на положај и две батерије заузео. Против нападом повраћен је Дел и једна батерија, али десни пододсек још није спремљен за против напад. На одсеку Оснић—Тимок непријатељ је наступао од Гамзиграда ка коти 402 а после и 454, једна пољска батерија гађала је са положаја овај одсек. Јачина је непријатеља до два батаљона. Данас је на положају Бели Зубатац—Седлица—Вујин гроб—Стража. Одред се добро држи. Бугари су ушли у једну страну села Бучја. Наша је сва артилерија одступила Бољевцу, изузев вода брђана. На Ласову планини нема противника. Непријатељски један батаљон је у утврђењу Крварнику. Коњичке патроле долазиле су до Метовнице и вратиле се опет на Крварник.

3. — Код Крајинског одреда нема ништа ново.“

ОБр. 708 у 10.10 час.

„Стање на фронту ове војске у току ноћи 30./31. октобра овакво је:

1. — Код Књажевачког одреда борбе није било.

2. — Код Комбиноване дивизије, по телефонском саопштењу у 4.30 час., наш против-напад је успео. Синоћ изгубљени положај и брзометна батерија повраћени су. Бугари су имали силних губитака. Борба се водила и бајонетим и бомбама само да се изгубљено поврати. У 5.15 час. Бугари су извршили контра напад и у 5.45 час. понова су заузели положај. Наши се спремају за против-напад. У 7 час. борба је била у највећем јеку, лево крило је јако нападнуто. Напад се води још (7 час.), Бугари имају више митраљеза. Око 7 час. на целој линији ове дивизије је најјача борба. Са обе стране има великих губитака. Покушаће се још једном, да се непријатељ одбије, у противном, дивизија ће се повући на позадњу линију Букова глава—Папас поље—Црњак. Заробљена два војника из 35. пука изјавили су ово о бугарској снази и њиховом распореду према Комбинованој дивизији: 3., 35. и 36. пук су према фронту Комбиноване дивизије; 10., 3. и 36. нападају северно од друма Зајечар—Болевац. 15. пук је за њима а 35. јужно од друма. За 51. и 52. пук кажу да су остали на Вршкој Чуки. Да ли су и они пошли за

овим пуковима не знају да кажу. Брдска је артилерија на положајима дивизије а пољска је на путу.

3. — Код Крајинског одреда нема ништа ново.“

д) Од команданџа II армије

ОБр. 9571 у 23.10 час.

„Командант Јужно-Моравских трупа са ОБр. 128 од 31. ов. мца извештава, да су према њему ове непријатељске снаге: пешадије 5—6 пукова и то: 13., 16., 29. и 32. пук, батаљон на Капицику (лева обала Стубалске реке) и батаљон на правцу Трстен—Копиљак, не зна се из којих су формација. Непозната је јачина према Добровољачком пуку а на делу Власинско блато—Добропољска чука, али се зна да су око Власинске карауле Борича 2 батаљона пешадије и 1 брдска батерија. Артилерије има: 3½ брдске батерије и 5 пољских батерија.“

ОБр. 9573 у 9.30 час.

„У току дана 30. октобра стање код ове армије овакво је: 1. Код Шумадишке дивизије II позива до 11.30 час. владало је затишје, а тада је отпочела артилериска и пешадишка борба пред центром дивизије—Равниште. Непријатељ у јачини око 2 батаљона наступао је преко Главчине и до 15.30 час. вођена је с њим слабија борба. Од 15.30 час. непријатељ је врло слабом снагама напао фронт положаја од десне обале Тимока до Станковог врха и до 17.30 час. вођена је врло јака пешадишка и артилериска борба. Непријатељ је извршио два узастопна јуриша на десно крило десног одсека Тројице. Оба ова јуриша одбивени су, непријатељ је претрпео велике губитке и одбачен на леву обалу Изворске реке, повукао се на коту 571. Примећено је, да су непријатељски официри са револверима у руци враћали војнике на напад после првог неуспелог јуриша. Пред левим крилом десног одсека Равниште вођена је борба на блиском одстојању, али је непријатељски покушај за извршење напада одбивен и непријатељ се задржао на блиском одстојању. Према десном крилу левог одсека непријатељ је око 16.30 час. вршио јуриш који је одбивен, а затим добивши појачање спремио се за понован напад. Бред Белоњским одсеком, пред крајњим левим крилом Миловски врх—Богданица, непријатељ није нападао. Јачина непријатеља који је нападао на десни одсек износи око једног пешадишког пука, а према левом одсеку преко једног пука. Један ескадрон са једном четом, једним брдским топом и два митраљеза, упућен је на положај од села Плужина за затварање левог бока дивизије. Утврђено је присуство непријатељских патрола у селу Белом Потоку. Веза са десним крилом Књажевачког одреда на Боговом гувну ухваћена је.

2. Код Тимочке дивизије I позива око 16 час. непријатељ је развио поред претходничког батаљона, који је био развијен код села Вргудинца, још један батаљон југозападно од истог села. За време овог развијања тучен је нашој пешадишом и артилериском ватром са Шпајског положаја. У 16.30 час. једна непријатељска брдска батерија отворила је ватру од села Маклиште против левог крила посаде на Шпајском положају. Борба је прекинута у први сумрак. Непријатељ је заноћио на линији јужно од села Дражева, северозападна ивица Вргудинца, североисточна коса која се спушта са Боговог врха. Јачина непријатеља на овом делу је до сад око 4 батаљона, 3 пољске и 1 брдска батерија. Испред Заплањског одреда непријатељ се није још појавио, нити је с њиме ухваћен додир.

3. Код Власинског одреда и Јужно-Моравских трупа непријатељ је нападао на десно крило овог одреда са три батаљона и успео да предње делове овог одсека потисне и заузме страну Мали Сад—Кознички Рид—Краковицу. Напад противнички на Дренову Чуку и Криви Забел одбивен је. Пред вече је непријатељ обновио напад на Криви Забел, али без резултата. Око 18 часова наше су трупе понова заузеле Мали Сад. На средњем и левом одсеку било је само пушкарње. Код Моравског одреда целог дана било је затишје. Код Ветерничког одреда наше трупе су јутрос потпуно овладале положајима: Копиљак—Прокопије; непријатељ је одступио ка Трстени.

4. Код Свођског одреда, а код десног одсека, непријатељ је нападао на свима тачкама а јачом снагом правцем од Власине ка Големој гарини, али су наше трупе и саме прешле у напад и потисле непријатеља, који је одступио преко Големе гарине у поток Пољштицу, одакле је појачан са једним батаљоном вршио два јуриша по подне, који су били одбивени са знатним губитцима по непријатеља. Снага, којом је непријатељ нападао на средњи одсек, цени се на 3 батаљона. Губитци: погинуо 1 редов, рањено 11, контузован 1 и нестало 1. Код левог одсека непријатељ је отпочео напад на фронт и оба бока Голата (кота 819) и у току дана предузимао је шест пута јуриш, нарочито за време магле, и сви су ови јуриши одбивени, са знатним губитцима по непријатеља. Али кад је непријатељ непрестаним појачањем својих трупа припретио да пресече посаду Голата, иста се повукла на Горуничје—Врши Бог, тако да трупе левог одсека сад држе линију: Бучина глава на к. 537 — Модростенски дел—Балашица (к. 774) — Горуничје—Врши Бог, а једна чета послата је на Кулу (к. 993)“.

ОБр. 9582 у 11.45 час.

„Стање код армије у току ноћи 30./31. октобра овакво је: 1. Код Шумадишке дивизије II позива синоћ између 22 и

23 часа непријатељ је покушао слабијим деловима напад према Тројици, који је одбивен ватром. Јутрос у 7 час. једна непријатељска колона примећена је у покрету Маче Главе ка караули Темија, наша артилерија дејствује против исте. Тимок надлази. По телефонском извештају од 10.45 час. води се јака борба на десном одсеку код Белог Иња.

2. Код Тимочке дивизије I позива ноћ је прошла без значајнијих догађаја.

3. Код Свођског одреда ноћ је прошла на миру.

4. Од команданта Власинско-Јужно-Моравских трупа још није добивен извештај“.

ОБр. 9598 у 19.35 час.

„У вези извештаја ове команде ОБр. 9600 од данас доставља се и овај извештај команданта Шумадишке дивизије II позива (извештај послат у 15 час.): „У току по подне продужена је јака борба на целом фронту и води се још и сад у 14 час. Непријатељ је предузео снажан напад на десни одсек и то слабијом снагом на Тројицу и јаком снагом на Равниште. Напад непријатеља одбивен је и наши држе своје ровове. Према извештају команданта левог одсека у току пре подне и до 13 час. одбивена су два непријатељска напада на Темију и Станков врх. У 14 час. непријатељ је под заклоном магле предузео напад на фронт Темија—Станков врх, да би препадом заузео наше положаје. До 15 час. овај је напад одбивен на целој фронту. По накнадном извештају непријатељ је у 15 час. предузео нов напад на Станков врх. Овде се сад води најјача борба. За сад наше трупе држе своје положаје. Морал и држање наших трупа је добар. Веза телеграфска са Гулијанским одредом успостављена је. Командант овог одреда јавља, да је једна непријатељска колона у јачини једног батаљона данас 31. ов. мца пошла са Гулијан. планине на Пернатцу (1099)“.

ОБр. 9600 у 18.50 час.

„Стање код Шумадишке дивизије II позива и Тимочке дивизије I позива данас до 12 часова овако је:

1. Код Шумадишке дивизије II позива од 7 час. на целом фронту води се борба са повременим прекидима. Према Белом Ињу и к. 910 непријатељ је у јачини једног батаљона подишао на 800—1000 метара, но напад је ту за сад заустављен нашом јаком ватром. Пред фронтом положаја Тројица непријатељ је дошао до 1500 метара, где се утврђује. Лево крило десног одсека Равниште од положаја тучено је врло јаком артилериском ватром. Према Темији и Караули код друма непријатељ је у јачини до два батаљона нападао правцем од Маче Главе (740) са кога положаја и туче артилеријом Станков врх. Непријатељ обасипа јаком артилериском ватром са положаја

Средња планина (760) и Мача Глава (740). На осталом фронту дивизије је омање пушкарање. Командант коњице послао је извиђачке патроле ка Белом потоку—Божиновцу—Галибабину, непријатеља нису приметили, већ само једна патрола удаљила се из Белог потока. Један заробљеник из 30. бугарског пука изјавио је, да се на правцу Књажевац—Тресибаба налази 8. Тунџанска дивизија од 4 пука: 10., 30., 12. и 23. пук. 30. пук напада фронт Темија—Станков врх. 10. пук је позади њега, а 12. и 23. су на истом правцу; за 55. и 56. пук каже да су од Књажевца отишли десно од њих.

2. Код Тимочке дивизије I позива непријатељ од 7 час. напада на 14. пук на Шпајским положајима. Напад је управљен од села Вргудинца ка Шпају, а преко Корије и Златарица једном слабијом колоном од прилике две до три чете кренуо је десном обалом Нишаве ка селу Вран Долу. У 11 час. на томе делу ситуација је оваква: непријатељ је развио три батаљона пешадије на фронту југоисточни део Златарице—Корија па до Нишаве, а са једним до два батаљона у резерви иза тога фронта. На десној обали Нишаве јачина је непријатеља остала иста као и јуче. Од непријатељске артилерије до сад је запажено 8 пољских цеви код Новог села југозападно од друма Бела Паланка—Црвена река и два брдска топа на десној обали Нишаве код Клементиног Кладенца (јужно од села Дражева). 14. пешад. пук успешно брани положај и до сад је одбио један непријатељски напад на Златарицу.

3. Код Свођског одреда после одбивених 6 јуриша (к. 819 северозападно од Љуберађе), непријатељ је извршио обухват левог крила од стране Црног врха (к. 1140) северно од Голаша.

4. Од команданта Јужно-Моравских трупа није добивен извештај, али од јутрос је оваква ситуација: Код Власинског одреда ноћас су наши предњи делови повратили Стражу—Мали Сад и Кознички рид. Краковицу непријатељ држи и утврдио је. Непријатељ је покушавао дано-ноћно да заузме Столове и Криви Забел, но одбивен је. Према Добропољској чуци један заробљени бугарски војник, из 41. пука, изјавио је, да је штаб њиховог пука у селу Кални и да код њих има 16 топова, лево од његовог пука је 26. пешад. пук. Говорили су им, да ће њихов пук да иде у Лесковац. Код Моравског одреда ноћ је прошла на миру. Слаб патролни додир са непријатељем на линији с. Брестово и Хумово“.

д) Од команданта Трупа Нових Области:

ОБр. 9959 у 10.40 час.

„Молим да ми се најхитније достави маршрута Дунавске дивизије II позива коју још нисам добио“.

Велики Рат Србије

Од команданџа Дринске дивизиске области:

Бр. 2082 у 21 час

„По сазнању од мештана једна непријатељска пешадиска патрола јачине дванајест људи појавила се данас око 15 часова код Јељена (кота 579) и ранила једног сељака. По телефонском извештају од команданта Ужичког одреда правац Чачак—Теочин незаштићен је, те сам формирао један батаљон последње одбране стараца од 300 обвезника и упутио га, да у току ноћи поседне Дробњачко брдо, Чолића брдо (к. 379). Официрску коњичку патролу послао сам преко Гаријевнице ка Јељену. У случају повлачења у одређеном правцу биће ми десни бок неосигуран с погледом на лево крило Ужичког одреда, а пошто ситуацију не знам, хоћу ли чекати наређење за повлачење или ћу почети одмах повлачење и којим правцем?“

Од делегатџа при француској војсци кайџмана Маринковића

ОБр. 110 у 22 часа

„Поред поновних писмених захтева за офанзиву ка Скопљу ђенерал Сарај изјавио је, да за сад није у стању да ову офанзиву предузме, а командант енглеских трупа одговорио је, да акција његових трупа зависи од акције француске војске. Французи јуче 30. октобра лако су одбили напад Бугара код Криволака“.

Од делегатџа ђуковника Пешића са Цетиња:

Бр. 1699 у 6.20 час.

„Командаит Санџачке војске наредио је реквизицију за трупе Косовског одреда, које су на десној обали Лима, пошто је ово једини начин да се осигура исхрана овог одреда. Молим за одобрење и потребно наређење нашим властима“.

Бр. 1706 у 16 час.

„Командант Санџачке војске издао је заповест још раније у духу ОБр. 23518. За одбрану правца Прибој—Сјеница—Н. Пазар, отишло је 8000 војника, 18 топова и 10 митраљеза. Остатак Санџачке војске у случају непријатељског надирања браниће правац: Дрина—Плевље—Бело Поље. Ако треба још нешто урадити, молим за потребна наређења. Наредите хитно да наше власти у Санџаку у свему извршавају заповести моје и црногорских команданата. Непријатељ јако напада на Вихру, Варду, Бијело брдо, али је за сад задржан. Не треба заборавити да црногорске трупе нису сигурне, те би добро било ма и најмање мешање са нашим трупама“.

НАРЕЂЕЊА ВРХОВНЕ КОМАНДЕ

ОБр. 23485 у 9 час. — Команданџу I армије

„Наређено је команданту Дринске дивизиске области, да вам стави на расположење обвезнике последње одбране за заштиту правца Теочин—Чачак.“

ОБр. 23521 у 11 час.

Команданџу I и III армије, и команданџу Одбране Београда.

„Ако будемо приморани на повлачење са садање линије онда ово извршити постепено на овај начин:

1. — *I армија правцем:* Краљево—Рашка. Упорно бранити улаз у Ибарску клисуру и пут ка Рашкој; а са потребним делом снаге обезбедити пут реком Рибницом. При даљем повлачењу обратити пажњу на стари пут левом обалом Ибра и на правац Ивањица—Манастир Студеница—Ушће. Командант I армије, пошто се повуче на Мораву упутиће преко Трстеника у Александровац једну брдску батерију, која ће се ставити под команду команданта пука, кога је командант Одбране Београда одредио за обезбеђивање правца: Александровац—Јошаничка бања. Пук са батеријом стајаће под командом команданта I армије. Комуникациска линија Краљево—Рашка. Магацин хране Ушће.

2. — *Одбрана Београда правцем:* Руковац—Белушић—Крушевац—Јанкова клисура—Куршумље—Преполоц. У повлачењу се задржати на свима успутним положајима, у колико то буде дозвољавала ситуација суседних трупа. Упорно бранити улаз у Јанкову клисуру и даље правац ка Куршумљу. Са потребним делом снаге обезбедити правац од Бруса за Јанкову клисуру, и правац који источно обилази Јанкову клисуру и изводи у Блаце. За обезбеђивање правца, који од Александровца преко Јошаничке бање изводи у долину Ибра на пут Краљево—Рашка, командант Одбране Београда одредиће један пук пешадије, не из III позива, и ставиће га под команду команданта I армије. Пук ће се од Крушевца постепено повлачити овим правцем ка Ибру и што упорније обезбеђивати позадину I армије. Комуникациска линија Јанкова клисура—Куршумље. Магацин хране Блаце—Куршумље.

3. — *III армија правцем:* Ђуприја—Параћин—Ражањ—Ђуниш—Рибари—Гребцац. У повлачењу се задржавати на свима угодним положајима, у колико то буде дозвољавала ситуација код Тимочке војске, на правцима од Бољевца и Соко Бање. Задржати се код Гребца и на линији: Јужна Моравица—М. Јастребац—Гребцац—Поглед—к. 1564. Упорно бранити правце, који од Ђуниша и Алексинца воде ка Прокупљу. Комуни-

кациска линија: Гребач—Прокупље—Куршумље. Магацин хране Прокупље.

4. — У повлачењу одржавати везу са суседним трупима и својом акцијом не доводити у незгодан положај суседну трупу.

5. — Комуникације и објекте кварити и рушити. Храну која се не може евакуисати дати избеглицама, а ако би што преостало уништити.

6. — Команданти ће имати на уму, да ће од сад снабдевање храном бити све теже, због планинског терена. Стога ће из свију успутних магацина што више хране и фуражи понети и чувати у готовини, а за потрошњу набављати куповином. Где се хлебач не би могао добити, војницима нека се издаје брашно, да сами пеку погаче или проју.

О пријему овог наређења извести.

ОБр. 23528 у 16.40 час. Командантшу II армије

„Ако се будете морали повући на Мрамор а прилике не буду друкчије захтевале задржаћете се на Мрамору све докле се Тимочка војска и III армија не повуку на Прокупље. Кад се ово изврши, II армија ће се пребацивати на раније одређени јој правац: Лебане—Медвеђа—Приштина.“

ОБр. 23534 у 11.45 час. Командантшу Трупа Одбране Београда.

„Командант III армије извештава, да је у борбама на Парлозима—Гвоздењаку нестало 232 војника из 11. пешад. пука I позива, и да је вероватно, да су се разбегли кућама, јер су из те околине. Молим, да средствима, којима располажете, организујете проналажење и хватање одбеглих, и са њима поступите даље по надлежности.“

ОБр. 23541 у 15.10 час. Командантшу Трупа Нове Области

„Због тога што непријатељ ирши јак притисак на I армију црвцем Г. Милановац—Краљево, начелник штаба задржао је за неколико дана Дунавску дивизију II позива у саставу армије и чим ситуација допусти упутиће се одмах по ранијем наређењу.“

ОБр. 23550. — Командантшу I, II и III армије, Тимочке војске и Одбране Београда

„Неизоставно је потребно да команданти настану, да се непријатељ на заузетим положајима за одбрану што дуже задржава у интересу земаљске одбране и ради добитка времена док нам савезници не стигну у помоћ, а тако исто да би се добитком у времену омогућило евакуисање хране и муниције, која је у знатним количинама згомила у долини Западне Мораве и код Ниша. Команданти ће и сами настати,

да се при пролазу храна и муниција што више понесе у својим возовима и на рукама код војника.“

1. НОВЕМБАР

I ОПЕРАЦИЈЕ НЕПРИЈАТЕЉСКЕ ВОЈСКЕ

а) ОПЕРАЦИЈЕ III АУСТРО-НЕМАЧКЕ АРМИЈЕ

1. — *Дејство 19. корпуса.* Српске слабије заштитнице задржавале су кратко време 20. брдску бригаду на Стражевици 557—Илијаку—485; на Зрицу заплењена су 2 српска топа. Линија: 327—Механа 239—366, на коју су се Срби повукли, напуштена је већ при подилажењу претходнице, која је до 13 часова избила до Механе 239. Истурени одред пуковника Холиа из 17. брдске бригаде, међутим, већ око подне стигао је до Механе 237 (северно од Чачка). Друмски и железнички мост код Чачка био је по 12 метара дигнут у ваздух. Противник у јачини око 2 батаљона, повукао се преко Чачка ка југу. На вису 427 западно од Чачка осматрана је пешадија. 10. брдска бригада стигла је око 14 часова пред Чачак. Друмски мост до 16 часова био је већ толико поправљен, да је пешадија могла да отпочне прелаз. Варош је била потпуно напуштена. Један бугарски лекар, који је био интерниран у Чачку саопштио је, да се српске трупе у главном повлаче ка Новом Пазару. Командант 10. брдске бригаде иступио је обезбеђујуће делове на висове западно и јужно од Чачка, као и у Моравску долину. Главнина бригаде зановила је у вароши, за њом је ушла у варош и пешадија 20. бригаде. Обезбеђујући делови дошли су још у току ноћи у додир са противником. Поред до сад констатованих српских снага, утврђено је, да се пред фронтом налази и више пригорских батаљона.

Да би се при предстојећој пресудној борби могле употребити што јаче снаге, командант 19. корпуса био је већ раније предложио, да се 2 бригаде (205. и ђенерала Шварца) зауставе, како би се њихове коморе могле употребити за снабдевање предњих бригада. Наређено је да се за те бригаде комбинује 8 ешелона коморе за дотурање хране. Армиска команда одобрила је тај предлог, те је командант 19. корпуса, да би за одбрану очекиваних српских контра-напада имао код Чачка бар 4 бригаде на расположењу, у 19.15 часова наредио да 21. бригада маршује ка Љубић брду, а 17. брдска бригада да дође као корпусна резерва код Трбушана; 10. и 20. брдској бригади наредио је, да на линији: 427—Придворничко брдо 538—Лозница 466—451—Орничина 264 обезбеде Чачак у виду мостобрана. 205. ландштурмској бригади и бригади Шварца наређено је, да остану на свом досадањем месту.

2. — *Дејство 22. резервног корпуса.* Главна снага кор-

пуса (43. и 44. дивизија) прешла је око 11 часова линију: Брестовац—Гривац—Дрповац, а у вече истог дана (1. новембра) стигла је на линију: Борачки крш—Кусовац—Брњица. Одвојена 26. дивизија избила је до линије: Зелена Бара—Орловац—Оштрица 811.

3. — *Дејство 8. корпуса.* За 1. новембар, командант 8. корпуса наредио је, да се наступање продужи и то: 59. дивизија да наступа на простору између линије: Парлог—Брњички поток—раскрсница путова 288, и линије: Копиловац 458—395—Циганско поље; 57. дивизија да наступа источно у вези са 59. дивизијом до линије: Велико брдо 317—Сумаре 277—Ердеч; придати делови бригаде Хауштајна остају у саставу дивизије. Остатак бригаде Хауштајна долази као корпусна резерва око Дебељака. Армиска резерва, бригада Мразека, упућена је ка селу Чумиће. У току ноћи између 31. октобра и 1. новембра, Срби су напустили Крагујевац. Једно извиђачко одељење левог крила 57. дивизије ушло је између 7 и 8 часова пре подне у варош. Пре тога одељења, пак, немачке трупе већ су прошле кроз Крагујевац ка јужној ивици вароши. 57. пешадиска дивизија отпочела је наступање са својих досадањих положаја у 8 часова, тако да је 2. брдска бригада стигла пре подне на линију друм Дивостин—Крагујевац и чекала је на 6. брдску бригаду, која је због тешког земљишта избила до поменутог друма тек око подне. Командант 57. дивизије, сусрео се пре подне код школе кота 325 са командантом 3. немачког корпуса; споразумно је утврђено, да се десно крило 3. корпуса протегне до парног млина источно од слагалишта хране у Крагујевцу, а 57. дивизија да поседне вис Сумаре. Даље наступање преко ове линије у току 1. новембра није било пројективно. Према томе, командант 57. дивизије наредио је, да дивизија овог дана заузме линију: Соковац—283—Сумаре. Ова линија достигнута је после кратке жестоке борбе између 15 и 16 часова. Дивизиска артилерија налазила се у вече још код Десимировачке школе, а тешка артилерија на Дебељаку. Са немачким суседним корпусом одржавала се тесна веза. Српске трупе повукле су се на линију: јужно од села Цигани—Орнице—232; њихова артилерија била је на Планишту. 59. дивизија наступала је са 18. брдском бригадом и једним батаљоном из 9. брдске бригаде, после 9 часова, ка гребену: Кутлово—Лак, док је главнина 9. брдске бригаде стајала у маршовској колони у долини Клисурског потока. У 10 часова, чим је констатовано да су Срби напустили горе поменути гребен, добила је 9. брдска бригада наређење, да се у циљу продужења наступања групише поред 18. брдске бригаде дуж друма код Кутлова. Бригада још није била кренула из друге линије, кад је ос-

мотрено да немачке трупе наступају ка Метаљци. Због тога командант 59. дивизије наредио је у 11 часова да 18. брдска бригада одмах наступа главнином од Грубиног гроба 475—Рујевице 486, а предњим деловима до линије: Косице—395. Пошто 43. немачка пешадиска дивизија на свом одсеку није имала одговарајућег друма, то су 2 немачка батаљона са артилеријом упућена у рејон, који је био одређен за наступање 59. дивизије, о чему командант те дивизије није био обавештен. Због тога, 9. брдска бригада није имала простор да се развије, те је преноћила у Рогојевцу. 18. брдска бригада наступала је главнином до линије: Косица—395, која је била одређена за њене предње делове, а једну чету истурила је до Змијевца 464. Бригадна резерва са бригадном артилеријом заночила је на Грубином гробу и код Драче; дивизиска артилерија у Кутлову. Противник јачине 2 чете са митраљезом био је око подне одступио са Метаљце; иначе су биле осмотрене само патроле III позива. Армиска команда није рачунала, да ће код Чачка доћи до озбиљније борбе и имала је о распореду српских трупа ову слику: Црногорци су увели у борбу јаче снаге код Вишеграда. Српски 4. пук, који се тамо налазио, отишао је ка Ужицу а по другој верзији ка Чачку. Пред фронтом ђенерала Сорсића налази се: 4. пук III позива и 1—2 комбинована батаљона III позива. Снаге, које су биле пред 19. корпусом (5. пук III позива; 6. пук III позива, делови 11. пука III позива) изгледа да су се преко Чачка повукли на јужну обалу Мораве; док се Дунавска дивизија II позива у повлачењу ка Краљеву сад налази, вероватно, на простору: Бечањ—Тавник.

Главнине 22. резервног корпуса и 8. корпуса потиснуле су преко Крагујевца и простора југозападно од те вароши Дринску дивизију II позива; Тимочку дивизију II позива; Комбиновану дивизију; 7. пук III позива и 15. пук III позива, које су се трупе повукле у главном до линије: Грабовац—Стражара. Изгледа, да су се јединице нарочито око Крагујевца јако помешале. Овде је више пута јављено и о деловима Шумадинске дивизије I позива и Дринске дивизије I позива, који су до сад били у борби пред десним крилом XI армије; изгледа, да су овде у питању само одвојене мање јединице. Према извештајима авијатичара, на просторима око Пожеге и Чачка, није било противника. Одступање комора од Чачка осмотрено је ка југу и ка Краљеву. Пред Краљевом је констатовано нагомилавање велике масе комора. Оваква ситуација указивала је већ само по себи на важност брзог наступања од Чачка ка Краљеву, у циљу пресецања српских одступница ка југозападу. III армиска команда наредила је у 21.30 часова ово:

а) Команданту 19. корпуса, да 2. новембра упути 10. и

20. брдску бригаду јужно од Мораве ка Краљеву, а остале бригаде да привуче што могуће више напред,

б) Команданту 22. и 8. корпуса, да својим трупам избију до линије: Бечањ—Мајдан—Баљковац.

Ова заповест одговарала је и жељи команде армиске групе, која је у 22.30 часова наредила наступање ка Краљеву и то: предњим бригадама 19. корпуса јужно од Мораве, а 26. пешадиској дивизији северно од те реке. Заповест је закључена напоменом: „Што скорије избијање код Краљева и потискивање противника од његове тамошње одступнице ка југу од пресудног је значаја.“ III армиска команда доставила је то наређење команданту 19. корпуса и додала ово: „Средства земље искористити, како би се постигла независност од дотурања из позадине.“

4.— *Дејство одреда ђенерала Сорсића.* У току дана (1. новембра) трупе овог одреда стигле су до одређених маршовских циљева не наишавши на противника и зановиле су у овом распореду: *Главна колона:* Пуковник Хаузер у Карану, ђенерал Шис у Градини: ђенерал Штрајт и штаб одреда у селу Косјерићи. *Сторедна колона:* Пуковник Франц са главнином у Мађеру, а са једним батаљоном на Годуну. Слаби обезбеђујући одреди, који су били истурени западно од главне колоне, зановили су на Кадињачи и Ђаковом камену. Извиђачко одељење, које је било упућено ка Ужицу, нашло је још у вече 31. октобра варош напуштenu. Сви добивени извештаји указивали су на то, да је противник напустио простор: Рогачица—Бајина башта—Вишеград и да је одмаршовао ка Чачку. Кад ће 62. пешадиска дивизија од Вишеграда стићи код Ужица, ђенералу Сорсићу било је непознато. На овој основи наредио је за 2. новембар:

а) Да одред пуковника Хаузера истури један батаљон од прилике 1 км западно и источно преко Ужица на висове Забучје и Орловац, у циљу поузданог затварања путова који воде од Бајине Баште, Вишеграда и са југа ка Ужицу. Бочни обезбеђујући делови маршују преко села Дубци ка Ужицу. Остатак одреда пуковника Хаузера долази ка механи Татинац (северно од Ужица).

б) Ђенералмајор Шис, главном снагом има да стигне на простор код раскрснице путова 370 западно од села Добридо, а заштитним трупам на јужни гребен између Шерела и коте 420 (јужно од Пожеге).

в) Главнина одреда пуковника Франца маршује ка вису Смишаљ и упућује 1 чету ка Пожези, а слаба обезбеђујућа одељења у Моравску долину до Врнчанског потока. Одвојени батаљон који од Годуна треба упутити на Велико поље из-

виђа до Моравског теснаца, Овчарске клисуре, источна граница Каменица поток.

г) Ђенералмајор Штрајт наступа у другој линији ка Белој цркви.

Материјално стање код овог одреда није било повољно, нарочито је било рђаво стање обуће и одеће; многи су били потпуно боси, а већи део имао је само летње одело. Све ово морало се још неугодније осећати у планинском пределу јужно од линије Ужице—Пожега. Због тога, ђенерал Сорсић намеравао је да после заузимања Ужица и Пожеге привремено обустави даље наступање, како би се постојеће рђаво стање могло бар донекле поправити.

5.— *Дејство 62. дивизије.* У току 1. новембра, Црногорци су постепено потискивали заштитничке делове ка заузетој новој линији положаја: Дринско—Суха гора—јужно од Добруња—Орљина 872, и нападали су те положаје. Нарочиту активност развијали су на одсеку Дринско и Суха гора, али су сви предузети напади одбивени. Црногорска артилерија била је парализована артилеријом 62. дивизије. На левом крилу, једно слабије противничко одељење преко Липа врха обухватало је чету, која се налазила код села Станисавца.

б) ОПЕРАЦИЈЕ XI НЕМАЧКЕ АРМИЈЕ

На фронту западно од Мораве. Према 25. и 6. дивизији, противник је ноћу између 31. октобра и 1. новембра напустио простор јужно од Петровачког потока и повукао се на висове јужно од Крагујевца. Последњи делови српских трупа напустили су Крагујевац 1. новембра око 2 часа. У вароши су остали само четници. Предњи делови 25. дивизије достигли су 1. новембра око 5 часова линију: Велико брдо—кота 210 северно од Крагујевца, затим су патроле прошле кроз варош и избиле на њену јужну ивицу где су са суседних висова дочекане српском пешадиском ватром. Око 10 часова 25. дивизија са деловима 6. дивизије заузела је линију висова: кота 249—кота 307 код Белошевца. Према 11. (баварској) и 105. дивизији српски предњи делови потиснути су ка главном положају на десној обали реке Осанице. *На фронту источно од Мораве.* Трупе 10. резервног корпуса (103. и 101. дивизија) подишле су главним српским положајима: М. Поповић—Дубрава—Витлиште—Планиште—Пасуљиште.

в) ОПЕРАЦИЈЕ I БУГАРСКЕ АРМИЈЕ

На фронту 6. дивизије. 1. и 2. бригада нападале су на положаје западно од с. Планиница на правцу Зајечар—Бољевац (коте 506—620—420—760—564). У Књажевцу налазила се 3. бригада. *На фронту 8. дивизије.* Ова дивизија дејствује на

правцу: Књажевац—Соко Бања и бори се против надмоћније српске снаге на линији положаја: кота 765—890—с. Скробница—919—до Сврљишког потока, *На фронту 9. дивизије*, која дејствује на правцу Кална—Сврљиг, деснокрилна бригада под борбом прелази на леву обалу Сврљишког Тимока, а лево-крилна бригада је достигла планину Плеш (1327) и висове северно од Плеша. *На фронту 1. дивизије*, која дејствује на правцу: Пирот—Ниш, деснокрилна бригада потискује Србе у Нишавској долини са положаја код Новог села. Бригаде које дејствују на правцу ка Свођу налазе се на јучерашњим положајима.

г) ОПЕРАЦИЈЕ II БУГАРСКЕ АРМИЈЕ

Наступање бугарских трупа долином јужне Мораве и Ветернице ка северу заустављено је, а од Бујановца ка Кончулу продужава се. Код Качаника стање је без промене. Из Скопља су упућене 2 чете ка Тетову и нападе на делове српског 13. пука, које су их потисле ка селима Матка и Грумшин. На јужном фронту делови II армије утврђују се. Бригада пуковника Писимова напада на Свињичку главу на правцу Велес—Прилеп, али без успеха. Коњичка је дивизија готово без дејства, те је добила наређење да извиђа ка Прилепу и Битољском пољу, а тако исто и у правцу Ђевђелије. Македонска (11.) дивизија налази се: 1. и 3. бригада у Штипу, а 2. бригада у Куманову. Бугарска Врховна Команда наредила је 1. новембра ово: II армија да организује за одбрану линију: Свињичка глава—Преслап планина—Градско—с. Мужјанци—Чифлик Вардар—Серла планина—Пљачкавица планина. Овој армији придаје се 5. и 11. дивизија. Истог дана бугарска Врховна Команда наредила је команданту II армије да заузме Приштину. У овом циљу да пуковник Попов наступа од Качаника преко Феризовића (Урошевца), а бригада пуковника Радојкова (18. и 20. пук) преко Гиљана. Ка Приштини да на ступа такође коњичка бригада пуковника Стојкова.

II ОПЕРАЦИЈЕ СРПСКЕ ВОЈСКЕ

а) ОПЕРАЦИЈЕ I АРМИЈЕ

На основи директиве Врховне Команде ОБр. 23521 од 31. октобра, командант I армије 1. новембра у 1.30 часова издао је команданту Дринске дивизије II позива, Дунавске дивизије II позива и Ужичког одреда, директиву ОБр. 8897 ове садржине: „Начелник штаба Врховне Команде са ОБр. 23521 од 31. октобра наредио је, да, после упорних борби на главном одбранбеном положају леве обале Мораве, све трупе I армије у даљим својим одбранбеним операцијама базирају

на правац: Краљево—Рашка. Трупе Београдске Одбране у даљим својим операцијама базираће на правац: Рековац—Крушевац—Јанкова клисура—Куршумлија—Преполовац, а трупе III армије на правац: Туприја—Параћин—Ражањ—Бунис—Рибари—Гребац. Оваково базирање ове армије у будућим операцијама захтева и доста умешности и довољно обазривости; велике солидарности команданата и командира при извођењу операција на главним одбранбеним положајима леве обале Мораве. Од поменуте умешности, обазривости и солидарности зависиће и жељено и правилно пребацивање трупа на десну обалу Мораве са затварањем северног улаза у Ибарску клисуру. Обзиром на садање главне одбранбене положаје трупа ове армије, главна акција непријатељских снага може у главном бити овако управљена:

- 1.) Главном снагом право са севера на фронт наших положаја, а мањим снагама у правцу Вујна и с. Коњевића.
- 2.) Главном снагом од Вујна и с. Коњевића против западног фронта Котленичких положаја, а слабијим деловима право са севера, и напослетку може бити и овај случај:
- 3.) Подједнаким снагама са севера и са правца Вујна и с. Коњевића.

Ако би наступио случај под 1.), онда обзиром на јачину наших положаја, као и обзиром на осведочено упорство и хладнокрвност наших трупа, поткрепљено све то окретношћу и солидарношћу команданата и командира, уверен сам, да ћемо лако одолети непријатељу, нанети му велике губитке и натерати га на повлачење. У томе случају зависиће од општих прилика на војишту, хоћемо ли продужити гоњење побеђеног непријатеља или остати и на даље за неко време на тим положајима, или ћемо отпочети покрет ради пребацивања на десну обалу Мораве. За овај случај команданту Дринске дивизије II позива стоји на расположењу мост код Камиџора и понтони или скела на Морави према селу Врби; а команданту Дунавске дивизије II позива стални мост код с. Милочаја и понтони или скела код села Сирче.

Ако би наступио случај под 2.), онда упорно а по потреби и активно дејство Дунавске дивизије и подесан маневар јаче резерве Дринске дивизије преко села Церовца, или иначе у леви бок непријатеља са могућим дејством артилерије Ужичког одреда са десне обале Мораве у десни бок непријатељских делова, уверен сам да би се осујетио намерава план непријатеља, бар за извесно, нами потребно, време ради пребацивања трупа на десну обалу Мораве.

Напослетку ако би наступио случај под 3.), онда сам такође убеђен, да би наше трупе својом упорношћу и солидарношћу у дејствима и у томе случају одбиле непријатеља, или

би нам створиле толико времена да неузнемиравано отпочнемо постепено пребацивање трупа.

Ма који од ових случајева наступио, командант Ужичког одреда редовно ће пратити ток догађаја на левој обали Мораве, својом артилеријом са десне обале Мораве потпомагаће одржање западних положаја Котленика, наравно ако он не буде у исто време нападнут од Марковице и Чачка. Буде ли он нападнут у исто време, онда за њега предстоји најупорнија одбрана на свима могућим положајима у југоисточном правцу ка левој обали Врдинске реке и линији Краљево—Богutowaц на улазу у Ибарску клисуру. Да бих пак, могао пратити догађаје на главним одбранбеним положајима и да бих према општој ситуацији испред целога фронта армије могао наређивати евентуално пребацивање трупа на десну обалу Мораве и Ибра, командантима наређујем најпотпунију обавештеност испред својих трупа, како би ме редовно о томе благовремено извештавали. Овом приликом напомињем, да ће у евентуалном поседу и одбрани улаза у Ибарску клисуру у главном бити ове улоге дивизија:

а) *Дринска дивизија I позива*, посуда и брани фронт: с. Берановац на реци Рибници—с. Матаруге, именујући још сад један од својих батаљона са једним митраљезом, који ће у доцнијем евентуалном покрету на југ, маршовати уз реку Рибницу са задатком одбране непријатељевог надирања тим правцем.

б) *Дунавска дивизија II позива*, посуда и брани фронт: Лакат 369—с. Лопатница (455—496) са упорном борбом предњих делова на положају код с. Беглука и Конарева, именујући одмах један пук и једну батерију, који би угодним правцем могао одмаршовати да послужи као резерва Ужичком одреду у одбрани његовог фронта, ако буде потреба.

в) *Ужички одред*, посуда и најупорније брани фронт положаја: Јастребар—Чучањ—Чукер—Бава—кота 360 северозападно од села Врдила. Батаљон из Ужичког одреда, који маршује од Пожеге преко Ариља ка Ивањици треба да поседне положај код саме Ивањице, са кога ће најупорније бранити надирање непријатељево преко Кушића ка Јавору било преко с. Будожела и В. Ливаде 1332 ка манастиру Студеници. Овај одред појачати са наоружаним обвезницима последње одбране старца. Детаљнији налози по свему горњем следоваће у своје време на основи тока догађаја. Кад се исцрпу потребе и храна у Краљеву, магацини су хране на Ушћу.

Ради опште обавештености и поступка команданата по свима предњим питањима шаљем им своје погледе и наређења.

1. новембра по подне добио је командант I армије неуздану вест, да непријатељ покушава прелазак преко Мораве

код Чачка. На основи тога наредио је у 15.55 часова, да се коњица Дунавске дивизије II позива одмах упутити у правцу с. Љубића и Коњевића ради извиђања непријатеља, с тим, да пошаљу извештај: је ли и где је примећен непријатељ од правца Вујна?

1. новембра у 16 часова код села Слатине била је 1. и 2. Дринска позициска батерија, а у близини и комора Ужичког одреда. Све је ово било у покрету, а у то доба на привременом застанку ради одмора. Добивена је вест, да су Аустријанци ушли у Трнаву и да даље иду. Код коморе завлада паника. Командири позициских батерија доводе у ред комору и упућују је друмом ка Краљеву, а своје батерије пласирају за дејство на 500 метара. Од коморе скупили су око 30 војника наоружаних пушком и 70 војника Црногораца, који су пратили 1. позициску батерију и упутили под командом једног водног официра ка селу Заблаћу у сусрет непријатељу са задатком, да обе батерије осигура за ту ноћ. Од вода коњаника, који је био у долини Мораве, упутили су једно коњичко одељење од 7 коњаника са једним наредником да оде до Трнавске механе, да види где је непријатељ, да са њим одржава везу и извештава о току догађаја. После овога командир 2. позициске батерије капетан Џимић, како није имао телефонску везу са Ужичким одредом због покрета, везао се на друму за главну линију и о свему извршеном у 17 часова послао извештај команданту I армије. Од команданта армије, који је одобрио цео овај рад, добио је наређење да се ноћас држе пошто пото на положају, а форсираним маршом шаље се 7. пешадиски пук I позива, који ће у јутру 2. новембра бити у Слатини. Капетан Џимић послао је о свему овоме извештај команданту Ужичког одреда, саопштавајући му и наређење команданта I армије, да непријатеља пошто пото протера на леву обалу Мораве те да, у овом циљу трупе рокира на линију: Бело брдо—Кулиновци—Лозница.

Око 18 часова наредио је командант I армије командану Дунавске дивизије II позива, да се један од најближих пукова упутити преко Лађевца и моста код Милочаја и да са два брзометна топа остане код Мрсаћа како би се могао кренути даље ка Чачку. Командант Дринске дивизије II позива добио је наређење да упутити један пешадиски пук од Грабовца ка Краљеву.

1. — *Дринска дивизија II позива*. На фронту ове дивизије водила се овог дана само заштитничка борба. Ситуација дивизије 1. новембра у вече била је ова: 6. пук II позива главнином држи положај Клик—Грошничка градина Липничка глава—102, а предњим деловима к. 230—Винограде—Драгобраћску косу; 4. пук II позива главнином од коте 402 искључно (Липничка глава) 374—кота 285—Липов врх (јужно од Кнића).

а предњим деловима Мајдан (389)—Стањачко поље (265). Артилерија је делом извучена, а делом се још извлачи на главну одбранбену линију. 5. пешадиски пук II позива из заштитнице прикупља се код механе Грабовачке. непријатељ је до вечери избио предњим деловима на линију: Брњица—Змајевац—Грошнички млин и испред Винограда. По извештају коњичких патрола непријатељ је дошао до Кнића.

2. — *Дунавска дивизија II позива.* Пред фронтом ове дивизије вођене су слабије борбе. Заштитни делови држе: Мрчајевце—Бресницу—Гунцати, а главнина, линију положаја: Травкуша—Осоје—Ракљаста коса—Каменита—Тамничка планина—коса левом обалом Вољачке реке—Мутапов мост до Мораве.

3. — *Соколска бригада* стављена је по наређењу команданта армије под команду команданта Дунавске дивизије II позива. Командант бригаде јавља, да је дошао у Мрчајевце, а сутра 2. новембра има се повући на положаје око Катрга. Према извештају командира 2. Дринске позициске Дебанжове батерије, из састава Ужичког одреда, непријатељ је заузео Чачак. Око 3.15 часова ушле су његове патроле у варош и до вечери допрли су непријатељски предњи делови до Трнавске механе, где је додир са њиме ухваћен. На правцу Чачак—Краљево налазе се код Слатине само наши слаби делови са 2 Дебанжове батерије. Ноћу је упућен од с. Лађевца 7. пук I позива на правац Мрсаћ—Слатина, а један пук Дринске дивизије II позива од Грабовца ка Краљеву.

4. — *Ужички одред.* У смислу директиве Врховне Команде упућен је 1. батаљон 2. прекобројног пука III позива друмом за Ивањицу преко Горачића са наређењем, да поседне једном четом положај Градину код села Радољева; да брани улазак у Моравичку клисуру и спречава надирање непријатеља ка Ивањици. Остале три чете са командантом батаљона продужују пут ка Ивањици, где имају посести и најупорније бранити положаје села Буковице (на левој обали) и Лису (на десној обали) те да заштите правце ка Јавору и правац преко Будожелја и Великих ливада ка Студеници. Наређено је команданту тога батаљона, да по доласку у Ивањицу захтева да му се стави на расположење последња одбрана старца, са којима ће ојачати батаљон. Овај је батаљон пошао у 22 часа. Још из Марковице 31. октобра упућено је телефонско сигнално одељење Ужичког одреда, да од Трнавске механе успостави телефонску везу са Горачићем, куда је дошао штаб Ужичког одреда, али и поред највећег труда ово није успело. Због овога командант одреда није имао благовремене извештаје из долине Мораве од коњичких патрола, које су упућене ради извиђања ка Заблаћу, нити је имао телефонске везе

са штабом армије. Извештаји слати за штаб Ужичког одреда стизали су по ордонансима у току 4—5 часова. У току дана вршен је распоред на положају и утврђивање заузетих положаја.

Распоред одреда 1. новембра био је овај: На заштитничким положајима код Марковице Доњо Васојевићска бригада са 2 брдска топа. На положају Бјело брдо (809) 4. пук III позива са једном Дебанжовом брдском батеријом; 3. прекобројни пук III позива, са положаја на левој обали Мораве пребацио се 31. октобра у 15 часова на десну обалу и прикупио се на Буђевачкој Зелици 1. новембра око 13 часова; 1 батаљон 2. пука на правцу ка Ивањици. Пољска артилерија у близини друма западно од Слатине. Један део коњичког ескадрона извиђа од Чачка низ Мораву, други преко Паковраће уз Мораву, а један део на правцу Ариље—Ивањица. Командант одреда није имао везе са делом ескадрона одаслатим у долину Мораве за извиђање ка Чачку и одржавање везе са 4. пуком лево и са Соколском бригадом десно преко Мораве. О непријатељу није имао никаквих података.

Како поред свију предузетих мера није успео да добије телефонску везу са долином Мораве упутио је ради боље безбедности пута Чачак—Краљево једну чету (2. прекобројног пука) код Трнавске механе. Ова чета није успела да дође на одређено место. У 21.20 часова нападнута је на коти 466 једна чета (1. батаљона 4. пука) и разбијена повукла се. Командант пука вратио је чету на своје место. Да би се обезбедио правац: Чачак—Краљево, јер још увек није било вести од коњичког ескадрона, командант Ужичког одреда послао је у 21.45 часова један батаљон 2. прекобројног пука греном преко Црне Стене—Јежевице ка Заблаћу, где да заузме положај на десној обали Јежевачке реке на Каменитом путу ради спречавања надирања непријатеља преко Заблаће на Слатину и даље. А једна чета из једног другог батаљона да се упути преко Црквине на Зобљак и да поседне и штити правац од Тржаве. Непријатељски делови, који су се били приближили нашим предстражним деловима на Чукару и коти 466, задржали су се у току ноћи, отварајући повремено ватру.

На правцу Чачак—Краљево непријатељ је у вече под заклоном ноћи упутио око један батаљон, који је успео да дође до Слатине и да зароби нашу телефонску станицу у Трнави и део чете 2. прекобројног пука III позива, која је била упућена за јаче осигурање у том правцу. По извештају командира коњичког ескадрона непријатељ је почео да прелази Мораву код Чачка, преко моста који није био довољно порушен, 1. новембра око 17 часова, и у току дана пребацио је до 3 батаљона.

б) ОПЕРАЦИЈЕ ТРУПА ОДБРАНЕ БЕОГРАДА

У току 1. новембра непријатељ је надмоћнијом снагом напао и потиснуо предње делове Шумадиске дивизије I позива и Комбинованог одреда ка главном положају, али је за то време био тучен јаком ватром наше артилерије. Према Тимочкој дивизији II позива непријатељ је, наступајући од Песковице пољане ушао у Крагујевац, са својим јачим предњим деловима прешао Лепеницу и избио код Кошутњака и на коте 249 и 367 код с. Белошевца, одакле је потиснуо наше предње делове. Арtilерија Тимочке дивизије II позива гађала је непријатеља за време приближавања ка Крагујевцу и за време избијања на напред означене тачке. У правцу ка Крагујевцу кретала се према Песковитим пољанама једна дивизија, а на правцу Јовановац—Крагујевац 2 колоне од по једног пука. На случај, да поред упорне одбране садањих положаја од наше стране непријатељ буде успео, наредио је командант трупа Одбране Београда са ОБр. 4901 у 18 часова, да се пренесе одбрана на тачке, које се налазе непосредно позади изгубљених тачака. Тако:

Шумадишка дивизија I позива, да се задржи по паду садашњих њених положаја на другом одбранбеном положају: Була—Церајк—Крушар—Мајдан—Грабовачки врх.

Комбиновани одред, по паду садашњих положаја, да се задржи на другом одбранбеном положају: Бабин гроб—Камени врх—Велики врх (605)—Лисин Лаз—Средњак.

Тимочка дивизија II позива, по паду садашњих њених положаја, да се задржи на другом одбранбеном положају: кота 501—463—444—483—Стражара—Бојов тор (или Гувниште).

Ако буде потпуно неуспешна одбрана у духу овог наређења на случај даљег повлачења издао је командант Београдске Одбране око 20 часова директиву ОБр. 4908, да се трупе прикупе на линији: Мајур—Шуљковац—В. и М. Лаз—Орловак—Слатинска Механа—Угљари—Церовита чука—Голо брдо и то: Шумадишка дивизија I позива од Мораве до с. Шуљковца закључно; Комбиновани одред од Шуљковца до Слатинске механе закључно; Тимочка дивизија II позива одатле до Голог брда. Ово повлачење има се извршити под заштитом заштитница остављених на садањим положајима. Одатле ће се пак трупе повлачити такође под заштитом јаким заштитница на положај: Обреж—В. Богданче—Буковица—Превоје—Главичорак—Усовина—Глибаја—Стража и то: Шумадишка дивизија I позива правцима са обе стране Лухора на одсек Обреж—Буковица; Комбиновани одред преко Урсуде на одсек Превоје—Главичорак; Тимочка дивизија II позива на одсек—Усовина—Стража. Леву побочницу Тимочке дивизије II позива

на Клику по потреби ојачати и упутити је, да за време повлачења ка напред означеном положају штити леви бок поменутој дивизији преко Црног врха (Дуленског) и Тикве. Комуникациска линија: Шумадишке дивизије I позива преко понтоноског моста, који ће подићи Врховна Команда код Шаница, па преко Крушевца за Јанкову клисуру. Комбинованог одреда преко понтоноског моста који ће Врховна Команда подићи код Кукљана, па преко Требетина за Јанкову клисуру. Тимочка дивизија II позива преко Трстеника, Александровца и Бруса такође за Јанкову клисуру. Ово је у општим цртама план рада за прво време у духу директиве Врховне Команде ОБр. 23521, али ће се команданти саображавати према ситуацији код трупа Одбране Београда и суседних трупа у даном моменту, што ће свакако наређивати команда Одбране Београда.

в) ОПЕРАЦИЈЕ III АРМИЈЕ

У току 1. новембра непријатељ је нападао на целом фронту армије. Поједине делове фронта обасипао је нарочито јаком артилериском ватром. Његова пешадија после претрпелих јаким губитака успела је, да заузме само неке наше предње тачке. Цео главни положај био је у нашим рукама. Према оваквој ситуацији командант армије преко ноћи 1.-2. новембра наредио је, да армија остане и 2. новембра на својим положајима и да се упорно брани. Коњичка дивизија и Дринска дивизија I позива са деловима, који су у армиској резерви, да буду увек у приправности, како би могли брзо указати помоћ где се потреба укаже. Сви први степени колонских возова, да се пребаце са јужне стране реке Раванице.

г) ОПЕРАЦИЈЕ ТИМОЧКЕ ВОЈСКЕ

По телефонском наређењу Врховне Команде, ради што упорније одбране положаја источно од Бољевца, наређено је команданту Крајинског одреда око поноћи између 31. октобра и 1. новембра, да одмах упути Комбинованој дивизији 2 пешадишка пука и потребан број артилерије за појачање. Према овоме пројекат покрета Крајинског одреда од прошлог дана није извршен. Командант овога одреда ставио је под команду команданта Комбиноване дивизије: 3. пук III позива на Влашком знаку (404); 14. пук III позива, 1 позициску батерију, 1 вод 4. позициске батерије и руски 47 м/м вод упутио је преко Валакоња и коте 404 на Главицу (457), а 13. пука III позива наредио је, да остане на истом положају са истим задатком.

На фронту Књажевачког одреда у току 1. новембра једна непријатељска колона јачине до 2 пешадишка пука око 16 часова дошла је у додир са деловима десног одсека овог одреда на Лесковику. Због овога се развила борба чета. Према

центру, сем оман-их патролних чарки, није било значајнијих догађаја. Према левом одсеку једна непријатељска колона јачине једног пука кретала се од 15.45 часова из Планинице преко Церовице правцем севера. По исказима мештана извесни непријатељски делови кретали су се 31. октобра са Скокара, тражећи путовође за село Бели поток.

На фронту Комбиноване дивизије I позива 1. новембра од 8 часова непријатељ је отпочео развијање за напад, помажући га јаком артилериском ватром са четири групе. Наша артилерија дејствовала је против непријатељске пешадије и артилерије. Пред вече непријатељ је успео да се подвуче под наше положаје.

На фронту Бучјанског одреда вођена је борба.

На фронту Крајинског одреда код слабијег дела, остављеног на левој обали Тимока за заштиту левог бока Комбиноване дивизије, није се ништа десило. Већи део снаге овог одреда ушао је у састав Комбиноване дивизије.

Штаб Тимочке војске остао је и даље у Бољевцу.

д) ОПЕРАЦИЈЕ II АРМИЈЕ

1. — Шумадиска дивизија II позива. Овог дана (1. новембра) у јутру непријатељ је јаком артилериском ватром обасипао Тројицу, Равниште, Темију, Цртово и Станков врх, а затим је против Станковог врха са снагом од једног пука предузео напад. Батаљон 5. кадровског пука потиснут је са Станковог Камена, што је изазвало повлачење целог левог одсека ове дивизије. Командант дивизије наредио је повлачење целе дивизије на леву обалу Тимока и одбрану положаја: Крајишта—Честа—Уљ—Брест—Вртача—Грамада—Бајтарица—Калафат—Каменица караула, с тим, да предњи делови остану на косама на левој обали Тимока за одбрану прелаза. Коњица са 2 митраљеза, 1 четом и 1 брдским топом задржата је на положају код с. Плужине са правцем даљег дејства: Висока Стена—Сливје—Љути врх. У току 1. новембра по подне продужена је заштитничка борба на положају Жељеко—Дебрен (489) и на положају код Белог Иња. Непријатељ је врло снажно гонио до десне обале Тимока, због чега је извлачење наших трупа било скопчано са великим тешкоћама и губитцима. Распоред дивизије на новом положају: Гуљански одред на Плешу. Десни одсек: Допунски пук (3 батаљона) са 5 брдских топова на положају: Крајишта—Честа—Уљ—Костолов Камен—Брест—Вртача са предњим тачкама Кичер—Раил врх—Чигреј; 1 батаљон са 2 митраљеза и 2 брдска топа на левој обали Тимока за непосредну одбрану прелаза. Средњи одсек: 11. пук II позива (2 батаљона са 6 пољских и 2 брдска топа) на положају: Раил—Грамада—Бајтарица—Дебели дел; 1 батаљон са 2 митраљеза

и 2 брдска топа за непосредну одбрану прелаза. Леви одсек: 2 батаљона 10. пешадиског пука II позива, 1 батаљон 5. кадровског пука, 4 хаубице, 6 Дебанжових пољских топова и 3 брдска топа на положају: Седалиште—Цигански делови—Калафат—Каменица караула са предњом тачком Љиљак; 1 батаљон, 2 митраљеза и 2 брдска топа на левој обали Тимока за непосредну одбрану прелаза. Коњица држи положај: Висока стена (северно од Плужина). У општој резерви 3 батаљона (по 1 батаљон из допунског и 11. пука и батаљон 14 пука III позива).

2. — Тимочка дивизија I позива. У току 1. новембра вршила је са 3 пука (14., 15. и 20.) напад на непријатеља који је 31. октобра подишао Шпајском положају. Било је предвиђено, да овај напад отпочне рано у зору с тежњом, да се непријатељ изненади и обухватом његовог левог крила набаци на Нишаву. Али због тога, што је 15. пук доцкан дошао на Шпајски положај, напад није отпочео у одређено време (5. 15 часова) већ тек у 7.30 часова, пошто је претходно у 7 часова отпочела припрема напада артилеријом. После једног часа борбе, примећено је колебање на непријатељском десном крилу (између села Шпаја и Вргудинца), а доцније отпочето је и одступање непријатељских делова на том крилу. Лево непријатељско крило: Раскрсница—Богов врх, потиснуто је око 10.30 часова. После овога, непријатељ је одступио на целом фронту штитећи своје одступање артилериском и пешадиском ватром. Гоњење није донело никакве резултате, због тешкоћа око извођења артилерије на Шпајски положај (друм је био тучен) и због теснаца, који је заклонио непријатељско одступање. Борба је завршена до подне, кад је настало затишје. Непријатељ је одступио толико, да ни са предњих тачака Шпајског положаја пушчаном ватром није могао бити тучен. До 12.55 часова командант II армије био је на положају Тимочке дивизије I позива. Због неповољне ситуације код Шумадиске дивизије II позива, командант II армије послао је команданту Тимочке дивизије I позива наређење да упути 2 батаљона одмах на Грамаду, тако да пређе Нишаву на мосту код Пресечних Пивница јужно од села Пресеке. Батаљони да се ставе под команду Шумадиске дивизије II позива, која ће им на Грамаду послати наређење. Око 16 часова 1 непријатељски батаљон напао је Богов врх и заузео га, због чега се десно крило на Шпајском положају морало повити за нешто уназад. Непријатељски предњи делови занови су на линији Богов врх—Вргудинац. Командант Тимочке дивизије оставио је на линији Шпајских положаја 1 пук са једном батеријом, а осталу снагу повукао је на главни положај.

3. — Својски одред. На десном одсеку непријатељ је артилериском ватром тукао Цртово, Чуку, Голему Гарину.

Две непријатељске чете изашле су на пут код Големе њиве и ту се задржале. На Добропољској Чуци у вече било је пушкараре са непријатељским патролама. На левом одсеку до 10. 30 часова била је артилериска ватра, а од тога доба до 17. 30 часова борба у највећем жеку. Непријатељ је у јачини 3 батаљона, 2 брдске батерије и 4 митраљеза нападао у двома колонама и то: јачом на Мечи врх—Вртибог, а слабијом на Балолице. Резултат борбе био је, да је непријатељ заузео тачке Вртибог и Балолицу. Наше трупе повукле су се на Бучинску главу—Модростенски дел—Опаљеник—Високи дел—Кулу. Пошто је Тимочка дивизија I позива своју ситуацију данашњим нападом за нешто поправила, командант II армије наредио је, да Заплањски одред одмах крене са Градишта на Голему врх (1545), да га поседне за одбрану и ухвати тешњу везу са трупама на Кули. Једним одељењем да затвори стазу из Бежишта за Ракош. Командант Свођског одреда наредио је, да се у зору 2. новембра контра-нападом непријатељ одбаци са Вртибога и Балолице.

4. — *Јужно Моравске шрује*. Власински одред, овог дана (1. новембра) пре подне тукао је непријатеља артилериском ватром на Гациној Пољани и караули Власини, а по подне и пешадиском ватром без значајних резултата. На фронт Данино село—Морава непријатељ је вршио напад са 3 батаљона и успео са главнином, да овлада предњим положајима овог одсека на левој обали Козничке реке; наређено је да се овај предположај поврати. Моравски одред, непријатељ је нападао на целом фронту и то између 8 и 9 часова у правцу Црног врха (1091) и Камените Чуке (1017) са 3 чете и 2 топа, а око 12 часова косом код села Јагњила са 2 чете. Оба су напада одбивена. Око 13 часова нападао је са 3—4 чете у правцу Сувог дрвета (к. 560) и Смордана. Овај напад потпомагао је ватром из 3—4 оруђа и успео да наше трупе потисне, али су се ове опет повратиле на своја места. У 15 часова нападао је са 1 батаљоном, 2 митраљеза и 2 топа на Лисац. Претрпео је многе губитке; ноћ је прекинула борбу. Према овоме одреду непријатељ је на линији: Липова глава—Крушева глава—северно од села Јагњила. Ветернички одред, сем омањег пушкараре, ничега значајног. Патрола упућена нашом старом границом ка караули Лазарев кладенац известила је, да у том правцу непријатеља нема. Један непријатељски ескадрон, који се овог дана био појавио према Копиљаку, потиснут је ка Десивојцу.

б) ОПЕРАЦИЈЕ ТРУПА НОВЕ ОБЛАСТИ

Командант Трупа Нове Области 1. новембра у 20.10 часова послао је Моравској дивизији I позива, Брегалничкој

дивизији, Вардарској дивизији, Дунавској дивизији II позива и Моравском дивизиском коњичком пуку I позива, наређење ОВР. 10036 ове садржине: „Непријатељ држи линију Слатина (десна обала Лепенца)—село Сопаница—кота 1270—село Врново (Врнезово)—село Стубла—Цами Карадаг—Мучибаба—с. Врбен—село Добросин—коту 720 (североисточно од с. Кончула)—косу Карпина са истуреним слабиим деловима, који су појачани качацима. У току 31. октобра непријатељ је нападао на лево крило Брегалничке дивизије, која држи фронт Брод—Алијас—караула Калдари—Ст. Качаник—Белиградце. Овај напад одбивен је и непријатељ се према левом крилу Брегалничке дивизије повукао на коту 1270. На фронту Брегалничке дивизије примећени су до сад 11., 24. и 29. пешадиски пук из састава 3. Балканске дивизије и 6 пољских и 2 брдска топа. Слабији непријатељски делови са качацима протерани су 30. октобра из села Врбовца и Могице, а 31. октобра наши делови, који се налазе јужно од села Берекара, Жегре, Липовичке косе, Подграђа, Дуплице и источно од Мачије главе—коте 720 (северно од Мачије главе) и према Карпини одржавају додир са непријатељем, који је непознате јачине. У борбама 29. и 30. октобра, које су вођене на источном излазу Кончулског теснаца, учествовали су 32., 45. и 46. бугарски пешадиски пукови 3. Балканске дивизије. Коњичка официрска патрола 1. новембра у 6.40 часова опазила је кретање једне непријатељске колоне јачине око једног батаљона између пута за Куманово и села Стубле, вероватно у правцу села Врнова (Врнезова). Непријатељ није ништа предузимао у току ноћи између 31. октобра и 1. новембра и до подне 1. новембра. За прикупљање и припрему за предстојеће операције наређујем:

1. — Да се Моравска дивизија I позива прикупи код Гиљана 3. новембра по подне;

2. — Да командант Моравске дивизије I позива стави на расположење:

а) Потписаном команданту: 1. пешадиски пук I позива, хаубичку батерију, једну чету пионира, једну секцију телеграфско-телефонског одељења, 3. новембра по подне у Урошевцу. Све ове јединице улазе у састав армиске резерве у Урошевцу, која ће стајати на мом расположењу и бити под командом команданта 1. пешадиског пука I позива.

б) Команданту Брегалничке дивизије: један дивизион (3 пољске брзометне батерије) Моравског пољског артилериског пука I позива, 3. новембра по подне код коте 539 северозападно од Новог Хана, и

в) Команданту Вардарске дивизије: један дивизион пољских Дебанжових топова у Гиљану.

Командант Моравске дивизије I позива ставиће на расположење: команданту Брегалничке дивизије и одговарајуће делове мунициске и профијантске колоне за јединице, које улазе у састав армиске резерве и Брегалничке дивизије, а сем овога и део санитетске колоне за све ове јединице и једну пољску болницу, а команданту Вардарске дивизије, део мунициске и профијантске колоне за дивизион пољских Дебанжових топова.

3.— Да командант Брегалничке дивизије стави на расположење команданту Моравске дивизије I позива у Гиљану са свима припадајућим деловима 3. брдску брзометну батерију (са 3 тона) и 1. француску брдску батерију (од 2 тона), а командант Вардарске дивизије 4. брдску брзометну батерију (од 4 тона) и 2. француску брдску батерију (од 4 тона). Ове брдске батерије треба да се непримећено од непријатеља извуку са положаја тек тада, кад буду на положајима пласиране пољске батерије, које командант Моравске дивизије I позива по овом наређењу има да стави на расположење команданту Брегалничке и Вардарске дивизије. О овој смени, правилном пласирању пољских батерија, оријентацији циљева, одстојању, створу земљишта и ситуацији водиће рачуна надлежни команданти дивизија у чији састав улазе ове пољске батерије, с тим, да се смењене брдске батерије из њихових јединица одмах најкраћим путем упуте у Гиљане и ту ставе на расположење команданту Моравске дивизије I позива.

4.— Да Моравски дивизиски коњички пук I позива са четом Ибарских обвезника остане на садашњем положају до даљег наређења и извршава добивену заповест ОБр. 9952 од 31. октобра, улазећи у састав армиске резерве, која је на мом расположењу.

5.— Да Моравска дивизија I позива базира правцем Гиљане—Приштина, којим правцем базира и Вардарска дивизија, а да делови Моравске дивизије I позива, који су у саставу Брегалничке дивизије и армиске резерве базирају правцем Урошевац—Приштина, којим правцем базира и Брегалничка дивизија. Командант Брегалничке дивизије ешелонираће колонску комору својих јединица и одговарајућу колонску комору дивизиона, који му ставља на расположење командант Моравске дивизије I позива као и колонску комору јединица из састава армиске резерве правцем Урошевац—Приштина. Командант Моравске дивизије I позива ешелонираће своју колонску комору правцем Гиљане—Приштина, тако, да у прво време II степен колонске коморе не пређе коту 870 северо-источно од села Лабљане. Командант Вардарске дивизије ешелонираће своју колонску комору (у колико је има) испред одговарајућих делова колонске коморе Моравске дивизије I позива на правцу Гиљане—Приштина.

6.— Магацини хране и фуражи у Урошевцу и Приштини.

7.— Штаб команданта Трупа Нових Области у Урошевцу у железничкој станици.“

У току 1. новембра водиле су се мање борбе на целом фронту Брегалничке и Вардарске дивизије. На чету Ибарских обвезника, која је била на Карпини, нападао је један коњички пук и успео да је потисне на леву обалу Криве реке. Пошто су за осигурање комуникације Гиљане—Урошевац одређени жандарми Кумановског одреда и пошто ову комуникацију сад штити и Моравски дивизиски коњички пук I позива, командант Вардарске дивизије, у циљу прикупљања трупа, наредио је да чета 12. пука II позива са положаја код села Дебаје оде у састав свога пука код села Ропотова и да 25. чета граничне трупе дође са Жеговца у Гиљане.

Моравска дивизија I позива. Штаб у Приштини. Трупе су 1. новембра маршовале ка Приштини. Било је потребно савлађивати велике тешкоће: 1. дивизион употребио је цело пре подне да савлада само део пута од Медевца до Лисице. Чело дивизије, 3. пук, заноћило је на северној падини Драгодана. Остале трупе су ешелониране уназад на путу ка Туларима.

Трупе под командом команданата Бишњевске дивизиске области

Вардарски одред. У току 1. новембра наши предњи делови водили су борбу са непријатељем на северном улазу у Бабунски теснац. Непријатељски пукови, који су нападали на Свињичку главу и Попадију, претрпели су у контра-нападима наших трупа огромне губитке. Код одреда недостаје артилериске муниције, а нема се одакле да попуни. На фронту овог одреда, а по исказу бугарских заробљеника, налази се 22. пук и I батаљон 13. пука, 7 брзометних пољских топова, 2 пука коњице. У Велесу остатак 7. (Рилске) дивизије и 1 хаубичка батерија. Поречки одред. На линији: Сува гора—Брезица нема додира са непријатељем. Тетовски одред. У току 1. новембра на правцу Скопља, заузела је десна колона без борбе Грумшински положај. Командант Тетовског одреда био је на лицу места и уверио се, да је одступање ове колоне 31. октобра на Желински мост било неоправдано. Лева колона избила је у току 1. новембра на Рогачевске положаје. У колико је лева колона према Качанику имала успеха у толико је десна колона према Скопљу изгубила у времену својим неактивним радом.

СИТУАЦИЈА

У току 1. новембра Врховна Команда примила је ове важније извештаје:

а) Од команданџа I армије:

ОБр. 8895 у 4.05 часова

„У току дана 31. октобра продужен је покрет трупа ове армије ка главним положајима. Дринска дивизија II позива зановила је на положајима: Торлак—Драгобраћа—Вучковица а са заштитничким деловима на линији: Араповац—Грубин гроб—Рујевица. Главнина заштитнице на Забојници. Дунавска дивизија II позива: главнина код Кнића и Бумбаревог брда, а заштитница на линији: Драгушица—Радмиловић—Претоке. 9. пук II позива на Буковику а заштитником на Вујну. Соколска бригада на положајима код Пријељине и Љубића. У току дана у колико има извештаја непријатељ је са фронта Рамаћа—Рајац—Пајазитово—М. Шењ, нападао заштитнице Дринске дивизије II позива и у вече допро до линије Магареће брдо—Видровача глава—Градине, а предњим деловима до Кутлова и Шуто поља. Јачина његова око једне бригаде са две пољске и једном брдском 12 см хаубичком батеријом. У току јучерашње борбе Соколска бригада заробила је једног непријатељског официра, 3 наредника и 120 подофицира и војника. Сутра трупе продужују прикупљање на својим главним положајима.

ОБр. 8905 у 9.40 часова

„Данас по подне армиски штаб полази за Витановац.“

б) Од команданџа III армије:

ОБр. 8087 у 1.30 часова

„31. октобра непријатељ је продужио напад започет 30. октобра. Нападао је на целом фронту, но нарочита жестина осетила се на фронту Моравске дивизије II позива у правцу В. Поповића и на левом крилу Дунавске дивизије I позива на Облогару и Игришту, где је ова дивизија одржавала везу са Дринском дивизијом I позива. Непријатељ је продужио напад и на јучерашње положаје Дринске дивизије I позива Вршиће—Чукарка—Средње брдо и скоро пола часа јутрос засипао их врло јаком артилериском ватром, ма да смо се ми благовремено прошле ноћи са ових положаја повукли и затим је тукао поглавито десно крило Пешино брдо. После јаке артилериске припреме од 16 до 16.40 час. на фронту Моравске дивизије II позива, коју су ватру пукови ове дивизије добро издржали, непријатељ је пустио своју пешадију у напад, али је ова на свима тачкама одбивена. Ватра је била врло јака и пешадиска и митраљеска, ну није било потребно да се употреби дивизиска резерва. Код Дунавске дивизије I позива, непријатељ је заузео Облогар а затим Игриште. Код Коњичке дивизије и Браничевског одреда и ако је било слабије борбе на Козјем Гробу, ипак је дан прошао без других значајнијих

догађаја. И ако је непријатељ имао делимичног успеха и његов напад на главном правцу код В. Поповића одбивен, ипак ради даље акције ове армије, а у духу директиве, армија ће заузети нов положај нешто јужније и поставити се на крају линију те положај Дринске дивизије I позива, који је данас био неповољан, сасвим поправити. Армија ће бити сутра на линији: с. М. Поповић—Дубрава—Битлиште—Пландиште—Пасулиште. Већи део Дринске дивизије I позива и Коњичке дивизије у резерви. На Дреновцу и код Вичине Шумадиска дивизија I позива излази из састава ове армије, што је заузела положај на главној одбранбеној линији. Опажено је, да је данашњи напад непријатељски нешто мање интензиван, а и артилериска ватра нешто слабија но ранијих дана. Заробљен је један командир батерије резервни поручник инжењер Крупове фабрике из 205. артилериског пука 103. дивизије.“

в) Од команданџа Тимочке војске:

ОБр. 731 у 16 час.

„Стање на фронту ове војске у току ноћи 31. октобра 1. новембра:

1. — Код Књажевачког одреда ноћ је прошла на миру.
2. — Код Комбиноване дивизије и Крајинског одреда борбе није било, трупе заузимају одређене им положаје“.

ОБр. 746 у 11.05 час.

„Стање на фронту ове војске у току дана 1. новембра овакво је:

1. — Код Књажевачког одреда је једна непријатељска колона јачине до два пешадиска пука развијала се са Планинице ка Средњем рту и око 16.15 час. дошла у додир са деловима десног одсека овог одреда на Лесковику. Због овога се развила борба, артилериска и пешадиска ватра слабија. Према центру сем омањих патролних чаркања није било значајнијих догађаја. Према левом одсеку једна непријатељска колона осматрана је у јачини једног пешадиског пука, која се кретала од 15.45 час. из Планинице преко Церовице правцем севера. По исказима мештана, извесни непријатељски делови кретали су се 31. октобра са Скокара тражећи путовође за село Бели Поток.

2. — Код Комбиноване дивизије I позива од 8 час. непријатељ је отпочео развијање за напад које је текло брзо. Ово развијање непријатељ је помагао јаком артилериском ватром са четири групе. Ангажовање пешадије и пешачка ватра били су слабији. Наша артилерија дејствовала је против непријатељске пешадије и артилерије. Пред вече непријатељ је успео да се подвуче под наше положаје. Код Бучјанског одреда вођена је борба, али још није добивен извештај.

3. — Код Крајинског одреда, код слабијег дела остављеног на левој обали Тимока за заштиту левог бока Комбиноване дивизије, није се ништа десило. Већи део снаге овога одреда ушао је у састав Комбиноване дивизије, по телефонском наређењу Врховне Команде, ради што упорније одбране положаја источно од Бољевца. Штаб ове војске остао је и даље у Бољевцу према телефонском саопштењу Врховне Команде“.

г) Од команданџа II армије:

ОБр. 9623 у 9.48 час.

„У вези извештаја ове команде ОБр. 9611 доставља се и овај извештај о стању у току дана 31. октобра:

1. — Код Власинског одреда на левом одсеку непријатељ је потиснуо нашу чету са Гацине пољане, чета се повукла делом ка Малом мосту, делом ка Чаковици. Код средњег одсека непријатељ је наступао на фронт Кушлатин гроб—Голема глава у три колоне: једна колона јачине три батаљона кренула је се од Шајиног рида преко Соколовог дела на Братоностицу и потисла чету овог одсека са Братоностице; друга колона јачине један батаљон кренула је се од дела Стража пољане али још није јављено докле је ова колона дошла; трећа колона чија јачина није могла да се оцени због магле подилазила је фронту Голема глава—Гувниште. Код Моравског одреда непријатељ је предузимао покрет слабијим снагама ка Црном врху и селима Јагњилу и Куну. Противничка артилерија са Градишта и косе села Брестова дејствовала је на Црни врх—Камениту чуку и у правцу Бачевишта на десно крило одреда, противник је на линији Кितिца—Липова Глава. Наши предњи делови држе Мосијаковце (кота 946) на Пресвети—Китицу. Јачи делови служе за везу са Ветерничким одредом. Код Ветерничког одреда по причању мештана непријатељ је са Копиљака и Прокопија одступио ка караули Црни Камен а дошао је од карауле Св. Илија (к. 1136), кретао је се све нашом старом границом до Копиљака, предвођен Турцима и Арнаутима из околине с намером, да избије код Лебана у Ветерницу. Наше трупе држе Копиљак—Прокопије—Драгобушки рид.

2. — Код Свођског одреда, а код десног одсека, непријатељ је с времена на време тукао наше положаје артилериском ватром, али није ништа предузимао. Делови, који су 30. октобра нападали на Големо Гариње, повукли су се у току ноћи 30./31. октобра у долину Власине оставивши око 40 мртвих и рањених. По телефонском извештају команданта левог одсека непријатељски напад је одбивен, али је командант утврдио сву резерву“.

ОБр. 9625 у 23.50 час.

„Стање код армије у току ноћи између 31. октобра и 1. новембра овакво је:

1. — Код Шумадиске дивизије II позива, сем омањег пушкарања, ноћ је прошла на миру.

2. — Код Тимочке дивизије I позива ноћ је прошла на миру. Јутрос је отпочео напад ове дивизије са Шпајског положаја против непријатеља, који је јуче нападао Шпајски положај.

3. — Код Власинског одреда и Јужно Моравских трупа ноћ је прошла на миру.

Од Ветерничког одреда још нема извештаја, али по свему изгледа да нема никаквих промена. У допуну извештаја ове команде ОБр. 9623 доставља се ово о стању код Власинског одреда у току 31. октобра: на левом одсеку а на фронту Мали мост—караула Власина—Гацина пољана—Мали врх—Грамада, непријатељ је у 8 сати предузео напад са два батаљона и у 9 сати наши су се предњи делови повукли са карауле Гацина пољана и Власина. У 10.30 час. наше су трупе предузеле контра-напад и уз садејство артилерије заузеле обе карауле. Напад на Мали врх и Грамаду је одбивен. На средњем одсеку непријатељска колона, која је наступала на фронт Голема Глава—Гувниште а чија јачина због магле није могла да се оцени, потпомагана артилеријом са положаја око Љуте Крушке, око 17 час. заузела је Голему главу, али је контра-нападом отеран са те тачке. Том приликом заробљен је један бугарски војник, из исказа његова види се да је наш 4. кадр. пук на положају на десној обали Јелашничке реке 27. и 28. октобра имао против себе 13. и 32. бугарски пук; даље изјављује, да је према десном одсеку Власинског одреда сад 13. пешад. пук, да је јуче вршено код њих неко померање и изгледа, да је 26. пешад. пук рокиран северно од Власинског блата.

4. — Од Свођског одреда није добивен извештај“.

д) Од команданџа Трупа Нове Обласи:

ОБр. 9958 у 22.40 час.

„На фронту Брегалничке дивизије I позива ноћ 30./31. октобра прошла је на миру. У току 31. октобра непријатељ је на фронту ове дивизије око 7 час. отпочео дејствовати артилеријом против левог крила, а затим дуж целог фронта десног одсека. Око 23.30 час. нарочито је била јака артилериска ватра против делова овога одсека код Алијаса и према Горњем Качанику и на центру после чега је покушао напад са 2 до 2½ чете на Стари Качаник, који је напад нашом страшном ватром одбивен. Наша артилерија дејствовала је

само са десног одсека према десном крилу ове дивизије. Непријатељ је овога дана прикупљао извесне делове око села Слатине чија се јачина није могла оценити. Према левом крилу Брегалничке дивизије непријатељ је своје десно крило продужио ка Бинчи—Морави, поставио предстраже и отпочео утврђивање и око подне привукао један топ, из кога је дејствовао против Врбанских висова — крајњег левог крила Брегалничке дивизије I позива.

На фронту Вардарске дивизије I позива ноћ 30./31. октобра прошла је на миру. У току 30. октобра 11. пешад. пук због надмоћности непријатељских снага, које су га нападале, повукао се ближе западном изласку из Кончулског теснаца на свој раније утврђени положај. 18. пешад. пуку, који је такође водио борбу, командант дивизије наредио је, да буде у висини 11. пешад. пука (Биљач—кота 720) и да потпомаже 11. пук. За појачање 11. пука послате су 30. октобра у 18 час. две чете 12. пука II позива са два пољска Дебанжова топа, са наређењем да се положај 11. пука (Кончулски теснац) пошто пото одржи у нашим рукама до доласка појачања, како би га имали у нашим рукама за наше офанзивне операције. Извиђачки делови 2. пука III позива наишли су на непријатеља код села Врбазне, одакле их је непријатељ тукао артилериском ватром. Ови делови остали су у контакту са непријатељем, а два батаљона овог пука остали су на положају Буковичка планина. Две чете 12. пука II позива протерале су непријатеља из села Орашице и Жегле и косе на десној обали Мораве задржале у својој власти; остале чете од два батаљона 12. пука II позива налазе се на положају јужно од Гњилана. Једна чета 11. пука II позива са два пољска топа упућена је на коту 525 северозападно од села Владеве, где се утврђују. По исказу једног заробљеника 32. пешад. пука, налазе се три пешадиска пука 3. Балканске дивизије. Командант Вардарске дивизије одлази 31. октобра код 11. пука, штаб остаје у Гњилану. Због снажног напада на 11. пук и појаве непријатеља на Копиљаку ставио сам 12. пук II позива са три пољска Дебанжова топа, који су били у саставу армиске резерве на расположење команданту Вардарске дивизије I позива, који му је наредио, да код Ропотова уђе у састав дивизиске резерве. Команданту Брегалничке дивизије I позива ставио сам на расположење вод прве брзометне Крупове батерије, који је био у саставу резерве. Команданту Моравског коњичког дивизиског пука I позива, који је ноћас у Решевцу, наредио сам, да 31. октобра заузме положај између села Пожарне и Деваја са кога може најбоље потпомагати нападе наших делова, који протерују непријатељске делове из села у Бинчи Морави и на тај начин задржава непријатељско дебушовање

правцима од Сефери и Мучибабе и да одржава везу између Вардарске и Брегалничке дивизије; извиди правце село Бинач, караула Студена, село Бинач—Вризево; Гњилане—Сефери; Гњилане—Мучибаба, као и савезне правце између ових праваца за пролаз свих родова војске, да сузбија непријатеља на правцу извиђања и одржавање везе са непријатељем.

Од команданта Тетовског одреда добивен је непосредан извештај, да на правцу Тетово—Скопље према Грумшину и Локви непријатељ није примећен до 30. октобра до 18 час. а да је на правцу Качаник—Тетово одбивен напад непријатељских делова, који су наше трупе потисли до села Шемшова.

Од команданта Битољске дивизиске области ни сам добио извештај“.

ОБр. 9999 у 14.30 час.

„На фронту Брегалничке дивизије I позива према десном одсеку од села Слатине до Неродимке, непријатељ није у току 31. октобра показао никакву активност, сем што је с времена на време без резултата гађао артилериском ватром нашу пешадију, а према крајњем десном крилу а наспрам Слатине на десној обали Лепенца радио утврђења за I чету. Према левом одсеку Брегалничке дивизије I позива непријатељ је 31. октобра у 6.30 час. почео напад, који је између 10 и 11 сати био најинтензивнији, и непријатељ је дошао на 150 до 200 метара, а на појединим деловима положаја и на 50 метара, али је свуда одбивен са великим губитцима. Борба је трајала са малим прекидом до 14.25 час. кад је сасвим престала. Непријатељ је био одбивен на целом фронту, са кога се пред вече повукао на коту 1270. Наше су трупе задржале своје положаје. У данашњој борби 11. кадр. пешад. пук јачине око 600 пушака имао је око 80 рањених и погинулих, али се још тачно не зна број. Непријатељ је имао више губитака. Од рањених бугарских војника дознало се, да је у борби против те дивизије учествовао 11. и 24. пешад. пук, а да је 29. пук био у резерви. Од артилерије учествовало је 6 топова. Од материјала онеспособљен је један митраљез 16. пука.

На фронту Вардарске дивизије I позива 18. кадр. пук држи коту 720 северно од Мечије Главе, а 11. пешад. пук Дуплицу. Према овим пуковима непријатељ није показивао нарочиту активност. У току 31. октобра сем пушкарања није се ништа десило. Око 18 час. непријатељ је почео да туче артилеријом десно крило 11. пука. Од извиђачких делова 2. пука III позива још нема извештаја. Извиђачке чете 12. пука II позива дошле су близу Сеферског прелаза, где су биле тучене артилериском ватром. У циљу тачног констатовања, шта се налази на Мучибаби упућена је 31. октобра је-

дна чета са једним брдским топом преко села Угљара и Липовичке косе да извиди десно крило Мучибабе и оцени непријатељску снагу и једну чету која је било источно од Пасјана. Од ових чета још није добивен извештај. Од официрских коњичких патрола упућених ка караули Студени, Врнзеву, Естери и Мучибаби још нису добивени извештаји. Моравски дивизиски коњички пук I позива дошао је 31. октобра пре подне у везу са Брегалничком дивизијом I позива, који са деловима те дивизије и два митраљеза на положајима јужно од села Вљенче и са нашом комитском четом спречава наступање непријатеља тим правцем и осигурава лево крило Брегалничке дивизије, а други са два митраљеза налази се између села Клокота и Радивојца.

Од команданта Битољске дивизије и Тетовског одреда нема извештаја. Арнаути и качаци у току 31. октобра понова су се појавили код Манастирице пред предстражом Призрена. Одобрено сам поступак команданта места, да се одбрана појача рекрутима, који се могу за ту службу употребити.“

НАРЕЂЕЊА ВРХОВНЕ КОМАНДЕ:

ОБр. 23549 у 9.20 час.

Командантшћу I, II и III армије, Трупа Нове Обласиш, Одбране Београда, Тимочке војске, Г. Министру Војном и ђенералу Сарају.

„Штаб Врховне Команде полази у уторак 2. ов. мца у 9 час. железницом из Крушевца у Краљево, где ће бити истог дана на преноћишту. У среду 3. ов. мца продужава покрет сувим за Рашку, где стиже истог дана на преноћиште. У Рашкој штаб остаје до даљег наређења.“

ОБр. 23554. — Командантшћу II армије

„По вашим питањима ОБр. 9599 извештавате се:

1. — III армија повлачиће се постепено на Преполца, а Тимочка војска на Мердаре.

2. — Градску и тешку артилерију упутите преко Преполца за Приштину.

3. — Убојну и профијантску спрему евакуишите из Прокупља за Приштину.

4. — Прокупље се намерава бранити III армијом и Тимочком војском.“

ОБр. 23580 у 10. 35. час. Командантшћу I армије

„За затварање правца од Грошнице за Краљево, који је на граници одбранбене линије ваших трупа и Одбране Београда, одредите потребан део снаге споразумно са командантом Одбране Београда, који је за тај пиљ одредио један батаљон.“

2. НОВЕМБАР

1. — ОПЕРАЦИЈЕ НЕПРИЈАТЕЉСКЕ ВОЈСКЕ

а) ОПЕРАЦИЈЕ III АУСТРО-НЕМАЧКЕ АРМИЈЕ

1. — *Дејство I. корпуса.* Заповест за наступање јужно од Мораве и за обезбеђивање ка Чачку, била је 1. новембра око поноћи већ спремна, но у исто време добивен је од команданта 53. дивизије извештај, на основу којег се та заповест није могла извршити. Од 20. брдске бригаде, тек 3 батаљона без коморе стигла су у Чачак. Остатак пешадије могао се пребацивати преко железничког моста само колоном по један. На тај начин пребацивање пешадије није се могло довршити пре 2. новембра (око 10 часова). Сем тога био је командант 20. брдске бригаде јавио да је због преморености људства „искључено“, да би се наступање могло одмах продужити. 19. корпусна команда, код које је оперативна способност због застоја код Чачка свакога часа бивала све слабија, наредила је око поноћи 1.-2. новембра, да се бар сва коњица, која се налази у Чачку са пешадијом и митраљезима на колима и са једним топом, безобзирно упуту ка Краљеву, те да тамо нагомилану српску комору доведе у неред. Али, и то је било немогуће, пошто коњица и артилерија није могла да пређе преко реке. Ђенерал Дрофа наредио је, да се за марш способни делови 10. и 20. брдске бригаде упуте тако далеко ка Краљеву, у колико би то обзиром на њихово физичко стање било могуће. 17. и 21. бригада имале су да наступају ка Чачку.

Бригада Шварца и 205. ландштурмска бригада имале су да застану. Због придавања њихових ешелона за дотурање хране предњим бригадама, створена је могућност да се четири бригаде истуре још један дан марша напред. Али, то је било све што се могло постићи, јер се на тај начин није могло више дотурати од требоване хране за један дан; попуна потрошене основне хране у коморама, није се могла извести. Материјална ситуација била је дакле опет дошла готово до крајње границе, до које је још било могуће извршити дотурање. Но и поред тога, командант 19. корпуса, после телефонског разговора начелника корпусног штаба са начелником армиског штаба, наредио је у 9.15 часова „Да се упуте ка Краљеву што јача одељења под једном командом, по могућству једна цела бригада и то тако далеко, колико то буде дозвољавало физичко стање трупа.“ При горе поменутом разговору начелника штабова, начелник штаба 19. корпуса саопштио је, да српска артилерија са гребена: Јелица—Бјело брдо дејствује јаком ватром против 10. брдске бригаде, која је била распоређена на линији: 427—538—466 и изложио је

„да је заштита Чачка неизоставно потребна, па према томе да у циљу наступања ка Краљеву стоји у најбољем случају само 20. брдска бригада на расположењу. Али и она мора још чекати, пошто мост код Чачка не може бити употребљив за товарну стоку пре 10 часова, те је на тај начин и брдска артилерија још на северној обали Мораве. Пребацивање запрегнутих батерија, према стању подизања моста, долази у обзир тек у вече.“

Начелник штаба III армије, ђенерал Конопицки, обзиром на захтев команде армиске групе, која је наступању десног крила армије ка Краљеву придавала велику важност, тражио је крајње напрезање снаге, наводећи, да би сваки пропуштени час умањивао прилику, да се задобије пресудан успех, и због тога треба учинити, што могуће веће напрезање, „ма и половина трупа при овом пропала“. Противно мишљењу начелника корпусног штаба, који је очекивао контра—напад и према томе радио, да се Чачак довољно обезбеди, ђенерал Конопицки, био је мишљења, да опасност са те стране није велика и да ће се противник ограничити на дефанзиву. Ђенерал Конопицки је дакле жестоко потценио вођство српских трупа. Међутим, догађаји су показали, да је схватање начелника корпусног штаба било тачно, и да су Срби брзо оценили опасност, која им је претила од 19. корпуса, те су били у ствари на чисто како ће ту опасност отклонити. Заповест за одлазак једне бригаде ка Краљеву издата је дакле под јаким притиском. Ђенерал Дрофа, после пријема те заповести у 13 часова, известио је, да ће цела 20. брдска бригада, али без артилерије, наступати ка селу Заблаће; један батаљон пред њом упутиће се ка Слатини, а 10. брдска бригада ће остати у циљу заштите Чачка на висовима јужно и западно од вароши. Главнина 20. брдске бригаде кренула се око подне из Чачка у правцу ка Краљеву, упућујући један батаљон ка Чукару и Орничину. Али, кратко време после те бригаде (14 часова), 10. брдска бригада је нападнута: са гребена Јанковице (западно од Чачка)—Бијелог брда — Буђевачка Јелица—Ковиљаче и са висока јужно од Чукаре избиле су, по броју, надмоћније противничке снаге, од прилике 4 српска и 5 црногорских батаљона. Потпомогнути артилеријом са Бијелог брда, јужно од Зелице и Ковиљаче, вршили су више напада на брдску бригаду и на Чукару, но нису могли да извојују ма какав успех. У вече одбивен је и један напад северозападно од Чукаре, између Бељине и Мораве. После тога престала је борба.

Али, и Срби су овог дана имали успеха у одбрани: истурени батаљон (3 чете) 20. бригаде наишао је западно од Заблаће на јак отпор. Према исказу заробљеника био је на

паддини код Виљуше један пук, позади њега још један пук. Због многобројних малих српских одељења једно аустриско извиђачко одељење, које је било упућено на Бањицу није могло да извиди тај простор. Главнина бригаде наишла је у ствари на надмоћније снаге и била је принуђена да се у вече повуче па Орничину 264 и да заузме положај са обе стране друма. За појачање главнине упућена су 2 батаљона 21. брдске бригаде између железничке пруге и Мораве. Мост преко Мораве био је готов пре но што се очекивало; у 16 часова 53. дивизијска команда упутила је преко моста најпре артилерију да потпомогне борбу пешадије. У исто време наређено је 21. брдској бригади, која је у 15.30 часова била стигла код села Љубића, да се крене ка Чачку. Главнина 17. брдске бригаде дошла је на преноћиште у село Трбушани и код кућа 2 км северно од Чачка. Команда армиске групе доставила је око подне III армиској команди наређење, да десно крило армије поведе што више ка Краљеву. Према томе армиска команда наредила је у 14.30 часова ово: „Одред Сорсића, има да се прикупља ка Пожези. Бригаде 19. корпуса, које су заостале, треба привући ка Чачку. Наступање ка Краљеву мора да се продужи без прекида.“ Ово је наређење стигло у штаб 19. корпуса у 17.30 часова. У 18.25 часова наредио је командант 19. корпуса ово: Да 20. и 21. бригада под командом команданта 53. дивизије 3. новембра наступају што могуће даље ка Краљеву. 10. бригада има задатак да потисне противника са положаја на Јелици, између Јанковине 733 и Градине 880, и да на тим висовима обезбеди десни бок корпуса и варош Чачак. У свом циљу стављају се на расположење бригади све тешке батерије, које пристижу у Чачак. 17. брдска бригада остаје у Чачку као корпусна резерва. Бригада ђенерал-мајора Шварца креће се ка Чачку; 205. ландштурмска бригада ка Механи и групи кућа североисточно од Кремена 648.

Командант 19. корпуса осећа се врло негодно што није могао упутити више но само трећину своје снаге на правац, који је био означен као пресудан; због офанзивног духа, који се испољава код Срба и Црногораца, држао је пак за неизоставно потребно да, до доласка бригаде Шварца, задржи јаку корпусну резерву код Чачка. Што 19. корпус од Чачка није могао да дејствује свом снагом, у циљу ломљења препреке коју су Срби поставили за заштиту Краљева, последица је недовољних припрема у погледу дотурања потреба, на које је командант корпуса већ више пута скретао пажњу команданту армије. На основу извештаја о бројном стању 1. новембра јачина 19. корпуса била је оваква:

ЈЕДИНИЦА	Пушака	Митраљеза	Коњаника	Пољских топова	Пољских хаубица	Брдских топова	Тешких топова
10. бригада	6126	14	21	10	—	4	—
17. „	4043	10	10	8	—	—	—
20. „	4756	10	35	—	—	7	—
21. „	4406	10	22	—	—	8	—
205. „	2360	12	35	7	—	4	—
Бенералмајор Шварц	4929	12	23	8	—	—	—
Непосредно код 53. дивизије	1084	—	70	12	2	—	4
Непосредно код корпуса	—	—	—	—	—	—	17
Свега	26806	68	216	45	2	23	21

2. — *Дејство 22. резервног корпуса*: 26. пешадиска дивизија при свом наступању двема колонама наишла је тек код Тавника на јаче српске снаге. Напад, који је одмах био предузет, није успео. Истурени делови 43. дивизије извршили су у јутру код Слępка препад на бивак једног српског батаљона. Српски контра-напад, који је био предузет са североистока, југоистока и југа, одбивен је; заробљено је 350 српских војника и заплeњено 4 топа са много муниције. При даљем наступању у долини Груже дошло је на Оштрој глави 321 до нових борби. Истурени одред ове дивизије, 4 батаљона са 1 батеријом, није успео да продре. Главнина дивизије заноћила је на друму: Крагујевац—Чачак код Кнића и Грабовца. 44. резервна дивизија, која није била развијена, стигла је до Бумбаревог брда и код села северно од њега.

3. — *Дејство 8. корпуса*. Предњи делови 59. пешадиске дивизије, пошто су потиснули српске заштитнице са Мајдана и

Циганског поља, избили су до линије: раскрсница путова 288—друмски лакат 1 км југоисточно од Мајдана—312; на коту 365 истурена је једна чета. Главнина 9. брдске бригаде заноћила је на простору Вучковице, јужни део Суморовца; главнина 18. бригаде на простору: Циганско поље—Драгобраћа—Ђури-село; дивизиска артилерија на Змајевцу. Противник се повукао преко Липнице и Липничке главице; слабије заштитнице 1—2 батаљона регуларних трупа и четника, остали су на линији: Љубић—410—северозападна ивица села Копани Лаз, у додиру са предњим деловима 59. дивизије. 57. дивизија отпочела је наступање у 8 часова, добивши наскоро ватру са подножја: коте 270—Орничине—311—232. Оба команданта бригаа имали су утисак, да је пред њима јачи противник. Према исказима заробљеника, на простору: Механа 246—Долови, био је 5. српски пук, источно у вези 6. пук. Оба команданта бригаа тражили су, да се пешадиски напад припреми дивизиском артилеријом. Дивизиска артилерија са коте 250, западно од Крагујевца, дејствовала је на српске положаје, нарочито на Долове. У 9.15 часова наредила је дивизиска команда, да се напад у 11 часова изврши и да се заузме линија српских положаја: кота 312—Драгобраћа—школа—јужна ивица Ердеча. До 12 часова, после кратке борбе, дивизија је подишла српским положајима на 1 км тј до линије: Механа 246—Орничине—232.

Срби су још упорно држали своје положаје, ма да је у ово време суседна 25. резервна дивизија већ била избила на јужну ивицу Баљковца и на коте 503 и 504. Српски фронт протезао се сад преко: Планишта—Ујмиште—Парлог—Кукова липа—артилерија је била на простору око Црквице и Бојовог тора.

2. брдска бригада успела је до 16 часова да избије до линије: Ердеч—школа. 6. брдска бригада, због упорнијег држања Срба, стигла је тек око 18 часова на гребен: Црква на друму—Планиште. Да би обезбедили тешко повлачење кроз брдовито земљиште источно од Груже, српски заштитнички делови пред 8. корпусом упорно су бранили сваку стопу земљишта. Лакше наступање предњих делова суседне 43. резервне дивизије западно од 8. корпуса довело је на идеју, да се у даљем току противник са западне стране обухватно напада.

Диспозицијом команданта 8. корпуса за 3. новембар наредено је: Да 59. дивизија наступа на простору: између линије раскрсница друмова—288—2 км источно од друма у долини Груже и линије Столица—Голо брдо—Велики врх. За 57. дивизију одређен је простор источно од 59. дивизије до линије: Бојов тор—Гувниште (искључно) — Дуљени (искључно) — 720—источно од рушевине Гомиле. Према томе, друм у долини Груже припадао је 22. резервном корпусу, али је било дозвољено да и 8. корпус употреби тај друм за све батерије и

коморе, које нису могле да се крећу на простору, који је њему био додељен. Но, на сваки начин, требале су дивизије да собом поведу поједине пољске батерије и по једну хаубичку батерију. Корпусна резерва, главнина бригаде Хауштајна, добила је наређење да се од Церовца крене ка групи кућа 274 (на друму Крагујевац—Дивостин).

Аеропланско извиђање у току 2. новембра донело је до 16 часова ове резултате: Јужно од линије Ужице—Чачак до 30 км, није било саобраћаја. Код Тавника и Лађевца (северозападно од Краљева) већи паркови отпочели су покрет ка југоистоку. На јужном друму Чачак—Краљево било је много мањих колона возова; исто тако између Краљева и Крушевца. У долини Груже, између Белосаве и Витановца одмах по подне осмотрене су веће колоне возова (око 750 кола) у покрету ка југу. Између Краљева и Крушевца, у оба правца железнички саобраћај; на овој прузи има много возног материјала. На друму, који води од Краљева у југозападном правцу у планински предео до 20 км од Краљева, није било саобраћаја. На простору Крушевац—Параћин—Крагујевац—Краљево, мали саобраћај. Код Гледића и Белишића (јужно и југоисточно од Крагујевца), налазило се много паркова. Јужно од Мораве, нису осмотрени противнички положаји. Према томе, повлачење српских снага са севера ка Краљеву—Крушевцу, вршено је у реду. Пошто није било припремљених утврђених положаја јужно од Мораве, нису се могли правити закључци о даљим намерама српске Врховне Команде. Опасно за Србе изгледало је јако мешање њихових јединица пред унутрашњим крилима III и XI армије.

Пред вече имала је III армска команда овакву слику о распореду српских трупа: Пред одредом генерала Сорсића: делови 4. пука III позива. Јужно од Чачка: 6. пук III позива; 5. пук III позива и један батаљон 9. пука II позива. На простору око Тавника: Дунавска дивизија II позива. Са обе стране друма Крагујевац—Краљево на простору око Љубића: Дринска дивизија II позива. Источно од те дивизије: 13. пук I позива; Тимочка дивизија II позива и један комбиновани пук од 3 батаљона из Моравске дивизије II позива. На простору јужно од Крагујевца: Комбинована дивизија (10. кадровски пук, 19. кадровски пук, 7. пук II позива, 7. пук III позива и 15. пук III позива). Пред левим крилом III армије било је одвојених делова Шумадијске дивизије I позива, која се налазила на фронту западно од Јагодине. 11. пук III позива, који је до сад био примећен пред десним крилом главнине III армије, појавио се југоисточно од Крагујевца.

4. *Дејство одреда генерала Сорсића.* Овог дана (2. новембра) достигле су трупе овог одреда маршовске циљеве према диспозицији од 1. новембра. Генерал Сорсић наредио

је за 3. новембар, да трупе остану на заузетим просторима. Дан је требало употребити за оправку обуће, сем тога требало је то време искористити за извиђање. Одред пуковника Хаузера имао је нарочити задатак да постави везу са 62. пешадијском дивизијом, која је телефоном била јавила, да на Шаргану нема противничких делова. Заповест, која је стигла око 22 часа изменила је горе наведену намеру генерала Сорсића. У духу директиве команде армиске групе, III армска команда наредила је ово: „Одред прикупљати ка Пожези, Са 62. пешадијском дивизијом тражити везу само са 1 батаљоном. Три бригаде 18 корпуса воде борбу код Чачка, једна бригада југоисточно од Чачка.“ По пријему ове заповести, генерал Сорсић наредио је за 3. новембар само спрему трупа како би у 6.30 часова могле кренути даље.

5. — *Дејство 62. пешадијске дивизије.* У току дана 2. новембра Црногорци су продужили напад на положај 62. дивизије. Два напада, извршена у јутру између 6 и 9 часова на одсеке Дринско село и Суха гора, сломљена су са крвавим губитцима по Црногорце. У даљем току, вођена је у главном само артилериска борба, у којој су аустроугарске батерије биле надмоћније. Пешадија 62. дивизије почела се опорављати, чим се успело помоћу летећег моста, успоставити саобраћај преко Дрине и трупе снабдети издашном храном. У току дана 2. новембра пребачен је преко Дрине код Вишеграда и последњи батаљон 62. дивизије, који је био стигао са Сребреничког одсека.

6) ОПЕРАЦИЈЕ XI НЕМАЧКЕ АРМИЈЕ

1. — *На фронту западно од Мораве.* Трупе III армиског корпуса (25. и 6. дивизија) нападале су линију српских главних положаја: Кукова липа—Жежељ—Лисин лаз—Дрењак. По подне заузет је Жежељ. Трупе 4. резервног корпуса (11. баварска и 105. дивизија) нападале су српски главни положај на десној обали Осанице. На крајњем левом крилу заузете су тачке Ковиљача и Парложиште.

2. — *На фронту источно од Мораве.* Трупе 10. резервног корпуса (107., 103. и 101. дивизија) продужиле су наступе ка главним српским положајима на линији: М. Поповић—Дубрава—Битлиште—Планиште—Пасуљиште и успеле су да заузму предње тачке тих положаја; у вече је отпочео напад на делове главног положаја.

в) ОПЕРАЦИЈЕ I БУГАРСКЕ АРМИЈЕ

6. дивизија: 1. и 2. бригада после упорних бојева заузеле су Бољевац; 3. бригада је у Књажевцу. 8. дивизија: Припремала се у току 2. новембра за напад на положаје ис-

точного излаза Скробничке клисуре на правцу Књажевац—Сокобања. 9. дивизија: Нападала је у току 2. новембра на положаје западно од Сврљига и успела да заузме линију: Липница (572), с. Прекоште—коту 954—коту 1099. 1. дивизија: Деснокрилна бригада уређује делом свој стари положај; централна бригада врши напад на Кулу (993), а левокрилна бригада заузима гребен северно од Брестовог дола.

г) ОПЕРАЦИЈЕ II БУГАРСКЕ АРМИЈЕ

Делови око Бујановца пребацили су српске трупе на запад од линије: Врбен—Добросин. Код Качаника стање је без промене. У правцу Тетова упућено је од Скопља: 1 батаљон са 2 топа, а од Качаника 1 батаљон. 11. (Македонска) дивизија распоређена је овако: 2. бригада: 3. пук у Куманову; 4. пук стиже у Скопље; 1. бригада креће се ка положају и заноћила је у селу Балтазли, и 3. бригада је цела у Штипу. Овог дана (2. новембра) командант II армије, а према наређењу Врховне Команде, издао је диспозицију, да се 4. новембра предузме наступање ка Приштини и иста заузме. Исто тако наређено је, да се заузме Тетово и извиђа у правцу Призрена и Кичева.

II. — ОПЕРАЦИЈЕ СРПСКЕ ВОЈСКЕ

а) ОПЕРАЦИЈЕ I АРМИЈЕ

Командант Дунавског коњичког дивизиона јавља у 8.30 час., да је укупна непријатељска снага, која наступа правцем: Вујан—Вујешница, до 3 батаљона; а у 15.30 часова јавља, да се непријатељски пук са 2 ескадрона коњице и брдском артилеријом развија према фронту: Тавник—Катрга. У току 2. новембра вођене су борбе на свима правцима пред фронтом I армије.

1. — *Дринска дивизија II позива*. Непријатељ је напао јаче у правцу села Грабовца долином Брњичке реке, а слабије на правцу Липничке главе. На овом правцу дејствује: 204. и 205. немачки ландштурмски пук, а на правцу: Грошница—Драгобраћа дејствују аустријске трупе. Због повлачења трупа Одбране Београда, повлачи се у току ноћи 2./3. новембра и Дринска дивизија II позива на положаје: Циновско гробље—Главица—Масно поље—Врбета—Кречане—Велики врх, са предњим деловима код с. Белосаве.

2. — *Дунавска дивизија II позива* до подне није имала борбу. Соколска бригада повукла се на положаје код Катрга. По подне непријатељ је снагом око 2 батаљона и 2 батерије напао фронт: Тавник—Катрга и дошао на 500 м испред наших положаја. Трупе под командом команданта Дунавске

дивизије II позива држе положаје: Осоје—Ракласта—Каменица—Тамничка планина са наслоном левог крила на Мораву. Пред фронтом, на правцу Тавник налази се непријатељски 1 пук од 3 батаљона. Бивачне ватре запажене су на Бумбаревом брду, Голом брду и Книћу. 7. пешадиски пук, који је упућен ка Чачку, потиснуо је непријатељске делове и избио предњим деловима на Бановину, а главнином на Каменици пут.

3. — *Ужички одред*. Пошто су се делови Ужичког одреда, који су, са деловима трупа Соколске бригаде, штитили правце од Маљена и Сувобора, пребацили на десну обалу Мораве, то се Ужички одред груписао на северним огранцима Јелице према Чачку и на Марковачким положајима. Ужички одред на овим положајима сачињавао је лево крило целокупне српске војске. Ове положаје он је имао безусловно држати, док се наше трупе не пребаце на десну обалу Мораве и осигурају кретање долином Ибра и планинским гробенима с једне и друге стране Ибра. Како је већ речено, командант I армије наредио је Дунавској дивизији II. позива, да упути један пук (7.) са 2 брзометна топа преко Милочајског моста у Слатину и да се ставе под команду команданта Ужичког одреда. Ово наређење примио је командант Ужичког одреда 2. новембра у 4.50 часова. Непријатељски делови, пребачени на десну обалу Мораве, предузели су око 7 часова напад на фронту од села Бељине до села Виљуше—Трнавска механа.

Распоред одреда у то време био је овакав: 4. пук III позива: 1 батаљоном држи линију положаја: к. 466—Чукара 451 (2 брдска топа на Чукару); 1 батаљон на Јанковини, а 2 батаљона и 4 брдска Дебанжова топа на Бјелом брду. 2. прекобројни пук III позива: 1 батаљон од 3 чете на линији део Жежевице—положај Зовљак, 1 чета на Виљуши за везу са 4. пуком; 6 чета и 2 митраљеза у резерви на Буђевачкој Зелици. Један батаљон овог пука упућен је на положај код Ивањице. Доњо Васојевићска бригада на положајима Марковичким; 1 батаљон ове бригаде на правцу Паковраћа—Чачак; 1 ескадрон Дринске дивизиске коњице III позива код Слатине, извиђа и осигурава долину Мораве, 1 коњичко одељење на правцу Ариље—Ивањица. Позициска батерија на положају западно од села Слатине у близини друма. Да не би непријатељ преко Паковраћа раздвојио трупе Доњо Васојевићске бригаде од 4. и 2. пука и тиме онемогућио груписање одреда правцем Бјелог брда—Буђевачке Зелице—Црне стене на Вис (836), добива поменута бригада наређење, да се осигура довољно према Пожези и држи тесну везу са 4. пуком од Стражевице (610) преко Борове косе—Лаза на коту 654—

Јанковину (733); да упорно задржава непријатеља, а на случај потребе повлачења да се држи правца преко гребена Јелице планине на Црну стену (968), где би се одред преко Виса (835)—Жаочани (460) груписао за јачи отпор. Командант 7. пука (Дунавске дивизије II позива) у долини Мораве добива од команданта Ужичког одреда наређење, да енергично потпомаже акцију дејствујући преко североисточних падина планине Јелице од Слатине ка Чачку и да једну чету упути преко села Жаочана на Вис (835), даље гребеном Јелице ради доласка у везу са нашим трупима.

У 7 часова непријатељ је предузео наступање из Чачка у више колона. Командант одреда добива утисак да непријатељ, који је пребачен на јужну обалу Мораве, представља малу снагу и наређује, да се непријатељски делови контра-нападом униште. Наше су се трупе развиле за борбу и напад је отпочео око 14 часова. Непријатељске колоне потиснуте су на последње окомке: Придворничке, Јездинске, Кулиновачке и Лепеничке косе. После 15 часова стижу непријатељу непрестано појачања. Непријатељска надмоћнија артилерија улази у борбу и дејствује топовима већег калибра. Са наступањем ноћи наше је напредовање заустављено. Јачина непријатеља у овој борби ценила се на 5 батаљона, 14 топова (10. брдска бригада). У току ноћи наше трупе су се на заузетим положајима утврђивале. Сви покушаји непријатеља да поврати неке положаје нису успели.

Командант I армије није имао никакве везе са Ужичким одредом, држао је ситуацију код овога одреда за врло критичну и наредио је: Да дужност команданта свих трупа, које су се налазиле на десној обали Мораве између Краљева и Чачка прими командант 7. пука I позива са задатком, да са свима нашим трупима које затече између Краљева и Чачка најенергичније крене у сусрет непријатељу, који се креће од Чачка и села Марковице ка Краљеву, да га протера на леву обалу Мораве, или у крајњем случају да му спречи даље надирање ка Краљеву. Ако пак, у току овога наиђе на команданта Ужичког одреда, да се тада и он и све дотле прикупљене трупе ставе под команду команданта Ужичког одреда са поменутим задатком. Командант 7. пука I позива предузео је команду по пријему наређења и водио борбу. Командант Ужичког одреда пак од своје стране упутио је команданту 7. пука I позива наређење са задатком, шта има да ради. У току 2. новембра потиснути су предњи непријатељски делови са положаја Камени пут ка Бановини. Предњи делови 7. пука избили су на Бановину, а главнина пука на Камени пут.

У току ноћи 2./3. новембра непријатељ је покушао напад на Дунавску дивизију II позива, али је одбивен. Према из-

казу заробљеника, непријатељ рокира од Тавника ка Тавничкој планини.

Дринска дивизија II позива повукла се у току ноћи на положаје: Џиновско гробље—Главица—Масно поље—Врбета—Кречане—Велики врх.

Командант I армије доставио је команданту Санџачке војске 2. новембра ово: „Са напуштањем Ужица и груписањем Ужичког одреда према Чачку, кога је непријатељ такође заузео, престала је могућност да делови Ужичког одреда обезбеђују правац Ужице—Кокин брод—Нова Варош, стога молим да овај правац осматра батаљон Косовског одреда на десном крилу ваших трупа.“ Командант Санџачке војске јавља 2. новембра: „Борба на фронту Косовског одреда, која је отпочела још прекјуче траје непрестано, дању и ноћу, а и сад се води с највећом жестином; изгледа, да наши још држе положаје Вихру—Паштано брдо—Врановину—Варду брдо. Лим је непролазан. За сад на фронту Дрине нема ничега значајног.“

г) ОПЕРАЦИЈЕ ТРУПА ОДБРАНЕ БЕОГРАДА

У току 2. новембра вођена је врло јака борба на целом фронту. Непријатељ је нападао великом снагом уз садејство јаке ватре хаубичке артилерије. Најјаче су били нападнути: Комаричка Чука, Дрењак, Лисин Лаз, Жежељ и Кукова липа. Помоћу контра-напада све су ове тачке одржане до подне и ако су биле тучене врло јаком артилериском ватром. По подне пак, Жежељ је пао непријатељу у руке, те се борбени поредак морао повући од Стражаре преко Парлога и Голије на Лисин Лаз. На крајњем пак десном крилу посада са Парложишта и Ковиљаче била је бочном ватром непријатељске артилерије принуђена, да се повуче на Церјак и Ђуле. Уопште на целом фронту трупе су остале у блиском контакту са непријатељем. Због сувише велике истакнутости према III армији, која се повлачи на десну обалу Раванице и према Дринској дивизији II позива, која се повукла ка Кречанама у висину Црнога врха (Дуленског), командант трупа Одbrane Београда наредио је повлачење на линију: Гиле мајур—с. Шиљковац—Слатина—Угари—Голо брдо, но с тим, да се на важнијим тачакама досадањег одбранбеног положаја оставе јаке заштитнице, које ће се повући кад их непријатељ буде на то примиио.

в) ОПЕРАЦИЈЕ III АРМИЈЕ

У току 2. новембра нападао је непријатељ цео фронт ове армије и заузео предње тачке положаја. Једна јача непријатељска колона примећена је пред вече у покрету од Деспотовца преко Поповљака. У току дана код наших трупа било је знатних губитака; код неких јединица пада у очи

велики број несталих. Обзиром на ситуацију код Тимочке војске, као и због тога што III армија има више узастопних положаја, командант армије сматрао је, да је неоправдано на свима положајима давати отпорност до крајњег решења и излагати већим губитцима трупе, које су иначе и физички и морално биле јако поколебале, те је наредио повлачење армије на десну обалу Раванице, под заштитом заштитница, које да остану и даље на левој обали Раванице. У циљу заузимања нове одбранбене линије командант III армије издао је 2. новембра у 21.15 часова наређење ОБр. 8147 у овоме: „Главна линија армиског положаја одржана је 2. новембра у целини. Непријатељ је у својим нападима претрпео велике губитке, али је успео да овлада нашим предњим положајима и да местимично подиђе сасвим близу главном положају. Једна јака колона непознате јачине примећена је 2. новембра по подне у покрету од Деспотовца ка селу Поповљаку. Због целокупне ситуације на војишту, а поглавито код Тимочке војске, армија ће заузети нов положај на левој обали Раванице:

1. — *Дринска дивизија I позива* оставља заштитницу на правцу В. Поповић—Крушар—Ћуприја, а са главнином заузима и брани одсек од Мораве, јужни излаз из вароши Ћуприје, па до коте 151 (искључно).

2. — *Дунавска дивизија I позива* оставља заштитницу на правцу Говедарско брдо—Забрдица—Муђава, а са главнином заузима и брани положај источно од Дринске дивизије па до Стубичког потока.

3. — *Моравска дивизија II позива* заузима и брани косу Брегови између Раванице и Стубичког потока. Њој се придају и 2 брдска топа, чим Коњичка дивизија заврши своју заштитничку улогу.

4. — *Коњичка дивизија* појачава се батаљоном 12. кадровског пука и са 2 брдска топа из Браничевског одреда и штити правац: Бељајка—Вирине—Вољане—Иванковац. По свршетку свог задатка повлачи се у армиску резерву на простор између Ћуприске шуме и друма Ћуприја—Параћин. Браничевском одреду враћа батаљон 12. кадровског пука, а 2 брдска топа предаје Моравској дивизији II позива.

5. — *Браничевски одред* долази у армиску резерву на простор између коте 282 и Везировог брда. Батаљон из 12. кад. пука и 2 брдска топа придаје Коњичкој дивизији.

Главни заштитнички положаји су: а) Дреновац (277), Говедарево брдо са к. 408 и Јабуковцем. б) Крушар, Моштанско брдо—Забрдица и Чукар са Бостаном. Заштитнице одступају постепено под упорном борбом тако, да тек преко ноћи 3./4. новембра избију на главни положај.

Коњичка дивизија упућује једну јачу офицерску патролу

у извиђање правцем Сење—Мала Брезовица. Сви I степени колонских возова да буду јужно од Јовановачке реке па до раскрснице путова за Делиград и Ћунис. Резервна мунициска колона остаје до даљег наређења у возу на Параћинској станици, и ту нека се изврши попуна муницијом.

Штаб је армије од 3. новембра у Параћину.“

г) ОПЕРАЦИЈЕ ТИМОЧКЕ ВОЈСКЕ

У циљу поузданог држања правца: Соко Бања—Алексинач и Бољевац—Параћин, командант Тимочке војске издао је 2. новембра у 1 час наређење ОБр. 750 у овоме:

1. — *Комбинована дивизија* да одмах отпочне повлачење са досађаних положаја и да заузме на правцу Бољевац—Соко Бања такав положај, са кога би владала са оба ова правца активним дејством. Појачање упућено из Крајинског одреда вратити Крајинском одреду у току повлачења преко Бољевца на Горун северно од Ртња.

2. — *Крајински одред* да се повуче на положаје западно од Бољевца ради затварања правца: Бољевац—Параћин и Бољевац—Лозица—Мозгово—Алексинач. По доласку на ове положаје исте утврдити што јаче ради упорније одбране. А пошто се Комбинована дивизија повуче са правца: Зајечар—Бољевац—Параћин овај одред има задатак да упорном одбраном прибави потребно време за прелаз III армије кроз Параћин. По извршеном овом задатку одред има да се повуче правцем Лозица—Мозгово—Алексинач.

3. — *Књажевачки одред* има задатак да на заузетим положајима по сваку цену обезбеди пролаз трупа Комбиноване дивизије I позива за Соко Бању.

4. — При повлачењу извршити рушење свих објеката на железничким линијама и обичним путовима.

5. — Штаб одреда одлази у Соко Бању.

Према овом наређењу командант Крајинског одреда наредио је у 5 часова: 14. пук III позива да заузме за упорну одбрану Јеловац (387) почев од сеоског пута па у десно закључно са селом Миrowом. Десно да ухвати везу са Комбинованом дивизијом на Гаврановици и Смиљову, а лево са 13. пуком III позива. 13. пук III позива да заузме положај Грабчина, насланајући лево крило на Тимок преко коса одржавајући везу са батаљоном на Кукујеву, а десно везати се са 14. пуком III позива. 3. пук III позива од 3 батаљона у општој резерви позади раскрснице, где силази сеоски пут са Јеловца на главни пут. Командант артилерије да распореди артилерију за што јаче тучење целог предтерена. Командант 13. пука III позива да упути свој 4. батаљон левом обалом Тимока на Кукујево. Штаб одреда је у Лукову.

1. — *Дејство Књажевачког одреда.* Према десном одсеку непријатељ је у јачини 6 батаљона после три извршена јуриша потиснуо наше предње делове са Лесковика, који су се повукли на Богово Гувно. Према средњем одсеку непријатељ је дејствовао слабијом артилериском ватром. Према левом одсеку непријатељ је нападао са 2 батаљона на Крстатац, дејствујући батеријом са Зубетинског брда. Јачина је непријатеља према овом одсеку до једног пука.

2. — *Дејство Комбиноване дивизије I позива.* Трупe ове дивизије предузеле су у 4.30 часова наређене покрете за заузимање положаја: Влашки дел—Баба Станин врх—Ланац—Кукуљаш са предњим тачкама: Бањски брег—Прека Стена—Љиљача—Градиште—Смиљево—Гаврановица.

3. — *Дејство Крајинског одреда.* У току дана (2. новембра) вршено је повлачење трупа на линију: Главица—Јеловица—Грaбчица са тачком Кукујево на левој обали Кривовирског Тимока.

Повлачење је извршено у реду. Непријатељ је у 14.40 часова почео спуштати своје трупе са Букове главе—Папаског поља—Врбовачке Жежевице ка Бољевцу. Непријатељска артилерија дејствовала је на наше батерије са положаја источно од Бољевца. Узајамна ватра трајала је до 17.30 часова. Пред вече непријатељ је отворио артилериску ватру са положаја источно од Јеловице, а према левом крилу Главице развила се узајамна пешадиска ватра.

Командант Тимочке војске кренуо се са штабом у 4 часа из Бољевца у Соко Бању, где је стигао у 16 часова. По доласку у Соко Бању, командант Тимочке војске обишао је трупе Књажевачког одреда и наредио команданту одреда, да одмах упутити један батаљон са једним топом у Соко Бању. По доласку у Соко Бању наређено је команданту овог батаљона да са батаљоном и водом Дебанжове батерије крене 3. новембра у 2 часа правцем: Соко Бања—Језеро—Врело—Попшица са задатком да непријатеља нападне и спречи му наступање ка селу Лалинцу и даље ка Морави. У исто време да ступи што пре у везу са коњичким ескадроном Књажевачког одреда, који се налазио око села Давидовца и са одредом Шумадишке дивизије II позива (2 батаљона 10. пука, 1 ескадрон, 2 брдска топа и 2 митраљеза), који је упућен правцем Попшица—Гојмановац, а за заштиту правца Попшица—Топоница.

д) ОПЕРАЦИЈЕ II АРМИЈЕ

1. — *Дејство Шумадишке дивизије II позива.* Гуљански одред нападнут је још 1. новембра са 1½—2 непријатељска пука и нешто артилерије и повукао се у ноћи 1/2. новембра са Плеша на Лесков врх, због чега су се и трупе десног одсека

повукле са пододсека Крајиште—Чесма—Уљ на Градац (1069) Трупe десног одсека држе сад линију: Градац—Костлов камен—Брест—Вртачу—Изворски врх. Пре подне 2. новембра непријатељ је пред овим одсеком избио на линију: Тупанар—Бело Ињска корита—Крајинска Чесма—Уљ—Преконога, а артилеријом са Плеша тукао је Лесков врх и Градац. Пред средњим одсеком, непријатељ је у јачини 2 батаљона са 2 брдска топа избио на Липницу, а једна непријатељска колона јачине једног пука са делом артилерије, примећена је да се спушта у Сврљиг. Пред левим одсеком, непријатељ је у јачини једног батаљона изашао преко Мерцелата у висину Липнице, а један непријатељски пук избио преко Нишевца за Високу стену (828). Пред вече примећене су велике ватре на косама северно од села Сливја. У 16.10 часова стигла су 2 батаљона 15. пука из Тимочке дивизије I позива на Грамаду. За заштиту правца преко Попшице и Гојмановца, формиран је одред од: 2 батаљона 10. пука II позива, 1 ескадрона, 2 митраљеза и 3 брдска топа. Као први положај одреда одређена је линија Ветрила Њод—Главчина (597).

2. — *Дејство Тимочке дивизије I позива.* На фронту ове дивизије дан је прошао без значајнијих догађаја. Непријатељска је чета избила са Плеша на Тупанар, а још једна чета спуштала се са Гулијанске планине у правцу с. Долца.

3. — *Дејство Јужно Моравских трупа.* Власински одред: овог дана (2. новембра) непријатељ је снажним нападом извршио пробој десног одсека на фронту: Данино село—Голема глава; прешао Гавраницу, и у први сумрак заузео Мачкатицу. Напад на средњи одсек, према Станиној Грамади и Кушљином гробу, задржан је на 500 метара. На фронту средњег и десног одсека, непријатељ је нападао са 13., 26. и 32. пуком, потпомажући их ватром из 4 батерије. Око 17 часова напао је јаким снагом Гацину пољану.

Моравски одред. Непријатељ је са 4—6 батаљона нападао цео фронт, а нарочитом жестином Лисац и Кукавицу. У вече истог дана непријатељ је успео да овлада положајима Кукавица—Рдово. У даљем току напада на тим правцима доспео је до линије: Ружин гроб—Тумба. Пребачен је 1 батаљон добровољаца на положај Глог—Бигутова чука ради задржавања даљег продирања непријатеља.

Ветернички одред. Због неповољне ситуације код Моравског одреда наређено је команданту Ветерничког одреда, да нападне непријатеља 3. новембра правцем: Пресвета—Китица на леви бок. Непријатељ је 2. новембра заузео Хајдучку цркву. Због ових непријатељских покушаја да обиђе Ветернички одред, као и због његове јачине према Власинском одреду, командант Јужно-Моравских трупа предложио је, да повуче

Власински одред на положаје: Мурдарева Чука—Сува Чесма Оштри Зуб—Добро поље, што би му дозволило да појача Ветернички одред. Ово је одобрено. Команданту Власинског одреда наређено је да се групише постепено, задржавајући непријатеља на поменутој линији, наслањајући се својим десним крилом на Мораву, а левим на трупе Свођског одреда.

Свођски одред. Непријатељ је вршио напад двома колонама на Кулу снагом од: 1 батаљона, 2 митраљеза и 2 брдска топа: једном колоном од Глога преко Чуке и другом преко Врановице и Беле воде. Али, пристизањем 1 батаљона из Запаљског одреда (из Тимочке дивизије I позива) на Горуну главу, овај је непријатељски напад заустављен, а непријатељ натеран на одбрану.

б) ОПЕРАЦИЈЕ ТРУПА НОВЕ ОБЛАСТИ

У току 2. новембра на фронту Брегалничке и Вардарске дивизије вођене су омање борбе без икаквих резултата. У току овог дана између 11 и 17 часова од Моравске дивизије I позива стигли су у Приштину по 2 батаљона из 3., 1. и 16. пешадиског пука. Остале трупе биле су на маршу ка Приштини. Због велике дужине марша, који је вршен без одмора, огромних теренских тешкоћа и рђавог времена, батаљони који су стигли у Приштину били су јако преморени. Велики број војника је био изостао; оружје, одело и спрема неисправни. Због овога командант дивизије молио је команданта Трупа Нове Области, да се извршење наређења ОБр. 10036 одложи за 4. новембар, како би се ове трупе прикупиле и спрема довела у исправност. Командант Трупа Нове Области наредио је да се дивизија припреми за покрет ка Гиљану за 3. новембар у 12 часова. Распоред Вардарске дивизије, која је била на положајима код Гиљана био је овог дана овакав: 18. кадр. пук са 2 брдска топа држи коту 720 источно од села Доморовци. 11. кадр. пук са 2 чете 12. пука II позива, 2 брдска и 2 пољска Дебанжова топа држи положај Дуплицу. 2. пук III позива са 2 своја батаљона, 1 четом 12. пука II позива и 2 пољска Дебанжова топа држи Буковичку планину. Извиђачки делови су на десној обали Биначке Мораве. 12. пук II позива са 2 батаљона, 2 брдска и 2 пољска Дебанжова топа држи леву обалу Биначке Мораве од коте 525 до Гиљанског потока. Извиђачке чете овог пука стално су на десној обали Биначке Мораве у циљу осматрања непријатеља на Мучи Баби и Сефери. Дивизиска резерва је позади десног крила на положају код Гиљана: 1 батаљон 12. пука II позива са 2 брдска топа и позади левог крила на положају код села Ропотова: 12. пук III позива са 2 пољска Дебанжова топа. Штаб је дивизије у Гиљану. Непријатељ је држао линију:

Биљача—с. Кончул—Добросин—Врбен—к. 1011—Мучи Баба—Сефери. Његови слаби коњички и пешадиски делови појавили су се и према планини Карпини.

СИТУАЦИЈА

У току 2. новембра Врховна Команда примила је ове важније извештаје:

а) Од командантa I армије:

ОБр. 8930 у 13.50 час.

„Извештај команданта 2. Дринске позициске Дебанжове батерије из састава Ужичког одреда: непријатељ је заузео Чачак и око 15.15 час. ушле су његове патроле, а вечерас предњим деловима допро је до Трнавске механе, где је додир са њиме ухваћен. Прелаз преко Мораве врши на понтонском мосту, пошто су оба моста код Чачка још данас око 8.30 час. разрушена. На правцу Чачак—Краљево налазе се код Слатине само наши слаби делови са две Дебанжове батерије. Упућен је ноћас од села Лађевца 7. пук I позива на правац Мрсаћ—Слатина, а један пешад. пук Дринске дивизије II позива од Грабовца ка Краљеву. На фронту Дринске дивизије II позива водила се само заштитничка борба. Непријатељ је до вечери избио предњим деловима на линију село Брњица—Змајевац—Грошнички млин и испред винограда. По извештају коњичких патрола непријатељ је дошао и до Кнића. Пред фронтом Дунавске дивизије II позива вођене су слабије борбе. Заштитни њени делови држе Мрчајевце—Бресница—Гуцати. Од Ужичког одреда, који је требао да буде на положајима јужно од Чачка, нема никаквих извештаја. По накнадном извештају команданта Соколске бригаде, на правцу од Рудника ка Горњем Милановцу оперише један немачки корпус од 2 дивизије. Чете су јаке од 150—180 људи, у пуку има два батаљона а називи су пукова: 201., 202., 203., 204., 205., 206., 207., и 208. ландвера. Корпус је прешао Саву и преко Лазаревца упућен за Рудник.“

б) Од командантa Одбране Београда:

ОБр. 4910 у 12.30 час.

„У току данашњег дана непријатељ је са надмоћнијом снагом напао и потиснуо предње делове Шумадијске дивизије I позива и Комбинованог одреда ка главном положају, али је за то време био тучен јаком артилериском ватром. Према Тимочкој дивизији II позива непријатељ је наступајући од Песковите Пољане ушао у Крагујевац и са својим јачим предњим деловима прешао Лепеницу и избио код Кошутњака и к. 249 и 367, код села Белошевца, одакле је потиснуо наше предње

делове. Артиљерија Тимочке дивизије II позива гађала је непријатеља за време приближавања ка Крагујевцу и за време избијања на напред означене тачке. Констатовано је, да се у правцу ка Крагујевцу кретала према Песковитим пољанама једна дивизија и на правцу Јовановац—Крагујевац две колоне од по једног пука, које су ватром наше артиљерије биле растеране.“

ОБр. 4932 у 23.50 час.

„Данас је вођена врло јака борба на целом фронту Одбране Београда. Напад је био изведен са великом снагом уз садејство ватре непријатељске хаубичке батерије. Најјаче су били нападнути: Комаричка Чука, Дрењак, Лисин Лаз, Жежељ, и Кукова Липа. Све поменуте тачке, осим Жежеља, помоћу поновљених контра-напада најзад су се одржале, и ако су биле тучене врло јаком артиљериском ватром, а Жежељ је данас по подне пао непријатељу у руке, те је се борбени поредак морао повити од Стражаре преко Парлога и Голије на Лисин Лаз. На крајњем пак десном крилу, посада са Парложиста и Ковиљаче била је бочном ватром непријатељске артиљерије са десне обале Мораве принуђена, да се повуче на Церјак и Ђуле. Уопште на целом фронту трупе су остале у блиском контакту са непријатељем. Због сувише велике истакнутости према III армији, која се вечерас повлачи на десну обалу Раванице, и према Дринској дивизији II позива, која се повукла ка Кречанама у висини Црног врха (Дуленског), наредио сам, да се трупе Одбране Београда повуку на линију Гиље—С. Мајур—Шуљковац—Слат. мех.—Угари—Голо брдо но с тим, да се на важнијим тачкама данашњег одбранбеног положаја оставе јаче заштитнице, које ће се повући кад их непријатељ буде на то приморао.“

в) Од команданџа III армије:

ОБр. 8113 у 1.23 часа

„У току данашњег дана непријатељ је нападао на целој линији ове армије. Предње делове фронта обасипао је нарочито јаком артиљериском ватром. Његова пешадија после претрпљених јачих губитака успела је, да заузме само неке наше предње тачке. Цео главни положај у нашим је рукама и на њему ће се сутра давати отпор.“

ОБр. 8148 у 11.30 час.

„У току данашњег дана непријатељ је напао цео фронт ове армије и заузео предње тачке положаја. Пред вече и у сумрак напао је енергично и делове главног положаја, али су ти напади одбивени, без употребе армиске резерве. Једна јача непријатељска колона примећена је пред вече у покрету од Деспотовца преко Поповљака. С обзиром на ситуацију код

Тимочке војске, као и због тога што ова армија има више узастопних положаја, сматрао сам за беспредметно, да на истим положајима изјављујем отпорност до крајњег решења и излажем већим губитцима трупе, које су физички и морално већ јако поколебале. Нов положај биће на десној обали Раванице и оставиће се јаке заштитнице, које ће у току целог дана остати северно од Раванице. У току данашњих борби, код наших трупа било је знатних губитака.“

г) Од команданџа Тимочке војске:

ОБр. 751 у 3.05 час.

„Са штабом одлазим 2. новембра у 4 часа у Соко Бању, где стижем истог дана око 16 часова.“

ОБр. 749 у 23.20 час.

„Стање на фронту ове војске у току дана 2. новембра овакво је:

1. Код Књажевачког одреда, према десном одсеку непријатељ је у јачини 6 батаљона нападао и при извршењу јуриша потиснуо је наше предње делове са Лесковика, који су се повукли за Богово Гувно. Према средњем одсеку непријатељ је дејствовао слабом артиљериском ватром. Према левом одсеку непријатељ је нападао са 2 батаљона на Крстатац потпомогнут батеријом са Зубетинског врха. Јачина је непријатеља према овоме одсеку до једног пука.

2. Код Комбиноване дивизије I позива трупе су вршиле од 4.30 час. наређене покрете за заузимање положаја Кукуљаш — Рашинац — Ланац са предњим положајима Гаврановица — Смиљево — Градиште — Мацин Кам Стубин — Баба Станин врх. Трупе левог одсека, 6. прекобр. пук, по телефонском извештају извршиле су повлачење потпуно неузнемираване, детаљније о овоме повлачењу доставиће се накнадно податци кад се добију.

3. Код Крајинског одреда у току дана вршено је повлачење трупа на линију: Главица — Јеловица — Грабчица са тачком Кукујево на левој обали Кривовирског Тимока. Повлачење је извршено у реду. Непријатељ је од 14 часова почео спуштање својих трупа ка Бољевцу са Букове главе — Татарског поља — Врбовачке Жежевице. Наше две Дебанжове батерије отвориле су ватру на противничку пешадију. Непријатељска артиљерија дејствовала је на наше батерије са положаја источно од Бољевца. Узајамна ватра трајала је од 17.30 час. Пред вече непријатељ је отворио артиљериску ватру са положаја десно од Јаковице а према левом крилу Главице развила се узајамна пешадиска ватра.“

д) Од команданџа II армије:

ОБр. 9633 у 16.40 час.

„Према извештајима добивеним до 10.45 час. сем онога што је јављено стање код Својског одреда је овако: Код левог одсека по извештају од 2.45 час. непријатељ је 31. октобра нападао са јачом снагом него прошла два дана, имао је и 4 митраљеза што раније није било. Непријатељ је у нападу задржан и положај је одржан у целости; непријатељ са једним делом батаљона, који се спушта гредом Љуберађском — Субашин Вртоп — Црни Врх (к. 1140) преко Глога (к. 1030) и Чука спушта се са Глоговог врха ка Кули (к. 993), патроле су дошле у додир са непријатељским патролама, које су се спуштале ка Кули и наши су заробили једног“.

ОБр. 9636 у 17.55 час.

„Командант Шумадиске дивизије II позива са ОБр. 3505 од данас извештава, до 7 часова на целом фронту дивизије водила се врло јака артилериска и пешадиска борба. Непријатељ је јаким артилериским ватром обасипао Тројицу, Равниште, Темију, Црвило и Станков врх. Под најјачом унакрсном ватром артилерије против Станковог врха, непријатељ је у јачини једног пука извршио напад на ову тачку, батаљон 5. кадр. пука попустио је и одступио са Станковог врха што је изазвало повлачење целог левог одсека. Наредио сам, да се дивизија пребаци на леву обалу Тимока и да организује одбрану положаја Крајишта — Честа-Уљ — Брест — Вртача — Грамада — Бајтарица — Калафат — Каменичка караула. Предњи делови остаће на косама на левој обали Тимока за одбрану прелаза. Коњица са два митраљеза, једном четом и једним брдским топом, остаје на положају код села Плужине, с тим, да је правац даљег дејства Висока Стена — Сливје — Љути врх. Дивизиски штаб налазиће се у станици Грамада“.

ОБр. 9661 у 18.25 час.

„Стање код ове војске у току 1. новембра овакво је:

1. Код Шумадиске дивизије II позива. У току по подне продужена је борба између дивизиске заштитнице на положају Жељево — Дервен (489) и на положају код Белог Иња. Непријатељ је врло снажно гонио, те је стога извлачење наших трупа било скопчано са великим тешкоћама и губитцима. Непријатељ се задржао на десној обали Тимока са предњим деловима до реке. Дивизија се прикупља на положају Крајишта — Честа — Калафат, са предњим деловима на левој обали Тимока за непосредну одбрану Тимока. Командант дивизије решио је, да прелаз преко Тимока брани предњим деловима 3 батаљона, 6 митраљеза и 6 топова, а са главнином дивизије, да организује одсудан отпор на главној одбранбе-

ној линији Грамада — Калафат. Лево крило допире до линије Ропан — Висока Стена (северно од села Плужине). Десно крило допире до Глења — Плеша (Гулијанске планине).

Код Тимочке дивизије I позива. Данас је са 3 пука извршен напад на непријатеља, који је јуче подишао Шпајском положају. После једног сата борбе примећено је колебање на непријатељском десном крилу (између села Шпаја и Вргудинца), доцније и одступање тог дела. Лево непријатељско крило потиснуто је око 10.30 час. и после овога непријатељ је одступио на целом фронту а гоњен је ватром. Гоњење није донело резултата, које је могло донети, због тешкоће око извођења артилерије на Шпајски положај (јер је друм био тучен) и терена, који је заклонио непријатељско одступање. Борба је завршена до подне а потом је настало затишје. Непријатељ је одступио толико, да га ни са предњих Шпајских положаја пушчаном ватром нисмо могли тући. Око 16 час. један непријатељски батаљон напао је Бегов врх и заузео га, те је десно крило делова на Шпајском положају повило се за нешто уназад. Ватра између ових делова трајала је све до мрака. Непријатељ се задржао на линији Бегов врх — Вргудинац. Дивизија је на линији Шпајских положаја — Планиница — Златарица, део између Шпаја и Корије до Нишаве држи 14. пук са једном пољском батеријом, а са осталом снагом је на главном положају. Рањен је а потом заробљен бугарски артилериски потпуковник Жеко Стефанов командант 3. дивизона 14. артилериског пука.

Код Својског одреда а на десном одсеку непријатељ је тукао Цртово брдском и хаубичком артилеријом а Цикуљ, Голат, Угарину само хаубичком ватром. Две непријатељске чете пришле су из Тегоштице на пут код Голема њива и ту се задржале. Вечерас је јаче пушкарање патрола на Добропољској Чуци. На левом је одсеку до 10.30 час. слаба артилериска и пешадиска ватра, од тога доба до 17.30 час. борба је била у највећем жеку. Непријатељ у јачини од 3 батаљона пешадије, 2 брдске батерије, 9 митраљеза напада двома колонама и то главном на Мечи врх, Врши бог, а споредном на Балощце, са slabим деловима на Кулу, Модростенски дел и Бучину главу. Резултат борбе је, да је непријатељ заузео тачке Врши бог и Балощцу, а наши делови повукли се на Бучинску главу, Модростенски дел, Опаљеник и Високи дел. По доласку у штаб сазнао сам, да сам ојачан са батаљоном, те сам наредио, да се са контра-нападом непријатељ одбаци са Врши бога и Балощце. Ово да се изврши сутра у зору.

Код Јужно-Моравских трупа, а код Власинског одреда, непријатељ је тукао пре подне артилериским ватром Гацину пољану и караулу Власину а по подне и пешадиским ватром

без знатнијих резултата. Непријатељ је напао са три батаљона на фронт Балтијанска чука—Голема Глава. Напад је одбивен. Даље на фронту Данино село—Морава, успео је са главнином да овлада предположајима овога одсека на левој обали Козничке реке. Наређено је, да се овај предположај нападне и поврати. Код Моравског одреда непријатељ је нападао на цео фронт и то између 8 и 9 часова пре подне у правцу Црног врха к. 1091 и Калине чуке 1017 са три чете и два топа. Око 12 час. напао је на коту код села Јагњило са две чете. Оба су одбивена. Око 13 час. напао је са 3—4 чете у правцу Сувог Дрвета к. 560 и Смордана. Овај је напад потпомаган артилериском ватром из 3—4 оруђа, успео је да наше потисне, али су се ови опет повратили на своја места. У 15 час. напао је са једним батаљоном, 2 митраљеза и 2 топа на Чукац. Претрпео је многе губитке и ноћ је прекинула борбу. Према овоме непријатељ је на линији Дренова глава—Крушева Глава, северно од села Јагњила. По исказу заробљеника потврђује се, да је према Моравском одреду 28. пешад. бугарски пук, према фронту Морава—Власинско блато, 13. и 32. пешад. бугарски пук, према Власинском блату и северно од њега 20. пешад. пук, а у десно од њега 41. резервни пешад. пук. Код Ветерничког одреда је омање пушкарање међу извиђачким деловима. Патроле упућене нашој границом донеле су извештај са карауле Лазарев кладенац, да у томе правцу непријатеља нема.

ОБр. 9668 у 11.20 час.

„Стање на фронту ове армије у току ноћи 1./2. новембра и јутрос овако је: Код Шумадиске дивизије II позива омање пушкарање. Ноћ је прошла на миру. Бугари су на десној обали Тимока, дивизија заузима свој нови положај. Код Тимочке дивизије I позива ноћ је прошла на миру. Јутрос од 6 часова непријатељ је предузео покрет са источне стране Беговог Врха и од Зли дола (западна падина Беговог врха) на десно крило 14. пешад. пука. Сад око 9.30 час., пошто је био раније заустављен, понова наступа преко раскрснице на Планиницу. Код Свођског одреда по телефонском извештају ноћ је прошла на миру до 8.30 час. Јутрос нема никакве промене. Од Јужно Моравских трупа није добивен извештај.“

Од команданџа Трупа Нове Области:

ОБр. 10021 у 17 час.

„На фронту Брегалничке дивизије I позива ноћу између 31. октобра и 1. новембра и дању 1. новембра до подне било је мирно. О догађајима на фронту Битољске дивизије немам податка.“

Од војног изасланика у Француској:

ОБр. 462 у 14.45 час.

„Одмах јавите: Којим се путовима од Јадранског мора може српској војсци дотурити муниција и остале потребе. Употребљивост тих путова, ово и пуковнику Фурнију, који ће послати извештај своме министру војном.“

3. НОВЕМБАР

I. — ОПЕРАЦИЈЕ НЕПРИЈАТЕЉСКЕ ВОЈСКЕ

а) ОПЕРАЦИЈЕ III АУСТРО-НЕМАЧКЕ АРМИЈЕ

Одмах после пола ноћи 2-3. новембра стигла је у штаб III армије директива команде армиске групе Бр. 1213 за продужење гоњења, ове садржине:

„Одред Сорсића има да се прикупи у Моравској долини и да продужи наступање од Пожеге ка Ивањици; у Ужицу треба оставити један одред.

19. корпус има да упути ка Пожези оне две бригаде које су до сад биле остављене позади фронта корпуса (205. ландштурмску и бригаду Шварца) у циљу да са одредом, који је у Ужицу, приме заштиту ка западу; 10. брдска бригада, за којом треба кренути једну од бригада 2. линије (17. или 21.), има задатак да потисне противника пред собом и да продужи наступање ка Ивањици; 20. брдска бригада са још преосталом бригадом тога корпуса, продужује наступање ка Краљеву.

Од 22. резервног корпуса, 26. пешадиска дивизија има сутра да заузме Краљево. За њом следује 44. резервна дивизија у Моравску долину. Обе дивизије продужују наступање обема обалама реке Груже, док се 43. пешадиска дивизија има привући долином Груже.

8. корпус дејствује ка левом боку и позадини противника, који се налази пред фронтом 3. немачког корпуса и чије је лево крило, како изгледа, сад на положају код Стражаре.

Кад стигне коњичка бригада упутити је ка Чачку.“

III армиска команда, при овако детаљној директиви није имала ништа да дода, већ је у истом смислу издала своју диспозицију око 13 часова. И ако су Срби били успели да препрече 19. корпусу пут Моравском долином ка Краљеву, у часу кад је команда армиске групе издавала директиву, изгледало је, да би „повијањем 22. резервног корпуса у Моравској долини ка истоку“, ипак још било могуће припремити Србима катастрофалан пораз и тако их казнити због њихове дрскости, што су се споро повлачили пред XI армијом и левим крилом III армије. У току 3. новембра пак, почела је та нада полако ишчезавати, јер су Срби свој фронт пред XI армијом

и 8. корпусом знатно смањивали, док су се 22. резервном корпусу са успехом одупирали.

1. — *Дејство 8. корпуса*: 57. дивизија отпочела је наступање у 8 часова. Бригаде су неузмираване стигле до Клика, Трњине и јужне падине Бојовог тора. Предњи делови: до Церове (1 чета), Дрена (2 чете) и Трешњевака. Према исказима заробљеника, 5. пук II позива и 6. пук II позива, отпочели су повлачење ка Краљеву, у 6 часова. Командант 57. дивизије имао је утисак, да су се Срби пред 8. и 3. армиским корпусом повукли на велико одстојање и да северно од Мораве вероватно неће више давати озбиљнијег отпора. Источно у вези са 57. дивизијом, 3. немачки корпус још пре подне стигао је до линије: Стражара—Гребен Баљковачке косе. Обзиром на повлачење противника пред целим фронтом и на тешке околности на додељеном простору без путова, командант 3. немачког корпуса повукао је 25. резервну дивизију на друм ка Угари. 6. пешадиска дивизија распоређена је позади 25. дивизије на друм. На Оштрик 376 упућен је један одред од 2 батаљона и 1 батерије. Да не би између армиских крила остала празнина, командант 3. немачког корпуса у споразуму са командантом 57. дивизије упутио је из састава 25. дивизије један одред преко Мумурузишта на Водице—Богаљиначка коса, док је командант 57. дивизије примио на себе, да упути један одред (1 батаљон и 1 вод артилерије) преко Голог брда и Иверка на Присоје. Пошто су код Рековца и Белушића биле констатоване јаке српске снаге, командант 3. армиског корпуса намерава да у току 4. новембра врши напад са обе стране друма.

59. пешадиска дивизија наступала је неузмиравана од противника, али је имала да савлада тешко земљиште. Кад су трупе, око 11 часова, стигле на линију: Честин—Остревица наредио је командант дивизије да се наступање продужи до линије: Врбета—Кречани—Велики врх. 9. брдска бригада, због преморености трупа, није могла да пређе преко линије: Дубљаци—Каменац. 18. брдска бригада стигла је у вече на линију: Кречани—Велики врх. Дивизиска артилерија зановила је позади десног крила код Селишта. За 4. новембар, командант 8. корпуса наредио је, да се наступање продужи до линије: Стражевица—Гледић—Гомиле; главнина бригаде Хауштајна да дође до Вучковице—Љубић. Целокупна тешка артилерија упућена је тој бригади. У духу досадање границе између оперативских зона обеју армија, одређена је као источна граница за наступање 8. корпуса линија: Брезовица—Пањак—Грабовац тако, да је корпус имао да избије на друм између Чукојевца и Грабовца (искључно).

2. — *Дејство 22. резервног корпуса*: 43. резервна дивизија

заузела је Балосаве, затим Оштру главицу, а одмах по подне Губеревац и Ћуби гај; њени предњи делови избили су до Голог брда и коте 222. 26. дивизија нападала је узалудно висове код Тавника и Вољавча. По подне, Срби су овде вршили чак и контра-нападе; додуше без успеха. 44. резервна дивизија, која је као средња дивизија била уведена у корпусни фронт, заузела је борбом вис Камениту косу и Ракљасту косу, где су се Срби огорчено одупирали.

3. — *Дејство 19. корпуса*: У току ноћи 2-3. новембра борба код Чачка била је поново оживела, пошто су Срби више пута снажно нападали. У духу армиске диспозиције, у 5 часова уведена је у борбу и главнина 17. брдске бригаде. Та је бригада придата као појачање команданту 10. брдске бригаде ђенералмајору Дрофи у циљу напада у општем правцу ка Ивањици. Ђенералмајору Понграцу наређено је, да са 20. и 21. брдском бригадом продре ка Краљеву. Два батаљона 17. брдске бригаде, која су прошлог дана била упућена ка истоку, имали су се прикупити као корпусна резерва у Чачку. За 205. ландштурмску бригаду и бригаду Шварца, морало је, већ издато наређење, остати у снази, како би се 4. новембра у њихов састав могли вратити привремено одузети ешелони за снабдевање. Померање тих бригада ка Пожези, могло је доћи у обзир тек 5. новембра. На фронту одреда ђенерала Дрофе, цело пре подне је употребљено за артилериску припрему напада, као и за груписање пешадије. Кад је око 13 часова, одред са главнином на левом крилу, отпочео напад са линије: Бељина—393—466 на досадање противникове положаје: Мрамор—Јанковина—Јелица, две српске бригаде, које су у јутру вршиле неколико напада, отпочеле су да се повлаче у југозападном правцу. До 17 часова линија: Јанковина—превој између 759 и 679 заузета је борбом; на гребену Јелице задржали су се Срби вероватно у циљу даљег отпора. Лево крило одреда ђенерала Понграца стигло је већ у јутру до Трнавске механе, док је десно крило још чекало, како би могло садејствовати у нападу са групом ђенерала Дрофе. Већ око 10 часова отпочео се са правца од села Балуге испољавати српски контра напад против одреда, који је наступајући дуж друма, био избио да Заблаће. Овај српски контра напад задржан је дејством једне батерије, која је била на положају код Љубића (северно од Мораве) и дејством артилерије, која је била груписана на простору: Чукара—Оричина.

Због ноћних борби, јединице 20. и 21. брдске бригаде биле су помешане; уређивање јединица трајало је до 10 часова. Због овога ђенерал Понграц за 3. новембар означио је бригадама само ограничене циљеве: 21. брдска бригада добила је наређење да садејствује у вези са групом ђенерала Дрофе

до коте 532 и источне падине те коте, а 20. брдска бригада да избије до виси са црквом и до потока Карача. У 13 часова отпочела је пешадија са нападом. На десном крилу, код 21. брдске бригаде, наскоро се развила јака борба; на левом крилу, против делова 20. брдске бригаде источно од Трнавске реке Срби предузимају један јачи контра-напад. Око 2 српска пука са 10 топова потискују 20. брдску бригаду на западну обалу Трнавске реке. За појачање тога крила упућена је од Чачка корпусна резерва, 2 батаљона 17. брдске бригаде, и у 15 часова стављена на расположење команданту 20. брдске бригаде. У ово време бригада Шварца, која је у 9 часова била одмаршовала од Срезоевца, налазила се код села Трбушани. Ђенерал Шварц добива наређење, да постави 2 батаљона као корпусну резерву код Чачка, а један батаљон да упути на положај северно од Мораве са обе стране Чемернице, како не би остала између 19. корпуса и 26. пешадиске дивизије потпуно отворена празнина. Срби су продужавали напад на 53. пешадиску дивизију до ноћи, но нису могли да извојују даљи успех. Противник, који се био појавио код Чачка ценио се у свему око 22 батаљона и то Соколска бригада (9 батаљона); 2. пук III позива, 4. пук III позива и око 5 црногорских батаљона. На основи армиске диспозиције одред Сорсића потчињен је 19. корпусној команди. Команду над снагама, које су биле упућене ка Ужицу и Пожези, имао је да прими најстарији командант бригаде. Командант 19. корпуса, који је о стању код одреда ђенерала Сорсића био слабо оријентисан, наредио је овог дана по подне ово: „Да тај одред енергично наступа ка Ивањици, и при томе обезбеди оба бока. Источни бочни обезбеђујући одред треба упутити преко Крстац планине с тим, да се креће преко Главичорка—Механа 629, и да тражи везу са 10. брдском бригадом“.

4. *Дејство одреда ђенерала Сорсића:* У 1.20 часова добио је ђенерал Сорсић од III армиске команде ову радио депешу: „Хаузера оставити у Ужицу, даље наступање следује“.

Напомена. III армија послала је заповест на основи директиве команде армиске групе Бр. 1212 од 3. новембра.

Поменута депеша и искази мештана, да се на Златибору (око 20 км југозападно од Ужица) налазе 2 црногорска батаљона и да је 29. октобра отуда одмаршовало више батаљона ка Ариљу, давала је основу за даљи рад ђенерала Сорсића. За 3. новембар наредио је: Да главнина одреда пуковника Франца (2¹/₂ батаљона и 1 батерија) дође у Пожегу; један полубатаљон продужио је осматрање Мораве на одсеку између Видове и друма Пожега—Ариље. Бригада Штрајта, која је до сад била на зачељу, упућена је на простор јужно од Пожеге ка Расини. Пуковник Франц, стављен је под команду

ђенерала Штрајта. Бригада Шиса има да дође на простор код Механе 340 (4 км северозападно од Пожеге). Пуковнику Хаузеру наредио је, да држи код Ужица 2 батаљона у маршовској приправности, а са 1 батаљоном да обезбеди висове западно и јужно од Ужица, Орловца и Рујеваца закључно. У наслону на поменуте заштитне делове пуковника Хаузера, заштитну линију осталих бригада требало је протегнути преко Шереља 716—694—682—618 (бригада Шиса); Црква 464 (бригада Штрајта) 575—мост југоисточно од села Свилаићи (пуковник Франц). Простор источно од Пожешке котлине, имао је пуковник Франц да извиђа најмање до линије: Ариље—Караула Главичорак и да тражи везу са 19. корпусом. Тек кад су горе наведена наређења била издата, стигла је у 3.45 часова шифрована радио депеша III армиске команде: „Одред Сорсића, без одреда Хаузера, има да продужи наступање ка Ивањици. Од Чачка наступају 2 бригаде 19. корпуса ка Ивањици. Бригаде Шварца и 205. ландштурмска бригада, од Суворора и села Бањани долазе у Пожегу и обезбеђују са Хаузером ка западу. Командант најстарији бригадир“. На основи овог наређења, ђенерал Сорсић је већ у 10 часова издао заповест за преноћиште. У циљу заштите Ужичког мостобрана стављен је пуковнику Хаузеру цео његов одред на расположење, с тим, да тај мостобран прошири јужно до линије 828—Видино брдо 802—Ограђена локва 800—Рујевац. Поред тога, имао је пуковник Хаузер да истури предње делове ка југоистоку до Кривајче 800 и то у циљу везе са одељењем, које ђенерал Шис има да упути на Јоцово брдо 791. Даље према истоку ђенерал Штрајт упућује своје предње делове до Благајског гробена—Жираве 834—Карауле—Клика 489.

Пуковник Франц има да упути једно одељење ка истоку до Бјелошевца 639. Поред тога имао је његов полубатаљон да се прикупи јужно од Мораве на друму код Механе 629 (на по пута између Пожеге и Чачка). У осталом, трупе су требале да преноће на просторима, који су били одређени према маршовској диспозицији, једино бригада Штрајта упућена је нешто даље, ка механи северозападно од села Почече. Трупе су, због порушених мостова, већим делом тек касно у вече стигле на одређене просторе. За 4. новембар намеравао је ђенерал Сорсић да заузме само висове на обема обалама Мораве северно од Ариља, те да на томе одсеку сачеки док две бригаде 19. корпуса не избију до потока Бјелице. У овом циљу наредио је: Да ђенерал Штрајт заузме висове Жираве 834—Клик 489. Источно и у вези, пуковник Франц заузима линију: Јанковац — раскрсницу путова југозападно од села Вуковићи; његова побочница има да избије на Караулу, да је утврди како би се могла поуздано одржати у случају

надмоћнијег напада од стране противника. Осматрачка одељења треба истурити 4 км напред од прилике до линије: Небеска 999—Драча 648; а једно слабије одељење у циљу везе са 19. корпусом на Шибине 504. Бригада Шиса има да се постави као резерва јужно од Пожеге и то на простору: Вајзовина 407—Механа — раскрсница путова (око 2 км јужно од Пожеге). Намера ђенерала Сорсића да на висовима северно од Ариља сачека долазак делова 19. корпуса, који су били упућени ка Ивањици, била је противуречна са наређењем команданта корпуса које је тражило, да „група енергично наступа ка Ивањици“. Поред тога и згодна прилика, да се противнику пресече одступница, могла се лако пропустити. Одлука, да се сачека наслон на 19. корпус објашњава се тиме, што помента заповест 19. корпуса још није била стигла у штаб одреда Сорсића; командант није ништа знао о томе, да је противник упорном борбом код Чачка задржао оне две бригаде 19. корпуса, које су биле упућене ка Ивањици, те према томе није имао ни преставку о томе да би било могуће дејствовати у позадину противника.

52. — *Дејство 62. дивизије.* Неуспех црногорских трупа у току 2. новембра био је тако велики да су се оне у току ноћи 2./3. новембра повукле ка линији: Вихра—Врановина—Бијело брдо 1072, оставивши мање одреде на линији: висови јужно од Дринског, 858, Црни врх, Јабланица, Металка, Батковица (северно од Вардишта). Борба на фронту прешла је на пушкарање патрола; артилерија је повремено тукла црногорске батерије на Мазуте брду. Према исказима заробљеника, командант 62. дивизије добио је ову слику о досадањим борбама: Пред почетак операција једна црногорска бригада налазила се на простору јужно од Вишеграда, штаб бригаде био је у Руду; друга бригада била је код Горажде. У борбама од 22. до 30. октобра прва бригада потиснута је до линије Вихра—Врановина—Бијело брдо 1072. У даљем току, друга бригада од Горажде са 9 топова, који су били упућени из Прибоја, уведена је 31. октобра у борбу, што је довело до повлачења аустроугарских трупа на линију: Дринско—Суха гора—јужно од Добруња—Орљина 872, Топови, који су дошли из Прибоја дејствовали су на простору источно од друма: Добруњ—Увац и били су модерног типа са туђом послугом, изгледа француском. Заробљеници су причали, да су црногорски губитци били врло велики, нарочито код Сухе горе. Командант 62. дивизије решио се, пре но што отпочне офанзиву, да сачека долазак бригаде Зубера те је 3. новембра издао заповест „за груписање снага у циљу општег наступања, које има да отпочне 7. новембра.“

6) ОПЕРАЦИЈЕ XI НЕМАЧКЕ АРМИЈЕ

На фронту звјадно од Мораве: 3. немачки армиски корпус (25. и 6. дивизија) избио је 3. новембра пре подне до линије: Стражара—гребен код Г. Сабанте. Обзиром на повлачење противника пред целим фронтом корпуса и због оскудице у комуникацијама на додељеном простору, командант корпуса упутио је 25. резервну дивизију на друм код села Угари; 6. дивизију упутио је позади 25. резервне дивизије. На Оштрик упућен је одред јачине 2 батаљона са 1 батеријом. Да не би између 3. корпуса и III аустро-немачке армије остао празан простор, командант овог корпуса у споразуму са командантом аустроугарске 57. дивизије упутио је из састава 25. дивизије један одред преко Мумурузишта на Водице—Богаљиначка коса, док је командант 57. дивизије са своје стране упутио одред (1 батаљон са 1 водом артилерије) преко Голог брда и Иверка на Присоје. Пошто су код Рековца и Белушића биле констатоване јаче српске снаге, командант 3. армиског корпуса донео је одлуку да 4. новембра врши напад. *4. резервни корпус:* 105. дивизија избила је у Моравску долину преко Јагодине; 11. баварска дивизија прикупила се на друму северно од Јагодине.

На фронту источно од Мораве: 10. резервни корпус (107., 103. и 101. дивизија) потискују противника који одступа. Према директиви команде армиске групе од 3. новембра XI армија, својим наступањем са севера, има да избије на линију Велика Дренова—Крушевац—Алексинач, тежећи да српским трупима пред десним крилом и центром I бугарске армије пресече одступницу. Као граница између XI и III армије одређена је линија висова: Гувниште 635—Голо брдо 733—Иверак 805—Кречана—село Велика Дренова.

6) ОПЕРАЦИЈЕ I БУГАРСКЕ АРМИЈЕ

6. дивизија: 1. бригада гони ка с. Лукову и после борбе заузима Обло брдо (к. 700); 2. бригада одмаршовала је ка Књажевцу; 3. бригада налази се око Књажевца. *8. дивизија,* врши припрему за напад на положај: к. 757—Калафат (867)—к. 822. *9. дивизија,* врши припрему за напад лево од 8. дивизије. *1. дивизија,* на правцу Б. Паланка—Ниш без промене.

7) ОПЕРАЦИЈЕ II БУГАРСКЕ АРМИЈЕ

Трупе ђенерала Рибарова (3. дивизија), под борбом постепено наступају од Врање и Власине ка Лесковцу и Власотинцима, и допрле су 3. новембра до линије: 26. пук: В. Че-

мерник—Боровик. 13. пук: Голема Глава—Дупљане. 29. пук: Кукавица планина. 32. пук: Лисац планина. Стање је код Бујановца и Качаника без промене. Ка Тетову упућен је одред и то: 2 батаљона 1. бригаде 3. дивизије од Качаника и 1 батаљон 1. бригаде 11. дивизије из Скопља. Бригада пуковника Писинова напада Свињичку главу на правцу Велес—Прилеп, али без успеха. Коњичка дивизија извиђа ка Прилепу и Битољу. *11. (Македонска) дивизија*: 1. бригада држи положај источно од Криволака на планини Серти. 2. бригада на путу од Куманова и Скопља ка Овчем пољу (Св. Никола). 3. бригада у Штипу.

II. — ОПЕРАЦИЈЕ СРПСКЕ ВОЈСКЕ

а) ОПЕРАЦИЈЕ I АРМИЈЕ

Распоред армије 3. новембра у јутру:

1. — *Дринска дивизија II позива*, на положају Џиновско гробље—Главица—Масно поље—Врбета—Кречане—Велики врх са предњим деловима код села Белосаве.

2. *Под командом команданта Дунавске дивизије II позива*: а) *Дунавска дивизија II позива* држи положаје: Осоје—Плавкуша—Ракљаста—Каменита—Тамничка планина—Коса која се спушта левом обалом Вољавче—Мутапов мост лева обала Бреснице, са наслоним десног крила на Гружу, а левога на Мораву. б) *Соколска бригада* на положају око Катрга.

3. — *Ужички одред*, сачињава лево крило целокупне српске војске са задатком одбране правца од Ариља и Чачка ка Ивањици у овом распореду: а) *Трупе Ужичког одреда* према Чачку држе положаје: Виљуш—Чукар—к. 466—Јанковина. б) *Доњо Васојевићска бригада* груписана јужно од Пакобраће на линији: Стражевица—Борова коса—Лаз—634. в) *7. пук II позива* (из Дунавске дивизије II позива) са батаљоном 2. прекобројног пука III позива, 2 позициске батерије и 1 пољском полубатеријом код Заблаће на положају Каменици пут. г) *1 батаљон 2. пука III позива* на положају код Ивањице са 1 четом на Градини.

Дејство Дринске дивизије II позива. Под притиском надмоћније непријатељске снаге, трупе ове дивизије одступале су 3. новембра на положаје код Губеревца, а потом ка Витковићу.

Дејство Дунавске дивизије II позива. Ова је дивизија нападнута 3. новембра на правцу: Бечањ—Тавник и успела је до ноћи да одржи своје положаје, али је пред вече нападнута јако на своме десном крилу.

Дејство Ужичког одреда. У току 3. новембра, непријатељ је нападао од Чачка ка фронту: Трнава—Бељина. На-

рочито је вршио јак притисак на лево крило преко Бељине у правцу Бјелог брда и Буђевачке Јелице, куда се ово крило око 16 часова повукло.

Поводом овакве ситуације, а нарочито ако би стање код Дунавске дивизије II позива било такво, да се она због своје истакнутости не би могла у реду повући у току 4. новембра на десну обалу Мораве, командант I армије наредио је 3. новембра, да се обе дивизије (Дринска и Дунавска II позива) још у току ноћи 3/4. новембра пребаце преко Мораве. Наредба је гласила: „За случај, да прилике код I армије буду такве, да се мора вршити покрет ка Краљеву у циљу пребацивања преко Мораве и даље преко Ибра, поступити овако:

Дринска дивизија II позива, прелазећи Мораву код Камицора и понтонима код села Врбе, образује деснокрилну армиску заштитницу од 1 пука II позива и делова III позива са потребном артилеријом јужно од Краљева у висини Берањца—Трешњара. Остала два пука упутити у армиску резерву на десној обали Ибра код с. Матаруге. Код Јанок је подигнут понтонски мост преко Ибра.

Дунавска дивизија II позива, прелазећи Мораву преко сталног моста код Милочаја и понтонима код с. Сирче, образује средњу армиску заштитницу од 1 пука са потребном артилеријом код с. Драгчића (на десној обали Врдилске реке), код села Луковца и Мрсине реке (на левој обали Врдилске реке). Остале трупе упутити у армиску резерву на леву обалу Ибра код с. Беглуци.

Ужички одред у целини образује левокрилну армиску заштитницу на фронту: Јастребар (838) — Ранков гроб (535) — Чучањ — Чукар, са наслоним десног крила на Ђаву у циљу упорне одбране са северозападном правца. Јакe патроле упутити ка Горачићу и Чачку. Исто тако слати патроле низ Каменицу на што већу даљину.

Задатак армије у први мах има бити активна одбрана правца: Краљево — Ибар — Рашка“.

У духу директиве Врховне Команде ОВР. 23521 од 31. октобра, командант I армије упутио је 3. новембра 3 брдска топа преко Краљева у Трстеник. Ова батерија са 1 пешадиским пуком из Одбране Београда образује одред под командом команданта I армије за обезбеђење правца: Александровац—Јошаничка бања.

б) ОПЕРАЦИЈЕ ТРУПА ОДБРАНЕ БЕОГРАДА

Трупе Одбране Београда држале су 3. новембра у јутру положаје јужно од Крагујевца од Вел. Мораве (јужно од Јагодине)—с. Мајур—с. Шуљковац—с. Слатина—Голо брдо (733), и то: *Шумадијска дивизија I позива* од Мораве до Шуљковца

закључно. *Комбиновани одред* од Шуљковца до Слатине закључно. *Тимочка дивизија II позива* од Слатине до Голубрда закључно, са побочицом на Дуленском Црном врху (919). *Найомена*. У састав Комбинованог одреда ушао је 11. пук III позива. На фронту Трупа Одбране Београда у току 3. новембра није било ничега значајног.

в) ОПЕРАЦИЈЕ II АРМИЈЕ

Трупе III армије повукле су се у току 3. новембра у реду на леву обалу р. Раванице од Мораве (јужна ивица вароши Ћуприја) до Сења и заузеле овакав распоред: *Дринска дивизија I позива* на положајима јужно од Ћуприје. *Дунавска дивизија I позива* на положајима код с. Батинац. *Моравска дивизија II позива* на положајима код с. Стубице. *Коњичка дивизија* са батаљоном пешадије и 2 брдска топа у армиској резерви на простору између Ћуприске шуме и друма Ћуприја—Параћин. *Браничевски одред* у армиској резерви код Везировог брда (353). Батаљон послат из Ћуприје у правцу Бољевца ухватио је везу са Крајинским одредом Тимочке војске на Калафату код Кривог Вира. У току 3. новембра непријатељ је према III армији спорије наступао. Његове коњичке патроле опажене су код с. Жедиља североисточно од Сења. Заштитнице III армије заноћиле су 3/4. новембра на линији: Супска—Иванковац.

г) ОПЕРАЦИЈЕ ТИМОЧКЕ ВОЈСКЕ

Распоред трупа Тимочке војске 3. новембра у јутру био је овакав: *Крајински одред* затвара правац: Бољевац—Параћин и правац: Бољевац—Лозица—Мозгово—Алексинац на линији: Главица—Јеловица—Габчица—Кукљани, са задатком да упорном одбраном прибави потребно време за прелаз III армије кроз Параћин. *Комбинована дивизија I позива*, затвара правац: Бољевац—Соко Бања на линији: Кукљани—Рашинац седло—Ланац. *Књажевачки одред*, затвара правац: Књажевац—Соко Бања на линији: Богово гувно—Главичица са наслоним на Крстатац. Коњички ескадрон на Рудинама код Давидовца одржава везу са одредом Шумадијске дивизије II позива из II армије на правцу: Попшица—Гојмановац. Овај ескадрон појачан је 3. новембра са 1 батаљоном и 1 топом упућеним из Соко Бање правцем: Језеро—Врело—Попшица.

Дејство Крајинског одреда. На фронту овог одреда вођена је борба у току целог дана 3. новембра. Око 14 часова непријатељ је снажно напао. Одред се повукао на прихватни положај: Горун—Лобода, где је настављена борба до ноћи. Пред вече непријатељ је извршио јуриш, али је одбивен са великим губитцима. Због активног дејства Комбиноване дивизије

преко села Мирова, непријатељ није више нападао на Крајински одред, који је држао свој Горунски положај. Батаљон 10. пука, који је овог дана у јутру упућен из Соко Бање, стигао је у 8 часова у Попшицу, оставивши 1 чету са 2 Дебанжова топа на Оштрој Чуки јужно од Соко Бање.

Дејство Комбиноване дивизије. На фронту ове дивизије непријатељ је 3. новембра пре подне избио на линију: Стрњак—Ибишеве њиве—Орлов нос. Бучјански одред трпео је јачу артилериску ватру на Слемену и Брусовом пољу. Због непријатељског напада на Крајински одред упућена су 2¹/₂ батаљона са 4 митраљеза у 15 часова правцем седло Рашинац—Мирово—Главица у циљу напада на непријатељски леви бок. Одред је успео да заузме само Чуку и да изврши притисак у правцу с. Мирова.

Дејство Књажевачког одреда. Непријатељ је нападао у правцу Крстатца, али је увек одбивен. Командир ескадрона, који је упућен на Рудине код с. Давидовца за везу са одредом Шумадијске дивизије II позива из II армије извештава да се непријатељ у јачини 6 чета са 2 митраљеза креће ка с. Попшици.

д) ОПЕРАЦИЈЕ II АРМИЈЕ

Распоред трупа II армије 3. новембра у јутру био је овакав:

Шумадијска дивизија II позива затвара правац: Сврљиг—Ниш на линији: Градац—Раил—Бајтарица (Грамада)—Калафат—Каменита глава, у оваквом распореду: *Десни одсек* (5 батаљона, 6 митраљеза и 6 топова) на положају: Градац—Костолов камен—Брест—Вртача. *Средњи одсек* (2 батаљона, 3 митраљеза и 8 топова) на положају: Раил—Грамада. *Леви одсек* (4 батаљона, 2 митраљеза и 11 топова) на положају: Љиљак—Орничје—Горине. *Резерва* (1 батаљон) позади центра јужно од Грамаде. *Гојмановски одред* (2 батаљона, 2 митраљеза и 3 топа) на положају: Ветрина—Главчина, одржава везу са Књажевачким одредом из Тимочке војске.

Тимочка дивизија I позива. На предњем — Шпајском положају, на линији: Планиница—Златарица, налази се 14. пук са 1 батеријом. *Зайлањски одред* на Големом Стражишту (1713) одржава везу са Својским одредом. Главнина дивизије на главном положају од Соколовог камена преко Ветанске Чуке и Вучјег дела до Нишаве. *Својски одред*. Десни одсек на линији: Баванска глава—Чука (765)—Цртово (972). Леви одсек на линији: Бучина глава (577)—Модростенски дел—Високи дел—Кула (993).

Јужно Моравске шрује. *Власински одред*, повукао се под борбом на положај: Мурдарева Чука—Сува чесма—Оштро зуб—Добропољска чука. *Моравски одред*, одступио је на линију:

Глог (код Теговишта)—Јелова глава—Врешка—Орлова Чука. *Вешернички одред* држи линију: Копиљак—Драгобушки рид.

Дејство Шумадијске дивизије II позива. Десни одсек: Непријатељ је тукао артилериском ватром Костолов камен—Брест вртачу и Изворски врх. Од 14 часова отпочео је напад на Костолов камен и Брест вртачу. Пред крајњим десним крилом непријатељ држи линију: Тупанар—Лесков врх—Цигански камен. Наше крајње десно крило држи Лукин дел—к. 725—Градац. *Средњи одсек:* Око 14 часова осматрана је једна непријатељска колона јачине око 1 пука у покрету од Нишевца ка Плужини. Непријатељ јачине до 1 батаљона налази се на Липници, а 1 артилериска група од 3 пољске батерије појавила се на Липници, Забрђу и Орловици. *Леви одсек:* Око 17 часова 1 непријатељски брдски топ северно од Лалинца дејствовао је на Дрвен трап. Осматрене су 2 чете у покрету од Плужине ка Лалинцу. *Гојмановски одред* држи положај Брекиње—Ветрила (к. 509)—Главчина (597). Непријатељ са 2 брдска топа дејствује са Дубраве, а са 1 брдским топом са Селског трапа против Главчине и Ветрила. Непријатељска пешадија рокира са Високе стене ка Дубрави, а 1 пешадиски пук осматрен је кроз Лалинац. Непријатељ је заузео линију: Влајковица—Пирковац—Караула.

Батаљон који је упућен из Књажевачког одреда ка Попшици још није стигао. Коњички ескадрон из састава Књажевачког одреда, који је у јутру држао Рудину код Давидовца, напустио је положај. Веза са њиме није се могла ухватити.

У 15,45 часова начелник штаба II армије известио је телефоном начелника штаба Тимочке војске да непријатељ са Дубраве и Селског трапа туче у леви бок наш одред на Ветрилама и да се 2 непријатељска батаљона са 2 брдска топа крећу од Белог потока преко Галибабинца, међутим батаљон и 2 Дебанжова топа из Тимочке војске нису још стигли код Попшице. Начелник штаба Тимочке војске одговорио је: да се батаљон кренуо у 8 часова у место у 2 часа како је било раније јављено, да је око подне био код Језера и да се креће ка Попшици; даље јавља, да су из Алексинца преко Добрујевца послате 2 брдске хаубице. Напоменуто му је од стране начелника штаба II армије да гледа да пошаље још штогод, те да се непријатељ, који се увлачи између II армије и Тимочке војске, потуче.

Дејство Тимочке дивизије I позива. У току 3. новембра, непријатељ је дејствовао пешадиском и артилериском ватром на 14. пешадиски пук на Шпајском положају. Јачина је непријатеља према 14. пуку око 2 пешадиска пука са 3—4 батерије разног калибра. По подне почела је дејствовати 1 брдска артилериска група северозападно од с. Дражева уздужном ватром

против делова на Шпајском положају. Код Заплањског одреда целог је дана мирно. Мост је код с. Св. Петке порушен, и сви тунели у Сињевачкој клисури покварени. Због тога што је 14. пук у односу на наше делове истакнут, наређено је да се тај пук у току ноћи повуче на главну линију одбране. Заплањском одреду наређено је да још у току ноћи изађе на било Суве планине и заузме Големо Стражиште. Према исказу бугарских заробљеника, према овој дивизији дејствује 1. Софиска дивизија од које се 16. пук налази на десној, а 1., 6. и 25. на левој обали Нишаве.

Дејство Својског одреда. На левом одсеку 4. батаљон 14. пука успео је да заузме Чуку и подишао Глогу, али кад је непријатељ заузео Големо врх и Мечи врх, батаљон се пред мрак повукао на Кулу. Према десном одсеку овог одреда непријатељ је био неактиван.

Дејство Јужно Моравских шруја. Власински одред повлачио се постепено под борбом на линију: Мурдарева Чука—Сува чесма—Оштро зуб—Добропољска чука. *Моравски одред* прикупио се на линији: Глог код Теговишта—Јелова глава—Вртенска—Орлова глава. *Вешернички одред*, нападао је правцем: Пресвета—Китица у бок непријатеља, који је 2. новембра потиснуо Моравски одред. Сем тога овај одред успео је у току 3. новембра да потисне непријатељске трупе са старе српско-турске границе код Хајдучке чесме и карауле Црна чука.

У току 3. новембра непријатељ је нападао на целом фронту II армије, а нарочито на Шумадијску дивизију II позива и Тимочку дивизију I позива. Ситуација је била врло озбиљна, нарочито код Шумадијске дивизије II позива. Због овога командант II армије издао је наређење ОБр. 9706 у овоме: „На случај да будемо принуђени на повлачење са садањих браничких одсека, армија ће се повући на леву обалу Јужне Мораве ради одбране прелаза преко ње, као што следује:

1. — *Шумадијска дивизија II позива* браниће одсек: Суповачки положај—лева обала Топлице (с. Дољевац). За повлачење користити поред своје комуникациске пруге и све путове северно од ње, као и мост код Суповца.

2. — *Тимочка дивизија I позива*, ојачана са трупама Својског одреда, браниће одсек од Топлице до моста код с. Губеревца. За повлачење користити поред комуникациског правца и све путове јужно од њега до пута: Кутина—Доњи Барбеш.

3. — *Јужно Моравске шрује* браниће одсек: од моста код Губеревца, па закључно са својим садашњим крајњим десним крилом Вешерничког одреда, преносећи тежиште одбране на јужни одсек. *Власински одред* користиће за повлачење правце јужно од пута: Свођ—Власотинце, а по могућ-

ству са деловима и тај правац и правац: Власотинце—Грделица и прећиће Јужну Мораву на тачкама, које му одреди командант Јужно Моравских трупа.

4. — *Својски одред*, по прелазу Јужне Мораве, ставља се под команду команданта Тимочке дивизије I позива, а штаб тог одреда улази у састав армиског штаба. Одред ће за повлачење, поред своје комуникације: Свој—Власотинце—Лесковац, користити и путове, северно од тог правца.

5. — Одбрана има да буде одсудна.

6. — На Јужној Морави постоје газове: код Малошишта—Клисуре—Чечине; Чифлика Разгојског и на путовима: с. Прибој—с. Доња Докошница; с. Богојевац—с. Злокућани и с. Манојловац—Доња Слатина, но претходно треба рекогносцирати, да ли су према садашњој висини воде употребљиви.

7. — Доцније ће се наредити, са којима ће трупам лево да одржава везу Шумадска дивизија II позива, а трупе Јужно Моравске одржаваће десно везу, као и до сад са трупам Вардарске дивизије I позива.

8. — Где се са положаја не може непосредно бранити прелаз, преко Јужне Мораве, ту првенствено бранити непосредно прелаз преко ове реке.

9. — Имати јаке резерве, да се активно пребацују противничка одељења, која би успела да пређу Јужну Мораву.

10. — Трупе, које прве прелазе Јужну Мораву, развијати за прихват позадњих трупа тако, да и заштитнице буду прихваћене свом силином и артилериске и пешадиске ватре, у колико је то могуће.

11. — При повлачењу рушити све мостове, телеграфске и телефонске линије; кварити путове и остало по постојећим наређењима, а по прелазу на леву обалу Јужне Мораве порушити све мостове према својим одсесима и искварити газове.

12. — За прихват одступања постоје 3 енглеске батерије 12 см и 3 наше градске батерије. О тачкама, где се налазе ове батерије, обавестиће дотичне команданте дивизије командант тешке артилерије.

13. — Магацин хране и муниције јавиће се накнадно.

14. — Ово се издаје команданту као строго поверљива директива да припреми све што је потребно за извршење, кад се повлачење буде наредило.

15. — О пријему наређења одговорити.

б) ОПЕРАЦИЈЕ ТРУПА НОВЕ ОБЛАСТИ

Командант Трупа Нове Области имао је намеру, пошто дође Моравска дивизија I позива да предузме напад на непријатеља овако: Прво да заузме Кончулски теснац, па потом

да Вардарску дивизију остави на његовом источном излазу, а Моравску да поврне гребеном Скопске Црне Горе у бок и позадину непријатеља у Качаничком теснацу, нападајући га једновременно и са фронта и са деснога крила Брегалничком дивизијом и армиском резервом од једног пешадиског пука и једне хаубичке батерије Моравске дивизије I позива. За извођење ове намере командант Трупа Нове Области издао је 3. новембра наређење ОБр. 10123 команданту Вардарске и Моравске дивизије I позива у овоме: „У смислу моје заповести ОБр. 10036 од 1. новембра, командант Моравске дивизије I позива кад стигне код Гиљана распоредиће своју дивизију тако неопажено од непријатеља да га може изненада напасти на линији: кота 1011 (изнад села Гаре)—Мучибаба—Сефери (кота 1050), кад добија заповест за напад. Смену трупа Вардарске дивизије са овог нападаог правца извршити у споразуму са командантом Вардарске дивизије, који ће му дати потребне податке о непријатељу и земљишту. Командант Вардарске дивизије употребиће своје смењене делове са овог нападаог правца по свом нахођењу за напад на непријатеља са обе стране Кончулског теснаца, кад зато добије заповест, старајуће се да одржава тесну везу десно са Моравском дивизијом I позива а лево са Ветерничким одредом. Командант Моравске дивизије упутиће команданта пионирског баталјона да ми се јави сутра 4. новембра пре подне у Урошевцу.“ Команданту 1. пука I позива наређено је да са пуком, као армиском резервом, оде на средокраћу између с. Белграца, Врбани и Гошице с тим, да десно ухвати везу са Брегалничком а лево са Моравском дивизијом I позива и коњичким пуком и да осмотри наступне правце са стране и испред левог крила Брегалничке дивизије у правцу непријатеља.

Дејство Брегалничке дивизије. У зору 3. новембра трупе ове дивизије овладале су косом између Ракље и Слатине и одбиле непријатељски покушај да ову косу поврати. Због тога, на целом фронту дивизије развио се артилериски дуел. Непријатељ је дејствовао са 4 брдска топа са непознатог положаја на косу између Ракље и Слатине и са 3 топа против Врбенских висова.

Код Вардарске дивизије није било значајнијих догађаја у току 3. новембра. Командант дивизије послао је овог дана команданту трупа Нове Области овај извештај: „Са више страна потврђују се вести да на старој српско-турској граници на простору од карауле Трстена до Козарника крстаре непријатељска одељења. А ако је истинита вест једног повереника да су на Св. Илији 2 непријатељска топа, могуће је да на гребену наше старе границе има и извесна одељења пешадије. Да би се се боље заштитио леви бок ове дивизије, чије

је лево крило у односу на наше трупе у старим границама истурено нешто унапред, и да би се могло успешно да врши извиђање непријатеља на фронту од карауле Трстена до Козарника, као и да би се одржала веза између ове дивизије и Ветерничког одреда, молим да се овој дивизији прида један ескадрон коњице.“

У току 3. новембра, командант трупа Нове Области прегледао је трупе Моравске дивизије I позива, које су стигле у Приштину. Око 10 часова стигла је 4. и 5. батерија 2. дивизиона.

е) ОПЕРАЦИЈЕ ТРУПА БИТОЉСКЕ ДИВ. ОБЛАСТИ

Вардарски одред, затвара правац Велес—Прилеп и држи линију: Крстац—Присат—Мукош—Свињичка глава, одржавајући везу са француским трупама на Црној реци. Ноћу 2/3. новембра непријатељ је нападао на Мукош, али је одбивен претрпевши велике губитке. Оставио је око 200 лешева. *Тешовски одред*. За одбрану Тетова остављен је одред од 1 батаљона 13. пука, 1 обавезничке чете, 1 чете 12. пука III позива и 3 пољска топа под командом мајора Милана Поповића. Чета која је била код Грумшина на правцу Тетово—Скопље нападнута је 3. новембра надмоћнијом непријатељском снагом и повукла се ка Тетову. Командант Битољске дивизиске области у току овог дана издао је ово наређење: *Командант Вардарског одреда* да енергично нападне непријатеља и заузме линију: Руен—Прибој, а затим да даље нападне и заузме одсек између р. Бабуне и Тополске реке, тежећи даље ка Велесу. *Командант Поречког одреда*, да са правца од реке Треске пређе на Порту и Папрадиште, па одатле низ Бабуну да изврши напад на непријатеља. По исказу бугарских заробљеника, на фронту Вардарског одреда у току 3. новембра налазио се бугарски 22. пешадиски пук са 1 батаљоном 13. пеш. пука, 7 брзометних пољских топова и 2 коњичка пука. У Велесу је био остатак 7. Рилске дивизије и 1 хаубичка батерија. Слаби непријатељски коњички делови виђени су око с. Тројаци и Беловодице. По извештају мештана у Скопљу је слаба бугарска посада; све трупе упућене су ка Велесу.

Генерал Сарај известио је команданта Битољске дивизиске области, да ће прећи у офанзиву чим стигне у Криволак француска дивизија, која 3. новембра стиже у Солун, а која ће одмах отпочети железницом превозење ка Криволаку.

СИТУАЦИЈА

У току 3. новембра Врховна Команда примила је ове важније извештаје:

а) Од командантша I армије:

ОБр. 8921 у 9.30 час.

„Оба ескадрона III позива, један код Ужичког одреда и један код Соколске бригаде, заузети су и растурени на великим просторијама ради извиђања. Према овоме један од њих упутићу, чим се размрси ова сад доста тешка ситуација ове армије на обема обалама Мораве и Груже“.

ОБр. 8955 у 10.30 час.

„У току дана 2. новембра вођене су борбе на свима правцима пред фронтом армије. Код Дринске дивизије II позива непријатељ је нападао јаче у правцу села Грабовца долином Брњичке реке, а слабије на правцу од Липовачке главе. По исказу заробљеника на овом правцу дејствује: 204. и 205. немачки ландштурмски пук. На правцу Грошница—Драгобраћа дејствују аустриске трупе. Дринска дивизија II позива заузела је положаје Џиновско гробље—Главица—Масно поље—Врбета—Кречане—Велики врх, са предњим деловима код села Белосаваца. Код Дунавске дивизије II позива до подне борбе није било. После подне непријатељ се развио са 2 батаљона и једно две батерије, напао на фронт Тавник—Катрга и дошао на 500 метара испред наших положаја. Дивизија држи положаје: Осоје—Ракљаста коса—Каменита—Тамничка планина са наслоном левога крила на Мораву. Пред фронтом ове дивизије на правцу Тавник је 1 пук од 3 батаљона. Бивачке ватре запажене су на Бумбаревом брду, Голом брду и Книћу. 7. пешад. пук I позива упућен ка Чачку потиснуо је предње делове непријатељске на положају Камени пут ка Бановини и избио предњим деловима на Бановину, а главнином на Камени пут. Према накнадном извештају Ужички одред налази се са Васојевићском бригадом код Марковице а остатак трупа на Бјелом брду и Буђевачкој Зелици. Један батаљон упућен је преко Лознице и Виљуше ка Трнови и Жежевици. Пред фронтом Ужичког одреда дејствује I бригада од 5 батаљона, а припада 48. аустриској дивизији. У току ноћи 2./3. новембра непријатељ је покушао напад на Дунавску дивизију II позива али је одбивен. По исказу заробљеника, непријатељ се рокира од Тавника ка Тавничкој планини. Од јутрос је отварао артиљеријску ватру са Бумбаревог брда. Код Дринске дивизије II позива борбе нема. 7. пешад. пук и Ужичка бригада продужују напад на непријатеља код Чачка“.

ОБр. 8957 у 10.50 час.

„Данас од подне армиски штаб полази за Матаруге“.

б) Од командантша Тимочке војске:

ОБр. 760 у 20.55 час.

„Стање на фронту ове војске у току ноћи 2./3. новембра:

1. Код Књажевачког одреда према десном одсеку непријатељ се утврђивао на заузетим положајима; према средњем одсеку мање патролске чарке; према левом одсеку јутрос у 5.45 час. непријатељ је отпочео напад на лево крило Крстатца. Напад потпомаже артилерија од једне батерије.

2. — Код Комбиноване дивизије ноћ је прошла на миру. Од Бучјанског одреда још нема извештаја.

3. — Код Крајинског одреда ноћ је прошла на миру“. *ОБр. 765 у 16 час.*

„По исказима заробљеника из 15. пука, Бугари мењају пукове сваког дана за напад; пук који је данас нападао сутра се одмара. Од наших бомби има великих губитака, то их највише застрашава, војници пију много алкохолних пића. Официри им крију податке о рату са Французима и Русима; сваког војника који неће напред убијају“.

в) Од команданџа II армије:

ОБр. 9715 у 18.20 час.

„Стање код армије у току ноћи 2./3. новембра:

1. — Код Шумадишке дивизије II позива ноћ је прошла на миру. У току ноћи стигла су два батаљона из Тимочке дивизије I позива на леви одсек Шумадишке дивизије II позива којој су послати као појачање, а два батаљона са левог одсека Шумадишке дивизије II позива отишли су у састав Гојмановачког одреда, чији је састав сад: 8 батаљона, 1 ескадрон, 2 митраљеза и 3 брдска топа.

2. — Код Тимочке дивизије I позива ноћ је прошла на миру. Заробљени бугарски војник пред Кулом из 1. Софиског пука изјавио је, да су с њим 3. и 4. батаљон његовог пука, да они до сад нису учествовали у борби већ су били у резерви, да су дошли од Цариброда преко Раснице на гробен Сува Планина, а одатле на Глог.

3. — Код Власинско—Јужно Моравских трупа и код Моравског одреда пред вече 2. новембра противник је груписао 2 батаљона и 1 брдску батерију и потиснуо 1 наш батаљон са Кукавице, који се повукао на Преко брдо и батаљон са Рдова такође се повуко под притиском противника на Тумбу. Ноћас су послата 2 батаљона команданту Моравског одреда за ојачање са наређењем, да се прелази преко Брезовачке планине што сигурније бране. Командант одреда је наредио, да се делови са виса повуку на коте 1320—1266 (Ретина Бука). Код Ветерничког одреда нема ништа ново. Овом одреду послаће се у току дана 3. новембра ојачање од 2 батаљона и 1 батаљон из Власинског одреда. Овом одреду наређено је груписање на линији: Мурдаревачка Чука—Сува Чесма—Остричје—Добропољска чука. Штаб Власинско—Јужно Моравских трупа премешта се данас у Грделицу.

ОБр. 9717 у 17.50 час.

„Заробљени арт. потпуковник Жеко Стеванов из 14. арт. пука изјавио је, да су у правцу Шпаја и Црвене Реке нападали 16. и 25. пук и 2 батерије. Никад му није наређено да штеди муницију; рачуна да имају довољно артилериске муниције. Чуо је да су се саставили са Германцима. Заробљеници према Свођу изјављују, да су 1., 6., 42 и део 41. пука према Свођском одреду.“

ОБр. 9720 у 20.20 час.

„Бугари нападају на целом фронту, на Шумадиску дивизију II позива, на Тимочку дивизију I позива, Свођски одред и Јужно Моравске трупе. Моравски одред ових последњих дана одступио је на лево обалу Глогске реке код Теговишта, Јелова Глава, Вртешка, Орлова чука. Према овој ситуацији је таква, да ако се провали на једном месту мора да се нареди одступање на целом фронту, да би се спасле трупе ове армије и материјал.“

ОБр. 9697

„Стање код ове армије у току дана 2. новембра:

1. — Код Шумадишке дивизије II позива: Гулјански одред, нападнут још 1. новембра у вече са једним и по до два непријатељска пука, повукао се у току ноћи са Плеша на Лесков врх због чега су се и трупе десног одсека повукле са пододсека Крајишта—Честа—Уљ на правац кота 1069. Сад трупе десног одсека држе линију: Градац—Костолов Камен—Брест—Вртача—Изворски врх. Пре подне 2. новембра непријатељ је пред овим одсеком избио на линију: Тупанар—Белоинска—Корита—Крајишта—Честа—Уљ—Преконога а артилеријом са Плеша тукао је Лесков врх и Градац. Пред средњим одсеком непријатељ је у јачини 2 батаљона са 2 брдска топа избио на Липницу, а једна непријатељска колона, јачине једног пука са делом артилерије, примећена је да се спушта у Сврљиг. Пред левим одсеком непријатељ у јачини 1 батаљона изашао је преко Мерђелота у висину Липнице а један непријатељски пук избио је преко Нишевца за Високу Стену. Пред вече виделе су се велике ватре на косама северно од с. Сливја. Командант левог одсека мисли, да су то непријатељске ватре. Послате су патроле да то провере.

2. — Код Тимочке дивизије I позива дан је прошао без значајнијих догађаја. Примећена је једна непријатељска чета са 12 товарних коња, где је избила са Плеша—Тупанар, а једна и по чета спустила се са коте 1254 у правцу села Долца.

3. — Код Власинског одреда: по непријатељском снажном нападу и пробоју десног одсека на фронту Голема Глава, прешао је Гарваницу и у први сумрак заузео Мачкатицу. Напад

на средњи одсек и према Станиној Грамади и Кушљином гробу задржан је на 500 метара. На фронту десног и средњег одсека непријатељ напада са 13., 26. и 32. пуком потпомаган ватром из 4 батерије. Око 17 час. непријатељ јачом снагом напао је на Гацину пољану, али је резултат борбе непознат. Код Моравског одреда непријатељ је са 4—6 батаљона напао на цео фронт нарочито на Лисцу и Кукавицу; резултат је борбе непознат. Код Ветерничког одреда један непријатељски ескадрон појавио се 1. новембра према Копиљаку, али је потиснут ка Досивојцу. 2. новембра непријатељ је заузео Хајдучку цркву. Због ових непријатељских покушаја да обиђе Ветернички одред, као и због јачине противника према Власинском одреду, командант Власинско—Јужно Моравских трупа, предложио је да повуче Власински одред на положаје Мурдарева чука—Сува чесма—Остро зуб—Добро поље, што би му дозволило да појача Ветернички одред. Ово му је одобрено.

4. — Код Својског одреда непријатељ је вршио напад на Кулу јачином једног батаљона, 2 митраљеза и 2 брдска топа, двома колонама, једном са Глога преко Чуке и другом преко Врановице и Беле воде, али пристизањем једног нашег батаљона из Запаљског одреда (из Тимочке дивизије I позива) на Горунову главу, овај је непријатељски напад заустављен и непријатељ је натеран на одбрану. На осталом фронту одсека без значајне борбе.

г) *Од команданџа Трупа Нове Области:*

ОБр. 10096 у 12.35 час,

„У току 2. новембра није било значајних догађаја. Непријатељ није показивао никакву активност. Наше јакe извиђачке делове непријатељ је дочекао ватром и потом развио две чете ради протеривања извиђачких делова. Из исказа заробљеника из 24., 32. и 46. непријатељског пука сазнало се, да се на фронту ове команде налази 11., 24., 32., 45. и 46. пук, а о 29. арт. пуку, за кога је један заробљеник рекао, да је и он у саставу Балканске дивизије, није се могло ништа више сазнати. Штаб Балканске дивизије био је у Скопљу око 26. октобра. Командант је ђенералмајор Тодоров, где је сад, не зна се. За посадну службу у Скопљу, био је један батаљон 24. пука, који треба да буде смењен ополченцима. У борби на Страцину рањен је командант 24. пука, кога је заменио пуковник Писаров, који је рањен у борби код Белоградчика 31. октобра. Један заробљеник из 24. пука вели, да нигде није видео наше заробљене војнике и наше рањене војнике. Један наш жандарм који је побегао из ропства вели, да је видео кад су стрељали наше заробљене војнике. Један заробљеник вели, да су Бугари за запрегу артилерије добили добре

коње од Турака. Већина заробљеника вели, да се редовно хране, и да их хране села кроз која пролазе. Сви заробљеници веле, да Бугари наоружавају Арнауте против нас и да имају велике губитке. Од наших преобучених жандарма у арнаутско одело који су ишли до Врање, сазнало се, да је 30. октобра било у селу Милојевцу један коњички пук јачине 4 ескадрона, и да у Врањи сем страже нема других трупа.

Од коњичких официрских патрола добивени су извештаји, да се слаба непријатељска одељења налазе са Арнаутима код села Корбулша махала, код Стубле око 1 батаљон, за које вођа официрске патроле држи, да се спремају да одступају у правцу Куманова. Да су јужно од села Река слаби делови са Арнаутима заједно, а на косама код Мучибабе да поједини водови раде утврђења. Извиђачки делови 2. пука II позива одржавају додир с непријатељем непознате јачине јужно од села Подграђе. Јачина непријатеља на делу фронта с. Добростин—Брисићи—к. 720—Карпина, није се могла утврдити. Утврђено је, да је на чету Ибарских обвезника која је била на Карпини 31. октобра напао један коњички пук од 4 ескадрона, а не батаљон као што је јављено раније. По лично осматрању борбене линије од стране пуковника Љубомира Марића изгледа, да је се непријатељ евакуисао у знатној мери са својега фронта, а нарочито према десном крилу Брегалничке дивизије. Две официрске коњичке патроле јављају, да се Арнаути после кратког пушкарања повлаче ка Скопљу и Качанику, а једна арнаутска породица која се преко Сефери вратила у село Жегру, вели, да се Бугари повлаче ка Куманову. Трупама и коњичким патролама наређено је, да одржавају тесан додир и да буду активне, како се непријатељ не би под заклоном мрака, слабог застора неопажено извукао. У току 2. новембра између 11 час. и 17 час. стигли су у Приштину по два батаљона 3., 1. и 16. пука и два брзометна дивизиона, а 3. новембра до подне треба да стигне трећи батаљон ових пукова и трећи Дебанжов дивизион. Трупe су због великих маршова и рђавог времена заморене, због чега сам наредио, да се делови који су 2. новембра стигли у Приштину одмарају до подне, кад се имају кренути за извршење добивеног задатка. 3. новембра обићићу у Приштини трупе Моравске дивизије I позива“.

ОБр. 10117 у 15.30 час.

„Рекогносцирањем је се сазнало, да је непријатељ слабо посео своје лево крило—косу између Ракље и Слатине (карта је нетачна), што има велику важност за наше нападне радње, те је командант Брегалничке дивизије наредио, да командант са крајњег десног крила већим делом своје снаге (2¹/₂ чете) изиђе из с. Ракље и Слатине. Детаљног извештаја нема, а на осталом

је делу Брегалничке дивизије I позива затишје. На фронту Вардарске дивизије ноћ 2./3. новембра прошла је без значајних догађаја. Непријатељ држи линију Биљача—с. Кончул—Добросин—Врбен — коту 1011 — Мучибабу — Сефери, а слаби коњички и пешадиски делови 2. новембра појављивали су се на Карпину. Један повереник је известио да на Св. Илији непријатељ има два топа. Запажено је, да се непријатељ држи пасивно и да према фронту ове дивизије има 32. и 46. пук појачан Арнаутима са три до четири батерије. Од коњичке патроле сазнало се, да је непријатељски батаљон из села Стубле одступио 2. новембра са косе источно од Сефера, а да су непријатељски делови са Арнаутима код села Цами Карадага. Једна официрска коњичка патрола 2. новембра у 12.50 час. извештава, да непријатеља нема на коти 1804, са које се вид Куманово и да на путовима ка Куманову нису приметили никакав покрет непријатељских трупа, између села Ракље и Слатине. Детаљнијих извештаја нема. 2. новембра појављивали су се на Карпини качаши, који су се у току последњих дана појавили пред Призреном. Растерани су и повукли су се на гребене Шаре. Послате су потере. Око Елбасана појавили су се око 100 Арнаута из околине Тиране. Предузете су мере, да се покрет угуши или Арнаути униште. На осталој је територији мир. Побуњена села су примерно кажњена. Осећа се оскудица угља за железнице. Потребно је да се упуте рударски инжењери и радници да у околини Вучитрна потраже угаљ, за који веле, да га ту има. Шесто одељење резервне мунициске колоне Моравске дивизије I позива стигло је 2. новембра у подне у Лебане, а по подне кренуло се за Приштину“.

д) Од команданџа Бишњевске див. области:

ОБр. 3783 у 9 часова

„Стање у 5 часова: Вардарски одред са заштитницом на линији Рахов дол—Припор уређује одбрану: Прилеп—Попадија—Свињичка главица. У 8 час. јутро. Тетовски је одред синоћ потиснуо непријатељ и овладао линијом Слатина—Нилче. На фронту Скопље нема ништа ново. 28. октобра Брегалничка дивизија I позива тј 20., 16. и 3. кадровски пук бранили су линију: Белоградче—Ст. Качаник—Алијас. 28. октобра Вардарска дивизија I позива кренула је се напред са линије Дуплица—Кончул. Непријатељ се пред њом повлачи. На осталим је територијама мир.“

ђ) Од команданџа Тешевске окружне команде:

ОБр. 277 у 16.25 час.

„Због тога што су се по многим селима Тетовског пу-

ковског округа побунили Арнаути и одметнули од власти, пљачкају на путовима грађане, нападају, убијају, од којих побуњеника прети опасност овом гарнизону, као врло важном до сад у овом времену и овим приликама, а по најхитнијој представи начелника округа Тетовског, који није могао да их умири, издао сам хитну заповест батерији, која је синоћ стигла у Гостивар, да одмах крене и казни побуњенике, те како би се ред и сигурност повратили у овим крајевима. Молим за одобрење мог поступка“.

е) Од војног изасланика у Русији:

Бр. 335 у 11.50 час.

„Предузете су све могуће мере, да се убрза концентрација трупа. Козаци су одређени за десант. За сад се превозе два корпуса и то 5. кавкаски и 16. армиски корпус и хитно се припремају и концентришу превозна средства. Рачунају, да ова два корпуса могу бити искрцани у Варни (али настојавају за допуштење пролаза кроз Добруцу) најдаље кроз 12 до 14 дана. Ова експедициона армија биће увећана до 150.000 војника. Пуковник Артамонов јавио је, да ће Србија закључити мир, ако јој се за две недеље не укаже потребна помоћ. Овакве вести чине рђаву импресију а ништа не користе. Ја сам уверавао, да Србија неће никад закључити мир, али сам у исти мах уверавао, да ће наступити катастрофа, ако савезници не притекну одмах са што већом снагом у помоћ. Јуче је отпутова Цар са Престолонаследником на југозападни фронт а сутра се враћа.“

Од војног делегата са Цетиња:

Бр. 1712

„У току 1. новембра продужена је борба на линији Сува гора—Вардиште, где је непријатељ показао велику отпорност. По исказу заробљеника официра, код Вишеграда је прешло 15 хиљада аустријских војника, од којих су 6000 отишли ка Ужичу а 6000 пошли ка Прибоју са задатком, да 1 новембра буду у Пријепољу. Напад Црногораца потпуно их је изненадио. Има 800 мртвих и рањених и 300 заробљеника, међу којима три официра и један лекар. Непријатељ је отпочео у 3 часа напад на цео фронт Санџачког одреда и успео освојити граничну линију Троглав—Варда. Јачина је непријатеља око 4000. Борба се продужује. Изгледа, да му је намера офанзива ка Никшићу.“

Бр. 1715 у 9. 30 час.

„У току 2. новембра вођена је јака борба код Вишеграда. Црногорци су одржали своје положаје Сува Гора—Мазута. На Дрини је јака артилериска борба, нарочито код

Фоче и Горажде. На фронту Херцеговачког одреда непријатељ је задржао освојене положаје Варда—Троглав и контра-нападом нису могли бити повраћени. Непријатељ се утврђује на свима положајима. На осталим је фронтовима слаба артиљерска ватра.“

Од војног изасланика у Паризу:

Бр. 560 у 22 часа

„Ђенерал Сарај тражио је 1000 француских пушака са муницијом за наше војнике који су се повукли ка Прилепу; тражио је муницију и за наше митраљезе. Све што ђенерал Сарај предлаже и тражи, овде се усваја и шаље. 122. француска дивизија стиже 2. новембра у Солун. Једна дивизија у Александрији добила је наређење да се крене за Солун. У Марсељу се укрцавају енглеске трупе. Ђенерал Жофр вратио се из Лондона, где је био да регулише питање о слању енглеске војске и Француза на Балканско полуострво. Вратио је се потпуно задовољан. Говори се, да има и писмен уговор између њега и Енглеске; што дознам по овом јавињу. Пошто ђенерал Жофр веома потпомаже Србију и акцију на Балканском полуострву, мислим, да би Престолонаследник као Врховни Командант требао да стоји с њим у личној преписци. Кад сам му предао онај меморандум, који је Престолонаследник потписао, видео сам, да је ђенерал Жофр био пријатно дирнут и био је потпуно задовољан.“

Од делегата при француској војсци кајетана Маринковића

Бр. 113 у 9.30 час.

„Ђенерал Сарај понова је изјавио, да није у стању предузети офанзиву, док не добије појачање и одобрење његове владе. До данас 1. новембра, није авизирани долазак никаквих нових енглеских трупа. Од енглеске дивизије, која је овде, послата је на Струмички фронт само 1 бригада, остале две бригаде послаће се кад буду добили комору за брдски терен. Данас су стигли у Солун транспорти 122. француске дивизије, која док стигне и буде послата на бојиште проћиће најмање још 7 дана. Тада ће савезници, можда предузети акцију и то ка Струмици и Велесу, да осигурају поузданије зимус зимовање. Јачим и енергичним дејствима савезника не треба се надати, ако им ускоро не стигну нова појачања или изрично наређење од њихове владе. Цео рад савезника је спор а врло тешком положају наше војске потребна је њихова брза помоћ. Наше трупе Битољске дивизије остале су са врло мало муниције. Савезници нису хтели послати помоћ ни у артиљерији. Борбе се данас воде на гребену Бабуње. Тетовски одред

се повлачи ка Гостивару. На француском фронту нема ништа ново.“

Од војног изасланика у Русији пуковника Лонџкијевића:

Бр. 351 у 6.25 час.

„Овде се бавила цела царска фамилија. Данас путују а такође и Цар, који ће се вратити кроз осам дана. Данас при ручку Цар ми је наредио ово: „Јавите Престолонаследнику Александру и Врховној Команди, да их молим, да не очајавају и да стојички истрају у заиста тешкој ситуацији. Дивизије експедиционе армије журно се групишу за десант. За команданта армије поставио сам ђенерала Шчербачева, који је потпуно доказао своју спремност и одлучност. Нека Србија буде дубоко уверена, да ће Русија учинити све да Србија олакша и помогне. Надам се, да ће првих дана месеца новембра и на Балкану непријатељ бити под ударцима моје војске. У колико буде било долажење оружја увећано и армија ће се увећати. Главно је, не губите веру и што је могуће више сачувати моћ и дух војске. Јуче ми је Царица у присуству Цара изјавила бригу и бол и казала, да се нада да ће помоћ савезника и Русије стићи што је могуће брже.“

Бр. 354 у 23 часа

„Командант експедиционе армије Шчербачев до сад је био командант XVIII армије и сви последњи успеси на југозападном фронту падају на његову армију. Пре рата био је кратко време управитељ ђенералштабне академије а после тога је командовао дивизијом и корпусом. Министар Иностранних дела захтевао је, да Врховна Команда групише у Одеси и у Рениу најмање 3 корпуса, јер се само то чека па да Румунија учини одлучан корак. Као што сам већ јавио, груписање ових корпуса врши се и најдаље до краја овог месеца свршиће се. На руском је фронту у главном затишје.“

Од делегата при француској војсци кајетана Маринковића:

Данашњем од 2. новембра у 17.30 час.

„Од 122. француске дивизије стигло је у Солун до данас једна бригада. Пук из 57. дивизије 1. бригаде, послат је јуче у Криволак. На француском фронту све је мирно. Наше трупе очајнички бране Мукош против 53. и 22. бугарског пука.“

Од Министра војног:

Бр. службено у 9 час.

„Од команданта Битољске дивизије добивена је данас депеша датирана у Битољу 30. октобра, ове садржине: „Стање у 16 час: Вардарски одред задржао се на десној обали реке

Бабуне, непријатељ гони, борба се продужава, Јачина је непријатеља по оцени команданта одреда до једне дивизије, сигурно знам да има једна хаубичка, једна брдска и једна пољска батерија и два ескадрона коњице. Пешадиску муницију обилно троше. Од заробљеника сазнао је, да је ту 53. пук. Појачања на коти 965 Карабуњиште дошла су из Зеленикова. Тетовски одред задржао је побуњене Арнауте и до два батаљона Бугара на линији Ратаје—Нераште, борба се продужава. Повереник јавља, да је 24. октобра у Скопљу био принц Кирил. Муниција је на измаку, нарочито артилериска.“

Од делегата пуковника Лешјанина из Солуна:

Бр. 123 у 12.30 час.

„Данас 3. новембра јавио сам се ђенералу Сарају. Он одриче да је добио наређење за офанзиву. У Солуну је стигла цела 122. француска дивизија; ноћас је почео превоз ка Криволаку, чим буде превезена, ђенерал Сарај обећава офанзивну акцију, коју неће да прецизира. То је све што се код њега постићи могло. Енглеском команданту изложио сам и писмено потребу хитне офанзиве.

НАРЕЂЕЊА ВРХОВНЕ КОМАНДЕ

ОБр. 23959 у 6.40 час.

Војном изасланику—Париз

„Пут од Скадра преко Андријевце потпуно је неупотребљив. Муницију и остале потребе шилати и даље на Солун. Једини је спас и излаз из ове ситуације, да се у року од 6—8 дана ослободи пруга Скопље—Солун. Сарај је изјавио нашем делегату пуковнику Лешјанину, да није добио наређење за офанзиву.“

4. НОВЕМБАР

1. — ОПЕРАЦИЈЕ НЕПРИЈАТЕЉСКЕ ВОЈСКЕ

а) ОПЕРАЦИЈЕ III АУСТРО-НЕМАЧКЕ АРМИЈЕ

Основа за продужење операција створена је директивом команде армиске групе, коју је III армиска команда добила 3. новембра и која гласи: „Противник пред фронтом 8. и 10. корпуса одступио је. Велики одступни маршови преко Параћина утврђени су. Армије има да отпочну енергично гоњење свима својим деловима. III армија има да упути 22. резервни корпус западном долином Мораве; XI армија има наступањем са севера, да избије на линију Велика Дренова—Крушевац—Алексинач, тежећи да противнику, који се налази пред десним крилом и центром I бугарске армије пресече одступницу. Граница између III и XI армије треба да буде линија висова: Гувниште 635—Голо брдо 733—Иверак 805—Кречана—село Велика

Дренова. Ова места припадају XI армији. Чим 8. корпус, због наступања 22. резервног корпуса и 3. армиског корпуса, не буде имао пред собом простора за наступање, или ако тај корпус пред фронтом не би имао противника, онда треба све снаге, које буду слободне да повуче позади левога крила 22. резервног корпуса.“ Извод из ове заповести стигао је код појединих корпуса око поноћи 3/4. новембра.

1. — *Дејство 19. корпуса.* Задатак овог корпуса остао је непромењен. Према томе, обе борбене групе: 20. и 21. брдска бригада, под командом команданта 53. дивизије и 10. и 17. брдска бригада под командом ђенералмајора Дрофе, имале су да наступају што могуће даље у правцу Краљева, односно Ивањице. Бригада ђенералмајора Шварца имала је да буде у корпусној резерви на прстору села Трбушани—Чачак и да се исто тако, као и 205. бригада, која 4. новембра остаје на своме месту, спреми, како би могла одмаршовати 5. новембра. Померање обеју бригада ка Пожези требало је извршити у 3 марша и то: 205. *ландштурмска бригада* (са артилеријом бригаде Шварца) 5. новембра Прањани, 6. новембра Горња Добриња, 7. новембра Пожега. *Бригада Шварца* (са артилеријом 205. ландштурмске бригаде, која је била уведена у борбу код Чачка): 5. новембра Паковраће, 6. новембра Лучани, 7. новембра Пожега. Пошто су трупе биле преморене, 19. корпус није могао у току 4. новембра да задобије већег простора, ма да су Срби у току ноћи 3./4. новембра били одступили. Да би своје повлачење маскирали, Срби су око поноћи повећали борбену ларму: у јутру су обе борбене групе имале пред собом само слабе заштитничке делове. Ђенерал Дрофа под заштитом сталних побочница на висовима Градине и Хридине, упутио је друмом 5¹/₂ батаљона и 5 батерија ка селу Рогачи: 3¹/₂ батаљона са једном батеријом преко Бијелог брда, Крљанског брда, Главице ка Брезјаку, са једном побочницом преко Скока—Златне ка линији села Новковићи—Корнет. Фронт који је до сад био окренут ка југозападу имао је дакле да се око левог крила повије ка југоистоку до гребена Хридине—Корнет. Због велике заморености трупа ђенерал Дрофа одустао је од тога да трупе заузму горе означену линију, пошто је око 16 часова један батаљон који је био истурен на Зовљак 904 добио из југозападнoг правца артилериску ватру. Да трупе не би биле уплетене у ноћну борбу и изгубиле ноћни одмор наредио је, да се не прелази линија Зовљак—Механа село Мариновићи. Главна колона зановила је на тој линији у поретку, десна колона дошла је као резерва позади деснога крила.

Одред ђенерала Понграца, могао је само са предњим деловима да следује за противником. Остале трупе због 36

часовних борби и губитака, који су били нарочито велики код 20. брдске бригаде, биле су неспособне за ма какву акцију. Поред тога требало је муницију попунити: код три батерије било је само по 20 метака, а код две батерије по 40 метака на топ. Пешадиска и артилериска муницијска колона биле су празне. Главнине 20. и 21. брдске бригаде остале су у току дана југоисточно, односно јужно од Чачка; предњи делови достигли су линију: М. Вис 749 — Бањица — гребен Виљуше. Преко ове линије упућена су извиђачка одељења ка противнику. Извиђачко одељење, које је наступало друмом, дошло је код Слатине у додир са 7. пуком I позива. Одељење које је било упућено преко Бањице, морало се појачати са 2 чете у циљу протеривања противника са висова јужно од тога села. Истиснутост трупа овог одреда била је добро дошла Србима. Са простора источно од Чачка било је осмотрено на Јелици планини „велико кретање“ а један немачки артилериски дивизион 26. дивизије на положају код села Станчићи северно од Мораве јавио је пре подне, да се једна дугачка колона „јачине једне дивизије“ повлачи са виса кота 835, делом у правцу југа, а делом у западном правцу преко планинског гребена. Узнемиравање тога повлачења, због неизоставно потребног одмора, било је од стране ђенерала Понграца потпуно немогуће.

2. — *Дејство 22. резервног корпуса.* Ноћу 3. и 4. новембра код Катрге 26. дивизија одбила је један напад са великим губитцима по Србе. У осталом, стање корпуса у току ноћи остало је непромењено. До 15 часова, 4. новембра 26. пешадиска и 44. резервна дивизија успеле су да заузму Тавник и Равни Гај. У ово време, 43. дивизија вршила је напад на Печеноге. По подне Срби су потиснути са овог јаког положаја, којом је приликом заробљено 1200 војника. Предњи делови ове дивизије гонили су Србе до Коковог брда. Једна бочна колона заузела је вис Клупу. Командант 26. дивизије намеравао је још у току 4. новембра да претходником заузме мост на Морави код Милочаја, али се то није могло извршити, те је 26. дивизија заноћила дуж друма северно од Мораве, груписана по дубини. Зачеље дивизије (артилериски дивизион) заноћило је код села Станчићи. 44. резервна дивизија добила је задатак да источно од Милочаја са наслонем на 26. дивизију избије до Мораве, а 43. резервној дивизији, у духу директиве армиске групе, дат је задатак да гони у правцу ка Стубалу.

3. — *Дејство 8. корпуса.* Командант овог корпуса око 9.20 часова наредио је 59. дивизији, која је већ била отпочела наступање, да по могућству избије до линије: Милаковац—Годачица тј преко линије одређене раније за овај дан. Овом заповешћу, командант корпуса имао је намеру да доведе 59. дивизију на исту висину са 43. резервном дивизијом, која је

око 9.30 часова била отпочела напад на линију: Печеноге—Церјак. Срби, који су источно од Груже држали положај Руденик, на који је дејствовала артилерија са Голог брда и Клиског брда, потиснути су у 15.30 часова одредом јачине: 1 батаљон са 2 топа. Одред је заноћио у Годачици. Западно у Милаковац истурена је једна чета. Главнина 9. брдске бригаде заноћила је на линији: Руденик — 446; 18. брдска бригада на Записнику; дивизиска артилерија југозападно од Закуте, где је био и штаб дивизије,

Командант 8. корпуса истог дана у јутру, а у духу директиве команданта армиске групе, означио је дивизијама просторе за даље наступање, тако: Западна граница корпуса: 2 км источно од друма у долини Груже; источна граница: Гувниште—Голо брдо—Иверак—Велики Град—Кречана—Топоничка река; граница између дивизија: Гледић—Међица—Лободерска река—Бунта—западно од Грабовца. Ово наређење, у току 4. новембра, није условљавало никакве промене већ издатих наређења код 59. дивизије, а и код 57. дивизије. Због раније изложеног споразума команданта дивизије са командантом 3. немачког корпуса, није било потребно давати нове заповести. 57. дивизија отпочела је наступање у 6.20 часова. Њене бригаде прешле су око подне Дуленски Црни врх и око 16.30 часова: 6. брдска бригада достигла је линију: Гледић—Краса—Склад; 2. брдска бригада са наслонем на 6. бригаду достигла је гребен до Гомиле, а њен бочни одред дошао је на Присоје. Предњи делови избили су до Металице, Удгарова и Великог Града. Само на Гомили, српски четници покушавали су да изврше напад. Један одред држао је везу са 3. немачким армиским корпусом источно од Доброселице. 57. дивизија била је извештена, да се фронт тога корпуса налази на линији: Шиљевица—Рековац—Цикот—Слатина, а 4. резервни корпус на фронту: Шуљковац—Мајур. Бригада ђенералмајора Хауштајна и тешка артилерија дошли су до Љубића и Буквице, а бригада ђенералмајора Мразека до Суморовца и Забојнице.

4. — *Дејство одреда ђенерала Сорсића.* У јутру 4. новембра стигла је депеша III армиске команде ове садржине: „Команда армиске групе наређује слабо гоњење са свима деловима армије“. Овог дана пре подне добивен је извештај, да је 19. корпус југозападно од Чачка још увек у борби и да противник, на чијој страни има и црногорских трупа, отпочиње попуштати. Како је ђенерал Сорсић ситуацију сад оцењивао, показује овај одељак из заповести, коју је издао у 12 часова: „Трупе под мојом командом налазе се у позadini противника, који одступа; *што је једна ситуација коју*

требало искористити пошто посто. Непријатељу стоје на расположењу само путеви и друмови, који воде од Чачка ка Ивањици. Због рђавог стања путева и вероватних застоја непријатељске коморе, чак и поједини одважни људи могу постићи знатан успех и код противника произвести панику. Подвизи, ма и појединих војника, могу у овом часу бити од пресудног значаја за повољан свршетак рата. Ово се има свима објавити. Позивам све команданте да уложе сав свој утицај, како би се ова врло повољна ситуација могла искористити“. Пуковнику Францу наређено је, да у поменутом смислу иступи патроле састављене од одважнијих људи и да их упути преко гребена Крстац планине и Голубца у југоисточном правцу до друма. Ђенерал Штрајт имао је да одмах упути једну изабрану чету са 20 коњаника ка друму у циљу заузимања висова са обе стране Клисуре, а отуда да коњаници продуже наступање до Ивањице. То је међутим било све, што се могло учинити у овој ситуацији, коју је требало искористити пошто пото. Због поплаве простора југоисточно од Пожеге, комора је већим делом била стигла код трупа тек касно у вече. Код бригаде Штрајта морала је пешадија вући возове. Терати изнурене трупе у један предео без икаквих средстава, пре но што се обезбеди дотурање хране и муниције, било је посве немогуће, тим више, што је постојала и могућност сукоба са јачим противничким снагама. До 4. новембра није било могуће успоставити директну везу између 19. корпуса и одреда Ђенерала Сорсића. Због тога III армиска команда опозвала је своје наређење од 3. новембра, према коме је одред Сорсића требао да дође под команду 10. корпуса, јер је држала за целисходније да та трупа остане још у руци армије.

5. — *Дејство 62 дивизије.* Ова дивизија вршила је припреме за напад, који је имао да отпочне 7. новембра. Први ешелон бригаде Зубера (6. ландштурмски батаљон), стигао је 3. новембра у Вишеград, а 4. новембра пребачен је на десну обалу Дрине. Остали ешелони ове бригаде кретали су се ка Вишеграду.

6) ОПЕРАЦИЈЕ XI НЕМАЧКЕ АРМИЈЕ

На фронту западно од В. Мораве: 25. и 6. дивизија наступале су са обе стране друма ка Рековцу; 105. дивизија наступала је од Јагодине левом обалом Мораве; 11. баварска дивизија налазила се у резерви код Јагодине. Српске трупе потиснуте су преко линије: Рековац—Сантаровац. У Моравској долини заузето је село Трешњевица. *На фронту источно од В. Мораве* заузета је Ђуприја и Параћин.

7) ОПЕРАЦИЈЕ I БУГАРСКЕ АРМИЈЕ

6. дивизија, са 1. бригадом наступа ка Кривом Виру; са 2. бригадом ка Соко Бањи; 3. бригада са 51. пешадиским пуком наступа ка с. Копај Кошаре, а са 52. пешадиским пуком ка Соко Бањи. 8. дивизија, са другом бригадом потискује српске трупе до линије: с. Сесалац—Бучарник, а са 1. и 3. бригадом борбом заузима линију: кота 760—кота 757 (југозападно од села Грбавче) и наступа ка линији кота: 822—867—776. 9. дивизија, у току борбе, која је вођена целог дана 4. новембра успева да заузме висове над Нишавом коте: 742—572—857—Вишеград. 1. дивизија, са 2. бригадом под борбом достиже линију: Крупац—Црвена река—Тополница; 1. и 3. бригада због поплаве нису могле овог дана наступати. 3. дивизија (одред Ђенерала Рибарова) са 29. пешадиским пуком заузима упорном борбом линију: Вучје—кота 1019—967—1030; са 32. пешадиским пуком заузима: Средњи рид—Маовицу—коту 945 (6 км југоисточно од Вине); 13. и 26. пешадиски пук налазе се на Погледцу.

7) ОПЕРАЦИЈЕ II БУГАРСКЕ АРМИЈЕ

Бригада пуковника Радојкова (18. и 20. пешад. пук) у току 4. новембра нападала је српске трупе од Бујановца кроз Кончулски теснац и заузела десну обалу Биначке Мораве. Бригада пуковника Појова, налази се још на правцу: Качаник—Урошевац на старим положајима. Батаљон, који је упућен ка Тетову, стигао је 4. новембра на 10—12 км од овог места. Бригада пуковника Писимова, напада Србе на Сињичкој глави у правцу Прилепа, али је дочекана јаком ватром са добро утврђеног положаја, те није имала успеха. Срби су се овде стално појачавали, због чега је командант II армије наредио, да ова бригада обустави даље нападе и да се утврди, како би била у стању да одбије евентуалне српске противнападе. 22. пешад. пук одбацио је I српски батаљон, који је држао вис западно од с. Мрзена. 3. бригада 5. дивизије, стигла је са 50. пешад. пуком у Куманово, а са 49. пешад. пуком у Криву Паланку. Коњичка дивизија, ничега значајног. II дивизија, са 1. бригадом наступа од Кара Хоџали ка Криволаку, и успева са 3 батаљона да заузме 4. новембра висове североисточно од Пенелишта; 2. бригада је на маршу ка Велесу; 3. бригада појачала је са 6. пуком 45. пешад. пук, а са 5. пуком налази се у резерви код с. Драгова. Због тога што је главна снага II армије упућена ка Приштини у циљу пресецања одступнице српске војске, то се до свршетка ове операције није могло предузети наступање на јужном фронту армије, где се прелази у одбрану. Врховна Команда бугарске војске наредила је: да командант II армије лично командује

на јужном фронту своје армије, а његов начелник штаба да остане код трупа северно од Куманова у циљу везе са деловима, који оперишу ка северу и са Врховном Командом.

II. — ОПЕРАЦИЈЕ СРПСКЕ ВОЈСКЕ

а) ОПЕРАЦИЈЕ I АРМИЈЕ

1. — *Дејство Ужичког одреда.* Командант одреда наредио је да се у току ноћи 3./4. новембра трупе повуку на линију: Црна Стена—Јежевица—Вис—Жаочани—Слатина, коју је у току 4. новембра поседао. Одред под командом команданта 7. пешад пука II позива, који се повукао на положаје испред Слатине, водио је у току 4. новембра борбу. Непријатељ је тежио да долином Мораве запрети боку и позадини овог одреда, али у томе није успео. Око 16 часова командант Ужичког одреда добио је наређење од команданта армије, да се у духу директиве од 3. новембра повлачи на линију: Јастребар—Ранков гроб, а 7. пук II позива са 2 брзометна топа, да иде у састав своје дивизије. Командант 7. пешад. пука II позива одмах је отпочео покрет, повлачећи собом и позициске батерије, које је затим оставио на положају: Ранков гроб—Чукар под заштитом коњичког вода, дела Црногораца и 1 батаљона 2. прекобр. пука III позива, док не стигне Ужички одред на ову линију. Према фронту 1. батаљона 2. прекобр. пука III позива који је био на положају: Буковица—вис северозападно од Ивањице, непријатељ је дошао око 10 часова у Ариље и напао једну чету тога батаљона, која је била деташирована на Градини, али је одбивен.

2. — *Дејство Дринске и Дунавске дивизије II позива.* У току ноћи 3./4. новембра све трупе ових дивизија извучене су из додира са непријатељем и у зору 4. новембра продужиле покрет у циљу пребацивања на одређене положаје на десној обали Мораве. До ноћи 4. новембра, главнина Дринске дивизије II позива пребачена је на десну обалу Мораве, оставивши заштитничке делове на линији: Борча—Чемерица—Шумарица. Исто тако и главнина Дунавске дивизије II позива пребачена је на десну обалу Мораве, оставивши заштитнице код Милочаја. Командант II армије, добивши у току 4. новембра од команданта Ужичког одреда извештај, да су правцем од Буђевачке Јелице ка Црној Стени опажени јаки непријатељски делови, а овај правац је био осетљив у погледу одбране северног улаза у Ибарску клисуру, наредио је команданту Дунавске дивизије II позива, да 5. новембра рано у јутру упути 6. пук III позива вододелницом између Врдилске и Лопатичке реке ка селу Врановцу (630), где да се стави под команду команданта Ужичког одреда. Са пуком да упути и 1 вод коњице из састава Соколске бригаде у циљу изви-

ђачке службе. Око 20 часова 4. новембра, Ибар је нагло надошао и однео мост код Јанока. Сва грађа задржала се на ледолому Ибарског моста код Краљева. Предузете су мере, да се нови мост подигне и да се грађа од старог моста пренесе натраг.

б) ОПЕРАЦИЈЕ ТРУПА ОДБРАНЕ БЕОГРАДА

Командант трупа Одбране Београда добио је од команданта I армије 4. новембра у 8 часова извештај да је, због јаког непријатељског притиска на Дринску дивизију II позива са западне стране, наредио да се главнине и Дунавске и Дринске дивизије II позива пребаце на десну обалу Западне Мораве с тим, да оставе јаке заштитнице на линији: с. Лађевац—с. Витковац и даље на исток. У исто време добивен је извештај, да Дринска дивизија II позива држи од јутра 4. новембра заштитницама линију: Ђула—Брзак, а да главнина ове дивизије полази у 7.30 часова од Годачице ка Камиџору. По пријему ових извештаја командант трупа Одбране Београда издао је заповест Обр. 4940 у овоме: „Због повлачења I армије на десну обалу Западне Мораве у правцу Ибарске клисуре наређујем: Да се трупе Одбране Београда одмах повуку са садањих положаја и то:

Тимочка дивизија II позива да хита без задржавања ка Трстенику, где ће себи осигурати прелаз преко Западне Мораве, користећи мостовни трен код Медвеђе, од кога због велике воде још није могао бити направљен мост.

Комбиновани одред и Шумадиска дивизија I позива да се повуку на положај на десној обали Каленићске реке и то: Комбиновани одред на одсек од с. Карановчића до В. Благотинца, а Шумадиска дивизија I позива на одсек од с. Карановчића до Мораве.

Колонску комору одмах пребацили преко Западне Мораве, а други степен без задржавања упутити ка Јанковој клисури.

Штаб Одбране Београда полази из Белишића за Крушевац. Повлачење наредите одмах. Нека се команданти постарају, да се трупе у најбољем реду повлаче.“

У току дана 4. новембра командант Одбране Београда добио је извештаје: да се III армија хитно повлачи на положаје северно од Ражња, где ће бити 5. новембра око подне; да се Тимочка војска без задржавања повлачи на леву обалу Јужне Мораве, где ће бити 7. новембра; да је код II армије Шумадиска дивизија II позива разбивена на Грамади и да се та армија мора журно повући са правца Бела Паланка—Ниш и Грамада—Ниш. На основи опште ситуације командант Одбране Београда издао је заповест Обр. 4945 ове садржине: „III армија задржаће се на положајима код Ражња, I армија држаће положаје за непосредну одбрану прелаза преко Мо-

раве за долину реке Ибра. У Крушевцу има врло много ратног материјала који треба евакуисати, па због тога је Врховна Команда наредила да се за ово евакуисање створи неколико дана времена. Према томе наређујем:

Да се Тимочка дивизија II позива одмах већим делом пребаци на десну обалу Западне Мораве код Трстеника и Медвеђе и да поседне положај: Парлози—Козник—Рогови, а један мањи део да остави на левој обали поменути реке. Одмах ступити помоћу коњице у везу са десним крилом Дринске дивизије II позива и предузети извиђања у правцу Новог села, Подунаваца и Врбе.

Да Шумадиска дивизија I позива и Комбиновани одред остану на садашњим положајима (на десној обали Каленићке реке) па да на истим не примају борбу, већ у случају јаког надирања непријатељског, да се повлаче ка својим мостовима. Командант Шумадиске дивизије I позива водиће рачуна да не доведе Комбиновани одред, као истакнут, у тежак положај, па ће ме благовремено према ситуацији на своме одсеку извести, кад поменути одред да отпочне повлачење. Кад буде наступила потреба за повлачење на десну обалу Западне Мораве, пребацивање вршати под заштитом јаким заштитница ка положајима на десној обали Вошњанске и Шашиловачке реке и левој обали Коњушке реке. Рејон Шумадиске дивизије I позива на овом заштитничком положају је од В. Мораве до друма Залоговац—Јасика, а Комбинованог одреда од овог друма у лево.

Возове што даље ешелонирати у назад.“

Од команданта III армије командант Одбране Београда добио је извештај, да обзиром на ситуацију код II армије и Тимочке војске неће моћи бранити пројектоване положаје код Ражња и да ће његове трупе 5. новембра продужити покрет ка Ђуниском мосту у циљу пребацивања преко њега.

На Тимочку дивизију II позива непријатељ је 4. новембра, после узнемиравања целе ноћи 3.-4. новембра, предузео рано из јутра напад на Угаре (западно од пута Г. Сабанта—Рековац). Уз огромне губитке трупе ове дивизије одржале су своје положаје све до 13 часова, кад су у духу заповести ОБр. 4940 отпочеле одступање. Одступање, предузето под притиском непријатеља, који је у стопу гонио дејствујући најјачом артилериском ватром, није се могло извршити у реду. Трупе десног крила биле су растројене. Трупе Комбинованог одреда нападнуте су такође надмоћнијом непријатељском снагом, одбачене у правцу ка Белишићу и одступиле у великом нeredу измешане са јединицама Тимочке дивизије II позива. Коморе, које су биле закрчиле пут, знатно су отежале одступање трупа.

в) ОПЕРАЦИЈЕ III АРМИЈЕ

Командант III армије, добивши извештај да ће Тимочка војска у току 4. новембра отпочети повлачење на леву обалу Јужне Мораве, где ће бити 7. новембра са главнином, решава се да повуче своје трупе хитно на положаје северно од Ражња, где рачуна да ће бити 5. новембра око подне, и ту према ситуацији или давати отпор или наредити прелаз главнине на леву обалу Јужне Мораве. У овом циљу, око поноћи 3.-4. новембра издао је наређење ОБр. 8179 ове садржине: „У току 3. новембра непријатељ је споро наступао и није озбиљно напао наше заштитнице, које се налазе северно од Ђуприје. Због промене ситуације код Тимочке војске, III армија ће одмаршовати на положај северно од Ражња, наређујем:

Коњичка дивизија одмаршоваће одмах у Св. Петку; својим предњим деловима ухватити везу са одредом мајора Белимарковића (1 батаљон и 2 топа), који се повлачи од Столице и Четверке, а својим распоредом и акцијом обезбеђивати покрет осталих трупа ове армије, док ове пређу одсек између Црнице и Јовановачке реке, повлачећи се са одредом мајора Белимарковића правцем: с. Клачевица—Скорица—Витошевац ка Ћићевцу. Извиђати све путове, који од Калафата изводе у долину Јовановачке реке, а тако исто и на свом левом боку.

Браничевски одред креће се одмах правцем: Параћин—Јовановац, па јужно ка Китици у армиску резерву.

Моравска дивизија II позива креће се одмах правцем: Мириловац—Голубац—Претрковац на одсек Саставци—Грабовац. Возови, који се не могу кретати тим путем, да се упуте друмом позади Браничевског одреда.

Дунавска дивизија I позива креће се одмах друмом: Параћин—Ражан на одсек Стрељин гроб (351)—Крушар (356). Кретање вршити позади Браничевског одреда и возова Моравске дивизије II позива.

Дринска дивизија I позива креће се позади Дунавске дивизије I позива друмом: Параћин—Ражан на одсек Ерско поље—Крушар. Оставиће јаку заштитницу која ће да штити друм и правце: с. Текија—Лебина—Кнежевац.

Вечерас ће зановити: Моравска дивизија II позива у околини с. Брачина и Претрковца. Браничевски одред код Јовановца. Дунавска дивизија I позива код села Појати. Дринска дивизија I позива јужно од Сикирице, заштитнице на линији Велико брдо—с. Лебина—Бучина. Сутра зором да се настави покрет и да се избије на означену линију положаја. Коњичка дивизија да се пребаци преко с. Претрковца код Ћићевца, где ће остати на левом крилу армије.

II степени колонских возова да одмаршују на леву обалу Јужне Мораве на простор између Ђуниса и Вел. Шиљеговца.

I степени колонских возова да одмаршују на простор јужно од Ражња па до моста код Ђуниса.

Армиски штаб одлази 4. новембра у вече у Ражањ.

У току 4. новембра, трупе III армије повукле су се без великих узнемиравања од стране непријатеља у долину Јовановачке реке са заштитницама на линији Лебина—Бучина.

г) ОПЕРАЦИЈЕ ТИМОЧКЕ ВОЈСКЕ

Због тога, што је командант II армије јавио да је Градац непријатељ заузео и загрозио боку и позадини Шумадишке дивизије II позива и Тимочке дивизије I позива, те се ситуација не може никако на боље променити, командант Тимочке војске са ОБр. 799 наредио је команданту Књажевачког одреда да са својим одредом, сем I батаљона 10. пука II позива који улази у састав Комбиноване дивизије I позива, остане као побочница Тимочке војске и да обезбеди пребацивање осталих јединица Тимочке војске на леву обалу Јужне Мораве код Алексинца. У овом циљу да се задржи на погодном положају источно од села Добрујевца. Досадању заштитницу десне колоне постепено да повуче на положај, којим ће обезбедити своје лево крило и бок. Повлачење заштитнице да изведе паралелно са заштитницом Комбиноване дивизије I позива. Са Комбинованом дивизијом I позива по доласку њене заштитнице на источну страну Бованске клисуре да дође у везу на Белом камену, кога ће посетити 1. батаљон 10. пука II позива. Са одредом Шумадишке дивизије II позива на Љутом врху, да ухвати везу. Железнички мост код Суповца подешен је за прелаз пешадије и товарне стоке. Рушење овог моста има извршити командант одреда из Шумадишке дивизије II позива на Љутом врху, кад се буде повукао на леву обалу Јужне Мораве.

Трупе Књажевачког одреда и Комбиноване дивизије заузеле су одређене им положаје за 4. новембар и то: *Комбинована дивизија I позива* главнином на простору: Соко Бања—Медник, заштитним деловима на линији: Сесанац—Тумба—Костадинка—Врли Скок. *Књажевачки одред*. Десна колона главнином на линији: Смрдан—Орловац источно од с. Добрујевца, заштитницом на линији: Чашке—Гола чука; лева колона на линији: Дуго поље—Јолдиште При овоме заштитнице Комбиноване дивизије гоњене су артилериском ватром. *Крајински одред* стигао је главнином на Рожањ, заштитница остављена је код Лознице. *4. батаљон 10. пука II позива*, упућен ка Попици да извиди непријатеља и да спречи његово даље надирање, посео је положај Гојмановачка Рудина, са осигурањем на коси: Лабуково—Бршљаница, и дошао је код Копај Кошаре у вези са Шумадишском дивизијом II позива. Командант Тимочке војске отишао је 4. новембра по подне у Алексинац.

д) ОПЕРАЦИЈЕ II АРМИЈЕ

На фронту Шумадишке дивизије II позива 4. новембра пре подне вођена је врло јака борба. Око подне напуштају наше трупе Градац. Заузећем Градца непријатељ је загрозио боку и позадини Шумадишке дивизије II позива и Тимочке дивизије I позива. Није било више могуће да се стање поправи. Дуже задржавање могло је да доведе у питање не само одступање Шумадишке дивизије II позива, већ и уредно повлачење Тимочке дивизије I позива. Због тога одлучује се командант II армије да повуче своје јединице на леву обалу Јужне Мораве, те издаје наређење ОБр. 9757 у овоме: „Због рђаве ситуације код Шумадишке дивизије II позива наређујем:

1. — Да се армија повуче на нове браничке одсеке, одређене наређењем ОБр. 9706 од 3. новембра.

2. — Повлачење артилерије и прикупљених делова у резерви да отпочне у 18 часова, а за њима да се постепено повлаче и делови са положаја, остављајући заштитнице, које ће се повући у 20 часова.

3. — *Власински одред* повлачиће се једновременно са десним крилом Свођског одреда, штитећи дотле пролазак Свођског одреда правцем: Свођ—Власотинце.

4. — *Шумадишка дивизија II позива* својим десним крилом осигураће повлачење Тимочке дивизије I позива и повућиће трупе тога крила заједно са заштитницом Тимочке дивизије I позива, кад ова дође на његову висину у линији: Бања—Малча.

5. — *Шумадишка дивизија II позива*, по доласку на нове положаје, ухватиће лево везу са трупима Тимочке војске, које ће доћи стићи од ње.

6. — Надлежни команданти предузеће најстрожије мере, да се трупе не растроје и не растурају, нарочито оне, које пролазе кроз варош.

7. — По доласку на нове одсеке, предузети утврђивање положаја и довршивање започетог утврђивања.

8. — *Командант Јужно Моравских шрупа* по преласку Власинског одреда на леву обалу Јужне Мораве, пошто обезбеди одбрану прелаза преко Јужне Мораве на своме одсеку, са остатком трупа ојачаће свој јужни фронт: Ветернички и Моравски одред, и постараће се да се заузме и обезбеди водомеђа: Лисац—Кукавица са тесном везом са трупима за одбрану леве обале Јужне Мораве.

9. — Везу постићи одмах са армиским штабом у Прокупљу, а тако исто и међусобно везу са трупима, као и везу са батеријама тешке артилерије на своме одсеку.

10. — *Тимочка дивизија I позива* за први мах груписаће јаче резерве на своме левом крилу око Вадњевца, те да може

појачати Шумадиску дивизију II позива за случај противничког напада на њу.

11. — О пријему наређења одговорити“.

б) ОПЕРАЦИЈЕ ТРУПА НОВЕ ОБЛАСТИ

1. — *Дејство Брегалничке дивизије*. Непријатељ је предузео напад око 13 часова, да поврати косу између с. Ракље и Слатине, али је одбивен. Иначе ничега значајнијег није било.

2. — *Дејство Вардарске дивизије*. Још 3. новембра примењено је на простору Трстена—Козарник крстарење непријатељских одељења и постављање једне батерије на коти 720. Ка Добросину кретала се једна колона дубине 700 метара. 4. новембра у 6.30 часова, непријатељ је отворио ватру на 18. пешад. пук, а потом око 7.30 часова напао преко Карпине на десно крило. Око 9.30 часова тукао је јаком ватром лево крило 18. пука. Наша 2 топа 2. француске брдске батерије око 12 часова постала су неспособна за дејство. У 13 часова непријатељ туче јаком артилериском ватром 11. пук, а затим је отпочео пешадиски напад на целом фронту дивизије. Према 18. пуку наступала су 4—6 батаљона са 6 брзометних топова, а према 11. пуку више од 2 пука са дивизионом брзометне артилерије. У нападу су суделовали у великом броју и Арнаути. Борба је била врло огорчена. Због знатне надмоћности непријатеља, а пошто су све резерве биле исцрпљене, 18. пук повукао се око 16 часова на десну обалу Криве реке, а 11. пук на леву обалу Биначке Мораве. На делу фронта према прелазу Мучибаба и Сефери непријатељ је око 14 часова почео напад са линије Мучибаба Сефери и око 15 часова потиснуо наше извиђачке чете ка коти 525 и селу Пасјану и пребацио их на леву обалу Биначке Мораве. Командант Вардарске дивизије овога дана 4. новембра, послао је команданту трупа Нове Области, Брегалничкој и Моравској дивизији I позива и Јужно Моравским трупима извештај ОБр. 444 ове садржине:

„4. новембра непријатељ је напао на фронт 18. пука са 5—6 батаљона и 6 брзометних топова, а на фронт 11. пука са више од 2 пука пешадије и дивизионом брзометне артилерије. У нападу су учествовали у већем броју и Арнаути. Борба је била огорчена и исцрпљене су све резерве. Због знатне непријатељске надмоћности, положаји су морали бити напуштени и 18. пук се повукао на десну обалу Криве реке а 11. пук на леву обалу Биначке Мораве. Губитци и код нас и код непријатеља су велики. До сад је у Гиљане дошло до 100 рањеника; нови непрестано пристижу. Да би се одржали Ропотовски положаји треба на исте журно упутити цео дивизион полске брзометне артилерије а тако исто и оба пешадиска пука Моравске дивизије I позива. Да би се заштитио правац за Вељу Главу и Свирце треба што пре упутити један бата-

љон са једним ескадроном коњице на положај код с. Огоша. Да би се заштитили правци, који од Мучибабе и Сефери воде ка Гиљану треба послати најмање још два батаљона и једну брзометну батерију, које трупе треба брзо упутити из Урошевца. Извиђачке чете 12. пука II позива пребачене су са десне на леву обалу Биначке Мораве“.

3. *Дејство Моравске дивизије I позива*. Борачки делови ове дивизије стигли су 4. новембра по подне у Гиљане, а 1. пешад. пук I позива, са 1 хаубичком батеријом, четом пионира и секцијом телеграфског одељења ушли су у састав армиске резерве на безименом вису на средокраћу између с. Белоградце, Гошинце, Врбани.

Командант трупа Нове Области наредио је, да се 3. брзометна и 1. француска батерија Брегалничке дивизије на положајима привремено замене једним брзометним дивизионом Моравске дивизије I позива, а 4. брзометна брдска и 2. француска брдска батерија замене једним дивизионом полских Дебанжових топова Моравске дивизије I позива. Због непријатељског напада надмоћнијом снагом на Вардарску дивизију обема странама Кончулског теснаца и због створене ситуације повлачењем Вардарске дивизије на леву обалу Мораве на положаје: Буковичка планина — С. Ропотово — Одановце, одустао је командант трупа Нове Области од намере за напад, док се ситуација боље не расветли и док се Моравска дивизија I позива не прикупи, те је 4. новембра у вече наредио телефоном: Да се Вардарска дивизија прикупи на утврђеном положају источно од реке Прилепнице код Ропотова, а Моравска дивизија I позива од ове реке западно на положају Буковичка планина и на положају јужно од Гиљана, пошто претходно упутити 2 батаљона и 2 батерије за појачање Вардарске дивизије, јер су од Вардарске дивизије била 4 батаљона на положајима југозападно од Гиљана, који не би благовремено могли бити смењени и упућени на положај код Ропотова. Командант трупа Нове Области молио је Врховну Команду, да му се што пре упутити већ авизирана Дунавска дивизија II позива или ма која друга, да би могао предузети офанзиву, којом би олакшао ситуацију, не само Јужно Моравских трупа, већ и трупа Вардарског одреда, које су биле јако притешњене на Бабуни и то у толико више, што им је већ недостајало муниције.

в) ОПЕРАЦИЈЕ ТРУПА БИТОЉСКЕ ДИВИЗИСКЕ ОБЛАСТИ

На *правцу ка Прилепу*. У току ноћи 4./5. новембра, непријатељ је вршио напад од с. Никодима ка положају Крстац. У нападу није успео и повукао се на своје положаје код села Никодима.

На *правцу ка Тешову*. Непријатељ је нападао у току 4. новембра на Вардарски мост источно од Тетова, али без успеха.

СИТУАЦИЈА

У току 4. новембра Врховна Команда примила је ове важније извештаје:

а) Од команданџа II армије:

ОБр. 8166 у 12.30 час.

„Трупе ове армије повукле су се данас у реду на положаје на левој обали од Раванице и Мораве па до села Сења. Непријатељ је споро наступао и његове коњичке патроле опажене су код села Жидиља. Наше су заштитнице заноћиле на линији Супска—Ивачковац.“

ОБр. 8172 у 11.40 час.

„Овој армији предстоје операције преко планине Јастребца, где постоји само један пут за возове употребљив. Стога је потребно, да се овој армији прида која брдска батерија, из које му драго армије, која ће у то време наићи на повољнији терен.“

ОБр. 8176 у 12 час.

„Због тога што се Тимочка војска повлачи на леву обалу Јужне Мораве, где ће бити 7. новембра са главнинама, наредио сам хитно повлачење III армије на положаје северно од Ражња, гда ће бити 5. новембра око подне. Прелаз главнина на леву обалу Јужне Мораве наредићу према ситуацији, како се буде развијала.“

б) Од команданџа Тимочке војске:

ОБр. 784 у 12.55 час.

„Стање на фронту ове војске у току дана 3. новембра:

1. — Код Књажевачког одреда на десном одсеку омања пешадиска борба. Непријатељ ништа јаче није предузимао. Примећено је рокирање непријатеља преко Божиновачког Врха—Давидовачке рудине ка селу Лабукову. Један батаљон упућен је у Лесковик у насилно рекогносцирање. Код средњег одсека непријатељ је почео од 14 час. да туче јаком артилериском ватром и у 17 час. покушао слабији напад, који је задржат. На левом одсеку непријатељ је тукао јаком артилериском ватром Липов трап, две непријатељске батерије тукле су Крстац. Непријатељски напад управљен је у главном на лево крило Крстаца и три пута је сузбивен. Непријатељ се према овом одсеку примакao на даљину јаче пешадиске ватре. Јачина је непријатеља спрам овог одсека један пук, ноћ је прекинула борбу. Командир ескадрона са прихватнице јавља, да

се непријатељ у јачини 6 чета и 2 митраљеза, који је нападао овај ескадрон на Рудини (к. 932), упутио ка селу Потинци.

2. — Код Комбиноване дивизије непријатељ је пре подне избио на линију: Слемен и Ибишове њиве—Орлов нос. Бучански одред трпео је јачу артилериску ватру на Слемену и Брусову пољу. Према десном крилу налазе се два непријатељска батаљона и једна батерија. Код левог крила једна непријатељска чета заузела је Чуку. Због непријатељевог напада на Крајински одред упућена су 2½ батаљона и 4 митраљеза за данас у 15 час. у циљу дејства на непријатељев бок а правцем село Рашинац—Мирово—Главица. Због врло густе магле, одред је успео да заузме само Чуку и продужио даље за Мирово. Једна брзометна батерија туче пут Болевац—Горун и непријатељске делове.

3. — Крајински одред водио је целог дана борбу на положајима Главица—Јеловица—Грабчине—Кукујево, али нападнут око 14 час. повукао се на прихватни положај Горун—Лобода, где је борба настављена до у вече. Пред вече непријатељ је извршио јуриш, који је одбивен са великим губитцима по њега. Због активног дејства Комбиноване дивизије преко села Мирово, непријатељ није поновио јуриш и одред је остао на Горунском положају Кула. Батаљон 10. пука упућен је јутрос у 8 час. на Потинцу а једна чета са 2 Дебанжова топа на Оштру Чуку јужно од Соко Бање.

ОБр. 786 у 6 час.

„Према споразуму са командантом II армије а због неповољне ситуације код Шумадиске дивизије II позива са јединицама ове војске предузимам данас 4. новембра повлачење на леву обалу Јужне Мораве према директиви Врховне Команде ОБр. 23174 од 26. октобра према датим маршрутама. 7. новембра јединице ове војске биће на одређеним јој рејонима на левој обали Јужне Мораве. Команданта III армије обавестио сам, о овоме повлачењу ове војске. Одлазим данас 4. новембра у Алексинац, где ћу бити 4. и 5., а 6. одлазим у Прокупље.“

ОБр. 790 у 10.30 час.

„Стање на фронту ове војске у току ноћи 3./4. новембра:

1. — Код Књажевачког одреда ноћ је прошла на миру. Батаљон послат у насилно рекогносцирање још није поднео извештај.

2. — Код Комбиноване дивизије ноћ је прошла на миру. Јутрос је непријатељ почео да гони артилериском ватром делове ове дивизије, према Рашинцу, приметив повлачење њихово предузето по наређењу ОБр. 786 ове команде од 4. ов.

мца, а у циљу извршења директиве Врховне Команде Обр. 23174 од 26. октобра.

3. — Код Крајинског одреда ноћ је прошла у затишју.“

в) Од командантa II армије:

Обр. 9733 у 1.55 час.

„Командант Шумадиске дивизије II позива са Обр. 3540 од 3. ов. мца у 23.30 час. извештава, да су 3. и 4. батаљон Шумадиског допунског пука II позива изгубили Брест, Вртаче и Костолов Камен и да су се у нeredу повукли назад и наредио сам, да се организује одбрана на линији Лукин Дол—Градац—Вишеград—Раил са наслоном на Грамаду. С обзиром на морално стање трупа и јак замор људи, немам сигурности, да ће се ова нова линија моћи одржати у току сутрашње борбе. Наредио сам, да командант Шумадиске дивизије II позива безусловно спречи даље надирање непријатеља, и да по сваку цену одржи положаје у току 4. ов. мца.“

Обр. 9735 у 2 часа

„Стање армије у току 3. новембра овако је: Код Тимочке дивизије у току целог дана непријатељ је дејствовао и пешадиском и артилериском ватром на 14. пешад. пук на Шпајском положају. Јачина је непријатеља око 2 пешад. пука са 3—4 батерије разног калибра. По подне почела је дејствовати једна брдска артилериска група северозападно од села Дражево, с удруженом ватром против делова на Шпајском положају. Код Заплањског одреда целог је дана мирно. Мост код Св. Петке порушен је и сви тунели у Сићевачкој клисури искварени су. Због тога, што је 14. пук у односу на наше делове истакнут, наредио сам, да се тај пук повуче у току ноћи на главну линију одбране. Заплањском одреду наредио сам, да још ноћас пође на било Суве планине и заузме Големо Стражиште. Према исказу једног бугарског заробљеника из 25. пука, 16. пук се налази на десној обали Нишаве, а 1., 6. и 25. на фронту ове дивизије. — Код Шумадиске дивизије II позива. Десни одсек: непријатељ је тукао артилериском ватром Костолов Камен, Брест, Вртачу и Изворски врх од 14 час., а почео је нападати Костолов камен, Брест и Вртачу. Наша једна чета са Чигреја одступила је у нeredу и растурила се у позадину. Пред крајњим десним крилом непријатељ држи линију: Тупанар—Лесков Врх—Умљански кам. Пред Костоловим каменом, Брест Вртачким и Изворским врхом непријатељ се задржао на одстојању од 1200 метара а негде и ближе. Наше крајње десно крило држи Лукин дел, коту 725 Градац. Код средњег одсека од 6 час. води се слабија артилериска борба. Непријатељ јачине до батаљона налази се на Липници а једна артилериска група од три пољске батерије појавила

се на Липници, Забрђу и Орловици. Леви одсек, око 17 час. један непријатељски брзометни топ северно од Лилинкара дејствовао је на Дрвен трап. Око 10 час. осмотрене су 2 чете у покрету од Плужине ка Липници. Гојмановачки одред држи положај кота 623 (Брекињу—Ветрила—509—Главичина—597). Непријатељ са два брдска топа дејствује са Дубраве а једним брдским топом са Стојковог трапа против Главичине и Ветрила. Непријатељска пешадија рокира са Високе стене ка Дубрави а један пешад. пук осмотрен је у покрету кроз Лалинце. Непријатељ је заузео линију Влашковци—Пирковац—Караулиште. Батаљон упућен из Књажевачког одреда још није стигао. Коњички ескадрон из састава Књажевачког одреда још није стигао. Коњички ескадрон из састава Књажевачког одреда, који је јутрос држао Рудину код Давидовца, напустио је положај. Веза са њиме није се могла никако ухватити. Од команданта Јужно-Моравских трупа и Својског одреда није још добивен извештај и доставиће се накнадно“.

Обр. 9737 у 10.30 час.

„Командант Својског одреда са Обр. 231 од 3. ов. мца јавља, командант 4. батаљона 14. пешад. пука I позива извештава, да је чета, која је била на Големом Врху, принуђена да се повуче ка Штрбовцу. Батаљон 14. пешад. пука потискује непријатеља ка Глогу потпомогнут четом 10. пешад. пука, која је заузела Чуку. Бугарски заробљени војник Леон Песак из 13. чете 4. батаљона 1. софиског пука изјављује, да су према нама 1., 3. и 4. батаљон његовог пука, а можда и 1. пук, да је лево од њих њихов 43. резервни пук, ко је десно не зна, зна, да су с њима 3—4 митраљеза“.

Обр. 9742 у 7.20 час.

„Стање армије у току дана 3. новембра овакво је:

1. — Јужно-Моравске трупе: Власотиначки одред повукао се постепено под борбом на положај Мурцева чука—Сува чесма—Острозуб—Добропољска чука. Моравски одред јуче цео дан водио је борбу. Непријатељ је нарочито нападао на Бзовик—Кукавица—село Рдово. У вече непријатељ је успео, да овлада положајима Кукавица—Рдово и тим правцем доспео је до линије Ружин гроб—Тумба. Пребачен је 1 батаљон 4. кадр. пука и 1 батаљон добровољаца, на положај Глог—Белутова чука ради задржавања даљег продирања непријатеља. Ветерничком одреду наређено је, да правцем Пресвете Кितिце нападне у леви бок непријатеља. Данас је тај напад извршен. 4. кадр. пук намерава, да 4. ов. мца ојачајући Моравски одред, предузме напад ради овлађивања изгубљених положаја. Ветернички одред успео је, да протера непријатељске трупе са старе границе код Хајдучке цркве и карауле Црне Чуке, непријатељ је отеран и са Веље Главе.

2. — Код Свођског одреда. Према десном одсеку непријатељ је био неактиван, на левом одсеку нема ничег новог. 4. батаљон 14. пука заузео је Чуку и подишао Глогу, али због тога што је непријатељ заузео Големи врх и Мечи врх, батаљон је водио до краја борбу па се повукао на положај Кулу“.

ОБр. 9755 у 12.40 час.

„Стање код II армије у току ноћи 3./4. новембра и јутрос овако је: Код Свођског одреда по телефонском извештају непромењено. Код Тимочке дивизије I позива непромењено. По наређењу напуштени су Шпајски положаји. Код Шумадске дивизије II позива ноћу пушкарање, у јутру плотунска паљба, са Костоловог врха (камена) почела је борба која се још води. Код Јужно-Моравских трупа, код Моравског одреда трупе су сад у покрету, да овладају изгубљеним тачкама. Код Ветерничког одреда нема промене а тако исто и на осталом фронту ових трупа“.

ОБр. 9758 у 15 час.

„Непријатељ је заузео Градац и угрозио боку и позадини Шумадске дивизије II позива и Тимочке дивизије I позива. Нема се могућности да се стање поправи. Због тога ћу наредити да се армија ноћас повуче на леву обалу Јужне Мораве“.

ОБр. 9764 у 20.20 час.

„У вези депеше ове команде ОБр. 9758 од данас јављам, да сам стигао са штабом у Прокупље, где молим да ми се наређења шаљу. Трупе врше ноћас покрете за прелаз на леву обалу Јужне Мораве“.

г) *Од командантиа Трупа Нове Обласи:*

ОБр. 10159 у 24 часа

„На фронту Брегалничке дивизије 3. новембра у зору трупе су овладале косом између Ракље и Слатине и одбиле непријатељев покушај, да ову косу поврати; због тога на целом фронту Брегалничке дивизије развио се артилериски дуел из кога се сазнало, да непријатељ дејствује са 4 брдска топа са непознатог положаја на косу између Ракље и Слатине и 1 батеријом од 3 топа против Врбенских висова, да је стање код противника непромењено и да се није успело, да се сазна јачина и распоред целокупне непријатељске артилерије на фронту Брегалничке дивизије. На фронту Вардарске дивизије у току 3. ов. мца није било значајнијих догађаја. Чета Ибарских обвезника је на Карпини; затвара пут Бресница—Доморовци. Од коњичких официрских патрола сазнало се, да села Вирина Глава и Карбитолин поседа непријатељ са по 30-40 пешака појачан са Арнаутима и да непријатељ на коти

1270 ради утврђења са надстрешницама и да је се на томе делу појачао, да се код села Џами Карадага и Буринаца налазе непријатељски предњи делови, да се код Мучибабе налазе три топа а један јужно од Ловче, да се непријатељ утврђује и да се на гребену код Мучибабе виђају поједине десетине а остало је заклоњено источном падином Карадага. Борачки делови Моравске дивизије I позива стижу 4. ов. мца по подне у Гњиљане, а један пешад. пук, једна хаубичка батерија, чета пионира, једна секција телеграфског и телефонског одељења улазе у састав армиске резерве на безименом вису на средокраћу између села: Бели Граце, Пашница, Арбани. Наредио сам, да се 3 брзометна топа и 1 француска брдска батерија Брегалничке дивизије I позива на положајима привремено замене једним брзометним дивизионом Моравске дивизије I позива, а 4 брзометна брдска и 2 француска брдска топа замене једним дивизионом пољских Дебанжових топова Моравске дивизије I позива. Ноћ 3. ов. мца прошла је без значајнијих догађаја.“

5. НОВЕМБАР

1. — ОПЕРАЦИЈЕ НЕПРИЈАТЕЉСКЕ ВОЈСКЕ

а) ОПЕРАЦИЈЕ III АУСТРО-НЕМАЧКЕ АРМИЈЕ

1. — *Дејство 8. корпуса.* Диспозицијом команданта 8. корпуса за 5. новембар наређено је ово: 59. дивизија, да наступа до линије: Чукојевац—Стубал—Лучица; један одред да упуту на вис Јасење. 57. дивизија, да предњим деловима избије најмање до линије: Ацовац—Рајинац—Запис. Бригада Хаушштајна са пешком артилеријом, да маршује на простор: Маснопоље—Дубљаци. Бригада Мразека да маршује на простор: Љубић—Вучковица. У току дана трупе овог корпуса достигле су одређене маршовске циљеве. На фронту 57. дивизије, 2. брдска бригада наступала је главнином преко Чвораја—Крста—Смрдана—Записа, а одредом потпуковника Злоха преко: Великог Града—Кречана ка Језеру; 6. брдска бригада кретала се главнином преко: Тикве 901—Брезовице—Рајинца, а једним батаљоном преко: Металице—Међице—Лободера. Због тешког земљишта, наступање је било врло напорно. Тек на висовима код Рајинца трупе су наишле на један српски стрелачки строј, који је артилеријом наскоро протеран. Око 16.30 часова избила је дивизија на линију: Лободер—Ацовац—кота 630—Језеро 456, и истурила један одред испред фронта. Око 17 часова отворила је брдска артилерија ватру са Записа у источном правцу и дејствовала на јаке српске колоне, које су друмом одступале преко Црквишта ка југу. У току целе ноћи тучен је тај друм артилерском ватром. Поред тога,

2. брдска бригада упутила је један батаљон са једном брдском батеријом у југоисточном правцу ка коти 412 (Виље коло).

Да би се бочни марш противника пореметио, није се могло ништа више предузети, због преморености трупа. Обзиром на рђаве комуникације, артилерија 57. дивизије упућена је под заштитом једне чете ка 59. дивизији где је после подне стигла северно од Чукојевца. 59. дивизија у току 5. новембра није наишла на противнике чак и са одредом, који је журно наступао испред осталих трупа и који је стигао на коту 324 код Чукојевца око 7.45 часова. Претходница 9. брдске бригаде стигла је код поменуте коте око 10.45 часова. На артилериску ватру, која је била управљена ка подножју висова на јужној обали Мораве, српска артилерија није одговарала. О противнику није се могло уопште ништа сазнати; 9. брдска бригада, стигла је око подне на простор: Чукојевац—Старо Село; 18. брдска бригада, која је пролазила кроз тешко земљиште, стигла је тек по подне главнином на простор: Лучица—426—335, а са једним одредом на Јесење 850. У Стубалу и Чукојевцу скантоновале су се у току по подне и немачке трупе тј претходница 43. резервне дивизије, која је била одређена да дејствује низводно Моравском долином. Командант 43. дивизије још око 7 часова упутио је долином Груже и са простора Равни Гај—Клупа, снагу око једне бригаде са артилеријом. Око 11.30 часова, достигнута је Моравска долина јужно од Камицоре. Око 12.30 часова отвориле су тешке хаубичке батерије ватру на железничку станицу у Краљеву, где је са висова био осматрен живахан саобраћај. У току 5. новембра Срби су код Милочаја упорно и са успехом спречавали пребацивање трупа 26. и 44. дивизије на десну обалу Мораве. Према фронту тих дивизија, које су биле избиле до реке, српске трупе држале су насип на јужној обали на одсеку од села Обрва до села Поповићи.

Према исказима заробљеника, јачина Срба на простору Адрани—Краљево цењена је на 3 пука. Успех Срба може се приписати једино дејству српске артилерије. Место прелаза код Милочаја тучено је сконцентрисаном ватром око 12 батерија, које су биле пласиране на простору Мрсаћ—Ружичко брдо. У подне командант III армије у Аранђеловцу добио је заповест команде армиске групе, којом је регулисано даље дејство 8. и 22. резервног корпуса, у овоме: „Чим 59. пешадиска дивизија достигне линију Чукојевац—Самар (959), 8. корпус има ту дивизију да прикупи ка Краљеву позади 43. дивизије у циљу покрета ка Краљеву; 57. дивизија има што је могуће пре да следује овом покрету. Намера је, да се 8. корпус употреби преко Краљева ка југу. За исти циљ треба бригаду Мразека привући ка 8. корпусу у Краљево. Извр-

шење и ток напредовања овог покрета повремено јављати. 22. резервни корпус продужује гоњење низводно западном Моравском долином; а правцем друмова, који воде од Краљева ка југозападу и југу у планинско земљиште, упућује само коњицу и мање здружене одреде.“ *Из ове зајављених произлазило је укривавање два корпуса под најтежим околностима.* Поред тешкоћа теренских и комуникациских десило се још и то, да ниједан од два моста на Морави, преко којих је требало пребацили корпус, или бар његове артилерије и коморе није био у руци III армије. У случају да Срби код Краљева дигну у ваздух мостове преко Ибра, биле су у изгледу још веће тешкоће. Пошто су мостовни тренови и поред највећег напрезања коњске снаге били још далеко заостали, морала је III армиска команда тежити, да мост, западно од Камицоре, буде заузет по могућству непорушен. Заповест за ово издата је у 13.30 часова. Поред тога, оријентисани су команданти о новој директиви команданта армиске групе, и издата су припремна наређења за регулисање марша на ужем простору око Краљева и на одсеку Витановац—Чукојевац. 8. корпусу наређено је да што могуће пре истури извијачка одељења ка југозападу и југу. Командант 8. корпуса имао је сам да уочи тренутак, кад је 57. дивизију требало извући са простора на коме је дотле дејствовала.

2. — *Дејство 22. резервног корпуса.* Према горе изнетом наређењу команданта III армије, овај корпус имао је да креће 26. пешадиску и 44. резервну дивизију преко Краљева, а 43. резервну дивизију северно од Мораве. За извршење наређења да се мост западно од Камицоре заузме непорушен, било је потребно упутити јаке делове 43. резервне дивизије ка западу. Мост је у вече заузет јуришом. Али, да би се посед моста обезбедио, предузето је наступање ка Краљеву. Међутим, 3 српска батаљона, који су се били развили дуж железничке пруге, зауставили су то наступање. Употреба главнине 43. резервне дивизије ка западу, била је, додуше, противречна директиви команданта армиске групе, но на сваки начин била је целисходна, пошто је одговарала стању око Краљева. Пре заузећа вароши са трупама 26. и 44. резервне дивизије, није се могло мислити на покрет 43. дивизије ка истоку. Шта више њен природни задатак био је, да појачањем притиска ка Краљеву помогне главнину 22. резервног корпуса, како би се она могла пребацили са леве на десну обалу реке. Према томе, директиву команде армиске групе још није било могуће извршити. У току по подне, осматрена је једна српска колона дужине око 7 км на маршу од Краљева ка Мрсаћу. Извештај о овоме, у вези са догађајима у току дана, морао је код 19. корпуса произвести утисак, да противник пребацује појачања ка фронту тога корпуса.

3. — *Дејство 19. корпуса.* Командант 19. корпуса Ђенерал Тролман, који је био обавештен, да Ђенерал Сорсић намерава наступати са својим одредом до линије: Небеска 999—Караула 786, и да ће упутити једно одељење на Крст 721, наредио је одреду Ђенерала Дрофе (10. и 17. брдска бригада) у 5 часова да у току 5. новембра избије на простор око Живице, и да предњим трупaма заузме линију: Црква Беликамен—Љута Крушка—Глоговачки врх 820. 53. пешадиска дивизија (20. и 21. брдска бригада са 3 тешке батерије) добила је задатак, да наступа главнином на простор око села Мршинци, а један одред да упути преко Бањице ка Глоговачком врху 820. Предњи делови имају да обезбеде линију од Глоговачког врха преко Качулице—Самаилска река. Досадања корпусна резерва, 2 батаљона 17. брдске бригаде, упућена је из Чачка на Јелицу 775. Ђенерал Дрофа, наступајући правцем ка Ивањици, стигао је до 15 часова главнином до Бјелице тј на висове Риђаја—Виноградине и Велики брег, а једним батаљоном на Љуту Крушку. Трупe су до Бјелице наилазиле само на српске патроле; једно слабо одељење, око једне чете, осматрено је тек на коти 763 источно од Белог Камена. Одред (2 батаљона, $\frac{1}{2}$ брдске батерије) који је наступао дуж Јелице планине, наишао је на Калуђерској клади на добро утврђени противнички положај. Нападом успело се подићи положају од прилике на 100 корака. Срби су се бранили ручним бомбама тако упорно, да их није било могуће потиснути ни у току ноћи 5./6. новембра. Командант 53. дивизије упутио је: Северно од Јелице планине пуковника Фишера са 2 батаљона и 2 брдске батерије (из 21. бригаде) преко Бањице ка Глоговачком врху; 20. брдску бригаду дуж друма ка Слатини, а дивизиску резерву, остатак 21. брдске бригаде и тешка артилерија, најпре до Заблаће. Главнина 20. брдске бригаде, успела је између 12 и 15 часова да потисне српске снаге са положаја западно од Липничке реке и да их пребаци преко те реке, али пред вече Срби су добили из Слатине појачања, која су продужила фронт ка Морави, те је један батаљон дивизиске резерве уведен у борбу. Један батаљон, који је на десном крилу наступао преко коте 390 ка коти 384, потиснуо је противника после тешке борбе са те коте.

Пуковник Фишер после напорног марша, избио је око 15 часова на простор: Бањица—Бјелани. Пред њим су се протезали добро утврђени српски положаји: Биљег 558, Долови 451, Рајац, кота 791 и Вис 836. Одред пуковника Фишера подишао је до сумрака тим положајима до на по пута Бјелани—Долови. Премореност трупа није дозвољавала, да се напад још 5. новембра продужи. Достављање извештаја ка корпусној команди у току 5. новембра, није било уређено.

Корпусна команда, која је у 10.45 часова стигла у Чачак, није имала никаквих извештаја од 9 до 22 часа, што је команданта 19. корпуса довело у бригу, тим више што је 26. пешадиска дивизија била јавила, да је једна српска колона, дужине више километара, осматрена на маршу од Краљева ка северозападу и да су се доцније појавиле бивачне ватре на простору: Мрсаћ—Горичани. Ма да је у извештају било наведено, да се није могло распознати, да ли се у тој колони налазе српске трупе или избеглице, ипак је 19. корпусна команда нагињала мишљењу „да противник намерава извршити напад на одред Ђенерала Понграца.“ Због тога је командант 19. корпуса молио команданта 26. пешадиске дивизије, да простор око Слатине стави са северне обале под артилериску ватру. Ово није извршено, јер ноћу због мочарног земљишта, није било могуће артилерију довести на положаје око Гущевца. Начелник штаба 19. корпуса молио је у 20.30 часова да се бригада Шварца опет стави на расположење корпуса. III армиска команда била је пре тога (20 часова) наредила ово: „За бригаду Шварца, за 20. и 21. бригаду следећу нова наређења. Док та наређења не стигну бригаде не продужују наступање у досадањем правцу.“

Начелник штаба 19. корпуса, својим тражењем мислио је да покрене питање повратка бригаде Шварца, која је у току 5. новембра била тек померена ка западу до Паковаће. Међутим, ова бригада није враћена. Тај предлог напоменуто је овде због тога, што се у њему јасно показивало очекивање српског контра-напада на 53. дивизију, која је у ово време располагала само са резервом од једног батаљона. Највеће бриге задавало је команданту корпуса тешко материјално стање потчињених му јединица. Максимална моћ дотурања средстава 19. корпусу, при непрекидној вожњи дневно по 20 км без одмора износила је 90 км. Међутим одстојање од магацина у Словцу до трупа прелазило је преко 100 км. Због непрестаног форсирања марша, све коморе имале су велике губитке коња и кола, а један од 9 етапних коморских водова био је већ потпуно неспособан. Градња пољске железнице, која је 4. новембра требала да стигне до Љига, стигла је 5. новембра тек до села Моравци. Последњих дана трупе су се храниле средствима, реквизираним у Чачку. Попуна делом потрошених резервних оброка хране (код војника била су 2 на место 3 резервна оброка), није се могла извршити ма да је била неизоставно потребна још пре уласка у планински предео, који је био без средстава за живот. Сем тога, треба напоменути и то, да се, због последњих борби један део возова морао употребити за дотурање веће количине муниције. Дотурање зимског одела, због зиме и суровости планинског

земљишта, представљало је веома важно питање, које се није могло више одлагати. Исто тако било је неизоставно потребно, да се замени већи део обуће и да се ков код коња обнови. Једино дотурање муниције било је задовољавајуће. Обзиром на изложене околности, које су у великој мери биле већ смањиле снагу трупа и комора, ђенерал Тролман сматрао је за своју дужност, да учини хитну представку и да издејствује обуставу операција, бар дотле док се не уклоне недостатци у опреми трупа и дотурању средстава, како при озбиљном сукобу са противником, слабо опремљене и рђаво храњене трупе не би биле изложене изненађењима, која би могла повући за собом најтеже последице за сву војску. Ово показује да су команданту корпуса почели лебдети пред очима догађаји из јесени 1914. године, за које је време он командовао једном дивизијом у саставу VI армије.

4. — *Дејство одреда ђенерала Сорсића.* Венерал Сорсић, још 4. новембра у вече, наредио је ђенералмајору Штрајту, да за четом, коју је био упутио у циљу заузимања Овчарско-Кабларске клисуре, пошаље још једну чету. Обе чете стигоше до Крста 801. Градина 657 остаде још у руци противника. Венерал Штрајт стиже 5. новембра на простор око Медљена 507 (западно од друма); бригада Шиса, која је била упућена у прву линију, стигла је источно од бригаде Штрајта на Дурмитор, а пуковник Франц остао је на простору, где је дан пре стигао са задатком, да штити леви бок, извиђајући и простор између Моравице и Котрашке реке. Пуковник Хаузер имао је задатак да, у циљу затварања друма између Ужица и главне групе, поседне са једном четом висове Кућиште 949 и Видића брдо 837 са обе стране Рзава и да смени одељење на Јосовом брду, које је било постављено за везу. На овом простору противник се није појављивао, но даље према западу наишле су извиђачке патроле на једну чету на вису Пећина 842; позади те чете према исказима мештана наслућивана су још нека одељења. Иавиђачке патроле, које су наступале друмом ка Чајетини, констатовале су борбом код Мачката да су висови са обе стране друма од Церова 930 до Чаве 752 поседнути. Становништво било је непријатељски расположено. Друмска веза ка 62. дивизији, преко Шаргана, успостављена је. За рад у току 6. новембра, ђенерал Сорсић наредио је: Бригада Штрајта, обезбеђујући десни бок и везу ка Кућишту западно од Клисуре, наступа на висове Пушине 905, Анатему 800 и Обла глава 808. Једну чету има да истури на Теклино брдо, а извиђачке патроле до линије: механа Терзићи—Беленс—Билег 1091—Записник. Обе напред истурене чете са 20 коњаника имале су да стигну до Ивањице. Венерал Шис да заузме источно од Моравице,

јужно подножје брда Градине—Рт 670—Остреш и да упути у циљу везе ка 19. корпусу једно одељење на Крст. Главнина да дође у Дивљак и Трешњевицу. Пуковник Франц да следује ка Ариљу; где ће се налазити штаб ђенерала Сорсића и магацин хране за све потчињене одреде. Због порушених мостова и поплаве код Пожеге било је немогуће да се магацин хране истури даље унапред; овим се објашњава споро наступање, и поред живе жеље да се противнику пресече одступница.

5. — *Дејство 62. дивизије.* Трупе ове дивизије вршиле су припрему за напад. У току дана (5. новембра) делови бригаде Зубер били су стигли на леву обалу Дрине код Вишеграда. Недостајала је још комора за брдску формацију и артилерија. Један батаљон бригаде био је на десној обали Дрине. Овога дана стигла је у Вишеград брдска батерија; коју је III армиска команда 31. октобра упутила у састав дивизије. Ово појачање ма да је било слабо, ипак се жељно очекивало. Артилерија дивизије, због дуге употребе брдских топова, била је у рђавом стању; било је потребно извршити оправке. Само један брдски топ био је у исправном стању, обе брдске батерије тврђавске бригаде повучене су са положаја, како би се преоружање могло извршити. Противник је располагао са 3 модерне батерије. Већи део дивизијске артилерије (десантни топови, брдске хаубице, пољски топови), не би могао довољно брзо да прати пешадију на планинском земљишту јужно од линије Вишеград—Добруњ, те би, у току наступања дивизије ка југу, противник наскоро могао задобити артилериску надмоћност. Због оваког размишљања командант 62. дивизије напустио је своју намеру за офанзиву, која је требала да отпочне 7. новембра. Излажући стање артилерије, командант ове дивизије молио је армиску команду да упути „бар једну модерну брдску батерију“, јер му иначе без довољно јаке артилериске помоћи са ландштурмом не би било могуће да пређе у офанзиву. Овоме треба додати и ту околност, да су транспортна средства за дотурање потреба, због доласка бригаде пуковника Зубера, постала недовољна. Удаљеност од последње железничке станице Месићи и велики успон друма смањивали су капацитет довоза. У даљем току добивен је један нови етапни коморски вод, али се прилике у овом погледу нису знатно поправиле.

6. — *Стање III аустро-немачке армије 5. новембра у вече.* Пред главном снагом армије, 8. и 22. корпусом, противник се повукао преко Мораве. 8. корпус имао је да се помери ка Краљеву иза 22. резервног корпуса, а 22. резервни корпус да продужи гоњење низводном долином Западне Мораве. Укрштавање корпуса у овом часу није било могуће извршити.

Природни задатак 43. дивизије, која је стала ногом на десну обалу Јужне Мораве, био је првенствено тај, да потпомогне пребацивање главнине 22. резервног корпуса преко Мораве ка Краљеву. Због удаљености магацина, снабдевање оба корпуса било је отежано до крајности. На представку команданта III армије, команда армиске групе дозволила је, да се, почевши од 7. новембра, упуте у Крагујевац неколико железничких возова са муницијом и храном. Померањем последње железничке станице напред, било је у изгледу, да ће се материјална ситуација поправити, тим пре, пошто су мостовни тренови били још далеко заостали и што се, због тога, могло рачунати да ће на Морави настати застој у операцијама. На одсеку, који је долазио у питање, Морава је додуше само 150 метара широка, али је дубока, а земљиште на обали отежава приступ ка реци. Још много теже материјално стање било је код 19. корпуса, који се налазио у борби јужно од Мораве. Пољска железница достиже тек село Моравци; магацин хране корпуса према томе лежи још северно од вододелнице, која се протеже између Колубаре и Мораве; продужење градње пољске железнице ка Горњем Милановцу због стања и успона друмова наилазило је на највеће тешкоће. Граница до које је корпус могао оперативно да дејствује била је у ствари већ прекорачена, те је командант корпуса учинио хитну представку, да се операције корпуса зауставе. Што је одред Ђенерала Сорсића био у могућности са својим транспортним средствима да врши дотурање хране од последње железничке станице Ваљева, може се благодарити само томе што до сад није имао озбиљнијих борби, па према томе није имао потребе да попуњава потрошак муниције. Веза са 62. дивизијом код Вишеграда слободна је, али су операције у правцу ка Ужицу много задоцниле.

Командант 62. дивизије решио се да потисне Црногорце са простора до Лима. Од бригаде пуковника Зубера, која улази у састав дивизије, пребачен је преко Дрине тек један батаљон. Подизање моста, због надошле воде, немогуће је. Материјално стање дивизије тешко је. У главном овако је било стање код III армије 5. новембра у вече, кад је из Смедерева од команде армиске групе била стигла нова директива за продужење операција ове садржине: „62. пешадиска дивизија са 2 бригаде 19. корпуса предузима заштиту десног бока армије на линији: Вишеград—Ужице—Пожега, а у даљем току дивизија има задатак, да српске и црногорске снаге, које се појаве пред њом, потисне ка Новој Вароши. Наступање 20. и 21. бригаде Моравском долином ка истоку, има да се обустави; остале 4 бригаде 19. корпуса и одред Сорсића треба ујединити у правцу ка Ивањици и у даљем току упутити ка Сје-

ници. Ако би, због боље опреме за планинску војну било потребно заменити 205. и бригаду Шварца са трупима одреда Ђенерала Сорсића, против тога не постоји никаква запрека. 8. корпус треба упутити преко Краљева ка Новом Пазару. 22. резервни корпус продужује своје наступање западном Моравском долином ка Крушевцу, тежећи по могућству да одсече српске снаге, које се налазе још северно од реке и да добије наслон на 3. корпус. Употреба коњичке бригаде, која долази, оставља се III армији. Намере као и издате заповести доставити овој команди. Поред тога армија има свом снагом да убрза радове на оправци железничког моста код Београда и да јави кад се нада да ће тај мост бити готов“. Пре но што је ова директива добивена, командант III армије, на подстрек начелника штаба аустроугарске Врховне Команде, учинио је путем официра за везу у Смедереву ову представку: „Да две задње бригаде 19. корпуса, у циљу заштите десног бока, не иду обилазним путем преко Пожеге, већ да се, бар бригада Шварца, упуте ка Ивањици за 14. корпусом“. Команда армиске групе у својој директиви усвојила је ту представку само у толико, што је армији оставила избор тих бригада, но остала је при томе да се „две бригаде“ помере на простор: Ужице—Пожега.

Оперативски правци 62. пешадиске дивизије ка Новој Вароши и 19. корпуса ка Сјеници, одговарали су потпуно жељи аустроугарске Врховне Команде, али заповест којом се врши укрштање 8. аустриског корпуса и 22. немачког резервног корпуса произвела је у Тешену озбиљно размишљање. Аустроугарска Врховна Команда поставила је III армиској команди ова питања: „Да ли III армиска команда мисли, да је померање 8. корпуса иза 22. резервног корпуса ка Краљеву, дакле то укрштање оба корпуса, лако и целисходно? Шта је познато о циљу овога укрштања?“ III армиска команда, којој је био остављен рок за одговор до 19.30 часова, могла је извести само то, да би ово укрштање било доиста једна велика компликација. Од стране команданта армиске групе ово је наређено без икакве измене мисли са командантом III армије. Разлог, који је официр за везу у Смедереву доставио, да је укрштање наређено због боље опреме 8. корпуса за планинску војну, не може се примити, већ се пре може претпоставити, да су по среди и други узроци: можда жеља, да се 22. резервни немачки корпус из састава III армије привуче ка XI армији. Начелник штаба аустроугарске Врховне Команде и Ђенерал фон Фалкенхајн заказали су за 6. новембар састанак у Плесу. На овом састанку, Ђенерал Конрад намеравао је расправити и питање ове компликације, за коју није било хитног повода. До интервенције начелника аустроугарског

Главног Генералштаба ипак није дошло, јер је команда армиске групе, како ће се то доцније видети, 6. новембра у јутру опозвала наређење за укрштавање 8. и 22. корпуса. У директиви команде армиске групе, ново назначена коњичка бригада била је у ствари само један комбиновани коњички пук, који је аустроугарска Врховна Команда, на молбу команде армиске групе, 28. октобра била доделила тој команди. Од тога пука (командант пуковник Бола), 5. новембра било је: 4 ескадрона код Уба, а 2 ескадрона у Обреновцу. Пук је имао наређење да се 6. новембра прикупи код Уба и да од 7. до 9. новембра маршује ка Чачку.

У планинском земљишту јужно од Мораве, та се коњица није могла употребити. Њено пребацивање у Моравску долину, још више би повећало тешкоће снабдевања, те је командант III армије наредио да се тај пук прикупи у Ваљеву, што је до 7. новембра извршено. Само по себи разуме се, да није било потребе наваљивати на команданта III армије, да се градња железничког моста код Београда што пре доврши. Градња овог моста ишла је споро због тешкоћа при одстрањивању великог броја мина, које су се налазиле на томе простору; очекивало се да ће мост бити готов почетком месеца децембра. Пошто је пак, било потребно, да се поред моста поправе још и порушени вијадукти јужно и северно од Раље, дошао је и крај децембра кад су први железнички возови могли да успоставе саобраћај преко Саве код Београда.

б) ОПЕРАЦИЈЕ XI НЕМАЧКЕ АРМИЈЕ

1. — *На фронту западно од Мораве*: Главнина 3. армиског корпуса (25. и 6. дивизија) стигла је до одсека Жупановачке реке; предње трупе заузеле су висове на десној обали реке. 4. резервни корпус прикупљен је на друму у Моравској долини и то: 105. дивизија на простору Поточац—Обреж, а њен истурени одред заузео је препадом Варварин; 11. баварска дивизија у другој линији код Јагодине. Алпински корпус стигао је код Крагујевца.

2. — *На фронту источно од Мораве*: 10. резервни корпус (107., 103. и 101. дивизија) избио је до линије Дреновац—Степањско брдо—Клачевац северно од Јовановачке реке. Код Кривога Вира успостављена је веза између немачких и бугарских главних снага.

в) ОПЕРАЦИЈЕ I БУГАРСКЕ АРМИЈЕ

Командант армије наредио је за 5. новембар ово: 6. дивизија (без 51. пука) да продужи наступање правцима: Бољевац—Параћин и Соко Бања—Алексинач, тежећи да избије у долину Мораве на линију: Параћин—Алексинач. Код села Ва-

сиља (западно од Књажевца) да остави у резерви један пешадиски пук. 8. дивизија (без 2. бригаде) са 51. пуком, да нападне северни део фронта према Нишу на одсеку западно: вис Црни врх—село Рупосин—река Рупосишка и источно: вис Калафат—Цигански делови и Кнез село. 9. дивизија да једно-временно са 8. дивизијом нападне на одсеку до Нишаве искључно. 1. дивизија да садејствује 8. и 9. дивизији при нападу на Ниш, на одсеку између леве обале реке Нишаве и десне обале реке Мораве. Армиски штаб I армије долази у Сврљиг. У састав I бугарске армије ушла је 4. новембра у вече и немачка дивизија фон Белова са 8 батаљона, 8 митраљеза и 12 батерија, Дивизије I армије достигле су 5. новембра ове тачке: 6. дивизија: 1. бригада заузима Криви Вир. Ка Параћину послата је самостална патрола за везу у правцу Ћуприје са Немцима; она је дошла у додир са 101. немачком дивизијом, која је наступала ка селу Влашка северно од Ћуприје. 2. бригада је у покрету од Бољевца за Соко Бању; 3. бригада са 52. пуком Соко Бања, а са 51. пуком код села Копај Кошаре. Немачка дивизија фон Белова стигла је са претходницом до села Злота, а главнином код Брестовца, Слатине и Рготине. 8. дивизија: 2. бригада заузела је Соко Бању; 1. бригада гоњећи противника стигла је у 14.30 часова у Ниш и уконтонувала се северно од реке Нишаве; 3. бригада на линији: село Попшица, к. 932, к. 832 западно од села Копај Кошаре. 9. дивизија: две бригаде ове дивизије стигле су у Ниш без отпора у 15 часова. 1. дивизија: 2. бригада води борбу против утврђеног положаја Плоча; 1. бригада са једним пуком заузела је Св. Петку на путу Мезграја—Ниш, а са другим пуком стигла у с. Мезграју; 3. бригада заузима линију: Вис—Висока Чука (804)—Честобарје (687).

3. дивизија (генерал Рибаров), која дејствује на правцу Врања—Лесковац, у току 5. новембра достигла је ове тачке: 32. пешад. пук до Бабине главе, 29. пешад. пук до линије: Вучје—Чикленик. 13. пешад. пук до линије: вис Јеринић—Предејане. 26. пешад. пук дошао је у везу са 1. дивизијом на Добром пољу и Добропољској чуци.

г) ОПЕРАЦИЈЕ II БУГАРСКЕ АРМИЈЕ

Бугарска Врховна Команда донела је одлуку, да се на јужном фронту држи одбране, а на северном фронту да дејствује офанзивно у правцу Приштине и Лесковца. У духу ове одлуке издата је директива команданту II армије у којој се наређује, да он лично командује трупима на јужном фронту а његов начелник штаба да остане у Куманову за везу са деловима армије, који оперишу на северном фронту и за везу са Врховном Командом. У састав трупа, које оперишу на се-

верном фронту улазе и трупе под командом ђенерала Рибарова, које оперишу долином Јужне Мораве ка Лесковцу.

1. — *Дејство шруја II армије на северном фронту у шоку 5. новембра.* 1. бригада 3. дивизије (пуковник Попов) налази се у Качаничком теснацу према Урошевцу и води борбу на линији: Слатина—Врбани. 2. бригада 5. дивизије налази се у Кончулском теснацу према Гиљану, и успела је са десном колоном да заузме висове источно од с. Рајановце и Божевце, а са левом колоном стигла је до Биначке Мораве. Коњичка бригада (пуковник Стојков), налази се код Бујановца. 46. пешад. пук из 3. бригаде 3. дивизије према наређењу Врховне Команде од 1. новембра наступа ка вису Копиљаку, да изађе на лево крило трупа ђенерала Рибарова и да му олакша наступање ка Лесковцу. Ђенерал Рибаров (1. бригада 7. дивизије и 2. бригада 3. дивизије) наступа долином Јужне Мораве и Ветернице ка Лесковцу. Одред од 2 батаљона 1. бригаде 3. дивизије (упућен из Качаника ка Тетову) и 1 батаљон 1. бригаде 11. дивизије (упућен из Скопља ка Тетову), успео је овог дана да заузме Тетово, где је добио наређење да остане до 11. новембра.

2. — *Дејство шруја II армије на јужном фронту. На линији: Свињичка глава—Градско:* 2. бригада 7. дивизије пуковника Писимова (1. батаљон 26. пука; 22. и 53. пешад. пук) и Коњичка дивизија. *На линији: Градско—Серџа планина:* 3. бригада 7. дивизије пуковник Бурмов (45. и 54.) и 11. дивизија (1. и 3. бригада). Све ове јединице (сем коњичке дивизије) потчињене су команданту 7. дивизије, 11. дивизија (1. и 3. бригада), заједно са бригадом пуковника Бурмова, по трећи пут без успеха напада на противничке положаје код Криволака. 1. и 3. бригада 5. дивизије сасрећује се у рејону Клисели—Штип. 2. бригада 7. дивизије (пуковник Писимов) утврђује се према Свињичкој Глави. Коњичка дивизија налази се северно од Свињичке главе.

II. — ОПЕРАЦИЈЕ СРПСКЕ ВОЈСКЕ

а) ОПЕРАЦИЈЕ I АРМИЈЕ

Према левом крилу армије, непријатељ је на правцу од Јелице и Чачка кретао своје јаче снаге у циљу, да би омео одбрану на северном излазу Ибарске клисуре и олакшао дебушовање својих колона са Котленика и из долине Груже, у циљу операција ка југу. У циљу спречавања непријатеља у овој његовој намери, пре него би успео да се и пред фронтом армије појави са јачим снагама и да пређе на десну обалу Мораве командант армије наредио је ово:

1. — Командант Дунавске дивизије II позива, под чију се команду ставља, поред његовог 7. пука I позива и 8. пука

II позива, још и цео Ужички одред са придатим му 6. пуком III позива, да предузме 5. новембра напад на непријатеља у правцу Јелице и Чачка, тежећи да јачим потиском левог крила сјури непријатеља са правца од Јелице ка Морави и да га потуче. Командант Ужичког одрада да обрати нарочиту пажњу на стално мотрење могућих покрета непријатељских са западне стране за време ове операције.

2. — Командант Дринске дивизије II позива, под чију се команду ставља привремено и 9. пук II позива, да за то време обезбеђује и упорно брани одсек: Рибница—Врдилска река, гарантујући десни бок Дунавске дивизије II позива за време њене операције, спречавајући непријатељу по сваку цену покушај прелаза на десну обалу Мораве и његово продирање северном улазу Ибарске клисуре.

Међутим, непријатељ је већ у јутру 5. новембра снажном ватром обасипао положаје непосредне десне обале Мораве и железничку станицу Краљево и нападао наше заштитничке делове на левој обали, који су још пре подне сасвим напустили леву обалу Мораве. Том приликом мост код Камиџореније потпуно разрушен, што је дозволило непријатељу, да већ по подне пребаци слабије своје делове на десну обалу. Непријатељски јачи делови вршили су груписање на линији: с. Стубаљ—Старо село—Чукојевац—Витановац—Камиџора—Сирча—Милочај. Због појаве непријатељских снага на десној обали Мораве, доведен је у питање напад Дунавске дивизије II позива у правцу Чачка и Јелице, те је командант I армије обуставио извршење напада и наредио:

1. — Да команду над свима трупам леве обале Ибра прими командант Дунавске дивизије II позива са задатком организовања одбране појединих положаја на левој обали Ибра, сходно наређењу од 3. новембра, са наслоном на главну одбранбену линију, која се протеже од Јастребара и Ранковог гроба па иде делницом између Врдилске реке и реке Лопатице преко Космајице 555—с. Богутовца за Лакат.

2. — Команду над трупам десне обале Ибра да прими командант Дринске дивизије II позива, са задатком организовања одбране предњих положаја, са наслоном на главну одбранбену линију, која почиње од десне обале Ибра код Лакта и протеже се даље на исток преко Оштре главице 740, са затварањем пролаза Рибницом реком.

Врховна Команда са ОБр. 23697 од 5. новембра наредила је команданту I армије, да са једним пуком пешадије и једном батеријом обезбеди правац од Ивањице преко Велике Ливаде за манастир Студеницу и Ушће. Дунавска дивизија II позива у току ноћи 5./6. новембра вршила је покрет

својих трупа са правца Јелице и Чачка ка предњим положајима леве обале Ибра.

б) ОПЕРАЦИЈЕ ТРУПА ОДБРАНЕ БЕОГРАДА

У току 5. новембра трупе Шумадишке дивизије I позива и Комбинованог одреда заузеле су положаје на десној обали Каленићске реке на линији: Варварин—Грабовац—к. 297—Поглед—Маринковац—Мезичка коса—В. Благотин (538). Тимочка дивизија II позива вршила је усиљени марш целу ноћ 4./5. новембра и цео дан 5. новембра до мрака. Овај марш вршен је у циљу што бржег пребацивања дивизије на десну обалу Западне Мораве, те је исцрпео снагу људи и стоке готово до потпуне немоћи. Знатан број људи изостао је, не могући од умора ићи даље; 15. пук II позива бројао је 300 до 400 људи, а 14. пук II позива око 1000. Слично је стање било и код 15. пука III позива. Једино се био очувао 13. пук II позива, код кога није била тако озбиљна борба. Према оваквом стању, трупе ове дивизије нису биле способне ни за дужи марш ни за озбиљну борбу. Због повлачења III армије на леву обалу Јужне Мораве код Ђуниса и што је извесним непријатељским покретима био угрожен леви бок Комбинованог одреда, командант Одбране Београда издао је наређење ОБр. 4958 у овоме: Трупе Одбране Београда повућиће се на десну обалу Западне Мораве и посести линију: с. Ловци—Црни врх—Жабарска коса—Нерезиње—Парлог—Лупоглава—Главица—Ђула—Метаљица—Поглед (к. 775) и то:

1. — Шумадишка дивизија I позива да се повуче преко мостова код с. Шанца и Јасике и по прелазу преко Западне Мораве да поседне одсек од с. Ловци до Црквеника потока са истуреним предњим деловима ка Морави од везе са левим крилом III армије до ушћа Треботинске реке.

2. — Комбиновани одред, да се повуче преко моста на Јасици и прелаза код с. Кукљина и по прелазу Западне Мораве да поседне одсек од Црквеника потока до Голубовачког потока, са истуреним предњим деловима ка Морави од ушћа Треботинске реке до с. Стопање закључно.

3. — Тимочка дивизија II позива, да поседне одсек од Голубовачког потока до Погледа са истуреним предњим деловима ка Морави од села Стопање до Трстеника. Командант дивизије обратиће пажњу на свој леви бок.

4. — Шумадишка дивизија и Комбиновани одред отпочеће повлачење вечерас, али њихове заштитнице на положајима означеним у мојој заповести ОБр. 4945 имају се повући на десну обалу Западне Мораве тек кад их непријатељ на то буде приморао. Тимочка дивизија II позива да се повуче, кад се трупе мало одморе од данашњег маршовања.

5. — I степен колонске коморе примаћи што ближе Јанковој клисури, а II степен колонске коморе одмах упутити кроз Јанкову клисуру за село Блаце.

6. — Штаб Одбране Београда полази 7. новембра у 7 часова за село Златаре.

7. — Скренути пажњу трупам да не бомбардују Крушевац, нити да дају прилике непријатељу да га бомбардује; сад у поменутој вароши има 60.000 становника.

На основи директиве Врховне Команде ОБр. 23521 од 31. октобра а за заштиту бока I армије на правцу Јошаничка Бања—Рашка одређен је 14. пук Тимочке дивизије II позива и упућен је на положај Плешко брдо—Козник с тим, да се у даљем повлачењу креће правцем преко Јошаничке Бање ка Рашки.

в) ОПЕРАЦИЈЕ III АРМИЈЕ

У јутру 5. новембра, заштитнице дивизија биле су још на истој линији а главнине су око подне пристизале и заузимале Ражањске положаје: Ерско поље—Крушар—Стрељин гроб—Саставци—Грабовац—са наслоном на Буковик. Повлачење са леве обале Раванице на положаје северно од Ражања било је врло тешко, уопште се вршило само по једном путу за све дивизије. На Морави код Ђуниса није било могуће поставити понтонски мост због поплаве; даље повлачење имало се вршити само преко постојећих мостова. Непријатељ у току 5. новембра није надирао већим снагама; појавиле су се само две јаче претходнице; трупе III армије могле су у реду заузети Ражањске положаје. Пошто је командант армије овога дана био извештен, да се трупе II армије и Тимочке војске пребацују на леву обалу Јужне Мораве донео је одлуку да са својим трупам пређе на леву обалу реке на положаје од Мојсиња планине до реке Турије. У ово време, а због прекида телеграфа код Ђићевца, командант армије није имао везе са Врховном Командом. За повлачење на леву обалу Јужне Мораве командант III армије издао је 5. новембра у 20 часова наређење ОБр. 8204 у овоме: „Непријатељ је данас споро наступао и наше су се трупе прикупљале на своје положаје. Делови Тимочке војске налазе се на планини Рожњу, око Бована и Алексинца. Београдска Одбрана налази се на десној обали Каленићске реке. Због промене у општој ситуацији, армија ће заузети нове положаје на левој обали Јужне Мораве, са задатком одбране прелаза преко реке на одсеку од планине Мојсиња до реке Турије, стога наређујем:

1. — Коњичка дивизија држи одсек од реке Турије до реке Аљуге. Десно одржава везу са Тимочком војском, која ће бити на одсеку од Турије па даље на југ.

2. — Браничевски одред држи одсек од реке Аљуге до Гредетинске реке.

3. — Моравска дивизија II позива држи одсек од Гредетинске реке до потока Бојчице.

4. — Дунавска дивизија I позива држи одсек од потока Бојчице до потока Плочника, одржавајући везу са Београдском Одбраном, чије ће крајње десно крило бити код села Ловци.

5. — Коњички дивизион Дринске и Дунавске дивизије I позива, да се споје уједно под командом старијег команданта и да одмаршује на планину Мојсиње, на положај у околини Шиљегарника и Дренове главице са задатком, да мотре на одсек од Макрешана до села Трубарева, да извиђају у правцу Крушевца и држе везу са Београдском Одбраном. Стајаће под командом команданта Дунавске дивизије I позива.

6. — Дринска дивизија I позива, као армска резерва, да се прикупи код Дамјановог Језера и Остроже, између с. Гропци и Радевца. Она ће изрекогносцирати најподесније везе са центром и крилима армије.

Трупе одржати што прикупљеније и употребљавати их у правцу непријатељских прелаза, а дотле осматрати на реци мањим деловима. Уопште стално имати што јаче резерве, са којима притицати у помоћ суседима.

Прелаз преко реке извршиће се овако: Људство и товарна стока Дринске дивизије I позива прелази преко поправљеног железничког моста код с. Церова; људство и товарна стока Дунавске дивизије I позива прелази на подигнутом мосту узводно код ушћа Ђуниске реке; возови Дринске и Дунавске дивизије I позива, цела Моравска дивизија II позива и Браничевски одред прелазе на сталном мосту код Ђуниса. Коњичка дивизија маршује још ноћас преко Алексинца на свој одсек; коњице Дунавске и Дринске дивизије I позива излазе на своје положаје преко Сталаћа. Покрете предузети 6. новембра најдаље у 5 часова, а коморске делове упутити још преко ноћи 5./6. новембра, те да не сметају прелаз борбеним деловима. На Ђуниском мосту и код коморе и код борбених делова покрет вршити овим редом: Браничевски одред; Моравска дивизија II позива, Дринска и Дунавска дивизија I позива, оставиће јаче заштитнице са потребном артилеријом, које да остану на садањим положајима северно и јужно од Ражња најмање у току сутрашњег дана (6. новембра). Повлачење да изврше: заштитница Дринске дивизије I позива преко Ветрена, а заштитница Дунавске дивизије I позива друмом Ражањ—Прасковче. Магацин хране и мунуције у Рибарима.

I степен колонских возова да оде на простор Рибари—Вукоња. Комуникациска линија: Ђунис—Рибари—Гребац—

Прокупље са којом ће дивизија одржавати везу најподеснијим правцем.

Армиски штаб до подне 6. новембра у Ражњу, а потом одлази у Рибарску Бању.

Врховна Команда са ОБр. 23768 од 5. новембра наредила је команданту III армије, да одмах упутити у састав Комбиноване дивизије 5. прекобројни пук и пољску батерију, који су стављени на расположење наређењем ОБр. 22646.

г) ОПЕРАЦИЈЕ ТИМОЧКЕ ВОЈСКЕ

1. — *Дејство Књажевачког одреда.* Непријатељ је јако нападао 4. батаљон 10. пука II позива на Гојмановачкој Рудини, дејствујући артилеријом од Попшице и Бршљанице а пешадиском ватром са Редка. На Лесковик избили су непријатељски делови непознате јачине. Заштитница десне колоне разбивена је. Омањи делови ове колоне дошли су на Суви Крст. Возови су пребачени на леву обалу Мораве.

2. — *Дејство Комбиноване дивизије I позива.* Од 3 часа трупе ове дивизије у покрету су са простора Соко Бања—Медник. До 14 часова њене заштитнице, јачине: 6 батаљона, 7 митраљеза, 7 топова, избиле су на линију: Бели кам 850—Ајдучка пољана—Трубареву к. 600, а главнина на линију: Логориште—Краљево поље и северно од Алексинца. Остали делови ешелонирано су од Алексинца преко Суповца до Александровца. Повлачење је извршено без већег узнемиравања од стране непријатеља.

3. — *Дејство Крајинског одреда.* Трупе овог одреда у повлачењу достигле су са главнином у Мозгово, а заштитницом на Букову пољану. Одред је добио везу са Коњичком дивизијом III армије. Батаљон мајора Бели-Марковића пришао је одреду по наређењу команданта III армије. Пут преко Рожња био је рђав, те је било тешко пребацивање возова.

За време повлачења трупа Тимочке војске од Соко Бање ка Алексинцу и даље на леву обалу Јужне Мораве као и трупа III армије, II армија по наређењу Врховне Команде ОБр. 23538 од 31. октобра имала је задатак, ако се мора већ повући на Мрамор, да се ту задржи све дотле док се Тимочка војска и III армија не повуку на Прокупље. Лева обала Мораве морала се безусловно обезбедити у толико пре, да би се могли извући возови Крајинског одреда, те да се колико толико ослободи пут: Кулина—Гребац—Прокупље, којим су се имали повући не само возови Тимочке војске већ и III армије. Али због угрожености пута Грејач—Мрамор, морали су се и возови Крајинског одреда упутити правцем преко Грешца, због чега су се морали враћати из Суповца и Грејача. Командант Тимочке војске издао је наређење ОБр. 811 ове садржине: „Због

промене ситуације код II армије и пошто ће Шумадиска дивизија II позива заузети Мрамор на левој обали реке Јужне Мораве докле ова војска не изврши своје пребацивање на леву обалу поменуте реке на правац Ниш—Прокупље, наређујем:

1. — Да се Комбинована дивизија I позива по преласку на леву обалу реке Јужне Мораве прикупи на простору Меровињска река, а са обе стране друма Ниш—Прокупље. Штаб дивизије биће у селу Баличевцу.

2. — Да Књажевачки одред по прелазу на леву обалу Јужне Мораве заузме и брани део фронта од Турије до Дудулејског потока. Возови биће у селу Кордилцу. Штаб одреда биће у селу Бресници.

3. — Да се Крајински одред по прелазу на леву обалу Јужне Мораве прикупи на десној обали Бугариновачке реке код Прокупља са обе стране друма. Од Тешице продужити покрет преко с. Потока ка Прокупљу на одређену просторију. Возови биће у Прокупљу. Штаб одреда биће у селу Д. Стражава.

4. — 1. батаљон 10. пука II позива и батаљон III позива, који су били у левој колони Књажевачког одреда за време одступања, командант Комбиноване дивизије упутиће у састав Књажевачког одреда.

5. — По доласку на одређени рејон командант Књажевачког одреда предузеће одмах утврђивање својих положаја за упорну одбрану прелаза преко Јужне Мораве.

6. — За везу са штабом ове војске подићи телефонску везу:

а) Комбинована дивизија I позива користиће незаузету линију, која постоји на правцу Ниш—Прокупље;

б) Књажевачки одред преко Комбиноване дивизије I позива;

в) Крајински одред непосредно од овог штаба.

7. — Остављене заштитнице на десној обали Јужне Мораве пребациће се на леву обалу реке ноћу 6.-7. новембра тако, да и најмањи делови пређу преко моста на Јужној Морави код Алексинца до 5 часова 7. новембра, кад ће се тај мост порушити. Ред повлачења заштитница: Крајинског одреда; Комбиноване дивизије I позива и Књажевачког одреда.

8. — Коњичка дивизија из III армије заузме у току 6. новембра положаје на левој обали Јужне Мораве према Алексинцу. Пошто ова дивизија узме потребан материјал са железничких станица према Алексинцу уништиће сав возни железнички парк и материјал, који буде остао.

9. — Мост код Суповца порушиће се, пошто се преко њега повуче остављени одред Шумадиске дивизије II позива под командом потпуковника Филиповића.

10. — Тачке 8, 9, 10 и 14 наређења ове команде Обр. 786 од 3. новембра остају и даље у важности. Штаб ове војске одлази у Прокупље 6. новембра у вече, где ће остати до даљег наређења.

Командант Тимочке војске послао је команданту II армије извештај Обр. 808 од 5. новембра у овоме: „Наредио сам да се најхитније преведу јединице Тимочке војске и продужи одступање на просторију, одређену директивом Врховне Команде Обр. 23174 од 26. октобра. Рачунајући да је Шумадиска дивизија II позива на Мрамору и Александровцу, прикупићу Комбиновану дивизију на просторију између Меровињске и Бугариновачке реке са обе стране друма. Књажевачки одред упутићу на одсек од Дудулејског потока до реке Турије. Крајински одред прикупићу код Прокупља. Молим за најхитнији извештај о стању те армије.“ (Извештај о ситуацији II армије није добивен, пошто није било телефонске везе). Од Врховне Команде добивено је наређење Обр. 23699 од 5. новембра ове садржине: „Чим стигнете на Мрамор ставите се под команду команданта II армије, који је са штабом у Прокупљу. Одреди Крајински и Књажевачки престаће дејствовати и ућиће у састав Комбиноване дивизије.“

а) ОПЕРАЦИЈЕ II АРМИЈЕ

У јутру 5. новембра трупе Шумадиске дивизије II позива и Тимочке дивизије I позива биле су у покрету од Ниша, а Свођски одред од Власотинаца, у циљу заузимања одређених положаја на левој обали Јужне Мораве. Пошто командант армије није имао везе, како са командантом Тимочке дивизије I позива, тако ни са командантом Јужно Моравских трупа, послао је свога начелника штаба аутомобилом из Прокупља преко Кочана ка Лесковцу да нађе команданта Тимочке дивизије I позива и обавести се о ситуацији код Лесковца.

1. — Дејство Тимочке дивизије I позива. У духу наређења команданта II армије Обр. 9757 од 4. новембра, наредио је командант Тимочке дивизије I позива да се на левој обали Јужне Мораве заузме овакав распоред:

а) Десни одсек. Од моста код села Губеревца до утока реке Ветернице у Мораву: 10. пук I позива (3 батаљона), 1¹/₂ батаљона из Свођског одреда, хаубичка батерија из Свођског одреда, 2 пољске батерије (једна из Свођског одреда). Свега 4¹/₂ батаљона, 12 оруђа и 1 вод коњице.

б) Средњи одсек. Од утока реке Ветернице у Мораву до Труда (између с. Липовице и Сокола) закључно: 20. пук I позива (4 батаљона), 1 брдска хаубичка батерија, 2 пољске брзометне батерије. Свега: 4 батаљона, 6 митраљеза, 1 ескадрон коњице и 12 оруђа.

в) *Леви одсек.* Од Труда до североисточно Дољевца (обухватајући и део Мораве, где је био мост код Чечине): 15. пук I позива (2 батаљона), 2. батаљон 1. пука I позива, 4. батаљон 2. пука III позива, 2. брзометна хаубичка батерија, две пољске брзометне батерије. Свега: 4 батаљона, 1 ескадрон коњице, 6 митраљеза и 12 оруђа.

Резерва: 14. пук I позива (4 батаљона), 1 брдска брзометна батерија и брдски вод Свођског одреда. Свега: 4 батаљона, 6 митраљеза и 10 топова. По један батаљон 14. пука I позива код с. Међе и на Хисару (југозападно од Лесковца) а све остало на коси северозападно од Подринаца.

Штаб Тимочке дивизије I позива стигао је у Лесковац 5. новембра у 7 часова и издавао је наређења трупам, које су пристизале. Од трупа ове дивизије су код Кочана у 7.55 часова: 4 пољске батерије, 1 хаубичка батерија. Остале 2 пољске батерије са пешадијом биле су на десној обали Мораве још далеко. У 10 часова наређено је команданту 10. пука I позива да се са целокупном пешадијом Свођског одреда задржи на Пусторударској чуци, обезбеђујући се од непријатеља, који би продорио са источне и јужне стране од Ките и Врви Кобиле. У 10.45 часова известио је командант Тимочке дивизије I позива команданта II армије, да је командант тешке артиљерије у 3.30 часова примио од команданта Јужно Моравских трупа извештај, да је Моравски одред претрпео неуспех и да је наређено да се Власински и Моравски одред пребаце на леву обалу Ветернице од с. Барја до Сушице (к. 315), и да ће се због јаког надирања противничког вероватно тешко моћи задржати на положајима леве обале Ветернице. У исто време известио је командант Тимочке дивизије I позива команданта армије: „Намеран сам за прво време да од првих делова Свођског одреда, који стижу, истурим један део на греду између Ветернице и Големе реке.“ Пошто је командант ове дивизије, због промене ситуације према свом десном боку, трупе деснога одсека био груписао више у јужном правцу и наредио да под команду десног одсека остану привремено све трупе пређашњег Свођског одреда, наредио је да трупе средњег и левог одсека поседну и бране додељене им одсеке како је то 4. новембра наређено, с тим, да задрже што веће резерве. Командант резерве добио је наређење да прикупи резерву на косу источно од с. Белановца, а један батаљон да упути на западни излаз из Лесковца.

У 15 часова примио је командант Тимочке дивизије I позива од команданта II армије ово наређење: „Одобравам намеру да се заузме и брани гред између Ветернице и Големе реке. Ту треба задржати и трупе Моравског одреда, а

не пребацити их на леву обалу Ветернице. Ако успете у овоме, онда остале трупе на овоме правцу продирања, концентришите на линију: Мала Копаштица—Врви Кобила—Јашковац—Кит до везе са трупам на греди између Ветернице и Големе реке. За случај да ово не буде могуће, тада бранити линију: Мала Копаштица—Јаричиште—Кукино трње — преко Страјковца на Глоговито било, па одатле дуж леве обале Ветернице. У крајњем случају браните линију: уток Власине—Лесковац — па леву обалу Ветернице, те да се одсудно брани линија: Лесковац—Лебане, где су нам смештене потребе. Привремено узмите команду и над свима трупам Јужно Моравским. Ово наређење саопштите команданту Јужно Моравских трупа. За везу упутите у Лебане неколико коњаника, да са Бојником, докле је подигнута линија, образују реле, па преко њих шаљите ми извештај“. После пријема ове заповести (око 16 часова) наредио је командант Тимочке дивизије I позива ово:

а) Команданту Јужно Моравских трупа, да са својим трупам, изузимајући Власински одред, а ојачан са 2 батаљона 10. пука I позива поседне и најупорније брани одсек на левој обали реке Ветернице и то од леве обале Ветернице па у десно до положаја који држи његово крајње десно крило.

б) Команданту 10. пука I позива, да стави 2 батаљона 10. пука I позива на расположење команданту Јужно Моравских трупа у Лесковцу. Са осталим својим трупам да поседне одмах додељени му одсек од моста код Губеревца до утока реке Ветернице у Јужну Мораву.

в) Команданту Власинског одреда, да са трупам које су сад под његовом командом поседне и најупорније брани одсек: Копаштица—Јаричиште (378)—Кукино трње (к. 378)—Црквиште—Голи рид (к. 364 и 283)—с. Страјковце до реке Ветернице спрам тога села, обраћајући нарочиту пажњу на путове, који се стичу у село Страјковце код Бучја и Чукљеника.

г) У 19.15 часова команданту 4. батаљона 14. пука, који је био на западном излазу Лесковца, наређено је да се са својим батаљоном и брдским водом задржи на месту, докле је дошао и да уђе у састав десног одсека Тимочке дивизије I позива.

2. — *Дејство Јужно Моравских трупа.* Моравски одред у свом нападу 4. новембра није ни мало успео; трупе су се растуриле; непријатељ је продро у долину Ветернице на положаје: Кита и Врви Кобила. Због овог притиска командант Јужно Моравских трупа наредио је, да се Моравски и Власински одред повлаче на леву обалу Ветернице на одсек од с. Барја до реке Сушице. У духу овог наређења вршио је Моравски одред 5. новембра у јутру повлачење на линију: Крчмар—Славујевци, а Власински одред отпочео је покрет у

циљу заузимања линије: Славујевци—Шумица. Начелник штаба II армије, који је био стигао у Лесковац, где је нашао команданта Тимочке дивизије I позива и дознао о критичној ситуацији код Моравског одреда и о повлачењу Јужно Моравских трупа на леву обалу Ветернице, отишао је лично у М. Копаштицу и наредио команданту Власинског одреда да заустави покрет и да се у главном распореди овако: 17. пук да се заустави на линији: Тулово—Сланиште; 1 део Добровољачког одреда са III позивом да брани прелаз преко Мораве код Грделице, један део да се упути од В. Копаштице у правцу Раскрсја да помогне делове 4. кадровског пука и да штити бок и позадину трупа код Грделице, а 1 део Добровољачког одреда да се пребаци на десну обалу Мораве да ухвати додир са противником и да му отежава наступање. Командант Јужно Моравских трупа стигао је око 16 часова у Лесковац, где се састао са начелником штаба армије. Мислило се да се 6. новембра предузме напад на противника, али је добивен извештај да 1 непријатељски пешадијски пук силази са карауле Црни камен у правцу Копиљака и да се на лево крило Ветерничког одреда креће још 1 колона од 2 батаљона непријатељска. Пошто је непријатељ својим покретима загрозио Ветерничком одреду, нађено је за потребно да се Ветернички одред одмах појача са 2 батаљона а са остатком да се предузме одбрана, која се има извести овако: Власински одред држи линију: Мала Копаштица—Јарчиште—Кукино Трње—с. Страјковце до Ветернице. Ну како се тај одред налазио на линији Караманова чука—Црно Језеро—Тулово—Црквиште, то му је наређено да на тој линији и остане.

3. — *Дејство Шумадијске дивизије II позива.* У току ноћи 4./5. новембра отпочело је повлачење са положаја: Детљак—Цигански делови—Калафат у два колоне преко Ниша на Мрамор и преко Г. Топонице на Суповац. У току 5. новембра заузети су за одбрану положаја на левој обали Јужне Мораве, на одсеку од Топлице до Турице код Батушнице, Мрамора и Суповца. Око 10 часова евакуисан је Ниш. Повлачење је извршено без узнемиравања од стране непријатеља. Непријатељски делови избили су по подне на Виник. Лева колона (трupe из састава Гојмановачког одреда 10. пук II позива; 2 батаљона 5. кадровског пука и брдска батерија) прешла је Мораву у 20 часова и посела Суповачки положај.

h) ОПЕРАЦИЈЕ ТРУПА НОВЕ ОБЛАСТИ

Командант Трупа Нове Области 5. новембра у 7.45 часова издао је наређење ОБр. 10197 ове садржине: „У вези мога синоћњег наређења преко телефона, да командант Вардарске дивизије заузме положаје од р. Прилепнице (Макрешке)

лево, а командант Моравске дивизије I позива од ове реке у десно и да те положаје, потпомажући се узајамно, упорно бране, не дозвољавајући непријатељу прелаз преко Бинче Мораве, односно преко Криве реке, накнадно наређујем: Да команданти чим се код непријатеља ситуација боље разјасни и снага оцени, учине такав распоред својих трупа и припрему за напад на непријатеља и повраћање Кончулског теснаца. Брегалничка дивизија одбила је јуче непријатељски напад на њено десно крило. Што чешће ми шаљите извештаје.“

1. — *Дејство Брегалничке дивизије.* Непријатељ је 5. новембра око 21 часа покушао напад на лево крило дивизије од реке Неродимке па до крајњег левог крила Врбенских висова, али без успеха. Иначе на фронту ове дивизије није било ничега значајнијега.

2. — *Дејство Вардарске дивизије.* Непријатељ је 5. новембра отпочео да туче наше трупе на предњим положајима јаким артилериским ватром, а око 10 часова развио је јаче снаге и напао наше предње делове, који су се повукли на главну линију Ропотовских и Рајановачких положаја. Распоред на главној одбранбеној линији био је овакав: *Десни одсек.* Од Прилепнице до пута Ропотово—Гиљане закључно: 11 кадровски пук, 2 батаљона 12. пука II позива, 1 брзометна пољска батерија, 1 Дебанжова батерија и 2 брдска француска топа. *Леви одсек.* Од друма Ропотово—Гиљане искључно па преко „Чуке“ до Криве реке: 3. пук I позива (2 батаљона), 12. пук III позива (3 батаљона), 18. кадр. пук, 1 пољска брзометна батерија и 2 брдска топа 4. брдске батерије. *У дивизијској резерви:* 12. пук II позива (2 батаљона), 2. пук III позива и 2 брдска брзометна топа код Ропотовске релативне станице. Једна чета пешадије послата је на леву обалу Криве реке да штити правац ка положају Јелачи и извиђа непријатеља испред себе. Командир чете на левој обали Криве реке извештава да се са четом морао повући на положај Јелачу, пошто је непријатељ, јачине једног ескадрона коњице и једног батаљона пешадије, заузео положај код села Костадинце, и тиме изразио јасно своју намеру обилажења нашег левог крила. У 15.20 часова примећено је, да се непријатељске колоне (око 2 ескадрона коњице и 2 батаљона пешадије) спуштају ка реци Огошу. Непријатељ је прешао Криву реку код с. Беривојца и концентрише се према положају 18. пука. Јачина му није могла бити оцењена.

3. — *Дејство Моравске дивизије I позива.* У 8.50 часова примљено је наређење команданта Трупа Нове Области ЂОБр. 10197 од 5. новембра. На основу овог наређења, командант дивизије издао је на лицу места ову усмену заповест за посдање положаја:

1. — Команданту 16. пешад. пука да поседне десно крило положаја: од моста на Морави до Прилепнице, и смени 12. пук II позива; на тај одсек упућена је 1. брзометна батерија.

2. — 3. батаљон 3. пука да поседне планину Буковик и смени 2. пук III позива.

3. — 11. кадр. пук, ојачан са 2 батаљона 12. пука II позива да задржи и даље своје положаје; на тај одсек долази 2. брзометна позициска батерија.

4. — 3. батаљон 16. пука долази у резерву код с. Ропотова.

5. — 3. пук (2 батаљона) са 2. брзометном батеријом има да се јави команданту Вардарске дивизије.

6. — Брзометне батерије пласираће се на положају код села Ропотова, а кад стигну Дебанжове батерије командант артилериског пука пласираће их на најпотребнија места.

Положаје утврдити и најупорније бранити, а у случају да је непријатељ слаб напасти га и поново заузети Кончулски теснац.

Командант Трупа Нове Области упутио је свог начелника штаба пуковника Кушаковића у штаб Моравске дивизије I позива за јаче одржавање везе између Моравске и Вардарске дивизије и благовремено извештавање о догађајима код ових дивизија.

Командант Трупа Нове Области истог дана (5. новембра) у 16.30 часова издао је ову заповест: „Према ситуацији, коју сам оценио на лицу места (са положаја код Ропотова) допуњујем своју ранију заповест о подели положаја на одсеке између обеју дивизија у овоме: Командант Моравске дивизије I позива упутиће још 2 батаљона код села Прилепнице, тако да ту освану 6. новембра. Ова 2 батаљона имају служити као ослонац Вардарској дивизији на случај, да непријатељ управе главни напад против Вардарске дивизије, а у исто време и као резерва Моравској дивизији I позива на случај, да непријатељ управе главни напад против те дивизије. Ако би непријатељ управио главни напад против Вардарске дивизије, треба да јој активно притекне у помоћ Моравска дивизија и обратно, ако би непријатељ управио главни напад против Моравске дивизије, онда Вардарска дивизија да пређе у напад. И у једном и у другом случају положај најупорније бранити. Један батаљон из армиске резерве упутићу команданту Моравске дивизије на његово расположење тако, да стигне у свануће (6. новембра) до села Паршеш. За извиђање и одржавање везе упутићу команданту Вардарске дивизије један вод коњице тако, да му се сутра (6. новембра) у свануће јави на положају код Ропотова. Ја ћу се са штабом и даље налазити у Урошевцу, ако лично не бих дошао на по-

ложај код Ропотова.“ На основу овог наређења командант Моравске дивизије I позива, издао је команданту 16. пука наређење да упути своја 2 батаљона 6. новембра у 2 часа, тако, да у свануће буду код села Прилепнице.

Командант Трупа Нове Области са ОБр. 10220 од 5. новембра наредио је команданту Моравске дивизије I позива ово: „Пошто се батаљон 1. пешад. пука, који је био у заштити коморе, према извештају команданта, сад налази на Лисици, то одобравам предлог команданта дивизије, да овај батаљон не иде преко Приштине у састав пука, већ да се долином Кремените реке што пре крене и дође у висину чете 3. пешад. пука, која штити правац уз Криву реку. Према овоме командант дивизије нека одмах на најподеснији и најбржи начин изда потребно наређење команданту овог батаљона, обавештавајући га првенствено о ситуацији на левом крилу армиског распореда. Ако ситуација на левом крилу Вардарске дивизије у току сутрашњег дана дозволи, овај батаљон од села Беривојца, заједно са истуреном четом код села Огоша, својим офанзивним дејством, могао би се веома корисно употребити за напад у десни бок непријатеља. Задатак овом батаљону, у духу горе реченом, даће командант те дивизије, извештавајући о томе и команданта Вардарске дивизије. Кад овај батаљон пристигне код села Беривојца, известите ме.“ Командант Моравске дивизије I позива наредио је 5. новембра под ОБр. 4241 команданту 3. батаљона 1. пешад. пука ово: „Непријатељ је успео да пробије Кончулски теснац и покушава да обиђе лево крило Вардарске дивизије Кривом реком. Командант армије са ОБр. 10220 наредио је, да тај батаљон сиђе у изворни део Криве реке, нападне непријатеља, протера га и дође у везу са 3. пуком, који се налази на крајњем левом крилу Вардарске дивизије. Према томе наређујем:

Са батаљоном напасти непријатељску колону у Кривој реци и бацити је у Кончулски теснац. Напад извршити долином Кремените и Криве реке што пре. Извештавати ме што пре о покрету и догађајима код тога батаљона. Тако исто јавити ми кад стигне батаљон код села Беривојца. Лево крило Вардарске дивизије држи Ропотовске положаје са истуреном четом код Новог брда.“

е) ОПЕРАЦИЈЕ ТРУПА БИТОЉСКЕ ДИВИЗ. ОБЛАСТИ

На *пратицу* ка Прилепу, у току 5. новембра није било ничега значајног. Предузетим извиђањем примећена су 3 непријатељска ескадрона на линији: Тетово—Руен. Северно од Свињичке главе утврђују се 2 непријатељска батаљона. Пред десним крилом Вардарског одреда, непријатељ се такође утврђује.

На *правцу ка Тешову*, у току 5. новембра до 15.30 часова наше трупе водиле су борбу на Вардарском мосту, и кад су угрожене непријатељским обиласком преко Челопека, повукле су се преко Тетова ка Гостивару, где су добиле наређење команданта Битољске дивизиске области да поседну линију: Добра вода—Тајмиште. Због повлачења наших трупа ка Гостивару, упућена је 5. новембра посада Кичева на Буковик планину, и команданту Тетовског одреда, који је од 1. новембра био на маршу ка Броду, послато је 5. новембра ово наређење: „Са вашим одредом крените 6. новембра зором најкраћим путем и поседните положаје на Буковику са задатком да затворите правац: Гостивар—Кичево—Битољ.“ Ово наређење примио је командант Тетовског одреда у Манастирици, удаљеној 83 км. од Гостивара. Одред се одмах кренуо ка Кичеву.

СИТУАЦИЈА

У току 5. новембра Врховна Команда примила је ове важније извештаје:

а) Од командантша I армије:

ОБр. 8992 у 10.41 час.

„Продужујући покрет у циљу прелаза на десну обалу Мораве трупе ове армије ноћу 4./5. ов. мца занотиле су у оваквом распореду: Дринска дивизија II позива предњим делом својих трупа на десној обали Мораве а заштитним деловима на линији Борча—Чемерница—Градиште—Шумарице—Витановац—Дебељак. Дунавска дивизија II позива на десној обали Мораве са заштитним деловима код Милочаја. Ужички одред на линији Вис—село Лаврачани—460 село Слатина до Дубравице—Обреновац—Мораве, 7. пешад. пук на десном крилу. Борба је вођена јуче само код заштитнице Дринске дивизије II позива на линији Клупа—Витковац—Рудине а пред вече је нарочито била интензивнија. Непријатељ је у долини Груже био дошао на 300 метара од наших ровова. На правцу планине Јелице и Чачка било је главније борбе. Саслушавањем заробљеника утврђено је, да се пред Дринском дивизијом II позива и Дунавском дивизијом II позива налази 22. немачки резервни корпус фелдмаршала Фалкенхајна састављен из 43. и 44. дивизије. Пред фронтом Ужичког одреда запажено је у покрету друмом Чачак—Ариље артилерије са 30 кола а правцем ка Горањској цркви: једна колона са два ескадрона, 2—3 батаљона и 2 топа. Према 7. пешад. пуку две слабије колоне друмом од Чачка железничком пругом ка Краљеву. Трупе ове армије груписане су на десној обали Мораве са тенденцијом јачег груписања на десној обали Ибра у циљу, да се предузме енергична акција против непријатељских колона правцем Је-

лице планине. Синоћ око 20 час. Ибар је нагло надошао и однео понтонски мост код Јанока. Сва грађа одржала се на ледолому Ибарског моста. Код Краљева предузете су мере такве, да се нов мост подигне и да се грађа старог моста пренесе натраг.“

б) Од командантша Одбране Београда:

ОБр. 4941 у 5.10 час.

„Због повлачења I армије на десну обалу западне Мораве наредио сам, да се Шумадиска дивизија I позива и Комбиновани одред одмах повуку на десну обалу Каленићске реке а Тимочка дивизија II позива да хита ка Трстенику, да би тамо осигурала себи пролаз преко Мораве

в) Од командантша III армије:

ОБр. 8194 у 12 час.

„У току јучерашњег дана и прошле ноћи трупе ове армије повукле су се без великог узнемиравања од стране непријатеља у долину Јовановачке реке са заштитницама на линији Лебина—Бучина. Заштитнице су биле јутрос још на истој линији а трупе заузимају раније положаје Ерско поље—Чукар—Стрељин гроб—Саставци—Грабовац са наслоном на Буковик. Повлачење је било врло тешко, уопште се вршило само по једном путу за све дивизије. На Морави код Ђуниса немогуће је поставити понтонске мостове због поплаве, и даље повлачење вршиће се само постојећим мостовима. Даље држање ове армије на Ражањским положајима зависиће од држања Крајинског одреда и Тимочке војске, са којима се сад стоји у додирној вези.“

ОБр. 8207 у 23.55 час.

„У току данашњег дана непријатељ није надирео са већим снагама; појавиле су се само две јаче претходнице. Трупе ове армије у реду су заузеле Ражањске положаје. Пошто сам извештен да се II армија и Тимочка војска пребацују на леву обалу Јужне Мораве, то сам решен, да са трупама ове армије пређем на леву обалу реке на положаје од Мојсиња до реке Турије. Десно крило Београдске Одбране биће код с. Ловци, те ће постојати празнина, због које ће ова армија морати заломити лево крило, чим непријатељ надре у том правцу због прекида код Тићевца. За сад се нема директне везе са Врховном Командом.“

ОБр. 8284 у 18 час.

„По данашњем извештају команданта Тимочке војске без задржања повлачи се на леву обалу јужне Мораве, где ће бити 7. ов. мца. По данашњем извештају начелника штаба II армије, Шумадиска дивизија II позива разбивена је на Гра-

мади и армија се мора журно повлачити неочекиваном брзином, те неће моћи бранити пројектоване положаје. Армија ће ноћасбити на линији Сикирица—Појате—Брачин—Претрковац са заштитницама на линији Страна—Вел. Брдо—Бучина и Коњичком дивизијом између Мутнице и Св. Петке. Сутра 5. ов. мца продужиће се покрет Ђуниском мосту ради пребацивања преко њега са позадњим деловима.“

г) Од командантша Тимочке војске:

ОБр. 800 у 11 час.

„Стање на фронту ове војске у току дана 4. новембра:

1. — Код Књажевачког одреда и Комбиноване дивизије трупе су заузеле одређене им положаје при повлачењу на леву обалу Јужне Мораве. При овом заштитнице Комбиноване дивизије гоњене су артилериском ватром.

2. — Од Крајинског одреда још није добивен извештај. 4. батаљон 10. пешад. пука II позива упућен је ка Попшици, да извиди непријатеља а и спречи му даље надирање. Дошао је у везу код Копај Кошаре јутрос до 3 часа са трупама Шумадишке дивизије II позива.“

д) Од командантша II армије:

ОБр. 9770 у 13.30 час.

„Овога часа добио сам извештај, да је Моравски одред претрпео неуспех и командант Јужно-Моравских трупа наредио је, да се повуче на леву обалу Ветернице, због јаког надирања непријатељског. Тимочка дивизија I позива у покрету је од Ниша а Свођски одред од Власотинаца. Командант Тимочке дивизије I поз. намерава, да од првих трупа Свођског одреда заузме греду између Големе реке и Ветернице. Ја сам ово одобрио а према даљем развоју предузећу концентрацију придоласећих трупа од Мале Копаштице па преко Врви Кобиле—Јасеновца — на коту 538—Црни Врх. Ако ово не буде могуће онда на левој обали Ветернице. Молио бих ако је могуће, да трупе Нове Области учине притисак на противника, који надире, те да му ослаби брзину да постигнем да концентришем десно крило. Шумадишка дивизија II позива у реду се повлачи на леву обалу Мораве и поседа свој одсек Суповачки положај—Топлица. Са командантом Јужно-Моравских трупа немам везе а овај извештај добио сам од команданта Тимочке дивизије I позива.“

ОБр. 9772 у 15.30 час.

„Од савезних комуникација између правца: Мрамора—Прокупља—Лесковац и Лебана једино је и то тешко употребљив пут: Прокупље—Житораја—Бојник—Лебане и то под заштитом трупа источно од овог правца, а депешом мојом ОБр.

9770, јавио сам о великој угрожености правца Лесковац—Лебане. Треба да имам опширније упутство за поступак, ако се не може да изврши пребацивање по наређењу ОБр. 23699. У Прокупљу и Лебанима концентрисана је сва храна и муниција, која се могла извући из Ниша. Молим јавите ми какав задатак има Тимочка војска и по могућству њен састав, и на ком ће се одсеку задржати III армија. Кад ја треба да отпочнем пребацивање по наређењу ОБр. 23699.“

ОБр. 9778 у 21.50 час.

„Командант Шумадишке дивизије II позива са ОБр. 3555 од данас јавља: „данас до подне трупе ове дивизије завршиле су повлачење и поселе положаје на левој обали Јужне Мораве. Повлачење је извршено без узнемиравања од стране непријатеља; борбе није било. Са трупама Књажевачког одреда, које имају заузети леви одсек, до сад још није добијена веза. По паљењу ватре код непријатеља види се, да је избио на Виник. Додир са непријатељем није ухваћен. Од осталих трупа ове армије још нису добивени извештаји, јер нема телефонске везе.“

ђ) Од командантша Трупа Нове Области:

ОБр. 10187 у 15 час.

„На фронту Брегалничке дивизије I позива у току 4. ов. мца до подне није било важнијих догађаја. Око 12.40 час. непријатељ је почео напад да поврати косу између села Ракље и села Тиме, и напад је одбивен. Наши губитци у борби 3. ов. мца код 20. пешад. пука 2 мртва, 8 рањено; код 10. пешад. пука 1 мртав, 8 рањено и поручник Петар Радовић тешко је рањен; код 1. француске брдске батерије 2 контузована. На фронту Вардарске дивизије I позива у току 3. ов. мца примећено је, да на простору Трновац—Козарник крстаре непријатељска одељења, и да непријатељ поставља 1 батерију на коти 720. Ка Доброшину креће се једна колона дубине 700 метара. 4. ов. мца у 6.30 час. непријатељ је отворио ватру на 18. пешад. пук а потом око 7.30 час. напад преко Карпине и на десно крило. У 9.30 час. непријатељ је јаком ватром тукао лево крило 18. пука а наша 2 топа 2. брдске француске батерије око 12 час. постали су неспособни за дејство. Око 13 час. непријатељ је јаком артилериском ватром тукао 11. пешад. пук и на фронту Вардарске дивизије I позива развила се борба, у којој је непријатељ према 18. пуку развио 4—6 батаљона са 6 брзометних топова, а према 11. пешад. пуку више од 2 пука и дивизион брзометне артилерије. У нападу су учествовали у великом броју и Арнаути, борба је била врло огорчена и исцрпљене су све резерве, те су због знатне надмоћности непријатеља, положаји морали бити на-

пуштени. Губитци код нас и код непријатеља су врло велики; око 22 часа у Гиљане су дошли око 100 рањеника и непрестано нови стижу. Обвезници Ибарске дивизије и лево крило 18. пука повукли су се на Десивојску реку а потом цео 18. пук (укупна јачина пука 615 пушака). Око 16 час. 18. пук повукао се на десну обалу Криве реке а 11. пук на леву обалу Биначке Мораве. На делу фронта ове дивизије према прелазу Мучибабе и Сефери непријатељ је 4. ов. мца око 14 час. почео напад са линије Мучибаба—Сефери и око 15 час. потиснуо 2 наше извиђачке чете ка к. 515 и селу Пасјани и пребацио их на леву обалу Биначке Мораве.

На Вардарском одсеку у току 31. октобра непријатељ се задржавао у Бабунском теснацу, наши предњи делови држе Попадију—Свиничку Главу и главном снагом на Никодим Мукоши са бочним осигурањима на Мрзену—Преслопу код Папратишта и у правцу ка с. Десову, са 1 батаљоном на правцу Јаблочиште—Бегова Главица и Поречким одредом (300 пушака) у висини Самокова. У току 1. ов. мца наше трупе су водиле борбу са непријатељем на северном улазу у Бабунски теснац, непријатељски пук, који је нападао на Свиничку Главу, претрпео је огромне губитке. У току 2. и 3. ов. мца трупе Вардарског одреда очајно бране положаје. Артилериске муниције недостаје и нема се одакле да попуни. Поречки одред на линији Сува Гора—Брезица нема додира са непријатељем. Тетовски одред у току 1. ов. мца на правцу Скопље заузео је Грумшински хан а на правцу Качаника село Рогољево. Непријатељска снага око 2 батаљона и непозната јачина артилерије и Арнаута. По наређењу команданта Битољске дивизиске области на правцу ка Скопљу и Качанику, Тетовски одред оставио је 2 чете 13. пука са командантом батаљона, чету 12. пука III позива и 1 комбиновану чету са 3 пољска Дебанжова топа а са остатком снаге има да заузме положај за непосредну одбрану Гостивара.“

Обр. 10214 у 5.30 час.

„Ноћ 4./5. новембра прошла је на миру без значајнијих догађаја. На фронту Брегалничке дивизије 5. ов. мца до подне пушкарање патрола, а на фронту Вардарске дивизије око 10 час. непријатељска артилерија с времена на време избацила је неки артилериски метак. По извештају нашег војника, који је 29. октобра заробљен у борби на Кончулском теснацу на побегао, Бугари су наше заробљенике 39 војника Македонаца одвојили од 28 из старих граница и 2 рањеника и ове из старих граница побили ножем, а овај један је рањен утекао“.

е) Од команданџа 1. батаљона 2. Моравског прекобројног пука III позива:

„Од 2. ов. мца 21 час налазим се са 1. батаљоном 2. Моравског прекобројног пука III позива у Ивањици. Упућен сам био са задатком да упорно браним Ивањицу и штитим правце Ивањица—Јавор и Ивањица—Велике ливаде—Студеница. Распоред батаљона је овај: 1 чета посела и брани Градину правац од Ариља; 1 чета посела Буковицу на левој обали Моравице; 1 чета посела за одбрану Лису на десној обали Моравице; 1 чета као резерва налази се у Ивањици. У задатку ми је стајало, да чим стигнем у Ивањицу одмах да се обратим старешини полициске или војне власти и узмем све обвезнике последње одбране старца и њима појачам батаљон. Командант 4. пуковске окружне команде, који се је до 4. ов. мца 6 час. налазио овде, није ми дао те обвезнике, већ их је повео собом у Сјеницу. 3. ов. мца дошло је у Ариље у подне 25 непријатељских војника и око 15 час. вратили се натраг у Пожегу. 4. ов. мца опет су дошли у Ариље само са јачим одељењима и одмах отпочели кретања за Ивањицу, где су око 16 час. дошли у додир са четом на Градини и са малим прекидима борба још траје. Сад је примећено, да се иза пешачких делова код Ариља крећу по изгледу и неки артилериски делови, јачина је непријатеља до сад на томе правцу оцењена до 1 батаљона. На правцу Ивањица—Чачак примећена је једна непријатељска слаба коњичка патрола. На Вучковици има 1 пешад. вод за одбрану тога правца. Од кад сам се одвојио од пука немам везе ни са једним делом наше војске, све извештаје слао сам преко Сјенице. Данас сам нашао телефонску везу са Ђенералом Гојнићем у Прибоју, који ми је обећао појачати ме на случај јачег непријатељског надирања, који би ме принудио на повлачење. Молим за наређење којим правцем да се повлачим и тиме обезбедим“.

ж) Од војног изасланика у Паризу:

Бр. 468 у 14 час.

2. новембра примио је нов министар војни посланика Веснића и мене и рече: „Ђенерал Жофр је са Енглеском у Лондону утврдио, да се пошаље у помоћ Србији 150.000 савезничке војске и све је у том смислу потребно наређено“. Пријему је био присутан и начелник Ђ.штаба Ђенерал Грацијани и давао потребна објашњења о раду на томе. Министар војни је даље рекао: „Прва је дужност савезничке војске протерати бугарску војску на исток од Скопља и осигурати железничку пругу Солун—Врања“. После је прегледао све путеве, који воде са Јадранског мора у Србију и рече да је

наређено, да се за нашу војску за два дана пошаље преко пристаништа Медве муниција, а одатле да се даље транспортује у Србију о чему имају да се постарају француски и српски посланик на Цетињу, којима је одмах телеграфисано потребно наређење. О овоме је посланик известио владу. Иста депеша послата је и министру војном“.

з) *Од делегата пуковника Пешића са Цетиња:*

Бр. 1721 у 24 часа

„Напади непријатеља на Херцеговачком фронту продужују се до данас са великом јачином. Јуче је непријатељ главни напад управио на Грахово са 5000 војника и 20 топова и успео освојити гранични фронт. Борба се продужује. Губитци су са обе стране велики. Јачина је непријатеља на овоме фронту око 20000 војника. На осталим фронтовима артилериска борба. По саслушању заробљеног аустриског војника, ка Вишеграду је пришла 62. дивизија, која је дошла са италијанског фронта. Састоји се из 9. и 20. ландштурмске бригаде. Командант је дивизије фелдмаршаллајтант Кранцер, командант 9. бригаде пуковник Шпадлер, а 20. бригаде пуковник Долимитина. 20. бригада употребљена је ка Ужицу а 9. ка Прибоју. Јачина је чета 200 људи.“

и) *Од војног изасланика у Паризу:*

Бр. 475 у 14 час.

„Одговорите одмах на моје телеграме, да ли да вам се шаље муниција и остало и даље на Солун, или где на које пристаниште.“

Од Председника Министарског Савета Николе Пашића:

Бр. 250

Због тога што савезници нису могли тако брзо доћи у Србију како се желело, појављују се гласови, да њихова помоћ неће уопште ни стићи, или, да ће стићи сувише доцкан. Зато сматрамо за потребно да, поред усмених обавештења Врховној Команди дамо и ова, која ваља саопштити командантима армија, дивизија и одреда, да и они буду обавештени о правом стању ствари у томе погледу. По извештајима који су добивени од наших посланика на страни, наших војних изасланика, нашег консула у Солуну, нашег војног делегата код француских трупа и наших команданата на јужном фронту, стање је ствари овако: До 25. октобра у Солуну је било искрцано 65—70.000 француско—енглеских трупа, од којих је већи део био већ на српском земљишту. Осим тога још једна француска дивизија била је на путу од Марсеља за Солун. Две друге француске и две енглеске дивизије биле су на путу за

Марсељ. Француске трупе на српском земљишту држале су целу линију од српско—грчке границе до станице Градско између Велеса и Криволака. Сад, нешто у Солуну а више у Србији имало би око сто и десет хиљада војника. Оружна спрема тих трупа је озбиљна. Свака чета има три митралеза, сваки батаљон по једну батерију. За ово време решила је француска влада да ту војску појача са три дивизије, које су већ сад на путу. Да би одлучили Енглеску да што брже и јаче уђе у акцију на нашем фронту, ишли су sukcesивно у Лондон и француски председник министарства и министар војни. Тога ради састајао се је и председник француске републике са енглеским краљем, па најпосле и сам генералисим Жофр оставио је фронт и отишао у Лондон. Резултат свих тих напора је био тај, да је заповедник енглеске војске у Француској добио налог: да у Србију пошаље још шест дивизија са француског фронта, које ће му енглеска влада заменити новим трупама. Сва та савезничка војска долази најхитније на српски фронт.

Овде нису почеле још крупније операције, али се боре и већ има знатних жртава. Њено присуство и борба почиње се по више знакова већ осећати на покретима и активности бугарских трупа, које оперишу у нашим новим областима. Тешка француска пољска артилерија, коју нам је Француска одвојила од своје заједно са муницијом на путу је за Солун. На тражење савезника, да крај ње буде и руска војска независно од руске експедиције у источну Бугарску, Русија је почетком октобра послала преко Архангелска један здружен одред у Солун. Но права руска експедиција у Бугарску извршиће се преко Црнога мора, Дунавом и евентуално преко Добруце. За ту експедицију употребиће се 4 или 5 корпуса, који сад довршавају концентрације и који ће се, најдаље до краја овога месеца, искрцати у Бугарску. Као припрему за то искрцавање руска поморска флота бомбардује већ од прве половине овога месеца Бугарска поморска пристаништа. Све се ове ствари раде колико је год то могућно с обзиром на тешкоће даљних прекоморских транспората. Кад пак све те трупе буду стигле бар у главном, ми ћемо према аустро-немачко-бугарским трупама добити знатну бројну надмоћност. Значај који Енглеска и Француска дају сад армији својих трупа упућених у Србију, огледа се у факту, да је у Француској пре краткога времена одступио министар иностраних дела, а последњих је дана реконструисано и цело министарство. Слична је промена извршена, изгледа, и у Русији, где је такође имао одступити досадањи министар иностраних дела, Сазонов. Француска и Енглеска су и код Италије дејствовале да и она пошаље на Балкан своје војске. Очекује се, да се и ти прего-

вори повољно заврше. Између Русије и Румуније воде се преговори, чији се карактер и велики значај огледа у дозволи прелаза руским трупима кроз румунско земљиште на Бугарску. Ова ће убрзо осетити казну за свој тешки грех и тада ће почети за Србију нов правац у овоме тешкоме, али славном ратовању.“

Председник министарског савета,
Ник. П. Пашић с. р.

Од министра иностраних дела:

Бр. 202

„Ово министарство има част ставити до знања Врховној Команди овај телеграм из Лондона од 25. октобра: „Предао сам Греју вашу нову писмену представку за брзо шиљање трупа. Нашу ноту изнеће у данашњој седници, на којој ће присуствовати ђенерал Френч. Овај до сад изгледа није био за шиљање већег броја енглеских трупа на Балканско војиште због тешких теренских прилика, као и због тога, што би то биле недовољно обучене трупе за војевање по брдима. Влада је енглеска међутим обећала француској влади, да ће послати до 80.000 војника. Изгледа да се спремају и неке резерве, ако се ситуација знатно не промени. Французи за сад само траже да енглеске трупе пођу за њима и чувају позадину и комуникације са Солуном, доцније ће наравно и оне бити мало по мало уведене у борбу. Француске и енглеске трупе шаљу се непрестано за Солун. Нова француска дивизија стиже тамо данас сутра. Тешкоћа је што немају довољно лађа за транспорте, и што је место за истоваривање у Солуну мало. Ја мислим да ће Енглези морати убрзо поћи за Французима у Србију, нарочито ако се наше борбе са Французима продуже са изгледима на успех наше одбране. Француски амбасадор каже ми, да ће за десет дана извесно бити на српском војишту 60-80.000 француских војника. Енглези ће дотле моћи послати бар 20 до 30 хиљада војника, тако да ће савезничка помоћ ускоро достићи 80-100.000 војника. Сваки ма и најмањи успех на македонском војишту, окуражиће савезнике за даље шиљање помоћи.“

НАРЕЂЕЊА ВРХОВНЕ КОМАНДЕ:

ОБр. 23746 у 10.15 час.

Команданту I, II и III армије, Одбране Београда и Трупа Нове Области

„Доставља се извештај председника министарског савета Бр. 250 и наређујем: да се команданти са овим упознају и у колико је потребно да и трупе о овоме обавесте. Поред овога команданти ће настати да се официри, подофицири,

каплари и редови, позову на стрпљење само још за кратко време, и на истрајност у давању отпора, јер по свима извештајима наших војних изасланика и наших савезника у најскоријем времену стиже нам озбиљна помоћ, која ће неминовно произвести обрт у досадањој тешкој ситуацији у нашу корист. Сад је главно добити у времену и сачувати дух и моћ војске.“

ОБр. 23695 у 10.20 час. — Команданту I армије

„Начелник штаба наредио је, да се коњицом Дринске дивизије II позива одмах успостави релативна веза на путу: Рашка—Ушће—Манастир Студеница—Ивањица и Рашка—Јошаничка Бања—Брус. О резултату молим да се извести Врховна Команда.“

ОБр. 23697 у 11.15 час. — Команданту I армије

„Са једним пуком пешадије и једном батеријом обезбедите одмах правац од Ивањице преко Великих Ливада за Манастир Студеницу и Ушће. О извршењу извести.“

ОБр. 23699 у 11.40 час.

Команданту Тимочке војске

„Чим стигнете на Мрамор, Врховни Командант наређује, да се ставите под команду команданта II армије, који је са штабом у Прокупљу. Одреди Крајински и Књажевачки пре-стаће дејствовати и ућиће у састав Комбиноване дивизије.“

Команданту II армије

„Чим Тимочка војска стигне на Мрамор ставља се под вашу команду. Задатак је ваше армије за сад, да обезбеђује правце: Прокупље—Куршумље—Преполоц и Лесковац—Лебане—Медвеђа—Приштина. Северно од вас на Грпцу и М. Јастребцу биће III армија. Кад се III армија буде повукла ка Прокупљу, тада се ви имате пребацити са целокупном снагом на правац: Лебане—Медвеђа—Приштина. О пријему наређења извести.“

ОБр. 23768

Команданту Одбране Београда

„Начелник штаба наредио је, да одмах упутите у састав Моравске дивизије II позива њена два батаљона, који су вам привремено стављени на расположење наређењем ОБр. 23218 од 26. октобра. О правцу и месту упућивања ступите у споразум са командантом III армије.“

Команданту III армије

„Начелник штаба наредио је, да одмах упутите у састав Комбиноване дивизије 5. пешад. прекобројни пук и пољску батерију, који су вам стављени на расположење наређењем ОБр. 22646. Команданту Одбране Београда наређено је, да одмах упутите у састав Моравске дивизије II позива њена два

батаљона, који су му привремено стављени на расположење из Армије. Молим ступите у споразум са командантом Одбране Београда и Тимочке војске о правцу и месту упућивања поменутих јединица.“

6. НОВЕМБАР

1. — ОПЕРАЦИЈЕ НЕПРИЈАТЕЉСКЕ ВОЈСКЕ

Преговори између начелника штаба аустроугарске Врховне Команде генерала барона Конрада и начелника штаба немачке Врховне Команде генерала фон Фалкенхајна у немачкој Врховној Команди у Плесу.

При даљем наступању армиске групе, преко Мораве, под командом фелдмаршала фон Макензена, обзиром на ситуацију која је била достигнута 5. новембра, наступила је потреба, да се један део снаге повуче са тог фронта. Армије су до сад наступале концентрично; круг на коме су оне биле распоређене, већ је био толико смањен да у току даљег наступања није више било могућности да се развију све снаге, у толико пре, што је правац даљих операција водио преко непролазног планинског земљишта. Сем тога, због немогућности снабдевања тако јаким снага на простору, где није било никаквих средстава за живот, било је потребно да се бар привремено заустави део снага, тим пре, што у овом тренутку није било потребе за јаке снаге. Генерал барон Конрад и генерал фон Фалкенхајн поводом овога изменили су 6. новембра у Плесу своја мишљења и споразумно усмено решили: „Да ће заједно са Бугарском ојшочешу офанзиву на Балкану и после слома Србије продужити такође против Антантиних трупа, које су се искрцале у Солуну.“ Тада се још претпостављало, да ће у најкраћем времену успети, да српску војску потпуно ставе изван сваке акције и да се противнички десант у Солуну неће толико јако развити, да би могао да има карактер једне балканске акције већег стила. На основу ове две претпоставке решено је да се, према успешном току операција против Срба и у очекивању да ће српска војска ускоро бити уништена, немачке трупе, које више не буду потребне, повуку са тога фронта.

Генерал Конрад још у самом почетку заступао је гледиште, да се стање на Балкану мора темељно уредити. „Црну Гору и Албанију заузети, Антантине трупе из Солуна протерати, а сем тога пречистити и са држањем Румуна.“ Генерал Фалкенхајн био је још и 6. новембра истог мишљења. По питању, које је генерал Конрад био истакао 4. новембра: „Какво би држање требало тражити од Грчке на случај да се Антантине трупе повуку на грчко земљиште“,—дошло се

до потпуног споразума 6. новембра. Са војничког гледишта желело се да Грчка, према интернационалној обавези, Антантине трупе разоружа и интернира, како би се онемогућила њихова поновна употреба на Балкану или на коме другом војишту. Обзиром на тешки положај грчког краља, због Антантиних репресалија и Веницелосовог држања, донето је решење да тај захтев не буде поднесен у сувише строгој форми. На случај да се грчки краљ, обзиром на расположење народа или из којих других политичких разлога, не би могао да реши да прихвати овакву једну радикалну меру, то би се требало потрудити да се постигне бар то, да Грчка оне Антантине трупе које би биле потиснуте на грчку територију одмах укрца и удаљи из земље. Истовремено тражено је од Грчке да се обвезе, да од тога часа неће више дозволити да се нове Антантине снаге искрцавају на грчко земљиште. Српске трупе пак, које би се са Антантиним контингентом повлачиле, ако се не би могле укрцати на Антантине бродове, имале би се разоружати и интернирати. У времену кад је ово закључено, претпостављало се, да се у српској Македонији јужно од линије, коју су држали Бугари, налази: око 41.000 Француза са 96 топова; 5.000 Енглеза и 10.000 Срба, а поред ових снага на простору око Солуна: око 14.000 Француза са 180 топова и 17.700 Енглеза са 96 топова.

а) ОПЕРАЦИЈЕ III АУСТРО-НЕМАЧКЕ АРМИЈЕ

Командант III армије издао је после поноћи 5.-6. новембра, за 6. новембар ово наређење: „22. резервни корпус продужује напад у духу свога задатка. 20. и 21. бригада потискују противника даље назад, како би 26. и 44. дивизији олакшале прелаз преко Мораве. Одред Дрофа треба до даљег наређења зауставити. Бригаду Шварца, ако буде потребно, привући. Одред Сорсића продужује наступање умереним темпом.“ Командант III армије сматрао је претходно као најважније, да се брзо заузме Краљево. Због тога, и противно заповести команде армиске групе, није зауставио делове 19. корпуса, који су дејствовали на српски бок, и 43. резервну дивизију у њеном наступању ка Краљеву. Команда армиске групе одобрила је ово прилагођавање команданта III армије стварном стању. У 11.30 часова примила је III армиска команда заповест у овоме: „Мењајући заповест Бр. 1325 од 5. новембра, наређујем да 22. резервни корпус првенствено заузме Краљево и јужну обалу Мораве, да протера противника који буде још давао отпор и да га гони са обе стране друма Краљево—Рашка. 8. корпус остаје при својем наступању ка Моравској долини. Својим десним крилом предузима гоњење преко Трстеника.“ Према овој заповести отпало је укрштавање 22. ре-

зервног и 8. корпуса. III армиска команда известила је о овоме одмах команданте корпуса (ОБр. 6540) и додала ово: „22. резервни корпус наступа ка Краљеву; 8. корпус продужује наступање на простору, који му је до сад био означен.“ Стање на фронту, међутим, развијало се овако:

1. — *Дејство 8. корпуса.* Командант 8. корпуса, у духу наређења, која су тада била још у снази, наредио је за 6. новембар ово: „59. дивизији, да се прикупи на простору: Чукојевац—Стубал—Лешево—млин 218; 57. дивизији, да се групише главнином на простору: Самар—Смрдан—Папрадна; са једним гонећим одредом да наступа до виса Криваја, а извиђачке делове да упути до Мораве. Извиђачка одељења треба да јаве, кад 43. дивизија прими осигурање пред корпусом. У исто време саопштено је, да ће 7. новембра дивизија са виса Самара, вероватно бити упућена у југозападном правцу. Ландштурмске бригаде Хауштајна и Мразека остају где су.“ Командант 57. дивизије наредио је, да трупе у току 6. новембра пре подне остану на линији, коју су достигле 5. новембра у вече. По подне намеравао је, да групише дивизију даље према северу у циљу марша преко Самара у југозападном правцу. У 12 часова, кад је добио наређење од 8. корпусне команде да продужи наступање на своме досадашњем простору, командант дивизије наредио је да бригаде наступају главнином до линије: Планиница—Камиџор—Криваја—412, а предње трупе да избију до Мораве. Мост код Трстеника требало је заузети још у току 6. новембра. Покрет трупа 57. дивизије отпочео је у 13 часова. За време марша наишле су само предње трупе 6. брдске бригаде на слабијег противника северно од Грабовца. До 18 часова стигла је 2. брдска бригада једним slabим одредом у село Медвеђе, једним батаљоном на коту 303, главнином на линију: Криваја—412.

Од 6. брдске бригаде остављени су на Камиџору само 2 батаљона; главнина бригаде (3 батаљона са 1 брдском батеријом) наступала је даље од линије, коју је командант дивизије био одредио, пошто је командант бригаде рачунао да ће доћи до јаче борбе у циљу заузимања Трстеничког моста. Међутим Срби су у 17.30 часова, кад се прва патрола приближавала, дигли тај мост у ваздух. Главнина 6. брдске бригаде зановила је на линији: јужна падина Грабовачког брда—Прњавор 450. За 7. новембар наредио је командант 57. дивизије наступање од Мораве, рекогносцирање за прелаз и извиђање падине на јужној обали Мораве. Веза са 3. резервним корпусом одржавана је оптичким сигнаlima. Код Мале Дренове осмотрене су 6. новембра по подне патроле, а главнине тога корпуса биле су још даље северно. 59. дивизија прикупља се у току 6. новембра на простору: Чукојевац—Стубла—Лешево. У јутру је послала један ескадрон и један батаљон

пешадије ка мосту западно од Камиџоре како би, у духу заповести које су тада још биле у снази, могла да отпочне извиђање преко Краљева, и то одмах чим 26. пешадиска дивизија буде прешла преко реке. У циљу потпомагања суседне дивизије, била је дивизиска артилерија упућена на простор око Камиџоре. Она је отуда целог дана потпомагала борбу 43. резервне дивизије. Сем ове артилерије, учествовале су у борби немачких трупа, поред артилерије 9. брдске бригаде, још и далекометне 10 см батерије које је 8. корпусна команда у 9 часова упутила 59. дивизији и које су биле постављене на западној падини Чукојевачког виса дествујући на простору Ковачи и Ратина.

2. — *Дејство 22. резервног корпуса.* У току 6. новембра 85. бригада 43. дивизије заузела је Краљево и запленила 130 топова, велике количине муниције и много другог ратног материјала. У овом плену међутим није било српског модерног артилериског материјала. Међу 130 топова било је: 69 аустроугарског порекла (6 брдских топова, 15 брдских хаубица, 37 модерних пољских топова, 11 оруђа старог модела); 45 топова турског порекла; 16 старих топова израђених у немачким фабрикама. Главнина корпуса покушавала је да пређе преко Мораве јужно од Милочаја, но српска артилерија осујетила је те покушаје све до по подне. После пријема заповести, која је опозивала укрштање 8. и 22. корпуса, део 43. дивизије који се налазио на простору Чукојевац—Стубла, и који је требао да служи као претходница при наступању низводно Моравском долином, упућен је ближе ка Краљеву. Ма да је железнички мост источно од Краљева и друмски мост на јужној ивици вароши био порушен, ипак је 85. бригади пошло за руком да се 6. новембра по подне пребаци на десну обалу Ибра. Лево крило бригаде било је код Кованлука; од те тачке до ушћа Ибра била су постављена обезбеђујућа одељења. Делови 85. бригаде нападали су из Краљева у западном правцу на линију: Јарчујак—Ружиско брдо. 26. пешадиска дивизија успела је доцкан по подне да заузме мост јужно од Милочаја и продужила је наступање ка Ружиском брду. 44. резервна дивизија вршила је у вече прелаз код села Сирче.

3. — *Дејство 19. корпуса.* Према диспозицији издатој 6. новембра у 1.45 часова имала је група ђенералмајора Понграца да потисне противника ка Краљеву, како би олакшала 22. резервном корпусу прелаз преко Мораве. Десно крило под командом пуковника Фишера (команданта 21. бригаде) имало је да заузме Глоговачки врх. Ђенерал Дрофа, чија је главнина требала да остане на досадашњем положају, имао је својим левим крилом (2 батаљона, $\frac{1}{2}$ батерије), које је на

Хумки било у тесном додиру са противником, да продужи напад преко Јелице планине. Поред тога, било му је наређено да одсек: Хумка—Глоговачки врх, обухватно напада са југозападне стране. Корпусна резерва, 2 батаљона на Јелици, добила је наређење да се у 6 часова спреми за марш. Хумку је дакле требало заузети двоструким обухватом. Ђенерал Дрофа упутио је један батаљон са полубатеријом преко 561—858 ка Хумки, а један батаљон од Љуте Крушке ка Глоговачком врху.

Између 1—2 часа Срби су вршили напад на десно крило 53. пешадиске дивизије. И на Хумки 962 били су активни. Кад је 53. дивизија 6. новембра у јутру отпочела наступање, наишла је само на патроле. Велики број лешева на бојишту од 5. новембра, указивао је на огорченост последњих борби. Нарочито страшно изгледало је на Хумки, где је према исказима заробљеника водио борбу цео 4. пук III позива. Тај пук био је 6. новембра у јутру још на положају и повукао се гребеном Јелице ка југоистоку тек тада, кад су батаљони 10. брдске бригаде из југозападнoг правца већ били дошли савим близу. Према исказу заробљеника, пук се повукао на простор Горњи Дубац (Мустачевац 948—Врљан 990). Извиђачка одељења 53. дивизије стигла су у 9.30 часова до линије: Слатина—Дуранско брдо—Вис 835, а до подне до Самаилске реке, где су са десне обале реке добиле митраљеску ватру. 20. брдска бригада одмарала се на простору око Заблаће. Пошто су 4 батаљона 10. брдске бригаде у 14 часова била избила пре 21. бригаде на Глоговачки врх, кренута је та бригада ка простору Премећа—Качулице. У исто време, било је познато да су трупе 22. резервног корпуса заузеле Краљево, те због тога трупе 19. корпуса нису даље наступале ка истоку. Батаљон 20. брдске бригаде, који је био истурен до Самаиле, добио је у 17 часова артилериску ватру са правца од Мрсаћа, где су се како изгледа налазила 2 српска пука. На путу Краљево—Ивањица, а на одсеку превој Јајинац—Вијенац 896, примећене су до подне само мање српске групе; око подне кретала се већа комора (за једну бригаду) од Каоне ка истоку. На Вијенцу 896 опажена су само слабија одељења. На Јастребцу и на висовима источно и западно од Каоне копали су Срби утврђења. Изгледало је, да главни правца одступања Срба иде ка Боровој страни 1299.

4. *Дејство одреда ђенерала Сорсића.* Трупе овог одреда достигле су у току 6. новембра одређене циљеве без борби. Једино један батаљон бригаде ђенерала Шиса потиснуо је слабије српске делове са Градине 657. Један други батаљон посео је источно од друма Ариље—Ивањица линију: кота 664—Рт 870—Остреш и обезбеђивао је бок на Куку 782 и Крсту

721; главнина бригаде Шиса заноћила је код Дивљака — западни део Трепњевце. Источно крило имало је да код Тријебежа 690, одржава везу са 19. корпусом. Бригада Штрајта остала је са главнином на Медљену; предњи делови заузели су Велики Остреш, Пушине, Анатему, Облу главу; једно извиђачко одељење стигло је без борбе на Теклино брдо; истурене патроле стигле су на Рудец врх 1158—Биљега 1091—Записник не наишавши на противника. Две чете, које су биле упућене ка Ивањици задржане су код Жуте стене од делова 2. пука III позива, који су се били повукли са Градине. Пуковник Франц, у духу добивене диспозиције, прикупио је своју бригаду у Ариљу. Ова бригада још у Пожези била је појачана са 2 ескадрона 5. драгонског пука. Ђенерал Сорсић намеравао је да 7. новембра остане у истом распореду, изузев предњих делова који су у циљу заштите даљег наступања требали да заузму висове северно и западно од Ивањице. Ова одлука, која је због доцније добивених заповести измењена, била је основана на размишљању, да би продужење наступања ка Ивањици дуж Моравице довело одред на простор, који је био намењен 19. корпусу. Сем тога изгледа да је при овој одлуци имао утицаја и извештај пуковника Хаузера, према коме се противник био појавио од прилике 10 км југозападно од Ужица, на фронту: Церово 910—Чајетина—Златибор, и то снагом од 3 батаљона са 4 брдска топа.

5. *Дејство 62. дивизије.* У току 6. новембра није било знатне промене. Један батаљон бригаде пуковника Зубера пребачен је преко Дрине и упућен у Добруњ као резерва. Због техничких тешкоћа било је могуће овог дана пребацити само једну десантну батерију, која је упућена на Суху Гору. Због оскудице у брдској артилерији, решава се командант дивизије да дефинитивно одложи напад, који је према првобитном плану требао да отпочне 7. новембра. Пошто му је после више пута поновљених молби било обећано да ће добити 2 брдске батерије, и пошто је та артилерија требала да стигне око 10. новембра, командант дивизије известио је да ће овога дана отпочети напад. —

За продужење операција, III армиска команда издала је 6. новембра у 15 часова (још пре но што је сазнала да је Краљево заузето) ову заповест: „62. пешадиска дивизија, са одредом пуковника Хаузера у Ужицу и 205. бригадом, предузима заштиту деснога бока армије и има задатак да противничке снаге, које се налазе пред њом или које се доцније буду појавиле, потисне ка Новој Вароши. Одред Сорсића и 19. корпус са бригадом Шварца имају се ујединити у правцу ка Ивањици и затим наступати ка Сјеници. Сорсић се ставља под команду команданта 19. корпуса и базира и даље на Ваљево.

22. резервни корпус првенствено има да заузме Краљево, да протера противника, који се тамо још буде задржавао и да га гони са обе стране друма Краљево—Рашка. Корпус ће затим наступати ка Новом Пазару, 8. корпус продужује наступање ка Моравској долини; са десним крилом отпочиње гоњење ка истоку. Делове етапне бригаде пуковника Франца, који се налазе код Сорсића треба упутити ка Пожези, а оне делове који се налазе код 19. корпуса (2 батаљона, $\frac{1}{2}$ батерије) оставити у Чачку. Команду над: одредом Хаузера; 205. бригадом и деловима бригаде Франца у Пожези, прима ђенералмајор Рајнел, који се ставља под команду команданта 62. пешадиске дивизије. У току 7. новембра: Сорсић продужује наступање ка Ивањици; 19. корпус групише своје снаге у циљу наступања ка истој варошици; извиђачки и гонећи одреди остају у додиру са противником. 62. дивизија налази се југоисточно од Вишеграда; 205. ландштурмска бригада 5. новембра код Горње Добриње, 7. новембра код Пожеге; Франц 6. новембра код Ариља. Док се не успостави веза између 62. дивизије и ђенерала Рајнела, поменути ђенерал остаје непосредно под командом III армије. Ова је заповест одговарала директиви команде армиске групе од 5. новембра у вече, модифицираној 6. новембра пре подне у толико да се избегне укрштавање 8. и 22. корпуса.

6. новембра у 6.30 часова стигла је у штаб III армије нова заповест команде армиске групе Бр. 1364 у овоме: „Чела свију корпуса XI армије избијају данас у Моравску долину. Противник се повлачи преко линије: Крушевац—Каоник у јужном и југозападном правцу у планински предео. Даљим продирањем 8. корпуса у долину Западне Мораве не би се више могао постићи циљ, да се знатним противничким снагама пресече одступница. Према томе у поменутом правцу на обема обалама Мораве треба упутити само делове корпуса, док суседни 3. армиски корпус не успе да избије из планинског земљишта код Велике Дренове. Позадње делове 8. корпуса треба одмах упутити путем, који је у операциској карти означен и који води преко Руђинци и Пакленика; ово је потребно у циљу заузимања и затварања раскрсница путова код Бруса и Блажева. Овај ће задатак у првом реду припасти 59. дивизији, за којом упутити делове, који још воде борбу у Моравској долини, чим они буду слободни. Заштиту деснога бока 8. корпуса треба ставити у дужност 22. резервном корпусу, који има да оперише ка Новом Пазару.“ У духу ове заповести командант III армије издао је корпусима у 20 часова потребна наређења.

Састав III армије 6. новембра

62. пешадиска дивизија: а) 9. ландштурмска етапна бригада (5 батаљона, 2 батерије); б) Мобилна тврђавска бригада (6 батаљона, 2 батерије); в) Бригада пуковника Зубера (5 батаљона, 1 батерија); г) Група ђенерала Рајнела: 205. ландштурмска бригада (6 батаљона, $\frac{1}{4}$ ескадрона и 4 батерије); пуковник Хаузер (3 батаљона, $\frac{1}{4}$ ескадрона и 1 батерија); пуковник Франц.

19. корпус: а) 53. дивизија (15 батаљона, $1\frac{1}{2}$ ескадрона и 5 батерија); 17. брдска бригада (5 батаљона, $\frac{1}{4}$ ескадрона и 2 батерије); 20. брдска бригада (5 батаљона, $\frac{1}{4}$ ескадрона и 2 батерије); 21. брдска бригада (5 батаљона, $\frac{1}{4}$ ескадрона и 2 батерије). б) 10. брдска бригада (5 батаљона, $\frac{1}{4}$ ескадрона и 3 батерије). в) Бригада ђенерала Шварца (6 батаљона, $\frac{1}{4}$ ескадрона и 2 батерије). г) Одред ђенерала Сорсића: бригада ђенерала Штрајта; бригада ђенерала Шиса (5 батаљона).

22. резервни корпус: а) 43. резервна дивизија; б) 44. резервна дивизија; в) 26. пешадиска дивизија;

8. корпус: а) 57. дивизија (10 батаљона, $1\frac{1}{2}$ ескадрона и 8 батерија); 2. и 6. брдска бригада. б) Ландштурмска бригада Хауштајна. в) 59. дивизија (10 батаљона, $\frac{1}{2}$ ескадрона и 8 батерија); 9. брдска бригада и 18. брдска бригада.

Бригада ђенерала Мразека (4 батаљона и 3 батерије).

Тврђава Петроварадин ($1\frac{1}{2}$ батаљона и 76 топова старог система).

Београдски мостобран (4 батаљона и 76 топова старог система).

Нејосредно под армијом: Тешка артилерија и техничке трупе. —

Командант 62. дивизије остао је и после добивеног новог наређења при својој одлуци, да отпочне напад тек после доласка брдске артилерије, која му је била обећана. Командант 19. корпуса, чије су трупе биле појачане са 2 бригаде одреда ђенерала Сорсића, издао је 6. новембра у вече за 7. новембар ова наређења: „а) Венерал Сорсић да наступа са по једном бригадом ка Киселој води и Буковици; једним батаљоном ка Ивањици; предње трупе да упути до линије Чезаљ 1480—Околишта—раскрсница путова источно од села Калуше. б) Одред ђенерала Дрофе, у чији састав улазе 2 батаљона досадање корпусне резерве на Јелици, наступа главнином долином Котрашке реке до моста 500; предњим трупима на Вијепац 896—Црни врх 948 и Штрмас. Одред мајора Хабехера (4 батаљона 10. бригаде) са Глоговачког врха маршује преко Јастребара у састав главнине. в) 53. пешадиска дивизија упућује: 21. бригаду преко Лисца и Јастребара ка друму северно

од Каоне; 20. бригаду на простор око Ранковог гроба с тим да се десна побочница бригаде креће преко села Горичани и Смутиног. г) Тешка артилерија и комора маршују преко Мрсаћа и Врдиле, тек кад тај простор буде обезбедио 22. резервни корпус. д) Ландштурмска бригада Шварца маршује преко Јанковице и Бјелог брда ка механи Рогача.“

б) ОПЕРАЦИЈЕ XI НЕМАЧКЕ АРМИЈЕ

На фронту западно од Велике Мораве, чела корпуса избијају у Моравску долину. Противник се повлачи преко Мораве. Главнина 3. армиског корпуса достигла је линију: Милутовац—Залоговац (10 км северно од Мораве). Од 4. резервног корпуса: 105. дивизија избила је до Мораве северно од Крушевца; 11. баварска дивизија налази се у другој линији код села Трешњевице. Алписки корпус код Крагујевца. На фронту источно од Велике Мораве, 10. резервни корпус (107., 103. и 101. дивизија) подилазио је српским положајима на десној обали Јовановачке реке. Српске заштитнице повлачиле су се под борбом. Дивизије 10. резервног корпуса стигле су 6. новембра у вече на линију: Сталаћ—Шетка (северно од Ражња)—Витошевац. Аустро-немачка дивизија фон Белова, под командом 1 бугарске армије, стигла је са главнином на простор: Злот—Брестовац и има задатак да продужи марш ка Параћину, где кад стигне да уђе у састав XI немачке армије.

в) ОПЕРАЦИЈЕ I БУГАРСКЕ АРМИЈЕ

По заузећу Ниша, командант I армије, добио је од Врховне Команде ову директиву: 6. дивизија, да продужи наступање ка долини реке Мораве. 8. дивизија, пошто остави потребну посаду у Нишу, да наступа од Ниша у северозападном правцу између путова: Ђунис—Прокупље закључно и долине реке Мораве. 9. дивизија, да се упути преко Прокупља за Куршумлију у циљу да што пре пресече све путове, којима би српске трупе покушале да одступе у том правцу. 1. дивизија, да се групише код Лесковца и Власотинца и да буде спремна за одлазак на Маћедонско војиште. Ово наређење командант I армије има да изврши, у колико се оно не коси са директивама маршала Макензена. У циљу извршења ове директиве I армија имала је да се учврсти на обема обалама реке Мораве и припреми за даље наступање. Командант I армије наредио је ово:

Аустро-немачка дивизија фон Белова, да продужи наступање од села Злота за Параћин. 6. дивизија, да брзо изађе у долину реке Мораве и обезбеди прелазе на реци од Параћина до Алексинца. Претходнице на вису Дренова глава и

селу Ђунису. 8. дивизија, да обезбеди прелазе на реци Морави од Алексинца до ушћа реке Нишаве. Претходнице код станице Алексинац, Лучица и гребен Јастребца. 9. дивизија, да обезбеди прелазе на реци Морави од ушћа Нишаве до села Топонице. Претходнице код села Александровца и Кочана. 1. дивизија, да се сасреди око Власотинаца и Лесковца и спреми за покрет. Извршавајући предње наређење дивизије су у току 6. новембра доспеле: Дивизија фон Белова: претходница с. Боговична—с. Подгорац а главнина Злот и Брестовац. Дивизија ће продужити марш за Параћин, где кад стигне улази у састав XI немачке армије и расформираће се. 6. дивизија: 1. бригада наступа Параћину; 3. пешад. пук стигао је у Параћин и упућен за Крушевац од стране фелдмаршала Макензена; 2. бригада наступа ка Соко Бањи; 3. бригада: 52. пук је западно од Соко Бање код 2. бригаде 8. дивизије, а 51. пук наступа од Копај Кошаре ка Алексинцу. 8. дивизија: 2. бригада доспела је на линију: к. 600—вис западно од с. Клисуре—манастир Св. Стеван (североисточно од села Липовца); 3. бригада: један пук остао је у Нишу, а други је упућен у Моравску долину на север и стигао код села Доњи Комрен. 9. дивизија: 1. бригада са главнином у селу Брзи Брод, а претходницом на Вису Плоча; 2. бригада у Нишу и јужно од њега, а 3. бригада са главнином у Новом Селу, а претходницом у правцу Клисуре и Чечине. 1. дивизија: 2. бригада на путу за село Бабушницу; 1. и 2. бригада дебушује у Лесковачко поље а делом заузимају вароши Власотинце и Лесковац,

г) ОПЕРАЦИЈЕ II БУГАРСКЕ АРМИЈЕ

Командант II армије добио је директиву Врховне Команде за операције на северном фронту: Да 1. бригада 3. дивизије, 2. бригада 5. дивизије и коњичка бригада енергично наступају ка Приштини и да српске трупе које одступају из старих граница Србије предухитре код Приштине. У духу ове директиве наређено је: Да 1. бригада 3. дивизије заузме Феризовић (Урошевац). Да 2. бригада 5. дивизије, која води борбу на линији: Рајановци—Бешевци—Босбат заузме Гиљане. У овом времену трупе генерала Рибарова дебушовале су из Грделичке и Ветерничке клисуре у Лесковачко поље; наређено је да се зауставе где су. 1. коњичка бригада сачекивала је у Бујановцу своју артилерију.

На јужном фронту II армије, трупе су вршиле организацију положаја за одбрану у току овог дана (6. новембра). Код 7. и 11. дивизије и коњичке дивизије нема никакве промене. 1. бригада 5. дивизије стиже у Кочане. 2. бригада 11. дивизије добила је наређење да правцем: Велес—Клепа планина иде под команду команданта 2. бригаде 7. дивизије.

II. — ОПЕРАЦИЈЕ СРПСКЕ ВОЈСКЕ

а) ОПЕРАЦИЈЕ I АРМИЈЕ

У јутру 6. новембра, трупе I армије биле су у овом распореду:

1. — *Дринска дивизија II позива* на десној обали Ибра на одсеку: Батал ливаде—Ковачи, са резервом код Жиче; 4. пук II позива са једном батеријом ове дивизије и једним делом армиског телеграфског одељења упућен је преко Ушћа на правац: Студеница—Велике Ливаде.

2. — *Дунавска дивизија II позива* на одсеку: Лукавац—Краљево, са резервом код Беглука.

3. — *Трупе Ужичког одреда* предузеле су покрет са линије Црна стена—Наочани ноћу 5./6. новембра и прикупљале су се од 8 часова па преко целог дана 6. новембра на новој линији: Јастребар—Ранков гроб—Чукар; 6. пук III позива, који је стигао из састава Соколске бригаде, упућен је на положај Ранков гроб.

Због појаве неких непријатељских делова у долини Бјелице упутио је командант армије 2 батаљона 5. пука III позива ка Каони. У току 6. новембра вођена је поглавито артиљеријска борба и са једне и са друге стране. Пред фронтот Дунавске и Дринске дивизије II позива непријатељ је овог дана у јутру, снагом око 2 батаљона продужио пастушање ко Краљево и задржао се на левој обали Ибра. До вечери била је код Краљева прикупљено око 5 непријатељских батаљона и 2 ескадрона. Трупе Дринске и Дунавске дивизије II позива остале су на својим досадањим положајима на линији: Батал ливаде—Шумари—Ковачи—Драгчићи—Лукавац; 4. пук II позива са 1 батеријом и 1 ескадроном стигао је у Маглич. Којнички дивизион Дринске дивизије II позива остао је и даље у долини Мораве између Краљева и Трстеника. Трупе Ужичког одреда биле су на крају дана 6. новембра у овом распореду: 4. пук III позива (са 2 пољска и 3 брдска топа) на положају Ранков гроб, у вези десно са 7. пуком I позива; 2. прекобројни пук III позива (2 батаљона) посео је коту 838 Јастребар до Ранковог гроба; Доњо Васојевићска бригада појачана једним батаљоном 4. пука III позива посела је линију Јастребар 838 до Черта; општа резерва: 4. пук III позива (3 батаљона) западно од Матовића; коњички ескадрон на Чукару, извиђа ка Качулици и Слатини. Непријатељски предњи делови стигли су око 13 часова пред Усарицу.

Соколска бригада: 5. пук са батеријом заузео је положај код Каоне (Черт кота 551 и Елдовиште 747). Веза је са Ужичким одредом непосредна. На правцу Ариље—Ивањица, у току 6. новембра непријатељ је са 1 батаљоном и артиле-

ријом нападао чету 1. батаљона 2. прекобројног пука III позива на положају Градине. Чета се повукла ка Ивањици. По заузећу Градине, непријатељ је наступао долином Моравице до села Прилике, где се зауставио. Потом је упутио једну колону југозападно у правцу с. Катића—Јавор, а једну преко Радожева ка Лиси. Чете на положају Буковица и Лис, као и истакнути вод на путу Чачак—Ивањица задржале су своје положаје. Овај батаљон није имао везе са Ужичким одредом. Сматрајући, да се на положају код Ивањице неће моћи одржати обраћа, се командант батаљона рапортом команданту Санџачке војске ђенералу Гојнићу тражећи обавештења којим правцем да одступи: да ли правцем ка Јавору или Вел. Ливади. Командант Санџачке војске одговорио му је 6. новембра у 22 часа да одступи ка Јавору, јер су тамо упућена појачања, а сем тога потребно је да се тај правац заштити и брани до доласка појачања на Јавор.

б) ОПЕРАЦИЈЕ ТРУПА ОДБРАНЕ БЕОГРАДА

Трупе Одбране Београда поселе су одређене им положаје на десној обали Западне Мораве у току 6. новембра. Непријатељ је за време повлачења гонио и овог дана у вече са положаја више села Шанца бацио 20—30 метака на Крушевац. Десно крило трупа Одбране Београда дошло је у додир са левим крилом III армије; додир левог крила са десним крилом I армије није још био постигнут. Од Врховне Команде добивено је наређење ОБр. 23768, да се 2 батаљона Моравске дивизије II позива који су 26. октобра привремено стављени на расположење команданту Одбране Београда упуте у састав своје дивизије. Сем тога добивено је наређење ОБр. 27787, да се Комбиновани одред, чим се трупе Одбране Београда пребаце на десну обалу Западне Мораве, упуту одмах правцем: Јанкова клисура—Куршумлија—Преполоц у Приштину, где да се стави на расположење команданту трупа Нове Области.

Напомена: Комбиновани одред није се могао одмах упути, јер је пути кроз Јанкову клисуру био закрчен комором Шумадијске дивизије I позива, Тимочке дивизије II позива и Комбинованог одреда, као и комором која је евакуисала магацине у Крушевцу. Према томе одред се кренуо тек 8. новембра, али је због нагомиланости возова у Јанковој клисури и поред свију напора после марша од два дана и једне ноћи, могао тек у вече 9. новембра да стигне у Блаце, одакле је 10. новембра продужио покрет према наређењу Врховне Команде.

в) ОПЕРАЦИЈЕ III АРМИЈЕ

У току ноћи 5./6. новембра и дана 6. новембра извршиле су трупе ове армије наређене покрете. Непријатељ је у току 6. новембра подилазио положајима наших заштитница на левој

обали Јовановачке реке. Прво су се појавиле 3 колоне јачине од 1 пука свака, пред вече појавила се 1 велика колона правцем: Сикирица—Ћићевац. Јачи притисак непријатељ је вршио према левом крилу, а према центру и десном крилу није био активан. Наше заштитнице повукле су се под борбом на прихватне положаје; наређено им је, да се у току ноћи 6./7. новембра повуку на главни положај на левој обали Јужне Мораве. Од Врховне Команде добивено је наређење Обр. 23784, да се Моравска дивизија II позива упути одмах преко Гребца у Прокупље и тамо стави на расположење команданту II армије, који је са штабом у Прокупљу.

г) ОПЕРАЦИЈЕ II АРМИЈЕ

На основи наређења Врховне Команде Обр. 23699 од 5. новембра, командант II армије издао је 6. новембра наређење Обр. 9802 у овоме: „По наређењу Врховне Команде Обр. 23699 Тимочка војска, чим стигне на Мраморски одсек ставља се под моју команду. На основи овог наређујем:

1. — *Тимочка војска*, чим стигне на овај одсек посещће и браниће: Суповачки положај, па Мраморском гредом преко Батушничког виса до Пусте реке—мост код Пуковца, па до правца, који излази од моста ка утоку Големе реке (што пролази кроз село Русну на десној обали Мораве), бранећи правац: Прокупље—Куршумлија—Преполоац, а наслањајући своје лево крило на реку Турију, како јој је раније одредила Врховна Команда. Одбрана одсудна, прво, прелаза преко Мораве, а потом положаја. Снабдевање из Прокупља, ради чега раније ангажовати потребну муницију од команданта опсадног парка. Команданту се ставља на расположење маринска енглеска батерија од 6 цеви, распоређена на Мраморском одсеку.

2. — *Шумадиска дивизија II позива*, чим које трупе буду замењене трупима Тимочке војске, помаћиће се у десно и посещће и бранити одсек од десног крила Тимочке војске, па до левог крила Тимочке дивизије I позива према њеном јужном фронту, смењујући трупе Тимочке дивизије I позива, које се имају концентрисати за напад на противника према југу. Браниће одсудно правац: Брестовац—Бојник—Прокупље и Лесковац—Лебане—Приштина и служиће за обезбеђење левог бока и позадине Тимочке дивизије I позива при њеном нападу; браниће одсудно најпре прелаза на Морави, а затим положаје, и ослањајући се на дејство тешке артилерије, за шта ступити у споразум са командантом тешке артилерије. Снабдевање храном за први мах из Лесковца и Прокупља. Возове ешелонирати на правцу: Брестовац—Бојник—Злата, који ће бити комуникациски правац са Прокупљем.

3. — *Тимочка дивизија I позива*, ојачана Својским одредом и свима трупима Јужно Моравским, чим је смене трупе Шумадиске дивизије II позива, концентрисаће се на фронту: Лесковац—Оруглица, за напад противника на југу. Возове ешелонирати на правцу: Лесковац—Лебане—Медвеђа. Снабдевање храном и муницијом из Лесковца и Лебана. Нападни задатак. За први мах да протера противника и овлада линијом: Копиљак—Лисац—Кукавица до Јужне Мораве, осигуравајући леви бок дуж Мораве, почев од десног крила Шумадиске дивизије II позива, а тежећи да се веже десно са трупима Нове Области на Вељој глави. За време концентрације трупа са садањег одсека треба се постарати, да се измешане трупе Јужно Моравске сједине са својим јединицама, у колико је то могуће.

4. — За одбрану прелаза преко Мораве имати увек резерве, да се непријатељска одељења, која пређу, пребаце увек натраг.

5. — Све команде да одржавају тесну међусобну везу и да се узајамно потпомажу.

6. — О појединостима смењивања и помицања у десно, команданти нека уреде сами између себе, те да се ово у реду и неспречено изврши, јер је прешна потреба, да се што пре предузме напад на противника на југу.

7. — Чим команде буду поселе своје одсеке, команданти ће известити, а командант Тимочке дивизије I позива саопштиће ми план напада и почетак напада, имајући у виду горе изложеноу потребу, да се ово што скорије отпочне, као и потребно време, да се издејствује садејство трупа Нове Области.

8. — Трупе Шумадиске дивизије II позива, које се налазе у Тимочној војсци, вратиће се у састав своје дивизије према споразуму оба команданта,

9. — Командант Шумадиске дивизије II позива предаће команданту Тимочке војске, чим стигне, ово наређење, одређено за њега.

О пријему наређења одговорити.“

У 13 часова 6. новембра дошао је командант Тимочке војске генерал Гојковић у армиски штаб. Командант II армије упознао га је том приликом са ситуацијом и задатком, препоручујући му нарочито да настане да се смена трупа Шумадиске дивизије II позива што пре изврши како би Шумадиска дивизија II позива могла ићи да смени Тимочку дивизију I позива на њеном одсеку, те како би се ова могла груписати за напад према југу. Командант II армије имао је намеру да изврши напад Тимочком дивизијом I позива ојачаном Својским одредом и свима трупима Јужно Моравским, што скорије, чим команде буду поселе своје одсеке, у садеј-

ству са трупама Нове Области, те је ступио у споразум са командантом ових трупа. Непријатељ је међутим на фронту трупа Нове Области, био прикупио знатну снагу на западном излазу из Кончулског теснаца и предузимао напад на положаје које су држале трупе Нове Области на југоисточној страни од Гиљана. Сем тога снагу која је била испред Ветерничког одреда упутио је између Десивојске и Криве реке за напад на лево крило трупа Нове Области. Командант трупа Нове Области моли команданта II армије, да Ветернички одред одмах предузме напад на овог непријатеља и да дејствује са трупама Нове Области, одржавајући везу са њима. Пошто је непријатељ још 5. новембра на фронту Моравског одреда био продро у долину Ветернице и избио на положај Кита—Врви Кобила, то командант II армије у овом тренутку (6. новембра) није могао одговорити овом захтеву, већ је наредио да Ветернички одред чини притисак на противника јачим извиђањем а чим стигну појачања, да предузме озбиљнији напад, садејствујући са трупама Нове Области и одржавајући везу са њима. На основу наређења Врховне Команде ОБр. 23784 од 6. новембра, да командант III армије упути у Прокупље преко Гребца Моравску дивизију II позива и да је стави на расположење команданту II армије, командант ове армије послао је Врховној Команди овакав извештај; „Ако није намера, да ми се да други задатак, или да ми се одузму садање трупе, налазим, да Моравску дивизију II позива не би требало упућивати, пошто овде нема хране нити комуникација за маневровање. Потребно је да се упути та дивизија команданту трупа Нове Области за кооперацију нападом у правцу Врање.“

Командант II армије 6. новембра у 5 часова наредио је команданту Тимочке дивизије I позива, да уложи све старање да се трупе на заузетим положајима одрже, док се не створи могућност да се доласком трупа Тимочке војске на Мраморски одсек изврши јача концентрација Тимочке дивизије I позива и Шумадишке дивизије II позива, ближе према угроженом фронту Лесковац—Лебане, кад ће се моћи предузети успешан напад на противника, на левој обали Мораве, пошто се јавља озбиљна опасност према Ветерничком одреду, стога га треба што више ојачати. По пријему овог наређења, командант Тимочке дивизије I позива ставио је команданту Јужно Моравских трупа на расположење 10. пук I позива, 2 брдска топа и 2 брдске хаубице из пређашњег Свођског одреда и наредио му, да са тако ојачаним трупама поседне и најупорније брани одсек од утока реке Сушице у Ветерницу па уз леву обалу реке Ветернице до положаја, који сад држи крајње десно крило Јужно Моравских трупа. Власински одред да се

са досадањих положаја повуче тек у вече а тамо да се оставе само добровољачки делови. Команданту 14. пука I позива наређено је у 9.45 часова да остави један батаљон за дивизиску резерву, који да буде на коси источно од Белановца; са остала 3 батаљона овог пука, 1^{1/2} батаљоном III позива, 1 хаубичком батеријом, 1 пољском брзометном батеријом да брани најодсудније десни одсек дивизије тј одсек од утока реке Сушице у Ветерницу, па левом обалом ове реке до Лесковца, затим југозападну ивицу вароши Лесковца, с. Муштане (према утоку реке Власине у Јужну Мораву) и даље левом обалом Јужне Мораве до утока Ветернице у ту реку.

Напомена. На томе одсеку су се до сад налазиле ове трупе: 4. батаљон 14. пука I позива, 1^{1/2} батаљон III позива, 1 хаубичка батерија и 1 пољска батерија и вод коњице из пређашњег Свођског одреда.

Команданту је препоручено да се одсек што јаче утврди за најупорнију одбрану, нарочито да се Хисар и варош Лесковац бране по сваку цену, јер Лесковац још није био евакуисан. На овом одсеку налази се пласирана једна градска батерија (2 цеви 12 см) крај самог друма Лесковац—Брестовац 2 км северно од Лесковца. Команданту 20. пука наређено је да брани свој досадањи одсек са 2 батаљона, а 2 батаљона да упути у дивизиску резерву источно од села Белановца. У 15.25 часова јавио је командант 4. батаљона 14. пука I позива, да је непријатељ извршио прелаз преко недовољно порушеног моста на Морави. Од команданта Вардарске дивизије добио је командант Тимочке дивизије овај извештај:

„У току 5. новембра непријатељ је нападао на наше предње делове на десној обали Биначке Мораве. Наше трупе заузеле су Ропотовске положаје, којима је непријатељ пред вече почео да подилази са пешадијом и артилеријом. По подне 1 колона од 1 пука пешадије, 1 пук коњице са артилеријом, примећена је у маршу долином Криве реке, а 1 колона од пешадије са артилеријом креће се левом крилу Ропотовачких и Рајановачких положаја. Исто толика колона примећена је у долини Рани Луг.“ Командант Тимочке дивизије I позива наредио је команданту Јужно Моравских трупа, да Ветернички одред ојача придатим деловима Свођског одреда, те да тај одред нападне непријатеља испред себе те тиме спречи његово надирање у том правцу и олакша положај левог крила Вардарске дивизије I позива, а да се са осталим деловима држи одбране датих одсека, док год се трупе не прикупе и уреде.

д) ОПЕРАЦИЈЕ ТРУПА НОВЕ ОБЛАСТИ

Командант трупа Нове Области дошао је 6. новембра у 10.45 часова на положај код Ропотова; у 11 часова наредио је команданту Моравске дивизије I позива да прими команду над десним одсеком Вардарске дивизије, од реке Прилепнице до пута Ропотово—Гиљан.

1. — *Дејство Брегалничке дивизије I позива.* Ова дивизија 6. новембра по подне успела је да десним крилом и центром потисне лево крило непријатеља и заузме пошумљену косу западно од раскрснице путова Качаник—Сопаница и Качаник—Урошевац. Лево крило дивизије такође је успело, да у знатној мери потисне непријатеља пред собом, али се ускоро вратило на своје положаје због јако пошумљеног и непролазног терена. За 7. новембар наредио је командант трупа Нове Области, да ова дивизија продужи потискивање непријатеља и да ово потискивање претвори у енергичан напад у циљу заузимања Качаничког теснаца, чим осети да је непријатељ на овом правцу ослабио. У противном случају упорно да држи садашње своје положаје.

2. — *Дејство Моравске дивизије I позива.* На фронту Моравског дивизиског коњичког пука I позива, непријатељ је у току 6. новембра држао slabим пешадиским деловима и Арнаутима линију: Вирина глава—Кобрулик—Танишевце—Берекаре—Жегра, али није ништа предузимао. На фронту Моравске дивизије I позива, која је 6. новембра држала линију: мост на Бинчи Морави источно од коте 525—Влашница—Пасјани—Угљари—Буковик—Безимена коса између Ропотова и Буковичке планине—Ропотово, непријатељ је отпочео напад око 6 часова артилериском ватром, а затим је развио пешадију из Кончулског теснаца, управљајући главни напад у правцу Ропотова и левог крила дивизије. Око 8 часова, непријатељ је успео да заузме наше предње положаје, које су бранила слаба наша одељења. Главни непријатељски напад на главну одбранбену линију, нашом артилериском и пешадиском ватром одбивен је, после чега је непријатељ рокирао трупе према десном крилу дивизије, ван домашаја пешадиске ватре, али је у томе био ометан нашом артилеријом. Напад према десном крилу није вршио. Према крајњем десном крилу Моравске дивизије I позива (кота 525—Пасјане—Угљаре) непријатељ је slabим одељењима покушавао неколико безуспешних напада.

3. — *Дејство Вардарске дивизије,* која је 6. новембра држали линију: Чука—кота 940—Рајановачки висови—лева обала безименог потока, који утиче у Криву реку северно од села Топонице, непријатељ је почео приближавање на целом фронту, а у 6.40 часова отпочела је артилериска и пешадиска

борба. Око 8 часова, непријатељ је са 2 ескадрона коњице и 1 пешадиским пуком, уз садејство 3 пољска и 3 брдска топа, извршио енергичан напад на леви одсек од Ропотовачког потока до Криве реке. Овај напад одбивен је нашом артилериском и пешадиском ватром. Поред овог одбивеног напада непријатељ је у току 6. новембра још три пута обнављао напад, али је увек одбивен са знатним губитцима и сјурен у јаруге. Непријатељ је показивао нарочиту енергију у нападу према левом крилу дивизије са намером да га обухвати, због чега је лево крило (18. пук) појачано са 1 батаљоном и са 2 брдска топа из дивизиске резерве. Непријатељ се задржао испред нашег стрељачког строја на 600—800 метара. Пошто је десни одсек ове дивизије (од реке Прилепнице до пута Ропотово—Гиљане) придат команданту Моравске дивизије I позива, то је командант Вардарске дивизије наредио да се досадањи леви одсек подели на два дела: *Десни одсек* од друма Ропотово—Гиљане до изворног дела Божевачког потока: 3 пук I позива (2 батаљона); 12. пук III позива (3 батаљона); 2 брдска топа и 1 пољска брзосметна батерија.

Леви одсек: 18. кадр. пук, кончулски батаљон, 1 батаљон 12. пука II позива и 2 брдска топа, да држе леву обалу Божевачког потока.

Дивизиска резерва: 2. пук III позива (2 батаљона) и 1 батаљон 12. пука II позива код села Божевца.

Једна чета са левог крила упућена је на леву обалу Криве реке на положај код села Мочара са задатком, да штити правац левом обалом Криве реке и заједно са придодатим водом коњице извиђа непријатеља. Са 3. батаљоном 1. пешадиског пука, који је наступао од Лисице у циљу осигурања правца долине Криве реке и левог бока дивизије, ухваћена је веза. Тај батаљон заноћио је овог дана у селу Каменици, а предњим деловима у селу Беривојцу; са 4. четом 4. батаљона 3. пука, која се 5. новембра повукла од Огошта ка Јелачи, дошао је у везу. На чету код села Мочара нападала су 2 ескадрона непријатељске коњице, али су били одбивени. Друга 2 ескадрона покушали су да пређу на десну обалу Криве реке код села Беривојца, али су такође одбивени. Командир 4. чете 4. батаљона 3. пука на Јелачи известио је: „Око 17 часова дошла је једна коњичка патрола из 4. коњичког пука са Рубовице ради хватања везе са левим крилом Вардарске дивизије. Ова патрола саопштила је да су Бугари заузели Вељу главу и Китку, а да је караула Копиљак у нашим рукама. Непријатељ који је према мени изгледа да има намеру да ме одбаци са Јелаче, јер се прикупља у већем броју.

Моравска и Вардарска дивизија, одбивши непријатељске нападе у току 6. новембра, нису биле способне да пређу у

противнапад, како је то командант трупа Нове Области тежио. Овога дана (6. новембра) командант трупа Нове Области добио је извештај од Врховне Команде, да му се ставља на расположење: 4 батаљона обвезника старца последње одбране Дунавске и 2 таква батаљона Шумадијске дивизијске области, који имају стићи у Приштину 7. и 8. новембра.

h) ОПЕРАЦИЈЕ ТРУПА БИТОЉСКЕ ДИВИЗ. ОБЛАСТИ

Тешовски одред, који је упућен да поседне Буковачу и да затвори правац Гостивар—Кичево, стигао је 6. новембра у вече у Кичево, с тим да 7. новембра предузме марш ка Буковачи. *На правцу ка Прилепу*, непријатељ је у току 6. новембра дејствовао само артилериском ватром против наших положаја на Присату.

СИТУАЦИЈА

У току 6. новембра Врховна Команда примила је ове важније извештаје:

а) Од командантиа I армије:

ОБр. 8993 у 14 час.

„По указној потреби а под ОБр. 8993 од 5. ов. мца командант армије наредио је:

а) Да Соколска бригада престане дејствовати.

б) Да се два батаљона 5. пука III позива из састава Соколске бригаде и два батаљона истог пука из састава Дринске дивизије II позива споје уједно под командом садањег свог команданта пука.

в) Понова формираном 5. пуку III позива да се прида из састава Соколске бригаде 2. пољска болница, из Моравске дивизије II позива део телеграфског одељења Соколске бригаде, потребан број кола из дела интендантског воза и резерв. муниц. колоне, који су до сад били код Соколске бригаде, као и једна од њених позицијских батерија.

д) Да се формирани пук и сви остали придодати му делови крену одмах за Студеницу.

ђ) Са осталим деловима Соколске бригаде, да се поступи овако: 6. пук III позива придат је Ужичкој бригади. Ескадрон коњице III позива да се упути армиском штабу. Остатак кола интендантског воза и резервне муницијске колоне, да се врати натраг својим командама, 2. позицијска батерија да остане у саставу Дунавске дивизије II позива. Командант Соколске бригаде пуковник Ђорђе Ђорђевић и ппуковник Ђорђе Манојловић, да се врате у армиски штаб, ађутант Соколске бригаде, да се врати свом коњичком дивизиону Дунавске дивизије II позива. Наредио је, да се извршењу приступи одмах.“

ОБр. 8996 у 3 часа

По наређењу ОБр. 23697 од 5. ов. мца за обезбеду правца Ивањица—Студеница одредио сам 5. пук III позива са једном пољском Дебанжовом батеријом. Пук се сад прикупља и чим буде прикупљен кренуће се одмах преко Ушћа—Студенице на положаје источно од села Мланче. Пук је организован за самостално дејство.“

ОБр. 9006 у 18.10 час.

„На место 5. пука III позива, како је јављено у извештају ОБр. 8996 од данас, наредио сам команданту Дринске дивизије II позива, да за обезбеду правца Ивањица—Студеница према наређењу Врховне Команде ОБр. 23697 упути један од својих пешад. пукова са једном пољском батеријом. Пуку је придата једна пољска болница и један део армиског телеграфског одељења. Ова измена учињена је због данашњег ангажовања трупа Соколске бригаде у борби.“

ОБр. 9008 у 14 час.

„Доњо Васојевићска бригада у саставу је Ужичког одреда и сад се налази на левом крилу положаја северног улаза у Ибарску клисуру.“

ОБр. 9019 у 11.15 час.

„Армиски штаб полази данас за Лопатницу (механа Богutowачка) на друму Краљево—Полумир.“

ОБр. 9028 у 17 час.

„У току 5. новембра на фронту ове армије вођене су само заштитничке борбе. Непријатељ је целога дана снажном ватром обасипао положаје, непосредну десну обалу Мораве и железничку станицу у Краљеву. Наши заштитнички делови још пре подне напустили су сасвим леву обалу Мораве. Том приликом мост код Камиџоре није потпуно разрушен него само мало оштећен, што је довољно непријатељу да већ по подне пребаци слабије своје делове на десну обалу, а јачим деловима задржао се на линији село Стубал—Старо село—Чукојевац—Витановац—Камиџора—Скела—Милочај. Због појаве непријатеља на десној обали, напад на правцу Чачка и Јелице обустављен је и трупе су занотиле овако: Дринска дивизија II позива на десној обали Ибра, на одсеку Батал Ливаде—Ковачи са резервом код Жиче Дунавска дивизија II позива на одсеку Лукавац—Краљево са резервом код Беглука. Ужички одред на Јастребару. Због појаве неких непријатељских делова у долини Јелице упућена су 2 батаљона 5. пука III позива на Каона, а на правцу Студеница—Вел. Ливаде 4. пешад. пук II позива са једном батеријом. Од јутрос непријатељ је продужио напад, наступао од Краљева и задржао се на левој обали Ибра где се утврђује. Јачина је његова око 2 батаљона. Грађа однетог понтонског моста задржала се на

ледолому Ибарског моста код Краљева, али није могла бити повучена назад, већ само извучена на обалу па тамо и остављена. Мост на Ибру код Краљева разрушен је. Нови понтонски мост код Прогорелице подигнут је“.

ОБр. 9029 у 21.10 час.

„Батаљону, који се налази на правцу од Ариља преко Ивањице за Студеницу, наређено је, да најупорније брани евентуално надирање непријатеља било преко Кушића ка Вел. Ливади, било преко села Будожела и Вел. Ливада ка манастиру Студеница. Овај је батаљон појачан са наоружаним обвезницима последње одбране стараца. 4. пук II позива са 1 батеријом, који је одређен по наређењу Врховне Команде ОБр. 23697, имаће одмор у Магличу, а затим ће продужити кретање за правац Студеница—Ивањица. Овај одред појачан је са 1 ескадроном“.

ОБр. 9030 у 21.10 час.

„У директиви Врховне Команде ОБр. 23521 од 31. октобра стављено је да је командант Београдске Одбране за обезбеду правца Александровац—Јошаничка Бања одредио 1 пук, коме се из I армије има да упути једна брдска батерија. Пук и батерија треба да су под мојом командом. Међутим ни до данас нисам добио никакав извештај, да ли је пук упућен тим правцем, нити знам, да ли му је и какав задатак издат. Три брдска топа упутио сам још 3. ов. мца преко Краљева за Трстеник. Са Београдском Одбраном немам везе. Зато молим, да ми се одмах јави, који је пук одређен, са каквим је задатком упућен, где се сад пук налази и на који начин могу са њиме да општим“.

б) Од командантша Тимочке војске:

ОБр. 812 у 18 час.

„Стање на фронту ове војске у току дана 5 новембра: Код Књажевачког одреда: непријатељ је јако нападао батаљон 10. пука II позива на Гојмановачкој Рудини дејствујући артилеријом од Попшице и Бршљанице, а пешад. ватром са Ретка. На Лесковик избили су непријатељски делови непознате јачине, заштитница десне колоне разбивена је, омањи делови ове колоне дошли су на Суви Крст; возови су пребачени на леву обалу Мораве. Код Комбиноване дивизије I позива: од 3 часа у јутру трупе ове дивизије у покрету су и до 14 час. њена заштитница јачине 6 батаљона, 7 митраљеза, 7 топова избила је на линију Бели Кам—850—Хајдучка пољана—Трубарево—к. 600 а главнина на линију Понориште—Краљево поље и северно од Алексинца. Остали делови ешелонирани су од Алексинца преко Суповца до Александровца. Повлачење је извршено без већег узнемиравања од стране

непријатеља. Код Крајинског одреда: трупе овог одреда у повлачењу достигле су и то главнина у Мозгово, а заштитница на Букову Пољану. Одред је добио везу са Коњичком дивизијом III армије. Батаљон мајора Бели-Марковића пришао је одреду а по наређењу команданта III армије. Пут преко Рожња врло је рђав, те је било тешко пребацивање возова“.

в) Од командантша II армије:

ОБр. 9782 у 7.20 час.

„Од команданта Вардарске дивизије I позива добивен је извештај, да је непријатељ 4. ов. мца у јачини 4—6 батаљона и 6 брзометних топова напао на фронт 18. пешад. пука а у јачини 2 пешад. пука, дивизиона брзометне артилерије и већим бројем Арнаута напао на фронт 11. пешад. пука, и да је се 18. пешад. пук повукао на десну обалу Криве реке, а 11. пешадиски пук на леву обалу Биначке Мораве. У вези извештаја ОБр. 9770 и ОБр. 9782 доставља се и ово Врховној Команди с тим, да је и са ове стране угрожен правац ка Лесковцу“.

ОБр. 9784 у 2.50 час.

„У вези депеше моје ОБр. 9770 од данас, а према сад добивеном извештају Јужно-Моравских трупа појачања деловима Својског одреда задржала су се на линији: Копашница—Кукуловце—Слениште—Стројковце—Славујевци—Крчмар—Д. и Г. Орулица—караула Копиљак—Прокопије—Големо село. Према извештају команданта Јужно-Моравских трупа пред Власинским одредом били су 13., 26., 32. и делови 41. непријатељског пешад. пука, 5 пољских батерија и 1 брдска батерија. Пред Моравским одредом 29. пешад. пук ојачан је у последње време са 2 батаљона непознате формације и 1 пољском батеријом. У последњем периоду јачина противника је 2 пука од којих врло вероватно, да је 32. пук пребачен у последње време с десне на леву обалу Мораве. Према Ветерничком одреду, јачина је непријатељска 2 батаљона и 1 брдска батерија, а на правцу караула—Трстена, појавила се непријатељска колона јачине 1 пука. Према извештају начелника штаба армије, кога сам нарочито послао команданту Јужно-Моравских трупа, у Лесковцу је данас око 14 час. била права паника. Железничко особље на станици напустило је своју дужност, те је народ извршио формалну пљачку, развукао санитетски материјал и храну. Предузећу да се војском поврати ред. Нужно је, да Тимочка војска жури на Мраморски Кљисек, да могу извршити јаче концентрисање снага према угроженом фронту са југа. Везе са командом те војске немам“.

ОБр. 9786 у 8.20 час.

„Командант Шумадиске дивизије II позива са ОБр. 3562 извештава, да је ноћ пред фронтом ове дивизије проведена на миру. Борбе није било. Трупe Гојмановачког одреда заузеле су одређене им положаје на левом одсеку ове дивизије; трупе су прешле преко Грејачког моста јуче у 16.30 час.; извештај о преласку коњице преко моста није још добивен“.

ОБр. 9792 у 9.40 час.

„Овога часа саопштава ми командант Тимочке дивизије I позива овај извештај, кога је добио од команданта Вардарске дивизије: „5. ов. мца непријатељ је нападао на наше предње делове на десној обали Криве реке и левој обали Биначке Мораве; наше трупе заузеле су Ропотовске положаје, којима је непријатељ пред вече почео да подилази са пешадијом и артилеријом, по подне једна колона од 1 пука пешадије, 1 пука коњице са артилеријом примећена је у маршу долином Криве реке а једна колона од пешадије са артилеријом креће се левом крилу Ропотовског и Дрејановачког положаја, исто толика колона примећена је у долини Ранилуга. До сад је после јучерашње борбе евакуисано 300 рањеника за Гњиљане. Због ове опасности одобрио сам, да командант Тимочке дивизије I позива пошаље цео 10. пешад. пук I позива, да појача Ветернички одред код Оселнице а са остатком својих трупа, да се повуче на леву обалу Ветернице и брани Лесковац, докле не стигнем, да ту дивизију групишем у делу на том фронту“.

ОБр. 9799 у 9 час.

„Ако није намера, да ми се да други задатак, или да ми се одузимају садање трупе, налазим да Моравску дивизију II позива не би требало упућивати, пошто овде нема хране, ако ми се не дотури са које друге стране, нити има комуникација за маневар; потребно је, да се упутити команданту Нове Области за кооперацију нападом у правцу Врање. Св. ОБр. 23784 те команде“.

ОБр. 9807 у 22.50 час.

„Шумадишка дивизија II позива данас у 19.35 час. извештава, примећене су коњичке непријатељске патроле на правцима: Ниш—Мрамор и Ниш—Курвин град. Непријатељска колона јачине 1 до 2 батаљона и 1 пољска батерија по подне спуштала се са Бубња на друм Лесковачки и продужила пут ка Малошишском хану, није виђено где се зауставила; а друга колона до 1 батаљона кретала се од Виника ка Чумурлији. Наша друга енглеска батерија тукла је ове колоне као и непријатељска 2 топа на западној ивици Бубња, који су отворили ватру на наше предње делове средњег одсека. Непријатељеви предњи делови посели су железничку пругу Чапљинац—Чивутско—калдра, испред железничке станице и казненог

завода примећена је непријатељска колона јачине 1 до 2 чете. Мост Мраморски данас у 16 час. порушен је, а Суповачки по извештају ордонанса официра ноћас у 24 часа по наређењу команданта Тимочке војске. Веаа са Тимочком дивизијом ухваћена је. Од осталих јединица није добивен извештај, јер су у прекиду, чим се добије, послаће се“.

г) Од команданта Трупа Нове Области:

ОБр. 10219 у 8.50 час.

„У допуну мога извештаја ОБр. 10192 од 4. ов. мца учтиво јављам, да подручне ми дивизије које оперишу на фронту Качаник—Карадаг имају и то: *Брегалничка дивизија*: пушака 4729, митраљеза 9, топова разног модела 22, сабаља 137. *Вардарска дивизија*: пушака 7011, митраљеза 5, топова разног модела 19, сабаља 83. *Моравска дивизија I позива*: од 3 пука са 9 батаљона има пушака око 7600, митраљеза 16, топова 38 од којих 10 Дебанжових, сабаља 315. *Укућно*: пушака 19.370, митраљеза 30, топова разног модела 79, сабаља 535.“

ОБр. 10225 у 12.20 час.

„На фронту Брегалничке дивизије непријатељ је 5. ов. мца око 21 час покушао напад на лево крило дивизије од реке Неродимске па до крајњег левог крила Врбенских висова. Ватра се око 23 часа стишала. Детаљнијих извештаја нема. У борби 4. ов. мца било је мањих губитака. На фронту Вардарске дивизије I позива непријатељ је у току 5. ов. мца нападао наше предње делове на десној обали Криве и левој обали Биначке Мораве. Наше трупе су заузеле главну линију одбране Ропотовских положаја, којима је непријатељ почео да подилази пешадијом и артилеријом; у 12.30 ч. примећен је 1 пешад. пук и 1 пук коњице са артилеријом долином Криве реке. У 13 час. примећена је једна колона од 1 пука пешадије са артилеријом да се креће ка левом Крсту Ропотовских-Рајановских положаја, исто толика колона примећена је у околини села Ранилуг. У 16.30 час. непријатељ је тукао артилериском ватром околину села Ропотова, а тако исто положаје нашег десног крила. До сад је евакуисано из борбе 300 рањених, 8 официра. Моравска дивизија I позива заузела је положај на десној обали Макрешке реке, а Вардарска дивизија I позива на левој обали Биначке Мораве. 6. ов. мца има бити у свануће код с. Прилепница као резерва из Вардарске дивизије I позива из Моравске дивизије I позива 1 батаљон, који је занео 5./6. ов. мца у селу Каменици; са Лисице има 6. ов. мца да се реком Кремановом спусти и затвори долину Криве реке, и да дође у везу са четом код села Огошта. Команданту Вардарске дивизије I позива стављено је 6. ов. мца у свануће 1 вод коњице у селу Ропотово

и 1 батаљон код села Партежи све из састава армиске резерве. Са командантом Моравске и Вардарске дивизије обихваћао сам 5. ов. мца положаје и издао потребна наређења за рад 6. ов. мца, ако ја не будем лично дошао на положај. На фронту Вардарског одсека: напад непријатељског једног батаљона на Крстац одбивен је. Преко Приштине 5. ов. мца у 13.30 час. прелетео је један непознати аероплан на територији.“

д) Од команданта Ибарске див. области:

ОБр. 2526

„Командант Санџачке војске сердар Вукотић са ОБр. 8977 од данас доставља: „Према добивеним извештајима непријатељски предњи делови појавили су се испред Ивањице. На основу наређења Врховне Команде упућује се једна бригада са артилеријом и митраљезима на Јавор, са задатком да заштити прелаз Ивањица—Јавор—Сјеница. Молим издајте упутства свима трупамa код Зидине, да упорно бране правац Ивањица—Јавор—Сјеница, до доласка појачања, јер падом Јавора, угрожава се позадина I армије и целокупне српске војске. Упутства трупамa код Ивањице послата су најхитније.“ Предње част ми је доставити са извештајем, да ја немам никакве трупе за ову сврху, о чему је извештен и командант Санџачке војске.“

ОБр. 2526

„Наредио сам, да једна чета обвезника из Сјенице затвори пут Ивањица—Јавор поседајући Биљевину (к. 1404) и Чемерницу (секција Ивањица). Упутио сам одељење коњаника последње одбране Дринске дивизије на Голију ради осматрања и јављања.“

ђ) Од делегата пуковника Пешића са Цетиња:

ОБр. 1717 у 10.40 час.

„По добивеним извештајима комешају се Арнаути у Дебру и Љуми, о чему је извештен командант у Призрену.“

ОБр. 1723 у 10 час.

„У току 5. новембра продужена је борба на Орахову. Непријатељ је надмоћнијом снагом нападао врло енергично и извршио три јуриша, али је био одбивен са великим губитцима. Заробљено је 4 официра, 50 војника и заплењено 4 брдска топа, 4 митраљеза, 60 коња и доста пушака и муниције. На свима фронтовима артилериска ватра без велике промене.“

ОБр. 1724 у 10 час.

„Командант Санџачке војске држи три бригаде према Руду; са три бригаде фронт према Прибоју; једну бригаду на Кокином броду, а једна бригада упућена је Јавору, за за-

штиту правца ка Сјеници. Према наређењу ОБр. 23678 две бригаде су у општој резерви код Плеваља. Артилерија и митраљези су сразмерно подељени на целом фронту. Официрским патролама утврђено је, да је један батаљон 2. прекобројног пука III позива на положају Вуковици и Лису. Код Ивањице је непријатељско слабо одељење код Трешњевице. Овај батаљон има једно јаче одељење на Вуковици. Непријатељ није прелазио Царево брдо на правцу Ужице—Чајнице. Већ 5 дана немам никакав извештај из Врховне Команде о ситуацији наше војске, што морам знати као делегат и начелник штаба Врховне Команде црногорске војске, иначе немогуће ми је радити, у духу ситуације и добивених наређења. Молим да ми се сваког дана шаље тачан извештај.“

ОБр. 1729

„Командант 1. батаљона 2. прекобројног пука III позива нападнут је на положају Градина на правцу: Ариље—Ивањица од непријатеља јачине једног пешадиског пука и 4 брдске хаубице. Он је приморан на одступање и како нема везе са својим претпостављеним, то не зна шта да ради. Наредио сам му, да се повуче Јавору, где ће га прихватити црногорска бригада.“

Од француског војног изасланика пуковника Фурнијеа:

„Господине Војводо,

Француски министар војни, кога сам питао да ли би могуће да стави на расположење српској војсци француске пушке и пушчану муницију, тражио је, да му што је могуће брже јавим број пушака и метака, које треба послати, као и место опредељења, да би био у стању да донесе одлуку о том важном питању. Част ми је замолити вас за наређење, да ми се што је могуће пре даду обавештења, да бих могао телеграфски одговорити г. Милрану. Изволите примити, Господине Војводо, уверење о мом високом поштовању и дубокој оданости.“

НАРЕЂЕЊА ВРХОВНЕ КОМАНДЕ

ОБр. 23747 у 14.05 час.

Команданту I армије

„Командант 1. батаљона 2. Моравског прекобројног пука III позива депешом од 5. ов. мца јавља из Ивањице: „У Ариље су дошли 3. ов. мца у подне 25 непријатељских војника, па се по подне вратили натраг, а 4. ов. мца јаче непријатељско одељење, које је отпочело покрет ка Ивањици и дошло у додир са једном четом батаљона на Градини, где се и борба развила. Иза непријатељских пешадиских делова креће се и артилерија. На правцу Ивањица—Чачак примећена је једна-

непријатељска слаба коњичка патрола. Од како је одвојен од пука, нема везе са нашом војском. Све извештаје слао је преко Сјенице.“ Достављајући предње молим за извештај, каква је заповест издата овом батаљону, где је упућен и с каквим задатком.“

Командантју Дринске див. области — Нови Пазар

„Командант 1. батаљона 2. Моравског прекобројног пука III позива јавља депешом из Ивањице, да му командант IV пук. окр. команде, који се до 4. ов. мца 6 час. налази у Ивањици, није хтео ставити на расположење обвезнике последње одбране старца, ради појачања батаљона за задржавање непријатељских делова, који се појављују на правцу преко Ивањице, већ их је собом повео у Сјеницу. Начелник штаба наређује, да се сви обвезници последње одбране одмах врате у Ивањицу, и ставе на расположење овог батаљона. Молим за хитно наређење.“

ОБр. 23769 у 10.50 час.

Командантју Трупа Нове Области

„Молим известите што скорије о садашњем саставу и распореду свих оперативних трупа под вашом командом.“

ОБр. 23775

Наредба Врховног Командантја:

„Јунаци, Ви сте се понова показали достојни славе, коју сте стекли у толиким борбама за последње три године. Ево већ месец дана, како ви са својим прсима храбро задржавате навалу здружених Немаца, Бугара и Аустријанца, бранећи стопу по стопу свето земљиште Отаџбине. Данас после месеца дана, ви стојите још увек уздигнуте главе и вашем надприродном отпору и храбрости, и сам се непријатељ диви. Ја сматрам за дужност, да вам зато изразим моје дивљење и моју захвалност.“

Јунаци, Непријатељ држи данас велики део наше земље. Али знајте, да то неће бити за дуго. Ближи се дан кад ће и насртљиви Немци, и издајници Словенства — Бугари горко жаљити, што су улазили у Србију. Наши моћни заштитници Руси, Французи и Енглези, шаљу нам огромну помоћ — читаве армије. Неколико дивизија њихових већ су на нашем земљишту и ушле на југу у борбу са непријатељем. Сваког дана та је помоћ већа и ближе и већ је близу време, кад ће она бити толика, да ће се Бугарска наћи у положају, који је нама спрема. Она ће бити обухваћена између руских корпуса, који ће ући са севера и истока, и наших и француско енглеских трупа са југа и запада.

Јунаци, Да тај славни дан, кад ћемо непријатељима да задамо страшнији удар но онај што га лане задасмо Аустри-

јанцима дочекамо, потребно је да ви истрајете још неко кратко време у вашем досадањем јуначком отпору. Знајте, војници да сте сваког тренутка ближе победи, која ће ваше напоре и ваша пожртвовања крунисати новом славом.“

Рашка

Врховни Командант,
Александар с. р.

ОБр. 23784 у 16.12 час.

Командантју III армије — Ђунис или Каоник

„Моравску дивизију II позива упутите одмах преко Грепца у Прокупље и тамо је ставите на расположење команданту II армије, који је са штабом у Прокупљу. О извршењу наређења известите одмах Врховну Команду и II армији пошаљите маршруту.“

Командантју II армије

„Наређено је команданту III армије, да одмах упути у Прокупље преко Грепца Моравску дивизију II позива и да вам је стави на расположење.“

ОБр. 23785 у 16.20 час.

Делегатју пуковнику Пешићу — Цетиње

„Молим доставите најхитније извештај о стању и употребљивости пута од Језера до Андријевице и од Андријевице до Пећи.“

ОБр. 23787 у 16.20 час.

Командантју Одбране Београда

„Чим се ваше трупе пребаце на десну обалу Западне Мораве, упутите одмах Комбиновани одред правцем: Јанкова Клисура—Куршумље—Преполац у Приштину, где да се стави на расположење команданту Трупа Нове Области. Претходно из одреда одвојите и задржите све обвезнике непоуздане и сумњиве за борбу против Арнаута и Бугара. О пријему овог наређења известите одмах и накнадно јавите одмах маршруту одреда.“

ОБр. 23794 у 20 час.

Командантју Трупа Нове Области

„Добивен је извештај, да се Арнаути комешају у Дебру и Љуми, о чему ми је част известити команданта ради даљег рада.“

ОБр. 23796 у 19.50 час.

Капетану Маринковићу за генерала Сараја — Солун

„Под притиском знатно надмоћнијег непријатеља, Аустро-Немаца са севера и Бугара са истока и југоистока, наша је војска у постепеном повлачењу, дајући огорчене отпоре непријатељу већ пуних месец дана без смене и одмора. Сад смо у пребацивању на леву обалу Јужне и на десну обалу Западне Мораве. Са овим смо бачени на планинску област, без же-

лезница, без довољно и добрих путова и без везе са Солуном. Прилике за снабдевање војске храном, муницијом и осталим потребама постају све теже, и ако се у најскоријем времену не успостави веза са Солуном, наступиће врло тешка ситуација и бојати се, да због оскудице у исхрани, муницији и осталим потребама, оперативна моћ наше војске не буде доведена у питање за даљу употребу. Да не би до овога дошло, држим да је безусловно потребно, да се комбинованом акцијом, француских и наших трупа, отвори што пре веза са Солуном. У томе циљу мишљења сам, да би француска армија требала да отпочне одмах офанзиву у правцу Велеса и Скопља. А учиниће се са наше стране све што је могуће, да ова офанзива буде у што скоријем времену потпомогнута са две наше дивизије са Косова, од којих је већ Моравска дивизија I позива тамо. Ова би француско-српска акција, мислим, била тако осетна за Бугаре, да би они били приморани, да убрзо напусте Качаник и Скопље. Успостављеном везом са Солуном, ми бисмо добили контакт са нашим савезницима и избегла би се криза у којој се наша војска сад налази. Благодарени вам на уложеним напорима, за припрему операција савезничких трупа, у циљу да нам помогнете, молим вас, ако је икако могуће, да наредите потребне мере, за извршење горе поменуте операције“.

Врховни Командант,
Александар с. р.

7. НОВЕМБАР

1. — ОПЕРАЦИЈЕ НЕПРИЈАТЕЉСКЕ ВОЈСКЕ

а) ОПЕРАЦИЈЕ III АУСТРО-НЕМАЧКЕ АРМИЈЕ

1. — *Дејство 19. корпуса.* У току ноћи 6./7. новембра противник је напустио Ивањицу. Према исказима мештана 2 српске чете одступиле су ка Јавору, а снага јачине око једног пука ка Великој Ливади. Одред ђенерала Сорсића стигао је 7. новембра без борбе на одређене просторе (бригада Штрајта Кисела Вода; бригада Шиса Буковица; штаб одреда код механе 450). Обезбеђујући делови били су на линији: Малеч 1150—Теклино брдо—Записник—Јовац—Глиеч—Оштри врх—Мост 508—849—680. 17. брдска бригада, са једним батаљоном 10. брдске бригаде, стигла је долином Котрашке реке до Моста 500, где је заноћила; ни она није наилазила на противника. Веза са одредом Сорсића била је успостављена. Главнина 10. брдске бригаде, која је, у циљу евентуалног потпомагања 53. дивизије, маршовала обилазним путем преко Јастребца, наишла је исто као и 53. дивизија на противника, који је северно од Јастребара и Ранковог гроба био посео утврђене предње положаје на линији: Мрка стена—Стрмовско брдо—Чучањ—Чучар

—Сајковац 272. Мајор Хабахер осмотрио је у 10 часова са коте 820 јужно од Усарице, да се на Јастребару налазе око 4 српска батаљона, и ма да није имао артилерије, отпочео је напад у нади да ће га у даљем току потпомагати артилерија 53. дивизије. Међутим артилерија ове дивизије није могла довољно потпомагати нити њега нити 21. бригаду, која је наступајући преко Лазца (у 12 часова)—Брезовице (у 14 часова) у тесној вези са њим, била предузела напад ка Јастребару, пошто није било могуће извести пољску батерију на згодан положај да би могла тући тај простор. Напад није напредовао, главнина 10. брдске бригаде и 21. бригада заноћила је северно од Јастребара.

Међутим, 20. бригада успела је овог дана по подне да заузме противничке предње положаје: Стрмовско брдо, Чучањ, Чукар и Сајковац. До напада на главни положај, Ранков гроб, у току 7. новембра није дошло, пошто се и ту није успело сву артилерију извући на положај, а без издашне артилериске припреме није било изгледа на успех у борби. Са 26. пешадиском дивизијом успостављена је веза 7. новембра помоћу једног коњичког одељења. Оно је било дошло код 101. немачког пука, који је имао задатак да напада од Мрсића ка линији: 280—Веригова бара—318—313—269. После заузимања ових висова, који су били поседнути по групама, пук је имао да заузме положаје са обе стране друма, левим крилом код села Драгчићи, а фронтом према југозападу и да истури један батаљон до коте 252 према селу Врдилама. Од команде 22. резервног корпуса у току 7. новембра није добивен никакав извештај ни о ситуацији, нити о даљој намери. Али, према раније поменутом извештају коњичког одељења знао је командант 19. корпуса, да се 19. корпус у односу према 22. резервном корпусу налази степенасто истурен напред. Обзиром на то, да је одред ђенерала Рајнела, због немогућности наступања 62. пешадиске дивизије, имао да офанзивно обезбеђује десни бок корпуса и да је 7. новембра био стигао тек у Пожегу, наредио је командант 19. корпуса: да одред ђенерала Сорсића у току 8. новембра остане на своме месту, а положаје предњих трупа да утврди. Ђенерал Дрофа да се стара како би се положаји: Вијенац—Караиско брдо могли поуздано одржати; на Црни врх и Чукар да упути одреде и да буде готов, како би противнику, који би се евентуално повлачио од североистока ка Ивањици, могао пресећи одступницу. Позади ове групе, ђенерал Шварц да остави 2 батаљона код села Рогача, а главнину своје бригаде да води на простор око Виноградине. 53. пешадиска дивизија, којој је привремено подређена и група мајора Хабахера има задатак да потисне противника пред собом, да заузме простор око Каоне и да

предње делове истури на Мустаревац 948 и Врљан 990. У часу издавања ове заповести командант 19. корпуса није још ништа знао о томе, да ће 26. пешадиска дивизија бити повучена са фронта, према томе имао је у виду да упути лево крило корпуса у југозападном правцу.

2. — *Дејство 22. резервног корпуса.* У току 7. новембра корпус је задржан од противника код Краљева. 43. резервна дивизија држала је пре подне још линију: Ружиско брдо 269—260—Чукојевац—1 км југозападно од Краљева—Кованлук—ушће Ибра. 44. резервна дивизија упућена је, да преко десног крила 43. дивизије гони Ибарском долином ка Конареву. 26. пешадиска дивизија добила је задатак, да наступа у правцу Врдиле. Око подне вођена је борба још око Ружиског брда. Обухватно наступање делова 26. пешадиске дивизије доцкан после подне ка висовима Веригова бара—Драгчићи већ је раније изложено. Но и поред тога Срби су још у вече задржавали 44. резервну дивизију на коти 318 југозападно од с. Драгчићи. 43. резервна дивизија, која је, због наступања главнине корпуса западно од Ибра, била добила слободне снаге и прикупила их у источном делу Краљева, успела је до вечери да предњим трупима заузме линију: манастир Жича—Трешњари—Берановац.

3. — *Дејство 8. корпуса.* Порушени мост преко Ибра био је око подне већ толико поправљен, да је ескадрон коњице, који је 59. пешадиска дивизија била упутила у циљу извиђања преко Краљева, могао да преведе своје коње на десну обалу Ибра. Но пошто су Срби још у току по подне држали обе стране друма код коте 220 и шумицу источно од села Кованлука, то ескадрон није могао да извиђа десну обалу Мораве пред фронтом 8. корпуса. Артиљерија 59. дивизије учествовала је овога дана у борби код Краљева. Иначе је дан на фронту 8. корпуса прешао без борби. 59. дивизиска команда била је наредила, да се 7. новембра код Сकेле пребаци један полубатаљон (3. батаљона 74. пука) на јужну обалу Мораве и да у даљем току као извиђачки одред наступа ка Грачацу. Полубатаљон је до подне стигао до железничке станице Подунавци, не наишавши на противника. По подне пребачена је код Скеле још једна чета. На обронцима 4—6 км јужно од села Подунавци, патроле нису наишле на противника. За 8. новембар наређено је, да се остатак батаљона пребаци на десну обалу и да батаљон продужи извиђање до гребена Црни врх—Крња јела—Гоч. Командант 57. дивизије добио је 7. новембра у 2 часа од команданта 8. корпуса наређење, да наступа до Мораве и да код Трстеника успостави мост преко Мораве. Дивизија је у 11 часова била прикупљена на северним падинама Моравске долине и то на линији: Клење—Медвеђе; са патролама на Морави. Мост код Трстеника био је

потпуно разрушен; материјал одвучен или уништен; дивизиска команда тражила је мостовне тренове. У 15 часова пребачене су на малим сплавовима патроле и упућене у циљу извиђања десне обале. За 8. новембар наредила је корпусна команда, да 57. дивизија упути извиђачке одреде до главног гребена: Љуктен—Папрадна—Поглед—Руденица. Дивизиска команда, која је око подне стигла код манастира Љубостиња, наредила је, да Папрадна буде граница за извиђање између 6. и 2. бригаде.

За продужење операција III армије, доставила је команда армиске групе у 22.52 часа директиву Бр. 1410 ове садржине: „Десно крило XI армије стигло је данас у Моравску долину; Крушевац је заузет; гоњење преко Крушевца у југозападном правцу отпочело је. Овим је задатак 8. корпуса, тј наступање западном долином Мораве ка истоку, постао беспредметан. За овај корпус долази сад на прво место то, да јучерашњом директивом означене циљеве тј раскрнице путова код Бруса и Блажева што пре достигне, и да одступајућим српским снагама пресече одступницу, како би се могао пожњети плод досадањих успеха. Према овоме наступање тога корпуса вршити свом снагом. Добивен је извештај, да је српска влада отишла у Рашку у Ибарској долини. Према томе иста се налази на правцу, којим оперише 22. резервни корпус. Алпински корпус, који је данас у Крагујевцу, маршује сутра друмом у долину Груже и стиже челом до Маснопоља. Кад стигне до тога села, долази под команду команданта III армије. Алпински корпус има се упутити за 22. резервним корпусом; он ће се у даљем току употребити на место тога корпуса како би се 22. резервни корпус могао ставити на расположење за друге задатке. Но за сад се гоњење 22. резервног корпуса не сме под никаквим условима прекидати. Пошто ће 22. резервни корпус, кад потисне противника јужно од Краљева, бити са своје три дивизије сувише јак за продужење гоњења обема обалама Ибра, то 26. пешадиску дивизију треба већ сад повући из прве линије и упутити је што пре ка Београду. Дивизија прелази тамо преко Саве и има се сместити дуж железничке пруге Инђија—Рума, обухватајући оба места. Доласком у Београд, дивизија излази из састава III армије и успоставља везу са Врховном Командом армиске групе. Немачка споредна етапа ће у Руми и Инђији поставити магацине. Све подробности за одлазак и смештај наредиће III армиска команда и јавиће овој команди шта је наредила. После доласка Алпинског корпуса, чим буде могуће, повући остале делове 22. резервног корпуса са фронта и упутити за 26. дивизијом. Простор за смештај северно од Саве одредиће се доцније.“

Име „Алпински корпус“ може произвести пометњу. У ствари је то била само једна дивизија са формацијским саставом за планинску војну. У саставу тога корпуса биле су ове трупе: 1. Јегерска бригада: 1. јегерски пук (2 батаљона, 3 велосипедске чете и 2 митраљеске чете) и 1 пешадиски пук (3 батаљона и 1 митраљеска чета). 2. Јегерска бригада: 2. јегерски пук (3 батаљона, 1 велосипедска чета и 4 митраљеске чете) и 3. јегерски пук (4 батаљона и 4 митраљеске чете). 107. лаки пољски хаубички дивизион (3 батерије). 204. лаки пољски хаубички дивизион (2 батерије). 2 батерије пољске артилерије. 2 дивизиона брдске артилерије. 4 понтонирске чете, 2 рефлекторска вода, 3 одељења бацача мина, брдско телефонско одељење, одељење за оптичку сигнализацију, лака бежична станица, болничарска чета.

Официр за везу у Смедереву јавио је аустроугарској Врховној Команди 7. новембра да је, поред повлачења 26. пешадиске дивизије у Срем и издатих наређења за смену осталог дела 22. резервног корпуса, наређено још и XI армији, да трупе које буду слободне спреми за марш у јужни Банат и стави на расположење немачке Врховне Команде и то на простору око Ковина односно око Беле Цркве. Транспортирање трупа отпочеће вероватно 16. новембра. Сем тога, да се има у виду за 8. новембар: 11. баварска дивизија и 25. дивизија, затим 6. дивизија и 105. дивизија са штабом 3. и 4. корпусне команде. Начелник штаба аустроугарске Врховне Команде држао је, да је овако јако слабљење немачких снага на Балкану још прерано, у толико пре, што је ђенерал фон Фалкенхајн под ОБр. 17790 извести ово: „Бугарска Врховна Команда предлаже, да се једна од дивизија I армије повуче са досадањег фронта и упуту у циљу парализовања јачег притиска Антантиних трупа са југа, пошто бугарска Врховна Команда неће за ово да одвоји снаге II армије које сад наступају ка Лесковцу и Приштини. Под претпоставком да три дивизије које остају, енергично продуже офанзиву ка западу, ја лично немам никаквог решења да то усвојим и молим Вашу Екселенцију да ми одмах саопшти своје гледиште.“

Аустроугарска Врховна Команда са ОБр. 17677 од 7. новембра одговорила је ово: „На депешу ОБр. 17790 част ми је извести Вашу Екселенцију, да против одвајања једне дивизије I бугарске армије у циљу њеног упућивања против Антантиних снага, немам ништа против. У исто време добио сам извештај, да је XI армији већ сад издато наређење да упуту у Банат првенствено 4 пешадиске дивизије, за којима доцније треба упутити преко Београда у Срем још 3 немачке дивизије III армије. Против ових наређења, која су према нашем усменом договору од 6. новембра предвиђена тек тада, кад српска

војска буде стављена ван акције, морам још сад да приметим, да не могу сматрати да је извршен задатак, који је стављен у дужност ђенералфелдмаршалу Макензену. Према општем правцу комуникација и створу земљишта могло би Косово поље (Митровица-Приштина) бити онај простор, ка којем сад гравитира противничка главна снага. При овом и простор око Новог Пазара, обзиром на противничку групу, која се повлачи преко Краљева, био би од важности. Одлазак трупа чини утисак једног повлачења по плану, ма да је и са више страна јављено да има знакова да се српска војска почиње распадати и ма да су поједини делови српске војске до сад претрпели тешке губитке. Ми морамо да постигнемо низ котлина: Нова Варош — Сјеница — Нови Пазар — Митровица са тако јаким снагама, како бисмо могли да поуздано и потпуно потучемо српску војску, која би се тамо могла опоравити и организовати за одбрану. Дотле пак, док ђенералфелдмаршал фон Макензен не буде сам сматрао да је српска војска потучена, држим да је одвлачење четири дивизије, како је то сад у прво време у изгледу, додуше могуће, но мишљења сам, да је садејство трију дивизија 22. корпуса у операцијама још неизоставно потребно. Што се тиче форме, морам да приметим да сам на основи нашег споразума противан томе, да се запозвести, као што је горе поменута, које битно утичу на даље операције армиске групе, издају једнострано од немачке Врховне Команде без да се претходно споразумно утврди текст.“

Ђенерал фон Конрад

Ђенерал пешадије фон Фалкенхајн одговорио је на ова излагања одмах, још у вече 7. новембра, са ОБр. 17806 овако: „Протест Ваше Екселенције произилази из нетачних претпоставки, због тога се не може примити. Ђенералфелдмаршал фон Макензен није добио никакво наређење, кад и колико снага треба да повлачи, већ му је просто саопштен наш јучерашњи договор, а све остало остављено је потпуно његовој увиђавности. У колико је мени познато маршал намерава, да за сад повуче само 2 дивизије, за које при најбољој вољи нема више места. Још 2 дивизије треба да слеђују, кад се прилике источно од Копаоника расветле, а 22. резервни корпус тек онда, кад буде успостављена веза са Бугарима на линији: Рашка—Приштина. Пре овог пак, једна дивизија 22. резервног корпуса биће смењена Алпинским корпусом, пошто је та јединица способнија за планински рат. Против ових намера не може се ништа приметити, нити са мога нити са нашег гледишта. Исто тако ни моме формалном поступку не може се ништа пребацити. Кад би Ваша Екселенција, како сам ја то већ раније предложио, у будућности пре улагања протеста

против мога дејства код мене упитала о стању ствари, у том случају бих ја са особитом радошћу био приправан да дајем обавештења.“

фон Фалкенхајн

Напомена. И поред оваког уверавања дошло је ипак одмах до смене немачког 3. и 4. корпуса; 3. корпус повучен је са фронта 8. новембра, а 4. корпус смењен је трупима 10. корпуса, тако, да је аустроугарски 8. корпус 9. новембра по подне био дошао у везу са овим корпусом.

62. пешадиска дивизија очекивала је обећану брдску артилерију, како би могла да отпочне офанзиву. Ђенерал Рајнел стигао је 7. новембра у Пожегу, где је ујединио: 205. ландштурмску бригаду, 2 батаљона и 1 батерију бригаде пуковника Франца. Од одреда пуковника Хаузера у Ужицу, један вод пограничних јегера држао је везу са 62. пешадиском дивизијом, а у правцу ка Новој Вароши био је упућен један извиђачки одред. Све док 62. пешадиска дивизија не буде могла да отпочне наступање од Вишеграда, ђенерал Рајнел имао је да са својим трупима врши задатак који је 6. новембра био поверен целом одреду ђенерала Калзера тј заштити десног бока и потискивање противника ка Новој Вароши. За овај циљ армиска команда препоручила је Калзеру, да главнином наступа од Ужица ка Новој Вароши; бочне одреде да крене преко Чајетине и од Пожеге преко Љеверова, а 1 батаљон да остави у Ужицу. Ђенерал Калзер имао је на располагању свега: 11 батаљона, $\frac{1}{4}$ ескадрона и 18 топова. 10. новембра требала је још и коњица пуковника Болеа да стигне у Пожегу као појачање (Маршрута: 8. новембра до Ражане, 9. новембра Бела Црква). Ђенералу Сорсићу наређено је, да поврати 205. ландштурмској бригади њену артилерију (тако звани кинески дивизион, 1 пољску батерију и 1 брдску хаубичку батерију).

в) ОПЕРАЦИЈЕ XI НЕМАЧКЕ АРМИЈЕ

У току ноћи 6./7. новембра трупе 105. и 107. дивизије заузеле су Крушевац. Заробљено је 3000 Срба, а у болницама нађено је 1500 рањених. Поред тога заплењено је 10 топова, много муниције, велике количине ратног материјала и животних намирница. Одред јачине једног пешадиског пука са нешто артилерије из састава 101. дивизије избио је десном обалом Јужне Мораве код села Прасковче. Пошто су се противничке снаге биле повукле преко Мораве, наређено је да 10. резервни корпус (107., 103. и 101. дивизија) преко Крушевца продужи гоњење ка југу, а дивизије 3. армиског и 4. резервног корпуса, пошто не буду више потребне, да се упуте маршом у јужни Банат (простор око Ковина и Беле Цркве),

на расположење немачке Врховне Команде. Алпинском корпусу наређено је, да 8. новембра одмаршује из Крагујевца долином Груже ка Маснопољу, где улази у састав III армије.

в) ОПЕРАЦИЈЕ I БУГАРСКЕ АРМИЈЕ

После заузећа Ниша, 6. новембра, командант I армије, издао је био заповест за даљи рад и дивизије су отпочеле наређене покрете. Али, у том времену добивена је директива од команданта армиске групе фелдмаршала Макензена, којом се наређује ово:

1. — Лево крило XI немачке армије продужиће наступање преко Параћина ка Прасковчи у циљу заробљавања српских трупа испред 6. и 8. бугарске дивизије.

2. — 6. бугарска дивизија, пошто разбије противника између себе и левог немачког крила источно од Параћина, да се повуче ка 8. дивизији и да наступа на југ, источно од линије: Лешје—Липовац тако, да ове тачке припадну XI немачкој армији.

3. — Десно крило I бугарске армије (6. и 8. дивизија), да продужи своје наступање преко Прасковче, Ђуниса, Крушевца, Дупца ка Куршумлији.

4. — 9. дивизија по заузећу Ниша наступа ка Прокупљу.

5. — 1. дивизија да заузме Лесковац и спреми се за даљи марш.

Задатак је I бугарске армије да никако не дозволи да велике противничке снаге одступе на југ.

Дивизије I бугарске армије упућене су у духу ове директиве и у току 7. новембра избиле су:

6. дивизија: 1. бригада: Њен 3. пешад. пук упућен је већ од стране Макензена из Параћина ка Крушевцу, а 15. пук гони противника у правцу Прасковаче. 3. бригада гони у правцу Алексинца. 2. бригада стигла је код Цернице.

8. дивизија: 2. бригада гони обема странама Бованске клисуре у правцу с. Кормана и Алексинца. 3. бригада стигла је на линију: Дражевац—северно од села Доње Трнавe. 1. бригада стигла је са претходником до Чифлика а са главнином на Чамурлију.

9. дивизија: 3. бригада стигла је са 57. пуком до Мраморског моста, а са 58. пуком до мостова на Морави код Клисуре и Чечине. 1. и 2. бригада стигле су код села Матовишта. 1. дивизија: 1. и 3. бригада упућене су ка Лесковцу. 2. бригада налази се у покрету између Бабушнице и Власотинаца.

г) ОПЕРАЦИЈЕ II БУГАРСКЕ АРМИЈЕ

1. — *Дејство на северном фронту.* У току 7. новембра ђенерал Рибаров, који је са својим трупамa избио у Лесковачко поље, добио је ово наређење: Да упути I пук долином реке Јабланице ка Лебану, и да преко старе српске границе удари у леви бок и позадину Срба, који код Гиљана дејствује према 2. бригади 5. дивизије. Да упути један пук долином реке Ветернице ка Врањи и отуда ка Гиљану. Да један пук остави у Лесковцу до доласка I. дивизије а затим да га привуче својој дивизији. Да се I. бригада (13. и 26. пук) 7. дивизије упути долином Јужне Мораве ка Бујановцу, где га чека заповест. Пошто се изврше наређена упућивања трупа, да ђенерал Рибаров са својим штабом дође на фронт према Приштини и да прими команду од ђенерала Брнева са задатком да што скорије заузме Приштину. Ђенерал Брнев, кад преда команду трупа према Приштини ђенералу Рибарову, да оде својој 5. дивизији.

2. — *Дејство на јужном фронту.* Врховна Команда скреће пажњу команданту II армије на правац: Прилеп—Кичево—Гостивар и планину Голашницу, који изводи на десни бок и позадину армије. Иначе у току 7. новембра није било ничега значајнијег на овом фронту.

II. — ОПЕРАЦИЈЕ СРПСКЕ ВОЈСКЕ

а) ОПЕРАЦИЈЕ I АРМИЈЕ

Дунавска дивизија II позива са Ужичким одредом и Соколском бригадом добила је 6. новембра у 22 часа заповест, да припреми за одбрану и одсудно брани положаје: Лакат—кота 552 (северно од Богutowца)—кота 508—Космајца (555)—кота 496—кота 447—Јајинац—Врановица—Каонички положаји. Док се не организује одбрана ових положаја, а нарочито док се не изврши евакуација коморе и артилерије кроз Ибарски теснац; не дигне поитонски мост код села Јанокa на Ибру и отуда пребаце трупе Дринске дивизије II позива, наредио је командант I армије, да се што дуже одрже предњи положаји, на којима су се налазиле трупе Дунавске дивизије, Ужичког одреда и Соколске бригаде. До вечери и у току ноћи 6.-7. новембра заузеле су трупе I армије линију главних положаја на северном излазу Ибарске клисуре и то:

Дунавска дивизија II позива са придатним Ужичким одредом линију: Лакат—кота 552 (северно од Богutowца)—Космајца—кота 496—447—Јајинац—Врановица—Каонички положаји са заштитним деловима на линији: Конарево—Веригове баре—Врдила.

Дринска дивизија II позива линију, која се од Лакта протеже даље на исток преко Оштре главице (740)—Стрмница, са затварањем пролаза Рибницом реком.

Коњички ескадрон који је упућен ка Ивањици стигао је 7. новембра у 15 часова код Мланче, са извиђачким деловима до Великих Ливада, и није наишао на непријатеља. 4. пук II позива, који је упућен ка Ивањици, заноћио је 7./8. новембра код Ушћа, са задатком да 8. новембра продужи покрет ка положајима код Мланче, и да непријатељске делове на том правцу сузбије. 14. пук II позива (из Одбране Београда) са I брдском батеријом I армије налазио се код Александровца са задатком најупорније одбране праваца, који преко Александровца и од Бруса воде ка Јошаничкој бањи и даље ка селу Павлици и Рашкој

Командант I армије наредио је, да сви делови 5. пука III позива домаршују до Ушћа где ће добити наређење за даљи рад. Овај пук налазио се на положају код Каоне; командант Ужичког одреда имао је да га смени са потребним делом.

Армиски штаб дошао је у Ушће.

Непријатељ је 7. новембра нападао наше заштитничке делове на Ђави, Ранковом гробу и Јастрепцу. Батаљони са Ђаве и Ранковог гроба приморани су на повлачење, а Доњо Васојевићска бригада задржала се на Јастребару, но непријатељ је успео да дође у непосредну близину положаја бригаде, те је ова због повлачења осталих заштитничких делова доведена у критичан положај. 1. батаљон 2. прекобројног пука III позива, који је био на положајима код Ивањице, 7. новембра у 4 часа напустио је положаје и повукао се ка селу Кушићима, где је стигао у подне. Једно непријатељско коњичко одељење ушло је у Ивањицу 7. новембра око подне.

Напомена. Наш делегат на Цетињу, пуковник Пешић, известио је 7. новембра нашу Врховну Команду, да се батаљон код Ивањице повлачи ка Јавору, где ће га прихватити Црногорци, али је остао отворен пут Ивањица—Велике Ливаде—караула Преко брдо, као и пут на караулу Ступска чесма, који Црногорци не могу затворити.

Врховна Команда добивши овај извештај са ОБр. 23037 наредила је 7. новембра ово:

Команданту Сјеничке пуковске окружне команде и команданту Ибарске дивизијске области: „Упутите одмах по ордонансу коњанику наређење команданту батаљона III позива који брани правац од Ивањице ка Студеници и Јавору, да на погодним положајима код Ивањице и на Великој Ливади уморно брани наступање непријатељу ка Студеници и да тиме омогући пристизање ојачања, која су на маршу за Велике Ливаде. Ако је он положај напустио, онда да се по сваку цену и што пре врати на напуштени положај Велике Ливаде и ухвати везу и додир са нашим трупамa које му долазе у помоћ од Студенице.“

Делегату пуковнику Пешићу — Цетиње:
„Батаљон од Ивањице није ни у ком случају требало повући на Јавор, јер је он требао да обезбеђује правац Ивањица—Велике Ливаде—манастир Студеница—Ушће. На овај начин сад је тај правац остао отворен све дотле док не стигну друге трупе, које могу и не стићи на време због планинског земљишта, далеког и рђавог пута. Молим да се батаљон одмах врати на правац Ивањица—Студеница—Ушће, пошто му је I армија, која га је и одредила за поменути циљ морала издати потребно наређење за обезбеђивање горе именованог правца. Командант батаљона ће се узети на одговорност.“

У борбама 7. новембра, према заштитничким деловима Ужичког одреда, Аустријанци су развили у правцу Сајковца, Чукара, Чучња, Стрмовског брда и Јастребара око 7 батаљона, које су потпомагале 2 батерије. Јаче колоне почеле су дејствовати са правца из долине реке Бјелице. Јачина ових није била тачно утврђена. Али по извештају команданта 4. пука III позива од 5. новембра, непријатељ је на правцу: Чачак—Ивањица имао у Горачићу и Губеревцу најмање 2 пука, које су пратили возови више од 100 кола. Наш делегат на Цетињу известио је Врховну Команду, да се код Ивањице налази један непријатељски пешадиски пук са 4 брдске хаубице. У Ужицу констатована су 2 батаљона, 1 митраљеско одељење и 2 топа.

б) ОПЕРАЦИЈЕ ТРУПА ОДБРАНЕ БЕОГРАДА

У току 7. новембра непријатељ је прешао деловима Западну Мораву код Крушевца и Трстеника и заузео оба ова места. Стање трупа нарочито на одсеку Шумадиске дивизије I позива било је неповољно.

в) ОПЕРАЦИЈЕ III АРМИЈЕ

7. новембра у јутру, главнине дивизије III армије биле су на положајима леве обале Мораве и то: *Коњичка дивизија* на одсеку од реке Турије до реке Алуге. Десно у вези са Тимочком војском. *Браничевски одред* на одсеку од реке Алуге до потока Бојчице. *Дунавска дивизија I позива* на одсеку од потока Бојчице до потока Плочника, са 4. прекобројним пуком у резерви између Липовца и Пањковца штитећи правац Чокотин гроб—Љути Лаз, са једним водом коњице код Добромира. *Коњички дивизиони Дринске и Дунавске дивизије I позива* на положају: Шиљегарник—Дренова главица, осматра одсек од Макрешана до села Трубарева и извиђа у правцу Крушевца. Веза са Шумадиском дивизијом I позива ухваћена је код села Ловци. Заштитнице дивизија III армије пребациле су се у јутру 7. новембра на леву обалу Јужне Мораве. *Дринска дивизија I позива* у армиској резерви прикупљена је код Дамјановог језера и Остроже.

У јутру 7. новембра непријатеља у Крушевцу није било. Железнички мост код Алексинца био је недовољно порушен, пешадија је могла и даље прелазити. Командант Коњичке дивизије наредио је да се мост запали, али су бугарске трупе биле стигле и мосту се није могло прићи. Одсек од Турије до реке Алуге држала је само Коњичка дивизија (3 коњичка пука, свега 1.000 карабина). Није се могла ничим помоћи, јер је армија држала све до планине Мојсиња. Ђунишки мост такође је био недовољно порушен и непријатељ се већ пењао уз косе Мојсиња. Пут Рибари—Вукања—Гребац, који је уопште тешко пролазан, био је у ово време због јаких киша непролазан. Претила је опасност, ако непријатељ нагло продре ка Кулини и Породину, да ће армија изгубити све возове. Командант III армије имао је извештај, да су се и возови Тимочке војске кренули уз Турију, што је још више отежавало ову ситуацију, која је могла постати озбиљна. Врховна Команда са Обр. 23784 од 6. новембра наредила је да Моравска дивизија II позива 7. новембра одмаршује до Кулина, а 8. новембра у Прокупље. Обзиром на дужину фронта III армије од планине Мојсиња до реке Турије, она је била и сувише ослабљена. Одбрана прелаза преко Мораве била је слаба тако, да је постојала вероватност да ће се армија морати повући ка Јастребцу раније, но што је било пројектовано.

Командант армије молио је Врховну Команду за наређење, да командант Београдске Одбране одмах упути III армији 8. пук I позива, пошто ће Дунавска дивизија I позива остати са сувише смањеним бројним стањем (око 4000 пушака најмање), кад јој се одузме 5. прекобројни пук према наређењу Врховне Команде Обр. 23768. На правцу Соко Бања—Алексинац, непријатељ је у 10.25 часова успео да се пребаци преко моста код Алексинца. Командант Коњичке дивизије молио је да се најближим суседним јединицама нареди, да му се пошаље појачање у пешадији ради упорне одбране фронта додељеног дивизији. Пошто је, како је већ раније напоменуто, правац преко Кулина био веома осетљив по III армију, то је командант армије предузео мере да се непријатељ пребаци преко реке, док је још слаб или да се бар задржи. У том циљу обуставио је и шаљање 5. прекобројног пука према наређењу Врховне Команде Обр. 23768 и упутио га као појачање Коњичкој дивизији. Сем тога, командант III армије известио је Врховну Команду, да би било потребно, да у овој акцији учествују и делови Тимочке војске, који су на десној обали Турије, а нарочито I. прекобројни пук, који је стајао код Лоћике у резерви. Врховна Команда није могла изаћи на сусрет овом захтеву пошто је, због пада Лесковца, из састава Тимочке војске упућен 4. пук I позива ка Лесковцу. Код

Сталаћа, где мост није био довољно порушен, прешли су у току 7. новембра мањи непријатељски делови који су избили на падине планине Мојсиње.

г) ОПЕРАЦИЈЕ II АРМИЈЕ

Командант II армије добио је 7. новембра наређење Врховне Команде ОБр. 23841 ове садржине: „У вези наређења ОБр. 23699, наређујем:

1. — Да Крајински одред и даље дејствује, а Књажевачки одред да се одмах расформира. Из Књажевачког одреда да се упути: а) 4. пук I позива команданту III армије. б) Све трупе III позива и последње одбране са територије Тимочке дивизиске области у састав Крајинског одреда. в.) Све трупе Шумадске дивизије II позива у састав дивизије.

2. — Трупе III позива и последње одбране са територије Тимочке дивизиске области, сад у саставу Комбиноване дивизије, имају се такође предати Крајинском одреду.

3. — Два батаљона 8. пука I позива из Тимочке војске, вратити III армији за појачање Дунавске дивизије I позива.

4. — Командант Крајинског одреда извршиће најподесније груписање трупа, које сад има и које буде добио сходно овоме наређењу.“

1. — *Дејство Тимочке дивизије I позива*, У току ноћи 6./7. новембра, трупе ове дивизије вршиле су поседање својих одсека, како је то командант дивизије још 5. новембра наредио. Са прикупљањем трупа ове дивизије ишло је врло тешко; огроман број војника изостао је, а они који су стизали били су преморени и врло мало способни за јачу акцију и покрет. Бројно стање пукова било је јако ослабљено. 14. пук I позива стигао је на десни одсек једва у ноћ, те није могао благовремено организовати одбрану на главној линији. У јутру 7. новембра непријатељ је отпочео напад на Власотиначком правцу; наши делови деснога одсека повукли су се до подне на линију Хисар—југоисточна и источна ивица Лесковца. Пошто је 14. пук I позива, који је бранио тај одсек, био сувише бројно слаб, ојачан је једним полубатаљоном 10. пука I позива и једним батаљоном 20. пука I позива. У 17.30 часова, наређено је батаљонима 15. пука I позива који су из Шумадске дивизије II позива били у покрету од села Косанчића, да дођу што пре у Лесковац, јер од њих зависи ситуација целе дивизије. Борба је вођена до 17 часова. С великом муком и крајњим ангажовањем старешина наши делови су задржани до мрака на ивици Лесковца. Непријатељски напад овога дана био је у главном управљен на југоисточну и источну ивицу Лесковца. Јачина непријатеља није се могла оценити, али је само по подне запажено, да су се на леву обалу Јужне Мо-

раве пребацили око 4 батаљона пешадије и то на мосту на Власотиначком друму. На левој обали Јужне Мораве дејствовале су 2—3 непријатељске батерије. Према левом одсеку дивизије, примећен је око 10 часова један непријатељски батаљон са брдском батеријом, да се спушта грбеном Селичевце ка Чечини.

2. — *Дејство Јужно Моравских трупа*. Непријатељ је нападао трупе Ветерничког одреда на Копиљаку са 1 батаљоном 32. пука, али је одбивен, оставивши преко 60 лешева. По свршетку борбе наше трупе заузеле су караулу Црна чука. У борби је учествовао велики број Арнаута. Патроле послате у извиђање наишле су на непријатеља на Китки и Вељој глави, чија се јачина због магле није могла оценити; непријатељ са Веље главе отварао је ватру на наше извиђачке делове.

3. — *Дејство Шумадске дивизије II позива*. Трупе ове дивизије држе одсек на левој обали Мораве од Топлице до реке Турије, и то: *Десни одсек*: 11. пук II позива; *средњи одсек*: Шумадски допунски пук; *леви одсек* (Суповачки положај): 10. пук II позива. Према наређењу команданта II армије ОБр. 9802 од 6. новембра, командант Шумадске дивизије II позива наредио је 8. новембра у 14 часова ово: Да се Шумадски коњички дивизион одмах крене ка Лесковцу са задатком, да затвори правац између Лесковца и реке Цернице. Везу са Тимочком дивизијом I позива да ухвати на Хисару. 11. пук II позива, чим буде смењен трупама Тимочке војске, да се крене преко Косанчића и Карахасанове ливаде са задатком, да заузме положај: Главичице—Орашје (359)—Чука—Главичице—Црнољарка—Ћумурица—Велова глава, са предстражама на линији: Богојевац—Брејановац. Шумадски допунски пук II позива, после смене трупама Тимочке војске, да се крене правцем: Меровина—Пејковци—Јасеница—Црнатово—Г. Бријане—Голи рид са задатком, да заузме и брани положај: Црвена Бара—Лозиште—Одровце—Кулиште—Дрењак—Брестовац, са предстражама на положају: Пруд—Липовица—Шараница. Веза са Тимочком војском на линији: Орљевац—мост код Пуковца. 10 пук II позива, да дође на Голи рид, а 5. кадровски пук, чим стигне у састав дивизије, да крене на Карахасанове ливаде у општу резерву.

Командант Комбиноване дивизије био је код команданта Шумадске дивизије II позива и наредио је својим трупама, да још у току ноћи изађу на положај Шумадске дивизије II позива и да изврше смену. Према овоме покрет трупа Шумадске дивизије II позива у духу наређења команданта II армије ОБр. 9802 од 6. новембра није могао отпочети пре 8. новембра. Пред фронтом ове дивизије било је 7. новембра

пре подне само пушкарање између наших и непријатељских делова, а са положаја Бубња и Горице непријатељ је тукао средњи одсек Мраморског положаја са пољском и хаубичком артилеријом, но без резултата. Исто тако, непријатељ је тукао артилеријом Преслаб и Мишинац без резултата. Код села Клисуре и Курвин града, непријатељ се утврђује и пласира два брдска топа са 1 митраљезом. Према Суповачком одсеку на линији: Г. Топоница—Трупале налази се непријатељ јачине 1-2 батаљона. Једна непријатељска колона јачине до 1 пешадиског пука примећена је 7. новембра по подне у покрету друмом од Алексинца ка Топоничким висовима. Уопште се осећала већа живахност код непријатеља.

4. — *Дејство Тимочке војске.* У току дана 7. новембра Комбинована дивизија стигла је на Мраморски одсек, а Крајински и Књажевачки одред још су били на маршу. Пре подне једна непријатељска батерија од 3 топа, гађала је са Бујановачког брега у правцу Прџиловице и Тешице. По доласку штаба Тимочке војске у Прокупље (7. новембра), командант II армије са Обр. 9802 наредио је ово: Тимочка војска брани одсек: Суповачки положај, па Мраморском гредом преко Бабушинског виса до Пусте реке, бранећи правац: Прокупље—Куршумлија—Преполоц, наслањајући своје лево крило на реку Турију.

Напомена. Уопште повлачење главнине и заштитничких делова Тимочке војске од Соко Бање ишло је у добром реду, ма да је био мост на Моравици покварен и омео извршење повлачења тим правцем. Заштитница Комбиноване дивизије, изгледа да није порушила мост на Морави код Алексинца онако како је то наређено, те су многи војници остали на десној обали Мораве, пребацујући се после на леву обалу делом преко порушеног моста, делом жичаном железницом. Поред тога, по тврђењу команданта Коњичке дивизије, непријатељ се преко овога моста лако пребацио на леву обалу Мораве.

5. — *Дејство Моравске дивизије II позива.* Борбене јединице ове дивизије заноћиле су 7./8. новембра између Вукање и Рибара, а 8. новембра продужују марш за Прокупље. Дивизија има у свом саставу: 2. пешад. пук (3 батаљона) — 1812 пушака; 3. пешад. пук (3 батаљона) — 2179 пушака; артилериски пук (4 пољ. брзомет. батерије) — 16 топова; коњички ескадрон — 106 сабаља и остале јединице. Укупно бројно стање: 8933 људи, 1431 коња, 2106 волова и 926 кола.

Напомена. Градска артилерија распоређена је на одсеку: Топлица—Ветерница овако: 1 батерија на положају југоисточно од с. Шајиновца; 1 батерија на положају Дрењак, јужно од села Кутлеша; 1 батерија на положају северно од Лесковца

иза железничке пруге. Командант тешке артилерије са штабом је код Тимочке дивизије I позива.

Због критичне ситуације код трупа Нове Области, пошто једна колона непознате јачине надире левом обалом Криве реке и њени предњи делови већ избијају на Јелачу и с. Костадинце, око 10—12 км јужно од Свираца, Врховна Команда са Обр. 23831 од 7. новембра наредила је, да се Моравска дивизија II позива, чим стигне у Прокупље, одмах упутити за Сврце или Китку, где према ситуацији буде боље и осетније са задатком, да што енергичније удари у бок и позадину непријатеља, који надире левом обалом Криве реке. Командант II армије са своје стране наредио је команданту Моравске дивизије II позива 7. новембра у 18 часова, да возови продуже марш за Прокупље и даље за Житорађу, а борачки делови по могућности да пређу возове и што скорије стигну у Прокупље.

д) ОПЕРАЦИЈЕ ТРУПА НОВЕ ОБЛАСТИ

1. — *Дејство Вардарске дивизије.* У току 7. новембра на западном излазу Кончулског теснаца вођена је борба на положајима код Ропотова. Непријатељ је према главној линији одбране дошао у зону јаке пешадиске ватре, нарочито је показао јаку тенденцију за обилазак левог крила Вардарске дивизије долином Криве реке. Командант ове дивизије упутује у 9.30 часова један батаљон 2. пука III позива и један вод Дебанжове батерије за појачање левог одсека и наредио је команданту тога одсека, да на сваки начин дође у везу са 3. батаљоном 1. пука, који је заноћио у селу Каменици и који има задатак да потпомогне крајње лево крило дивизије, и не дозволи да тај батаљон, који ће нападати, буде од непријатеља усамљено нападнут и потучен. Командир чете, која је на положају Јелача јужно од села Костадинце а која штити бок ове дивизије, извештава, да су се овог дана у 14.30 часова према Јелачи појавила 4 ескадрона непријатељске коњице. Командант 3. батаљона 1. пешад. пука I позива, који је стигао са Лисице на лево крило Вардарске дивизије, такође јавља о појави коњице и једне батерије према Јелачи.

2. — *Дејство Брегалничке дивизије.* На северном излазу Качаничке клисуре вођена је целога дана борба. Десно крило ове дивизије вршило је напад на непријатеља, али са slabим напредовањем, јер је непријатељ јако притискивао на лево крило дивизије. Борба је била веома јака; три чете из армиске резерве употребљене су за појачање левог крила ове дивизије. Непријатељ је неколико пута предузимао јуриш на ово крило и увек је био одбивен са великим губитцима по њега. Али, у 17 часова предузео је напад на центар ове дивизије, на самом излазу теснаца и успео, да одбаци са положаја један ба-

таљон 10. кадр. пука, који се на првој прихватној коси задржао. Око 19 часова, непријатељ је предузео понова напад на лево крило дивизије, но и овога пута је одбивен. Губитци овога као и прошлога дана били су знатни на једној и на другој страни. У мунисији, а нарочито за пушку Манлихерову, осећала се врло велика оскудица, те се борба морала да води са штедном мунисије. Пошто је сва резерва, која је била на расположењу, утрошена, а непријатељ је по свима извештајима, добивао појачања и сваког дана све дрскије нападао, те није била искључена могућност, да се, поред свих напора, северни излаз из Качаничке клисуре ускоро изгуби, то је командант трупа Нове Области наредио властима у Урошевцу, да у тишини предузму евакуисање имовине за Митровицу и Призрен.

Поводом овакве ситуације, командант трупа Нове Области послао је Врховној Команди 7. новембра представку ОБр. 10316 у овоме: „Са обзиром на целокупну ситуацију наше војске, која ми је данас достављена од Врховне Команде, част ми је предочити да даља отпорност наше војске првенствено зависи од упорног држања излаза из Качаничког и Кончулског теснаца. Неуспех на једноме од ова два места може бити судбоносан по све армије у нашим старим границама. Према овоме моје је мишљење, да би од трупа из старих граница требало што пре прикупити око Приштине, што јачу стратегиску резерву од најмање две дивизије, те тиме, са једне стране олакшати и осигурати евентуално даље повлачење армија из старих граница по малобројним путовима, а са друге стране поћи са том резервом у сусрет бугарским трупима, које би избиле из Качаничког или Кончулског теснаца, те их делимично потући и на њиховим леђима избити ка Скопљу за отварање везе са савезницима код Солуна. Молим да се ово мишљење узме у озбиљну процену, а ја ћу са своје стране предузети све, да створим потребно време за прикупљање стратегиске резерве у Приштини, ако би се то одмах предузело.“ На ову представку добивен је одговор Врховне Команде ОБр. 23922 од 8. новембра ове садржине: „По вашој представи ОБр. 10136 извештавате се, да су већ предузете мере, да се у Приштини искупи јака резерва, ради стављања на ваше расположење.“

б) ОПЕРАЦИЈЕ ТРУПА БИТОЉСКЕ ДИВ. ОБЛАСТИ

1. — *Дејство Тешовског одреда.* Трупe овог одреда стигле су 7. новембра из Кичева на планину Буковачу са наређењем да 8. новембра продуже марш ка Гостивару, у циљу прихвата трупа које су одступиле од Тетова.

2. — *Дејство Вардарског одреда.* Положај овог одреда протезао се од источних огранака планине Козјака на Крстац

(к. 1534), па преко Присата—Мукоша (1200)—гредом Бабуне до стазе, која из Грабовника води за село Десово, и то: *Десни одсек* од источног огранка Козјака до Присатског превоја: 3. батаљон 2. пука; 1. батаљон 14. пука (без 2 чете); 2. батаљон 14. пука; 1 чета граничара од 80 пушака; 1 чета III позива; митраљеско одељење од 3 митраљеза и 1 брдски топ. Лево крило одсека наслоњено је на планину Крстац (1534), где је и брдски брзометни топ, а према селу Никодину, где се непријатељ налазио на утврђеном положају; десно крило одсека наслања се на источне огранке Козјака. *Леви одсек* бране од Присата до стазе из Грабовника за Десово: 4. батаљон 2. пука; 3. батаљон 14. кадр. пука и 2 чете 1. батаљона 14. пука. Десно крило наслоњено је на Мукош (1200) а лево на безимену косу до пута Габрово—Десово. На левом одсеку била су 2 брдска топа и вод митраљеза. На Присатском превоју било је 5 Дебанжових топова, а источно од карауле на Присату на вису још 2 Дебанжова топа. Испред ових топова на самом Присатском превоју, за заштиту топова и одбрану превоја биле су две чете 1. батаљона 14. кадр. пука, а у одредској резерви на Мукошу 2 чете 1. батаљона 2. пука. Непријатељ се налазио на линији: Крајња чука Свињичке главе (југозападно од села Степанци) — караула на Клепи—Никодин—Фариш. Јачина непријатеља према овоме одреду цењена је до 2 пука пешадије (22. и 26. пук), 2 пољске батерије, 1 коњички пук и 1 брдска батерија. По исказу заробљеника 53. и 54. пук отишао је према Французима.

Мрзенски одред изишао је на висину десног одсека; веза са Французима ухваћена је код Фариша.

Поречки одред стигао је у изворни део реке Бабуне за дејство у десни бок и позадину непријатеља. Командант левог одсека добио је наређење да ухвати везу са овим одредом чим избије у висину села Согле на левој обали реке Бабуне. Французи су у току 6. новембра, после омањих борби, узели линију: Фариш—Мрзен—Чичево и у јутру 7. новембра одбили напад непријатељски на Фариш и Чичево.

Да би се сазнало тачно стање код непријатеља према левом одсеку, као и да ли је непријатељ утврдио и посео положаје ради одбране, наредио је командант Вардарског одреда ово: „Да се чета са крајњег левог крила тога одсека крене гредом ка Рановдолу и да овлада крајњим висом, који господари долином реке Бабуне. Да се једна чета крене у правцу Хоморана и у случају наиласка на јачи отпор непријатеља, да се на положају утврди, одржавајући лево и десно везу. Једна чета са Мукоша, да се упути гредом Свињичке главе и да протера непријатељско одељење на чуци северно од нашег положаја. Овај рад да потпомаже вод брдске арти-

лерије и један топ са Присатског виса, а остала артилерија са Присатског превоја да дејствује на непријатељску артилерију. Командант десног одсека да у правцу Никодина и Присатског манастира извиђачким водовима ангажује ватром непријатеља ради оцене његове јачине и положаја који држи. Рад чета са левог одсека подесити тако, да овај покрет буде у садејству. Покрет трију чета са левог одсека извршен је одмах. Чета, која се кретала косом Свињичке главе, задржана је јаком ватром. Са карауле на Клепи примећен је покрет једне непријатељске чете. Чета упућена у правцу Хоморана наишла је на непријатеља и предузела извиђање ради сазнања његове јачине. Чета у правцу Рановдола допрла је до виса изнад овог места и водила је борбу са непријатељским извиђачким одељењима. Због густе магле било је осматрање свију чета отежано. На десном одсеку биле су само омање чарке. 4. батаљон 1. пука III позива, који је упућен на крајње десно крило, заузео је положај на источној страни подножја планине Козјака испред села Топлице. Има везу лево са десним крилом 3. батаљона 2. пука I позива, а десно са Мрзенским одредом. Командант Вардарског одреда сазнао је од сељака, да се у селу Богомилу налазе 2 непријатељска батаљона, те је наредио команданту левог одсека да се ти искази провере.

СИТУАЦИЈА

У току 7. новембра Врховна Команда примила је ове важније извештаје:

а) Од командантша I армије:

ОБр. 9032 у 1.05 час.

„На фронту ове армије вођена је само артилериска борба. До вечери непријатељ је код Краљева прикупио око 5 батаљона, а око 16 час. примећени су у покрету преко Камиџорског моста два непријатељска ескадрона. Покушај непријатељски, да се од Краљева приближи мосту на Ибру, а тако исто при левом крилу пред фронтом Ужичког одреда на правцу Јастребара није успео. Наше трупе остале су на својим досадањим положајима на линији Врановица—Черт—Јастребар—Чучањ—Чукар—Лукавац—Драгчићи—Калуђерске ливаде. Армиски штаб преместио се у Лопатницу.“

ОБр. 9037 у 11 час.

„По до сад прикупљеним податцима и доказима заробљених непријатељских официра, подофицира и војника појавиле су се ове непријатељске трупе: Око Грабовца и Кнића 1. и 46. брдска бригада (10 батаљона), делови 201., 202., 203. и 204. немачке регименте, а још 15. и 16. јегерски батаљони, свега 24 батаљона; западно од Кнића 205., 206., 207. и 208. немачка регимента а код села Тамника 119. и 201. немачка

регимента свега 18 батаљона. На правцу од Чачка 20. бригада 48. дивизије (5 батаљона), 17. и 20. брдска бригада и 5 батаљона. У Ваљеву 2. брдска бригада.“

ОБр. 9047 у 11.30 час.

„У току ноћи 6./7. ов. мца непријатељ је око 23.40 ч. предузео јачи напад у правцу Чибуковца али је задржан. Од јутрос на том правцу није показивао активности. Јачина је његова 6 до 8 батаљона а примећено је, да снаге рокира ка Ружићском брду. На осталом делу фронта борбе није било. Према накнадним извештајима, непријатељ је пред фронтом Дринске дивизије II позива допро јуче предњим деловима до Краљева—Самаила—Сарице на Јелици. Трупе ове армије под заштитом остављених делова на обали Ибра према Краљеву предузеле су покрет у циљу искупљања на главним положајима северно од излаза из Ибарске клисуре.

ОБр. 9053 у 11.20 час.

„Штаб армије полази данас за Ушће.“

ОБр. 9058 у 19.20 час.

„Наређењем мојим ОБр. 8897 од 1. ов. мца упућеним команданту Ужичког одреда изрично је речено ово: Батаљон из Ужичког одреда који маршује од Пожеге преко Ариља ка Ивањици треба да поседне положај код саме Ивањице, који ће најупорније бранити надирање непријатеља, било преко Кушића ка Јавору, било преко села Будожела и Велике ливаде ка манастиру Студеници. Овај одред појачати са наоружаним обвезницима последње одбране старца. Горњем наређењу претходило је од моје стране ово наређење команданту Ужичког одреда: „Кад будете силом околности принуђени да напустите и одбрану прелаза у Клисурси код Гугља на утоку Бетине у Моравицу ради даљег покрета Чачку и Краљеву, онда један од ваших батаљона упутите правцем Ариље, Ивањица, манастир Студеница за заштиту овога правца од стране Ивањице.“

б) Од командантша Одбране Београда:

ОБр. 4973 у 11 час.

„Трупе Одбране Београда повукле су се на десну обалу Западне Мораве, поселе положај села Ловца—Црни врх—Нерезиње—Ђула—Поглед (775) са истуреним предњим деловима до Мораве. Непријатељ је за време повлачења наших трупа гонио и синоћ је са положаја више села Шанца бацио 20—30 артилер. метака на Крушевац. Комбиновани је одред у Кутци, где је наређено, да се отвори пут кроз Јанкову клисуру, који је закрчен коморама Шумадијске дивизије I позива, Тимочке дивизије II позива и Комбинованог одреда као и коморама, које су евакуисале магацине у Крушевцу. За батаљоне

Моравске дивизије II позива наређено је, да се упуте у састав дивизије. Са I и III армијом још немам телефонске везе. Десно крило мојих трупа у додиру је са левим крилом III армије а за додир мога левог крила са десним крилом I армије још нисам добио извештај. Брдска батерија за правац Александровац—Јошаничка бања—Рашка стигла је у Александровац. Наредио сам, да се и батерија и један пешад. пук Тимочке дивизије II позива упуте на положај Плешко брдо—Козница са задатком да на поменутом правцу осигурава бок I армије и да се стави под команду команданта I армије.“

в) Од команданџа III армије:

ОБр. 8224 у 24 часа

„6. ов. мца непријатељ је подилазио положајима на левој обали Јовановачке реке; прво су се појавиле 3 колоне јачине свака по 1 пук, а пред вече се појавила 1 велика колона правцем Сикирица—Тићевац. Јачи притисак непријатељ је вршио према левом крилу а према центру и десном крилу није био активан. Заштитнице су се под борбом повукле на прихватне положаје а у току ноћи повућиће се на главни положај на левој обали Јужне Мораве.“

ОБр. 8244 у 18.30 час.

„Командант Коњичке дивизије јавља, да је железнички мост недовољно порушен и да непријатељска пешадија и даље може прелазити, наредио сам, да се мост запали, али су бугарске трупе стигле и мосту се није могло прићи. На одсеку од Турије до реке Алуге налази се само Коњичка дивизија, лево до Гредетинске реке Браничевски одред. Коњич. дивизију не могу ничим помоћи, јер армија држи све до планине Мојсиња. Ђунишки мост такође је недовољно порушен и непријатељ се већ пење уз косе Мојсиња. Потребно је да делови Тимочке војске помогну одбрану прелаза код Алексинца, да би се непријатељско надирање што више успорило. Пут Рибари—Вукања—Гребац, који је увек тешко пролазан, сад је због јаких киша непролазан и ако непријатељ нагло продре на Кулину и Породин, ова армија изгубиће све возове. Имам извештај, да су се и возови Тимочке војске кренули уз Турију, што још више отежава ову ситуацију, која може постати безизлазна. Имало би се могућности, да се догађаји парирају, ако би се задржала Моравска дивизија II позива, која ће вечерас бити код Вукање.“

г.) Од команданџа II армије

ОБр. 9809 у 16.30 час.

„Командант Тимочке дивизије I позива са ОБр. 3708, доставља: „У току данашњег дана вођена је борба на фронту Ветерничког и Власинског одреда и десног одсека ове дивизије

и правца Лесковац, мост на Морави на путу за Власотинце. Од команданта Ветерничког одреда добивен је извештај, који је писан данас у 8.40 час. са овом садржином: „Непријатељ је заузео Прокопије, Стену, караулу Хајдучка Црква, Црну Чуку, Вељу Главу. Јачина је непријатеља 1 ескадрон коњице и 1 пук пешадије. Наше трупе са Копиљака нападе су данас непријатеља на караулу Хајдучка Црква и заузеле је. После овога непријатељ је предузео напад са Прокопија на Копиљак и одбивен је. За заштиту правца од Веље Главе, овај одред има сад 2 ескадрона и 1 митраљез на томе правцу. На овај правац ноћас упућен је преко Тупалског виси један батаљон 10. пешад. пука I позива и 2 хаубице, да се Веља Глава поврати. Других података о стању код овог одреда у току данашњег дана нема. На Власински одред непријатељ је напао у два правца, у правцу Грделичког теснаца и од Врви Кобиле; потисак у правцу Грделичког теснаца био је јачина трупа овог одреда. Трупе су се задржале у току дана на својим положајима. После подне непријатељ је предузео напад на десни одсек ове дивизије на правцу Власотинце—Лесковац, пошто мост на Јужној Морави није био порушен, на овом правцу били су слаби делови. Непријатељ је успео да пребаци нека своја одељења на леву обалу Јужне Мораве, пошто су тамошњи наши делови, означени трупама ове дивизије које су тада пристизале, били слаби; предузето је протеривање непријатеља, а о резултату још нисам добио извештај. На средњем и левом одсеку ове дивизије било је мирно. Због тога, што су Јужно Моравске трупе поколебале у последњим борбама и још нису прикупљене, што се трупе ове дивизије још прикупљају и што су прекомерно заморене, а има и велики број изосталих, решио сам се: да Власински одред повучем на леву обалу реке Ветернице, а на његовом одсеку, да се задрже само добровољачки делови, што је вечерас и отпочело. Команданту Јужно-Моравских трупа ставио сам на расположење све његове досадање трупе и 10. пешад. пук I позива са по једним водом брдске и хаубичке артилерије. Ојачан на тај начин, одредио сам му за одбрану одсек на левој обали Ветернице од утока реке Сушице у ту реку па до положаја које држи његово крајње десно крило, горња и доња Оруглица. Трупе ове дивизије ојачао сам са једним и по пуком III позива, једном пољском и једном хаубичком батеријом из пређашњег Свођског одреда и њиме заузео одсек од утока реке Сушице у Ветерницу па на утоку Власине у Јужну Мораву и даље левом обалом Јужне Мораве до спрам села Грајевци. Команданту Јужно-Моравских трупа наредио сам, да Ветернички одред ојача оним деловима Свођског одреда, који су му придати и да тако ојачан нападне непријатеља испред себе, те

тима спречи надирање непријатеља у томе правцу и олакша положај левог крила Вардарске дивизије I позива. Остали делови држаће се одбране датих одсека, док се год трупе не прикупе и уреде.“

ОБр. 9827 у 13.35 час.

„Стање код ове армије у току ноћи 6./7. новембра и јутрос овакво је: На фронту Шумадијске дивизије II позива безначајна пушкарања предњих делова. По телефонском извештају команданта Тимочке дивизије I позива од 12.20 час. непријатељ је заузео село Бадинце и сад води борбу код Лесковца, непријатељ је у овоме моменту 12.20 час. 3 км од вароши и наши држе њену ивицу. I батаљон 20. пешад. пука I позива налази се на Хисару; I батаљон од 300 људи налази се на коти 312 као једина резерва. Код Ветерничког одреда одбивени су непријатељски напади на Црну Чуку; ово је такође по телефонском извештају. Трупе Тимочке војске пристижу на Мраморски одсек а штаб војске стигао је у подне у Прокупље.“

д) Од команданата Трупа Нове Области:

ОБр. 10278 у 7 час.

„Непријатељске нападе на десној обали Криве Реке и левој обали Биначке Мораве, Вардарска и Моравска дивизија I позива одбиле су у току 6. ов. мца, а 7. ов. мца намеран сам да пређем у напад. Десно крило и центар Брегалничке дивизије I позива потиснули су непријатеља у току 6. ов. мца по подне за један километар.“

ОБр. 10316 у 12.30 час.

„На источном излазу Кончулског теснаца данас је вођена борба на положајима код Ропотова. Непријатељ је подишао главној линији одбране у зони јаке пешадијске ватре и нарочито је показао јаку тенденцију за обилазак левог крила Вардарске дивизије долином Криве реке. Командир чете, која је на положају Јелача јужно од села Костадинца а која штити бок ове дивизије, извештава, да су се данас у 14.30 ч. према Јелачи појавила 4 ескадрона непријатељске коњице. Командант 3. батаљона 1. пешад. пука I позива, који је стигао са Лисице на лево крило Вардарске дивизије I поз. такође јавља о појави коњице и једне батерије према Јелачи. Намеравани напад данас нисам изводио, јер је ситуација за напад била неподесна. Код Брегалничке дивизије I поз. на северном излазу Кончулске клисуре вођена је целог дана борба, десно крило Брегалничке дивизије вршило је напад на непријатеља но са славим напредовањем, јер је непријатељ јако притискивао на лево крило дивизије; борба је била веома јака, 3 чете из армиске резерве употребљене су за појачање левог крила

Брегалничке дивизије. Непријатељ је предузимао 3 пута јуриш на ово крило, увек одбивен са великим губитком по њега, но у 15 час. предузео је напад на центрум ове дивизије на самом излазу теснаца и успео да одбаци један батаљон 10. пешад. кадр. пука, који се прикупља на првој прихватној коси. Око 19 час. непријатељ је предузео понова напад на лево крило дивизије, но и овога је пута одбивен. Губитци наши такође су велики, но још се тачно не знају. У муницији а нарочито за пушку Манлихерову осећа се врло велика оскудица, те се борба мора да води са штедњом муниције. Како је сва резерва, која је била на расположењу, утрошена, а непријатељ по свима извештајима добива појачања и сваког дана све дрскије напада, те није искључена могућност, да се поред свих напора северни излаз из Качаничке клисуре ускоро и изгуби, то сам властима у Урошевцу наредио, да у тишини предузму евакуисање имовине за Митровицу и Призрен. Са обзиром на целокупну ситуацију наше војске, која ми је данас достављена, част ми је предложити, да даља отпорност наше војске првенствено зависи од отпорног држања излаза из Качаничког и Кончулског теснаца. Непријатељски успех на једном од ова два места може бити судбоносан по армије у нашим старим границама, а нарочито по I армију. Према свему овоме, моје је мишљење, да би од трупа из старе границе требало што пре прикупити око Приштине, што јачу стратегиску резерву од најмање две дивизије, те тиме са једне стране олакшати и осигурати евентуално даље повлачење дивизија из старих граница по малобројним путевима, а са друге стране поћи са том резервом на сусрет бугарских трупа, које би избиле из Качаничког и Кончулског теснаца, те их делимично потући, и на њиховим леђима избити до Скопља. Молим да се ово мишљење узме у озбиљну процену, а ја ћу са своје стране предузети све, да створим потребно време за прикупљање стратегиске резерве у Приштини.

ђ) Од делегата Пуковника Пешића са Цетиња:

ОБр. 1730 у 9.30 час.

„Наш батаљон код Ивањице повлачи се ка Јавору, где ће га прихватити Црногорци, али је остао отворен пут Ивањица—Велике Ливаде—караула Преко брдо као и пут на караулу Ступска чесма, који Црногорци не могу затворити.“

ОБр. 1731 у 10 час.

„У току 6. новембра вођена је јака борба на Грахову. Непријатељ је нападао са великом жестином, после више јуриша одбивен је бомбама. Сви су положаји одржати у нашим рукама. На свима осталим правцима јако артилериско дејство и слаба пешадијска борба без резултата.“

ОБр. 1738 у 11 час.

„Код Ивањице има један непријатељски пешадиски пук и 4 брдске хаубице.“

ОБр. 1735 у 17 час.

„У Ужицу налазе се два непријатељска батаљона, јачине до 2000 људи. Један батаљон припада 25. пуку загребачком, а други 6. новосадском, са њима има једно митраљеско одељење и два топа.“

ОБр. 1737 у 21.20 час.

„Батаљон код Ивањице није имао никакве везе са својом командом и није знао шта да ради, па се је обратио команданту Санџачке војске, који му је наредио да одступи за Јавор. Наредио сам команданту Санџачке војске, да тај батаљон врати на одређени правац, што сумњам да ће извршити, јер је непријатељ, како изгледа, јуче ушао у Ивањицу.“

НАРЕЂЕЊА ВРХОВНЕ КОМАНДЕ:

ОБр. 23786

„Наређујем: Да се у месту штаба Врховне Команде образује обвезнички депо, са задатком, да прикупља обвезнике разних јединица, који траже своје команде, а потом да довољно легитимисане упуту у команду, а оне без легитимације преда Деповској команди. На службу у депоу одредити једног официра са 2 подофицира и 10 каплара и редова. У командном погледу депо стајаће непосредно под Врховном Командом. Снабдевање људства биће из војне станице у месту штаба Врховне Команде. Наредити извршење.“

ОБр. 23813 у 17.10 час.

Командантшу 1 армије — Лопајиница

„Од команданта Одбране Београда за обезбеду правца Александровац — Јошаничка бања одређен је 1 пук Тимочке дивизије II позива. Он ће се спојити са брдском батеријом, која је упућена из I армије и сад је у Александровцу. Директивом ове команде наређено је, да пук има да брани Јошаничку клисуру, заузимајући положај на северном излазу клисуре. Штаб команде Одбране Београда је у селу Златари. Са њиме, преко Бруса ухватите везу. Везу са пуком у Јошаничкој клисури у правцу Александровца уредите по наређењу ОБр. 23695.“

ОБр. 23829 у 9.05 час.

Делегатшу пуковнику Пеширу Пешићу — Цетиње

„Питање ОБр. 23785 односи се на део пута од Скадарског језера, од Плавнице до Андрејевице.“

ОБр. 23831

Командантшу II армије — Прокупље

„По извештају команданта Трупа Нове Области, једна бугарска колона непознате јачине надире левом обалом Криве реке и њени делови избијају на Јелачу и село Костадинце (раз. 1:150.000) око 10—12 км јужно од Свираца. Чим стигне Моравска дивизија II позива у Прокупље, упутите је одмах најкраћим путем за Свирце или Китку, где према ситуацији буде боље и осетније са задатком, да што енергичније удари у бок и позадину непријатеља, који надире левом обалом Криве реке. О овоме известите и команданта Трупа Нове Области, који је са штабом у Феризовићу. О пријему наређења известите.“

ОБр. 23832 у 10 15 час.

Командантшу Трупа Нове Области — Феризовић

„Начелник штаба наредио је, да командант Битољске дивизије прими енглеску поморску батерију калибра 9 см за коју је наш делегат у Солуну јавио да ових дана стиже.“

Српском конзулату — Солун за капетана Јовичића

„Енглеска батерија може се ставити на расположење команданта Битољске дивизије, коме је наређено да је прими.“

ОБр. 23836 у 10.30 час.

Командантшу I армије — Ушће

„Наш делегат, пуковник Пешић, послао је са Цетиња 6. ов. мца депешу ове садржине: Командант 1. батаљона 2. прекобројног пука III поз. нападнут је на положају Градинама на правцу Ариље—Ивањица од непријатеља јачине једног пешад. пука и 4 брдске хаубице; он је приморан на одступање и како нема везе са својим претпостављеним, то не зна шта да ради. Наредио сам му, да се повуче Јавору, где ће га прихватити црногорска бригада. Известити одмах, какав је задатак добио овај командант батаљона, кад не зна шта да ради, односно куда треба да се повлачи.“

ОБр. 23837 у 15.10 час.

Делегатшу пуковнику Пешићу — Цетиње

„Батаљон са Ивањице није ни у ком случају требало повући на Јавор, јер је он требао да обезбеђује правац: Ивањица—Велике Ливаде—Ман. Студеница—Ушће. На овај начин сад, тај је правац остао отворен све дотле, док не стигну друге трупе, које могу и не стићи на време због планинског земљишта, далеког и рђавог пута. Молим да се батаљон одмах врати на правац Ивањица—Студеница—Ушће, пошто му је I армија, која га је и одредила за поменути циљ, морала издати потребна наређења за обезбеђивање горе поменутог правца. Командант батаљона ће се узети на одговор. Молим известите о резултату.“

ОБр. 13837 у 3.55 час.

Команданту Ибарске дивизиске области — Нови Пазар
и команданту Сјеничке пук. окружне команде — Сјеница

„Упутите одмах по ордонансу коњанику наређење команданту батаљона II позива, који брани правац од Ивањице ка Студеници и Јавору, да на угодним положајима код Ивањице и на Великој Ливади упорно брани наступање непријатеља ка Сјеници и да тиме омогући пристизање појачања која су на маршу за Велике Ливаде. Ако је он положај напустио, онда да се по сваку цену и што пре врати на напуштени положај Велике Ливаде, и ухвати везу и додир са нашим трупима које му долазе у помоћ од Студенице“.

ОБр. 23841

Команданту II армије

„У вези наређења ОБр. 23699, наређујем:

1. — Да Крајински одред и даље дејствује а Књажевачки одред да се одмах расформира. Из Књажевачког одреда да се одмах упути:

а) 4. пешад. пук I позива команданту III армије;

б) Све трупе III позива и последње одбране са територије Тимочке дивизиске области у састав Крајинског одреда;

в) Све трупе Шумадиске дивизије II позива у састав дивизије.

2. — Трупе III позива и последње одбране са територије Тимочке дивизиске области, сад у саставу Комбиноване дивизије, придати такође Крајинском одреду.

3. — Два батаљона 8. пешадиског пука I позива из Тимочке војске вратити III армији за појачање Дунавске дивизије I позива.

4. — Командант Крајинског одреда извршиће најподесније груписање трупа, које сад има и које буде добио сходно овоме наређењу.“

ОБр. 23850 у 7.30 час.

Команданту I армије

„Наш делегат на Цетињу пуковник Пешић извештава, да се код Ивањице налази један непријатељски пешадиски пук и 4 брдске хаубице.“

ОБр. 23856

Делегату пуковнику Пешићу — Цетиње

„Пошто је непријатељ извесним делом своје снаге већ стигао у Ивањицу, а повлачењем батаљона III позива из Ивањице на Јавор, правац Ивањица—М. Студеница—Ушће остао је потпуно отворен за неко време, докле тамо не стигне одређени одред, то би било врло корисно, да одмах наредите црногорској бригади са Јавора, да енергичном акцијом у правцу ка Ивањици осетно загрози боку и позадини непри-

јатеља, који би се упутио ка Великим Ливадама и даље ка м. Студеници, и да га примора на повлачење ка Ивањици. На овај би се начин могао брзо и поуздано да заштити посредно правац Ивањица—Ушће. О резултату молим известити.“

8. НОВЕМБАР

I. — ОПЕРАЦИЈЕ НЕПРИЈАТЕЉСКЕ ВОЈСКЕ

а) ОПЕРАЦИЈЕ III АУСТРО-НЕМАЧКЕ АРМИЈЕ

1. — *Дејство 8. корпуса.* На фронту 57. пешадиске дивизије у току 8. новембра грађено је једно брвно преко порушеног моста и пребацивана су мања одељења на десну обалу Мораве. Градња брвна, ма да је отпочела са обе обале, напредовала је врло споро; стубови старог моста били су већим делом порушени, а постављање нових стубова због брзине воде и немања чамаца било је врло тешко. До вечери успело се, помоћу малих сплавов на бачвама, пребацити на десну обалу само 240 људи, који су упућени у извиђање. Са противником није било никаквог додира. Пре подне 8. новембра, у подруму манастира Љубостиње под бачвама нађено је 60 сандука важних аката министарства спољних послова и министарства пољопривреде. За 9. новембар издато је само наређење да се градња брвна продужи и да се пребацивање трупа као и до сад настави.

На фронту 59. дивизије пребачен је један батаљон на леву обалу Мораве. Дивизије 8. корпуса тражиле су, да им се што пре пошаљу средства за пребацивање преко Мораве. Алпински корпус био је у ово време закрчио пут двема мостовним теновима. Ђенералштабни официр, који је тим теновима био стављен на расположење, стигао их је 8. новембра северно од виса Мајдана. Због рђавог стања друмова и изнурености коња, морала је артилерија да стави своје запреге на расположење мостовних тенова.

Ландштурмска бригада Мразека код Љубића оправљала је друм у долини Груже код Масног поља, где је I пук Алпинског корпуса био стигао. Главнина тога корпуса зановила је на простору: Вучковица—Корићани, а 2 батаљона била су још у Крагујевцу.

2. — *Дејство 22. резервног корпуса.* Команданту овог корпуса чије су трупе требале постепено да буду смењене Алпским корпусом, достављено је 8. новембра у 8.30 часова наређење, да 26. пешадиску дивизију повуче са фронта, и да је прикупи код Милочаја у циљу одласка ка Београду. Остале 2 дивизије 22. резервног корпуса (43. и 44. дивизија), имале су да непрекидно наступају за противником. 43. резервна дивизија избила је до линије: 331 јужно од манастира

Жиче—286 у долини Рибнице, где су 2 српска батаљона затварала долину. 44. резервна дивизија наишла је код коте 498 јужно од Прогорелице на противнички утврђени положај. На њеном десном крилу код Цркве 301 села Врдила још је водио борбу 121. пук. 26. пешадиске дивизије, коју је дивизију командант 22. резервног корпуса намеравао 9. новембра да прикупи на друму Краљево—Бечањ. Напад те дивизије, био је уперен ка западу у бок противника, који је пред фронтом 19. корпуса још држао линију: Ранков гроб—Јастребар.

3. — *Дејство 19. корпуса.* Ранков гроб заузела је 21. брдска бригада у току пре подне; у даљем току стигла је главничом до села Матовићи и истурила једну нападну колону до Врановице планине, коју је противник још упорно држао. У овој борби дејство српске артилерије са Јајинца осећало се врло неугодно. У даљем току 21. брдска бригада и одред мајора Хабахера (4 батаљона 10. брдске бригаде) заузела је рано по подне Ђеране—Чук—Јастребар. Предње трупе стајале су у вече у тесном додиру са противником (8. пук и делови 9. пука), који је држао линију: Ељдовиште—лакрат друма западно од Каоне. Ђенералмајор Дрофа (17. брдска бригада и један батаљон 10. бригаде) у циљу затварања друма преко Каоне ка Ивањици груписао је своју главнину на простору: Равни врх—Вијенац—Црни врх и деташирао 2 батаљона на Карајско брдо. Одред ђенерала Сорсића био је 8. новембра у главном на своме досадањем месту. У Ивањицу упућен је још један батаљон и 2 ескадрона. Извиђачка одељења осмотрила су слабија противничка одељења у утврђеним положајима на Громовом биљегу и код села Мана (јужно од Ивањице), а код Велике Ливаде јављено је да изгледа да је јачи противник на положају. Ландштурмска бригада Шварца достигла је свој маршовски циљ Виноградине. За 9. новембар, командант 19. корпуса наредио је, да главнина корпуса остане у досадањем распореду. Једино одред мајора Хабахера, у духу првобитне намере, да маршује до Рудине и да се уједини са одредом ђенерала Дрофе, а одред ђенерала Шварца да маршује даље напред до села Бели Камен. На тај начин корпус је требао на правцу ка Ивањици да буде груписан по дубини у 3 ешелона по 2 бригаде, а бригада Шварца требала је за један дан да стигне до Ивањице. Из поменутог распореда било је могуће продужити наступање ка југу, југоистоку и истоку.

У 23.25 часова командант 19. корпуса добио је заповест III армиске команде, да се, према наређењу команде армиске групе, 10. брдска бригада има упутити преко виси Тошовца 1320 правцем ка Ушћу у циљу пресецања одступнице противничким снагама, које се повлаче Ибарском долином. Ово

диспонирање са једном тачно означеном бригадом, чију детаљну ситуацију команда армиске групе није могла да предвиди, правило је сметње 19. корпусној команди: 4 батаљона те бригаде била су од 5. новембра у непрекидној борби, главнина бригаде била је дакле заморена; 1 пољска батерија и $\frac{1}{2}$ брдске батерије те бригаде налазиле су се на положају код Вијенца 896; 1 пољска батерија на Дукањском брду 870; $\frac{1}{2}$ брдске батерије на Чукару 856. Према томе било је потребно првенствено ту бригаду прикупити. Да би се то, што је могуће пре и неузнемиравано од противника, могло извршити, наређено је да се бригада 9. новембра прикупи код Ивањице. Командант 19. корпуса, још при пријему ове заповести, а на основи досадањег искуства у току рата (Срби су се задовољавали са малим и према томе били су у великом степену независни од земљишта), није имао никакву велику наду да ће се српске снаге моћи одсећи. Зашто 19. корпусна команда није предложила армиској команди да се на место 10. брдске бригаде упути 17. брдска бригада, која је за поменути циљ била подеснија и која је била мање заморена, могло би се можда тим објаснити, што је 10. брдска бригада имала млађе људство и што је у досадањим операцијама имала много успеха. Командант 19. корпуса наредио је да 2 пољске батерије 10. брдске бригаде остану код 17. брдске бригаде, а на место њих да 53. дивизија из одреда мајора Хабахера прида 10. брдској бригади 1 брдску батерију. Бригади ђенерала Шварца наређено је да маршује Котрашком долином до моста кота 500, како би после одласка 10. брдске бригаде могла бити ближе при руци. Да би се комуникациски правац долином Моравице ка западу обезбедио тражила је 19. корпусна команда од команданта 62. дивизије ђенералмајора Рајнела, да у циљу везе са ђенералом Сорсићем упути делове својих трупа до линије: Кућиште 949—Орница 889.

6) ОПЕРАЦИЈЕ XI НЕМАЧКЕ АРМИЈЕ

3. армиски корпус (6. и 25. дивизија) повучен је са фронта; 105. дивизију 4. резервног корпуса сменио је 10. резервни корпус, који је успоставио везу са 8. аустроугарским корпусом III армије. У току 8. новембра, 103. и 107. дивизија заузеле су српске заштитничке положаје јужно од Крушевца и продужиле су гоњење долином Расине. Одред 101. дивизије (1 пук са нешто артилерије) заузео је висове код Ђуниша на левој обали Јужне Мораве. Дивизија Белова стигла је у Параћин. Пљен код Крушевца повећао се са 50 топова међу њима 10 тешких; број заробљеника порастао је на 7000 војника.

в) ОПЕРАЦИЈЕ I БУГАРСКЕ АРМИЈЕ

6. дивизија: 1. бригада: 15. пешад. пук стигао је до с. Рушевци; 3. пешад. пук око подне био је код с. Мрзенице, а у вече 8. новембра ушао је у Крушевац. 2. бригада на маршу је од Церовице ка Рушевцу. *Напомена.* Немачка дивизија фон Белова упућена је у Параћин у састав XI немачке армије, са којом је 6. бугарска дивизија дошла у тесну везу код села Јасења.

8. дивизија: 2. бригада заузела је линију: Рушевце—Алексинач; код 1. и 3. бригаде нема никакве промене. Дивизија спрема мостове за прелаз преко реке Мораве.

9. дивизија: У току 8. новембра остала је у истом распореду као и прошлог дана. Дивизија спрема мостове за прелаз преко Мораве.

1. дивизија: Командант дивизије добио је наређење од команданта I армије, да упути 1. пешад. пук са I дивизионом артилерије правцем: Г. Степање—Милановац—Орашје—Међа—Прокупље са задатком, да заузме Прокупље и пресече пут одступања српске војске, која се налази према 8. и 9. дивизији. Трупe 1. дивизије стигле су 8. новембра у вече и то: 1. и 3. бригада западно од Лесковца, а 2. бригада је на путу Власотинце—Лесковац.

г) ОПЕРАЦИЈЕ II БУГАРСКЕ АРМИЈЕ

1. — *Дејство трупа на северном фронту армије.* Врховна Команда наредила је да делови одреда ђенерала Рибарова, који су код Лесковца, одмах крену најкраћим путем ка Бујановцу, одакле први делови чим стигну да се упуте ка Гиљану, а бригада која последња стигне да остане у резерви код Бујановца. 1. коњичка бригада у току 8. новембра допрла је до села Туђинци, где је добила наређење да се креће ка Сливову и дејствује у позадину српских трупа код Гиљана. 1. бригада 3. дивизије и 2. бригада 5. дивизије на својим правцима ка Гиљану односно ка Урошевцу воде борбу без резултата. Од одреда ђенерала Рибарова: 32. пешад. пук је упућен од Лесковца ка Лебанима, а 29. пешад. пук ка Врани.

2. — *Дејство трупа на јужном фронту армије.* Командант II армије наредио је да се против српских трупа, које држе Свињичку главу, упуте обилазне колоне: једна преко села Макрени и села Габровника ка селу Дреновцима, а друга преко села Слоге и Папрадишта ка селу Гостиражу. Прва колона да се затим упуту у позадину Свињичке главе, а друга колона да служи као наслон Коњичкој дивизији. Командант 2. бригаде 11. дивизије да упути 3. пешад. пук ка Дворишту и на планину Клепу, а са 53. пешад. пуком из одреда Писимова да одбаци Французе из Црне реке и утврди се на ис-

точним падинама планине Клепе. У току 8. новембра Французи су нападали 2. бригаду 7. дивизије и успели да заузму село Сирково и Доње Чичево.

Напомена. 1. бригада 5. дивизије стигла је у Штип. Код осталих делова трупа II армије на јужном фронту није било никакве промене.

II. — ОПЕРАЦИЈЕ СРПСКЕ ВОЈСКЕ

а) ОПЕРАЦИЈЕ I АРМИЈЕ

Пошто се I армија налазила у планинском земљишту за одбрану појединих важних праваца, који воде клисуром Ибра и њеним источним и западним странама или који излазе на главну комуникацију од Краљева ка Рашкој, то је главна комуникација: Краљево—Рашка—Нови Пазар—Митровица, била постала животна артерија не само за трупе I армије, већ је она била најважнија и најкраћа комуникација, која везује трупе те армије са трупaма остале српске војске. Као таква она се морала бранити и одбрани од свих могућних покушаја непријатељских, ма са које стране. Главнина I армије налазила се на јаким положајима северног улаза у Ибарску клисуру. Један здружени одред био је у околини Александровца, други на правцу: Студеница—Ивањица, а једна здружена црногорска бригада на правцу: Јавор—Ивањица. Армиска резерва од неколико батаљона била је на Ушћу. У току 8. новембра вођена је борба на целом фронту Дунавске дивизије II позива. Нарочито је била упорна борба на левом крилу према Доњо Васојевићској бригади и Ужичком одреду. У правцу Ељдовишта и Четра нападао је непријатељ са два пука. Доњо Васојевићска бригада, која је држала ове положаје, била је у вече 8. новембра принуђена да се повуче на Ељдовиште. Један батаљон 4. пука III позива из Ужичког одреда упућен је на Риђицу за заштиту левог бока. Пред фронтом Дринске дивизије II позива непријатељ је прешао на десну обалу Ибра и заузео: Матаруге—Жичу и Крушевицу. Наше трупе држе линију: Оштра главица—Стрменица и десну обалу Рибнице. Командант ове дивизије имао је извештај послат 7. новембра у 17 часова од села Липова, да непријатељ до тог момента није прешао Мораву на одсеку: Грабовац—село Угљарево. Једна непријатељска чета наступала је преко Вранеша ка селу Вукошици, а једна, која је вероватно прешла код Витановца, наступала је десном обалом између железничке пруге и Мораве. Коњичком дивизионом наређено је, да се под притиском непријатеља повлачи ка долини Јошаничке реке преко села Гоча евентуално преко Станишинаца. У току 8. новембра непријатељ је у јачини једног батаљона на правцу: Трстеник—

село Дубље—Врњци избио ка Водици. У циљу појачања овога правца упућена су преко Јошаничке Бање још 2 батаљона 5. пука III позива са задатком да правац од Гоча ка Јошаничкој Бањи затворе.

б) ОПЕРАЦИЈЕ ТРУПА ОДБРАНЕ БЕОГРАДА

Шумадиска дивизија I позива нападнута је у току 8. новембра јаком снагом; потиснута је са Црног врха кота 310, и повукла се на линију: Скорушан — село Ломница. Комбиновани одред добио је наређење да одмаршује у Приштину. Сем тога из Тимочке дивизије II позива издвојен је 14. пук II позива и упућен на правац: Александровац — Јошаничка бања за осигурање десног бока I армије и најзад оба батаљона Моравске дивизије II позива, који су били команданту Одбране Београда стављени на расположење, упућени су у састав своје дивизије. Због оваквог стања, командант трупа Одбране Београда одлучио је да своје ослабљене трупе прикупи са садањег широког фронта на положаје испред Јанкове клисуре: Жарево — Зукве — Црепуљњала — Грабак — Јанкова њива — Војволица — Гледалиште. У овом циљу наредио је:

1.— *Да Шумадиска дивизија I позива* (без 13. пука I позива, који да уђе у састав Тимочке дивизије II позива, али ојачана 11. пуком III позива и 3. дивизионом Шумадиског артилериског пука из Комбинованог одреда) поседне одсек од Жарева до реке Вратарице са побочницама на Прљаку и Средњачкој коси.

2.— *Да Тимочка дивизија II позива*, ојачана 13. пуком I позива из Шумадиске дивизије I позива, поседне одсек од реке Вратарице до Гледалишта.

3.— *Да 7. пешад. пук III позива*, са 2. Дунавским брзометним дивизионом поседне прихватни положај на улазу у Јанкову клисуру: Липовачка чука — Берда (к. 355) — Обла глава.

4.— *Да се Комбиновани одред* (без 7. и 9. пука III позива; 2. Дунавског и 3. Шумадиског пољског брзометног дивизиона) прикупи у село Блаце и одмах одмаршује преко Куршумлије и Преполца за Приштину, где ће се ставити на расположење команданту трупа Нове Области.

5.— Повлачење са садањих положаја да отпочне код Комбинованог одреда и Тимочке дивизије II позива одмах, но с тим, да јаке заштитнице остану на садањим положајима до мрака. Шумадиска дивизија I позива да се до мрака задржи на положају Церјак—Скорушан, па потом у току ноћи 8./9. новембра да се повуче на одређени јој одсек.

6.— Штаб Одбране Београда полази у 15 часова у село Блаце.

Напомена. III армија налазила се овог дана на положајима око Ђуниса и Прћиловице, дакле истакнута далеко испред трупа Одбране Београда.

Врховна Команда са ОБр. 23906 од 8. новембра наредила је команданту Одбране Београда ово: „С обзиром на ситуацију у којој се III армија налази при њеном повлачењу и заузимању одређених јој положаја, потребно је, да трупе Одбране Београда држе по сваку цену Јанкову клисуру, док се III армија не повуче на положаје код Прокупља. Ради овога одржавати тесну везу са III армијом.“ Командант Одбране Београда известио је Врховну Команду, да ће од своје стране све учинити да осигура бок и позадину III армије, али моли да се има у виду у даљим комбинацијама са трупама Одбране Београда и III армије, да су трупе Одбране Београда непрекидном борбом и покретима јако заморене и да је бројно стање јединица несразмерно редуцирано које губитцима, а још више изостајањем; да је дух код војника јако клонуо и да се на какав дуговремени отпор око Јанкове клисуре не може рачунати, у толико пре, што нема ни једног брдског топа а борба се преноси на терен, где се пољска артилерија врло слабо може употребити. Врховна Команда није имала могућности да упуту овој команди брдску артилерију, јер је ова употребљена на другој страни, а није било ни муниције за њу. Учињен је корак код савезника, да нам они даду брдске артилерије. Са ОБр. 23932 Врховна Команда наредила је да се 8. пешад. пук I позива упуту одмах команданту III армије у Рибарску бању. У току 8. новембра око 17 часова непријатељ је после два напада потиснуо трупе Шумадиске дивизије I позива са линије: Скорушан-с. Златина на линију: Анатема—Буриловица—Церјак.

в) ОПЕРАЦИЈЕ III АРМИЈЕ

Командант III армије наредио је команданту Дунавске дивизије I позива 8. новембра у 10.30 часова ово: „У случају ако командант те дивизије донесе одлуку да свој фронт повије уназад, због непријатељског дејства, било са фронта, било од стране Крушевца, нова одбрана да се пренесе на линију: Селиште (557)—Ораховац—Малашовац. У овом случају, Дринска дивизија I позива заузеће: Липак—Високи Лаз.“ Око 9 часова отерана су ватром коњичке артилерије бугарска одељења са леве обале Мораве код моста Алексиначког. Непријатељ, преобучен у одело српских војника, напао је батаљон 12. кадр. пука из Дунавске дивизије I позива и потиснуо га са коте Падалиште код села Трубарева. Пред мрак потиснут је наш ескадрон од села Добромира (на правцу од Крушевца); непријатељ је ушао у село са 2 чете, 2 митра-

лѐза и 1 водом коњице. Опажено је око 10 часова да су бугарске трупе из Алексинца отишле журно ка Нишу преко Глоговице. Око 15 часова виђене су 2 колоне непријатељских трупа друмом од Ражња и Вобана ка Алексинцу. Јачина је сваке колоне по пук. У исто време виђена је 1 колона од 2 пука при постројавању зборног поретка код села Липовца, позади око 6 батерија и комора. Колона је вероватно немачка. Један заробљени каплар кирасирског пука, чија 2 ескадрона припадају 107. дивизији, исказао је, да је дивизија 7. новембра прешла Мораву код Сталаћа и отишла у Крушевац, и да је лево од ове дивизије 129. пук. Комора III армије уз ванредне напоре, поред најнужнијих мера за оправку путова и извлачење кола, једва је прелазила преко Грепца и лагано одлазила. У овом погледу криза ове армије није још била прошла. Везе са Београдском Одбраном није било. Од неколико послатих официрских патрола добивен је само један непотпун извештај, да је батаљон од села Ловци одступио ка Ломници.

г) ОПЕРАЦИЈЕ II АРМИЈЕ

1. — *Дејство Тимочке дивизије I позива.* 8. новембра у 7.15 часова била је код Лесковца борба у највећем жеку. Шумадијска дивизија II позива није још била сменила трупе Тимочке дивизије I позива, чије је стање било врло неповољно. управо очајно. Командант II армије препоручује команданту дивизије да командант Јужно Моравских трупа предузме са својим трупима јачи напад на Вељу главу и саопштава му, да је Моравска дивизија II позива упућена преко Прокупља ка караули Свирци, те да се може надати на повољан исход с те стране што ће олакшати ситуацију и на његовом фронту. У 9.20 часова командант Тимочке дивизије I позива извештава телефоном команданта II армије, да је Лесковац напуштен, јер је противник избио на Хисар и да су се трупе његове дивизије повукле на положај: Мира Чивљак—Горње Стопање. Командант II армије наређује команданту Тимочке дивизије I позива, да трупе што више прикупи према своје десном крилу и да саопшти команданту Шумадијске дивизије II позива, да он што више трупа прикупи на простору: Карахасанове ливаде—Орашје. Намера команданта II армије била је: „*Активно дејство у правцу Лесковца, чим се прикупи Шумадијска дивизија II позива.*“ Сем тога, командант II армије упутио је 4. пук I позива из састава Тимочке војске правцем: Јасеница—село Црнатово—село Горњи Дреновац—село Стубља—село Белановци са наређењем, да се стави под команду команданта Тимочке дивизије I позива. Тимочка дивизија I позива, претрпевши пораз код Лесковца, изгубила

је 2 пољске и 1 хаубичку батерију на Хисару; градске батерије спашене су. У 10.35 часова командант Тимочке дивизије I позива наредио је телефоном команданту Јужно Моравских трупа, да по наређењу командата II армије прикупи што више трупа на левом крилу и да пошто пото заштити Лебане.

У 10.50 часова добивен је извештај од команданта 14. пука I позива (писан у 9 часова): „Са остатцима трупа којима сам бранио Лесковац, повлачим се у правцу Лебана, водећи заштитничку борбу“. Командант Тимочке дивизије I позива, поводом овога наредио му је: „Са трупима свога одсека прикупите се на левој обали реке Јабланице, заузмите одсек за одбрану од села Гложана до Свирца и спречите даље надирање на томе правцу, док не стигну остале трупе да вас смене. Стављају вам се на расположење 1. и 2. батаљон 15. пука са 1 брдском батеријом, који су сад на Козарнику. Упућен вам је на нови одсек ка Ћопином мосту и један ескадрон коњице са 2 митраљеза из Шумадијске дивизије II позива, који такође узмите под своју команду. Све своје делове који су се повукли ка Лебану и обалом Јабланице, пребаците на леву обалу те реке. Ескадрон са 2 митраљеза посео је коту источно 312“. У 12.30 часова непријатељ је са једним пуком надирео из Лесковца и прелазио предњим деловима Јабланицу. Ни једнога човека није било у резерви. Од Шумадијске дивизије II позива дошао је само 1 ескадрон са 2 митраљеза. До овога часа није био ни један део Тимочке дивизије I позива замењен Шумадинцима. У 13 часова добивено је наређење од команданта II армије, да трупе Моравске дивизије II позива излазе испод команде команданта Тимочке дивизије I позива. У 13.25 часова наређено је да командант левог одсека прими и средњи одсек, а командант средњег одсека са свима својим деловима да дође на Карахасанову ливаду. У 13.37 часова наређено је команданту Јужно Моравских трупа да заштити Лебане и ухвати везу са десним крилом дивизије.

У 14.30 часова наређено је: *Команданту деснога одсека:* „Све делове пребаците на десну обалу Цернице и заузмите одсек за одбрану од села Свирца до Ћопиног моста. Испред коте 312 налазе се већ делови тога одсека и један коњички ескадрон са 2 митраљеза Шумадијске дивизије II позива“. *Команданту средњег одсека:* „Са својим трупима поседните одсек између леве обале Цернице и леве обале Јабланице од Ћопиног моста до села Гложана закључно; команданту се ставља на расположење 1. и 2. батаљон 15. пука и 2 батерије, које су сад на Козарнику и Главичици. Командант коњичког дивизиона, да се стави под команду команданта десног одсека и командант 2. батаљона 15. пука да се стави од команду средњег одсека“.

Непријатељ је наставио своје наступање од Лесковца ка селу Белановици. Око 16 часова предњи његови делови прешли су на леву обалу Јабланице, а из Лесковца кретао се у колони један пук пешадије. Сви делови дивизије, који су од јутра 8. новембра били у борби, растројени су и бројно ослабљени. С њима се није могао организовати никакав озбиљан отпор за спречавање даљег непријатељског надирања. Командант дивизије оставља на средњем и левом одсеку редак и слаб застор; скида отуда 2 батаљона и 1 дивизион артилерије, помоћу којих предузима спречавање даљег непријатељског надирања и прикупљање трупа десног одсека. Борба на десном одсеку дивизије трајала је до 17 часова. Наши делови на том одсеку задржали су се на линији: кота 312—Козарник—Главичице—Орашје (359)—Чука. Непријатељ је занео на линији: Богојевац—Д. Стопања—Г. Стопања—Ђурековачка црква. У 17 часова, авизирано је да ће се за појачање дивизије упутити 4. пук I позива и наређено, да одржачи везе дочекају пук у селу Стубљи и да га одведу на положај (4. пук добио је наређење да продужи марш до села Ђинђуша, где ће добити наређење). У 17.30 часова, штаб дивизије кренуо се за село Бојник преко села Стубље. На Карахасановој ливади нађен је командант Шумадиске дивизије II позива, коме је изложена ситуација наших и непријатељских трупа.

У 18.30 часова, наређено је команданту 15. пука ово: „Пошто ће ноћас трупе Шумадиске дивизије II позива сменити трупе левог одсека, који ви држите, то, како који део ваших трупа буде смењен, групишите на Карахасановој ливади. На Карахасановој ливади прикупиће се и један део Шумадиске дивизије II позива. Сву артилерију упутите преко Бријана на Бојничко поље.“ У 19 часова јавља командант 20. пука (средњи одсек), да још није дошао на нови одсек. До овога часа дошло је 15. пуку (леви одсек), 1 чета 5. кадр. пука и 1 ескадрон Комбиноване дивизије. Штаб дивизије стигао је у Бојник у 22.30 часова. Лево крило Јужно Моравских трупа налази се код села Цекавице па иде преко Просјака на Коњарску падину. Од делова Шумадиске дивизије II позива, који су требали да смене трупе ове дивизије, дошли су до 23.15 часова: само једна чета и 1 ескадрон. Око 23 часа командант Тимочке дивизије I позива известио је команданта армије, да се 14. пук I позива сасвим растурио а такође и део 15. пука тако, да ће једва успети да на одсеку између Пусте реке и Јабланице прикупи до 9. новембра: 3-4 батаљона пешадије, и да због тога неће бити могуће организовати отпор на линији: Карахасанове ливаде — Орашје. Командант армије препоручује команданту Тимочке дивизије I позива да са трупима, које му стоје на расположењу, створи

бар нешто времена док стигне у помоћ 4. пешад. пук I позива и Моравска дивизија II позива, која је тамо упућена, и да се постара да прикупи дивизију. Даље саопштава му, да је од стране Јужно Моравских трупа упућен 4. коњички пук за заштиту долине Јабланице.

2.— *Дејство Јужно Моравских трупа.* После повлачења трупа Тимочке дивизије I позива од Лесковца, командант II армије наредио је, да све Јужно Моравске трупе изиђу испод команде команданта Тимочке дивизије I позива и да њима командује командант Јужно Моравских трупа. *Ветернички одред*, који је овог дана (8. новембра) имао да изврши напад на Вељу главу, није га предузео, јер је непријатељ нападао на Копиљак, а 10. пук морао је потпомагати одбрану Копиљака. При овом нападу, кога је непријатељ вршио са 3 батаљона, потпомогнута пољском артилеријом, наше су трупе одбиле 3 непријатељска јуриша. Од Веље главе непријатељ је нападао Црну чуку, но успео је само да подиђе овој тачци. *Власински одред*, потпомагао је са артилериском ватром левог крила одбрану Лесковца, а чим је командант Јужно Моравских трупа око 10 часова добио извештај о неуспеху Тимочке дивизије I позива наредио је повијање свог левог крила на линију: Цекавица—Просјак—Дрводеља—Славујевац. При овом повлачењу непријатељ је нападао на цео фронт овог одсека. На део фронта: Супица — Гола чука, нападала су 2 непријатељска батаљона са 2 митраљеза. На фронту: Славујевац — Дрводеља, од села Бели поток, 1 непријатељски пук пешадије са 1 батеријом вршио је по подне напад. Борба се водила до ноћи; наше трупе са тога фронта одбачене су на леву обалу Сушичке реке. Напад на фронт: Шијеник — Трновити рид, одбивен је. Да би се Лебане што дуже задржало у нашим рукама, како би се из истог могла извући муниција и храна, наредио је командант Јужно Моравских трупа команданту Власинског одреда, да леви и средњи одсек заузму и бране положаје на левој обали Сушице реке. При овом повлачењу, према рапорту команданта Власинског одреда, трупе 17. пука, на које је највише рачунато, растуриле су се и понова прикупљале на положају Коњарска падина.

Командант Јужно Моравских трупа у 20 часова саопштава команданту II армије своје мишљење у овоме: „Ако општа ситуација на овом фронту не захтева најупорније држање тих положаја, ма за најкраће време, трупе Власинског одреда требало би пребацити на положаје леве обале Шуманске реке, а трупе Ветерничког одреда груписати ближе десном крилу и створити услове, да се овлада Вељом главом и положајем Бели камен. Пред Ветерничким одредом налази

се 1 непријатељска бригада од 2 пука. Стање трупа је тако, да се једва може очекивати, да ће Власински одред издржати у току 9. новембра, а код Ветерничког одреда постоји бојазан, да ће га противник предухитрити груписањем на положају Веља глава.“ На ову представку команданта Јужно Моравских трупа, командант II армије препоручио је, да се, ако је икако могуће, трупе не повлаче на леву обалу Шуманске реке, него да се задрже на левој обали Сушице, јер се 9. новембра намерава предузети акција са Шумадиском дивизијом II позива и остатком Тимочке дивизије I позива.

3.— *Дејство Шумадиске дивизије II позива.* У току ноћи 7./8. новембра извршена је смена трупа ове дивизије на десном и средњем одсеку, трупамa Комбиноване дивизије I позива. На левом одсеку, 10. пук II позива остао је целог дана на положају, пошто га 1. прекобројни пук није сменио. 8. новембра у 1 час кренуо је коњички дивизион, а у 5 часова и главнина дивизије ка Лесковцу, у циљу заузимања положаја између Лесковца и Пусте реке. У 7.15 часова молио је командант Тимочке војске, да Шумадишка дивизија II позива делом снаге поседне положај између Пусте реке и Топлице, докле трупе Тимочке војске не буду прикупљене, а да ће затим делови бити смењени трупамa Комбиноване дивизије. Наредио је команданту 5. кадр. пука да заузме положај: Рујник—280—Кочане, осигуравајући простор између Пусте реке (од моста код Пуковца) до Топлице (село Дољевац) до доласка Крајинског одреда. У току дана трупе Шумадиске дивизије вршиле су покрете. Коњички дивизион стигао је око 14 часова код села Белановца, где је примио наређење команданта Тимочке дивизије I позива да заузме коту 312; тиме је ушао привремено у састав ове дивизије. Око 17 часова командант Шумадиске дивизије II позива примио је преко команданта Тимочке дивизије I позива наређење команданта II армије, да што више трупа прикупи и уреди на простору: Карахасанова ливада—Орашје, спремних за активно дејство, с тим, да чешће извештава штаб, колико му је трупа прикупљено. Достављајући предње наређење команданта II армије, командант Тимочке дивизије I позива извештава команданта Шумадиске дивизије II позива, да су трупе десног одсека његове команде, које су браниле Лесковац и положаје око њега, разбијене и сад се повлаче на леву обалу Јабланице. Пошто су се трупе Шумадиске дивизије II позива налазиле у покрету ка одређеним им одсецима, то је у циљу извршења армиског наређења, командант дивизије наредио да се 11. пук II позива и 5. кадр. пук прикупе на простору: Карахасанове ливаде—Орашје. Допунски пук имао је да изврши поседање одређеног му одсека. Око 18 часова, 11. пук II позива стигао је на

Карахасанову ливаду. Допунски пук стигао је у ово време на одређени му одсек и око 22 часа отпочео смену 15. пука I позива са положаја: Гложани—Печењевац—Брестовац. 5. кадр. пук са 2 батаљона (1. и 4.) стигао је у вече до Косанчића, где је заноћио; један његов батаљон заузео је одсек: Пуковац—Кочане између Пусте реке и Топлице. Артиљерија је стигла у вече код Б. Бријана и Лизошта и ту заноћила.

Око 17 часова стигао је командант дивизије са штабом на Карахасанову ливаду, где је наишао ва делове Тимочке дивизије I позива, који су се повлачили од Лесковца. Овде се састао са командантом Тимочке дивизије I позива и од њега добио потребно обавештење о ситуацији. По међусобном споразуму командант Шумадиске дивизије наредио је:

1. — 11. пук II позива да се групише код Карахасанових ливада доводећи у свој састав и батаљон упућен за заузимање положаја Дупљана.

2. — Команданту Шумадиског допунског пука II позива, наређено је да фронт одсека, који има тај пук да поседне, прошири у десно до села Гложана, заузимајући као главну линију одбране: Главичице (354)—Црпуљарка—Ћумурница—Бегова глава и даље до села Брестовца. На том одсеку да смени трупе 15. пука I позива.

4. — *Дејство Тимочке војске.* У току ноћи 7./8. новембра трупе Комбиноване дивизије I позива смењивале су трупе Шумадиске дивизије II позива. Командант III армије известио је команданта Тимочке војске, да је 7. новембра у 22.45 часова, непријатељ на фронту Коњичке дивизије успео да се пребаци преко недовољно порушеног моста код Акексинца и моли, да се најближим суседним јединицама нареди, да пошаљу појачања у пешадији, ради упорне одбране фронта Коњичке дивизије, који износи око 4 км а јачина дивизије је 4 коњичка пука (1000 карабина). Пошто је правац преко Кулина и Породина био веома осетљив за III армију, њен командант био је предузео мере да се непријатељ пребаци натраг преко реке док је још слаб. У овом циљу обуставио је шаљање 5. прекобр. пука Комбинованој дивизији, према наређењу Врховне Команде ОВР. 23768 од 6. новембра и упутио га као појачање Коњичкој дивизији. Командант III армије моли команданта II армије, да 1. прекобр. пук I позива из састава Тимочке војске, који је био код Лоћике у резерви, учествује у поменутој акцији. Због рђаве ситуације код Лесковца, командант II армије није могао уважити ту молбу, јер је био већ наредио да се поменути пук упути у село Белановце под команду команданта Тимочке дивизије I позива. У саставу Тимочке војске по одласку 1. прекобр. пука I позива биле су ове трупе: Комбинована дивизија I позива са 3 пешад.

пука и Крајински одред састављен из III позива и последње одбране. Фронт, који је Комбинована дивизија I позива имала одсудно да брани, износио је 37 км (од Турије до Пусте реке). На фронту Тимочке војске непријатељ је у току 8. новембра пре подне тукао хаубичком ватром друм: Мрамор—Александровац а са Топоничких висова дејствовао је слабом артилериском ватром. Са Курџин града непријатељ је отворио митраљеску ватру, а пешадијом је дејствовао код Суповачког моста. Једна чета утврдила се на 300 метара од Мраморског моста и отварао је слабу ватру.

Распоред Комбиноване дивизије I позива на линији: ушће Русанске реке — село Пуковац — Пуста река до реке Турије, био је овај: *Десни одсек*, од Топлице до Меровинске реке (9 км) брани: 6. прекобр. пук са 1 батаљоном 5. прекобр. пука и 15 оруђа разног система и калибра. *Средњи одсек*, од Меровинске реке до Слатинске реке (7 км) брани: 2. прекобр. пук и 1 батаљон 8. пука I позива, са 24 оруђа разног калибра и система. *Леви одсек*, од Слатинске реке до реке Турије (11 км) брани: 1. прекобр. пук са 16 оруђа. *Коњички ескадрон*, извиђа и брани одсек од линије ушће Русанске реке — село Пуковац — Пуста река до Топлице. Овај фронт износи 5 км (у правој линији), те је могуће само извиђање ескадром. По споразуму са командантом Шумадиске дивизије II позива код села Дољевца, 1 батаљон Шумадиске дивизије II позива остављен је до доласка Крајинског одреда на простору између линије: ушће Русанске реке — село Пуковац и Топлице реке. Опште резерве није било. Батаљон III позива и последња одбрана улази у састав Крајинског одреда. Као што се из предњег распореда види, Комбинована дивизија I позива држи фронт од 32 км, без опште резерве. Пукови су јако ослабљеног бројног стања, те су сувише слаби за одсудну одбрану поверених им одсека. Крајински одред био је још у току прикупљања и реформирања. Бројно стање пешадије целог одреда није прелазило бројно стање једног пешадиског пука III позива. Због опасности, која је настала одступањем и растуреношћу Тимочке дивизије I позива, командант II армије није могао ништа предузети у погледу појачања Комбиноване дивизије, јер су све трупе биле безусловно потребне да поправе стање код Лесковца. Командант III армије био је обуставио шаљање 5. прекобр. пука, али је Врховна Команда са ОБр. 23932 од 8. новембра наредила да се овај пук упути Комбинованој дивизији I позива, пошто је на место њега III армија добила 1 батаљон 8. пука из Одбране Београда.

5.— *Дејство Моравске дивизије II позива.* У духу наређења Врховне Команде ОБр. 23831 од 7. новембра, да се

Моравска дивизија II позива упути из Прокупља за Сврце или Китку и да удари у бок и позадину непријатеља, који је надирао левом обалом Криве реке, командант II армије наредио је да командант поменуте дивизије одмах продужи покрет са својим борачким деловима (макар са самом пешадијом) и да што пре стигне до Лебана, а одатле да одмаршује на Сврце ради извршења горе поменутог задатка. За случај, да дивизија за време марша буде нападнута или наиђе на отпор, онда има напасти противника и протерати га, па продужити извршење задатка. Све возове има да упути преко Прокупља и Куршумлије—Преполца за Пришину и даље према месту, где се дивизија буде налазила. Снабдевање храном и муницијом биће из Прокупља, а потом из Лебана средством својих комора. При добивеном задатку командант Моравске дивизије II позива ценио је ситуацију овако:

а) Тимочка дивизија I позива изгубила је Лесковац, њене трупе повукле су се на леву обалу Јабланице.

б) Јужно Моравске трупе биле су на линији: с. Цекавица—с. Дрводеља—с. Славујевац—лева обала Ветернице—Оруглица—караула Копиљак.

в) Противник је на караулама Веља глава и Китка; наши делови упућени су на Вељу главу, да га протерају.

После повлачења Тимочке дивизије I позива на леву обалу Јабланице, она је била растројена, а непријатељ је продужио наступање ка селу Белановица и прелазео је на леву обалу Јабланице. Јачина је непријатељске снаге око 3 пука. Да би се отклонила опасност, која је настала стицајем околности, командант II армије у 19.30 часова наредио је Моравској дивизији II позива, да предузме хитан покрет правцем преко Житорађе и села Стубља на Бели камен и Карахасанове ливаде, те да на одсеку између Пусте реке и Јабланице спречи непријатељско надирање ка Прокупљу и Бојнику. 4. пешад. пук I позива, који је био упућен истим правцем има да дође под команду ове дивизије. На Белом камену била је једна контролна телефонска станица, преко које се имала ухватити веза са командом армије. Ситуација код Моравске дивизије II позива била је око 22 часа оваква: Оба пешадиска пука и коњички ескадрон стигли су на преноћиште на просторију јужно од Д. Стражева (северно од Прокупља). Артилериски пук, судећи по податцима, тек је прешао Гребач. Пионирски полубатаљон са артилеријом и II степен колонске коморе силазе са Грепца ка Прокупљу, а I степен тек је на Грепцу. Према заповести команданта требала је дивизија да пође из Прокупља 9. новембра у 5 часова, но због ситуације, која је тада владала, наредио је командант армије, да се дивизија раније крене и да се креће форсирано за извршење додељеног јој

задатка, јер је била прешна потреба, да се обележени правац затвори. У 23. 30 часова, командант II армије оријентише команданта Моравске дивизије II позива, да се по прикупљеним податцима, отпор на линији: Карахасанове ливаде—Орашје не може организовати за 9. новембар, пошто је 14. пешад. пук I позива сасвим растурен, те командант Тимочке дивизије I позива, на одсеку између Пусте реке и Јабланице до 9. новембра јутро, свега може прикупити 3—4 батаљона пешадије. У исто време, командант армије саопштава му, да је командант Јужно Моравских трупа упутио 4. коњички пук ка Лебанима да затвори долину Јабланице. Врховна Команда са ОБр. 23904 од 8. новембра наредила је команданту II армије да извести да ли је потребно, с обзиром на неповољну ситуацију на његовом десном крилу и код Лесковца, да му се стави на расположење Моравска дивизија II позива. Командант армије известио је: „Моравска дивизија II позива безусловно потребна је, она је на тај правац упућена и полази 9. новембра из јутра из Прикупља.“

д) ОПЕРАЦИЈЕ ТРУПА НОВЕ ОБЛАСТИ

За 8. новембар командант трупа Нове Области наредио је команданту Моравске и Вардарске дивизије да пређу у напад на непријатеља пред својим фронтом. Ноћ 7./8. новембра код Вардарске и Моравске дивизије прошла је на миру. 8. новембра у 10 часова обе дивизије предузеле су напад на непријатеља по инструкцијама, које је командант трупа Нових Области 7. новембра издао командантима на положају. У 12.30 часова командант трупа Нове Области отишао је да лично руководи развој борбе код Брегалничке дивизије. У овом нападу предузетом 8. новембра са Моравском и Вардарском дивизијом на непријатеља, који се налазио на западном излазу из Кончулског теснаца, као и у контра-нападу са Брегалничком дивизијом на непријатеља, који је овог дана у јутру нападао и који је био успео да потисне један наш батаљон на самом излазу теснаца у долини реке Неродимке, претрпљени су знатни губитци (око 1000 које мртвих, које рањених) и утрошен је доста знатан број пешадиске и артилериске муниције.

1. — *Дејство Вардарске дивизије I позива.* 8. новембра у 6 часова на целом фронту левог одсека дивизије почела је јака пешадиска ватра, а у 6.15 часова отпочела је јака артилериска ватра. Непријатељ је отворио ватру са пошумљене косе на десној обали Божевачког потока. Око 11 часова непријатељ је прешао у напад и успео да потисне 2 чете 12. пука II позива, које су биле према центру левог одсека дивизије, ну нашом јаком артилериском ватром из 2 брдска и 2

Дебанжова топа, као и пешадиском ватром, непријатељ је одбивен и приморан да се понова врати на свој полазни положај на шумовитој коси. Батаљон 12. пука II позива, неколико пута је покушавао да из долине Божевачког потока наступа ка непријатељу, али је јаком непријатељском ватром увек био враћен натраг. Око подне упућен је 1 батаљон 18. пука (око 100 пушака) и чета косовских обвезника на лево крило левог одсека као помоћ 3. батаљону 1. пука I позива (од 2¹/₂ чете) са наређењем, да десном обалом Криве реке предузме обухватан напад на непријатељско десно крило. На десно крило левог одсека дивизије такође је упућен 1 батаљон 18. пука (око 100 пушака) са наређењем, да продужи десно крило 2. батаљона 12. пука II позива и да изврши покрет напред. Међутим није се могло ићи ни корак напред, јер је непријатељ био отворио јаку ватру на наше делове, који су имали да прелазе чистину добро брисану ватром. Командант 3. батаљона 1. пука I позива, са крајњег левог крила, известио је да је добио извешће од командира чете, који је на левој обали Криве реке, да је непријатељ у јачини 3 ескадрона коњице напао на 2 наша вода, који су били на Јелачи и да их је потиснуо ка селу Гризими. Сем овога један непријатељски ескадрон креће се долином Криве реке. Према чети, која је на левој обали ове реке, непријатељ је развио своје две чете. На батаљон 1. пука I позива непријатељ је напао са 2 батаљона и успео да га потисне, али је контра-нападом одбивен. Батаљон 1. пука успео је да заузме предњу ивицу села Беривојца, ну даље напред није могао. Према десном одсеку дивизије непријатељ је отворио ватру у 6.10 часова. Око 10 часова непријатељ је предузео напад на целом фронту десног одсека. Одбијајући непријатељски напад, отпочела је у исто време и припрема за општи напад са наше стране. После довољне припреме отпочео је напад; десно непријатељско крило давало је јак отпор; наше трупе успеле су да га потисну за скоро 1500 метара, али, због тога што трупе са левог одсека дивизије нису могле доћи у исту висину са трупима десног одсека, оне су дошле под унакрсну непријатељску ватру и морале су се опет повући на своје старе положаје. На десном крилу десног одсека задобивен је терен око 1000 метара.

2. — *Дејство Моравске дивизије I позива.* Командант ове дивизије у споразуму са командантом Вардарске дивизије наредио је напад на целом фронту у 10 часова. У почетку потпомогнути артилериском ватром, делови пешадије спустили су се у долину до линије на 3-400 метара испред села Ропотово—Таманци, одржавајући везу са Вардарском дивизијом. Непријатељ, који је био густо посео све положаје у долини

Мораве и нарочито села Угљаре, Таманци, Ропотово и косу изнад Ропотова, бранио се веома упорно, а око 15 часова од села Ропотова предузео је и контра-напад, потпомогнут јаком артилериском ватром. Напад непријатељски одбивен је, али и наш напад није могао имати оног успеха, који се очекивао. Командант дивизије наредио је да се трупе задрже на положајима, које су заузеле, да се утврде и осигурају од препаса.

h) ОПЕРАЦИЈЕ ТРУПА БИТОЉСКЕ ДИВИЗ. ОБЛАСТИ

Тетовски одред. Трупе овог одреда продужиле су 8. новембра марш са планине Буковачке ка Гостивару, у који су истог дана стигле и ту зановиле. Трупе, које су браниле Тетово, повлачиле су се у току 8. новембра ка Гостивару, и зановиле су 8.-9. новембра јужно од Топичевишке реке. Непријатељ се са 2 чете и побуњеним Арнаутима задржао у Тетову. Командант Тетовског одреда одлучио се, да 9. новембра предузме покрет ка Тетову и да га од непријатеља преотме. У овом циљу наредио је ово: *Десна колона* (5 кадровских чета; 1 чета III позива и 3 брдска топа) наступа правцем: Милетина—Грумшин с тим, да се од Милетине преко Чelopeка ка Вардарском мосту одвоји 1 чета са 1 топом ради стицања долине Вардара од побуњених Арнаута и ради дејства у позадину непријатељских делова, који би одступали из Тетова. *Средња колона* (4 кадровске чете, 2 чете III позива, 3 пољска Лебанжова топа и митраљеско одељење), наступа правцем: Гостивар—Тетово. *Лева колона* (2 чете и 1 брдски топ) наступа правцем: Врапчиште—Сенокос—Боговине западно од Тетова на Цепчиште и Лешку ка Качанику, дејствујући обухватно у десни бок непријатеља код Тетова. За везу са Здуњом изаслато је одељење жандарма и мештана преко Болче и Растуше.

Вардарски одред. У току 8. новембра биле су само чарке између обостраних стражарећих и извиђачких одељења. Једна наша извиђачка чета дошла је до виса јужно од Раховдола, а две наше извиђачке чете задржале су се на 1 км од утврђеног непријатељског положаја: Рахов дол—Никодим—Абди пашин хан.

СИТУАЦИЈА

У току 8. новембра Врховна Команда примила је ове важније извештаје:

а) Од командантa 1 армије:

ОБр. 9074 у 9.15 час.

„У току 7. новембра вођене су борбе само код заштитних делова Ужичког одреда на линији Тава—Ранков гроб—Јастребар, од куда на десној обали Ибра још није добивен из-

вештај. До вечери и у току ноћи трупе су заузеле одређене им одсеке на линији главних положаја северног излаза Ибарске клисуре са заштитним деловима на линији: Конарево—Веригове баре—Врдила. Коњички ескадрон, упућен на правац Ивањица у 15 час., стигао је код села Мланче а извиђачким одељењем до Великих Ливада и није наишао на непријатеља. 4. пук II поз. зановио је 7./8. новембра код Ушћа, данас пре подне продужио је покрет ка положајима код села Мланче, у циљу да непријатељске делове на том правцу сузбије. Од јутрос на фронту армије нема борбе. Армиски штаб дошао је у Ушће“.

ОБр. 9081 у 18 час.

„Командант Ужичког одреда депешом ОБр. 2073 од данас известио ме је, да је он на основи издатих му наређења издао команданту 1. батаљона 2. прекобр. пука III поз. овакву заповест: По доласку у Котражу батаљон ће упутити једну чету на село Радаљево, да поседне положај Градину, те да брани улаз у Клисуру Моравичку и спречава надирање непријатеља ка Ивањици. Остале три чете са командантом батаљона продужују пут ка Ивањици, где имају посести и најупорније бранити положаје код с. Буковице на левој обали или су на десној обали, те да се заштите правци ка Јавору и правац преко Будожеве и Вел. Ливаде ка Студеници. Са четом код Радаљева батаљон да одржава сталну везу, а чувати правац Радаљево—с. Лиса—Ивањица. Командант батаљона по доласку у Ивањицу обратиће се војном или полицијском старешини са захтевом, да му се стави на расположење последња одбрана старца, са којима ће појачати свој батаљон. Батаљон да се снабде новцем за набавку артикала којих у слагалишту нема, исхрана из Ивањице. Батаљон ће повести одговарајући део муницијског одељења и трупне коморе. Везу одржавати телефоном или телеграфом из Ивањице“. Међутим, како се види, командант 1. батаљона није поступио по овој заповести, напуштајући Ивањицу без борбе. Ја немам могућности нити везе, да би команданту тога батаљона могао послати наређење, зато молим, да се командант овога батаљона крене одмах ка Ивањици са Ловћенском бригадом, куда је упућен и Студенички одред“.

б) Од командантa шрупа Одбране Београда:

ОБр. 4985 у 6 час.

„У току јучерашњег дана непријатељ је извесним деловима прешао Западну Мораву код Крушевца и Трстеника и заузео ове две вароши. Од јутрос примећује се код њега жива акција, према десном крилу мојих трупа и околини Крушевца, где је почео да потискује наше предње страже“.

в) Од команданџа III армије:

ОБр. 8222 у 23. 10 час.

„Према наређењу Врховне Команде ОБр. 23784 наредио сам Моравској дивизији II позива, која је сад на своме положају, да одмаршује сутра 9. ов. мца до Кулина а 10. ов. мца у Прокупље с обзиром на дужину фронта армије од пл. Мојсиња до реке Турије. Армија је сад и сувише ослабљена, због чега ће и одбрана прелаза преко Мораве бити слаба и армија ће се вероватно морати повући на Јастребачке положаје раније, но што сам био пројектовао. Молим за наређење Београдској Одбрани, да одмах упути овој команди 8. пук I поз. пошто Дунавска див. I поз. остаје са сувише смањеним бројним стањем, око 4000 пушака највише, кад се још одузме и 5. прек. пук према наређењу те команде ОБр. 23768“.

ОБр. 8255 у 2.5 час.

У 23.15 час. 7. ов. мца од команданта Коњичке дивизије добивен је овај извештај: „У 22.25 час. непријатељ је успео да се пребаци преко моста код Алексинца. За недовољно рушење моста одговоран је командант 1. прекобр. пука ппуковник Милан Прибићевић, који је наредио палење моста пре времена, кад су и многе јединице остале на десној обали Мораве и доцније се спасле делом преко порушеног моста, делом преко висеће железнице, а делом и заробљене. Молим, да се најближим суседним јединицама нареди, да ми се пошаље појачање у пешадији ради упорне одбране фронта ове дивизије. Јачина је 3 коњичка пука (1000 карабина). Пошто је правац преко Кулина и Породина веома осетљив по ову армију, предузео сам мере, да се непријатељ пребаци преко реке, док је још слаб, или да се задржи. У тој цели обуставио сам шиљање 5. прекобр. пука према наређењу Врховне Команде ОБр. 23768 и упутио сам га као појачање Коњичке дивизије. Потребно би било, да у овој акцији суделују и делови Тимочке војске, који су на десној обали Турије а нарочито 1. прекобр. пук, који је код Лоџике у резерви“.

г) Од команданџа II армије:

ОБр. 9828 у 14 час.

„По накнадном добивеном извештају од команданта Тимочке дивизије I позива, ноћ на фронту ове дивизије прошла је на миру. Исти командант јавља, да са прикупљањем трупа његове дивизије иде врло тешко, да има огроман број изосталих, а они који су стигли преморени су и мало способни за јачу акцију и покрет, и да је бројно стање пукова јако ослабило о чему ће командант поднети детаљнији извештај“.

ОБр. 9859 у 8.50 час.

„У вези извештаја ОБр. 9853 од данас извештавам, да Тимочка дивизија I позива има масу заосталих војника раструрених и оних, који су се удаљили из команде. У овом последњем највећи је број Алексинчана из 14. пука. По са знању има и официра. Има случај где је командант батаљона повео са места преноћишта свега 50 људи. Дисциплина је сасвим слаба; војници неће да се боре. Дивизија се није још прикупила, а и оно мало трупа, што се од ње има при руци на положајима за бранење леве обале Јужне Мораве, не може се концентрисати где треба, јер их трупе Шумадиске дивизије II позива нису још смениле, пошто ни оне нису још замењене од трупа Тимочке војске. Према свему овоме стање је на десном крилу армије врло критично а нарочито код Лесковца, где се од јутрос у пуном јеку води борба лево.“

ОБр. 9861 у 9.50 час.

„Овог часа добио сам извештај од команданта Тимочке дивизије I позива, да је и Лесковац напуштен, детаља још нема, јер су ми везе прекинуте.“

ОБр. 9875 у 16 час.

„Тимочка дивизија I позива код Лесковца претрпела је пораз. Изгубљено је 2 пољске и 2 хаубичке батерије. Шумадиска дивизија II позива је у покрету да се прикупи на одсеку између Пусте реке и Јабланице а на линији Кара—Хасанове Ливаде—Орашје, али њене трупе још нису почеле пристизати. Моравска дивизија II позива стиже у Прокупље. Наредио сам, да 4. пешад. пук I позива одмаршује одмах форсирано у село Белановце и да се стави под команду команданта Тимочке дивизије I позива, да се задржи надирање непријатеља, који из Лесковца колима надире. Молим за одобрење овог поступка а доцније ћу пук вратити. Трупе Јужно-Моравског одреда држе досадашњу линију Синковце—Просјак—Дрводеља—Славујевце—лева обала Ветернице—Оруглица—Копиљак и до сад нису нападнуте.“

ОБр. 9891 у 16 час.

„С обзиром на ситуацију изложену у рапорту ове команде послатом под ОБр. 9875 тој команди, безусловно је потребно да Моравска дивизија II позива буде упућена у правцу Лесковца и она је на тај правац упућена и 9. из јутра полази из Прокупља.“

д) Од команданџа III армије Нове Обласи:

ОБр. 10228 у 11.30 час.

„Албански одред осигурава фронт према Албанији од Ђафа Прушита до Тиране и 5 км западно од ње, одржава мир и ред на окупираном делу Албаније, осигурава комуни-

кације, телеграфске и телефонске линије: Тирана—Елбасан—Охрид и Струга—Дебар—Љум Кула—Призрен. За ово му стоје на расположењу 9., 10., 11., 12., 14., 15., 16., и 17. чета граничне трупе и 1. кадр. пешад. пук. Од овог је један батаљон појачан са 400 обвезника Битољске див. обл. у Тирани; и у Елбасану налази се 1 батаљон са два митраљеза и два топа. 6. брдска Дебанжова батерија II позива на маршу је од Тиране за Охрид. 1 батаљон је са два топа 6. батерије II позива у Дебру. Две чете обвезника Вардарске див. обл. су у Васјату, Пишкопеји и на осигурању телеграфско-телефонске линије Васјат—Пишкопеја—Дебар—Струга. Три топа дебарске позиц. батерије су у Дебру, а три са четом обвезника за заштиту правца ка Гостивару. 1. батаљон 12. пешад. пука III позива са два митраљеза и брдском батеријом Бродвелевом од 4 топа су у Призрену, Љум Кули, Бицану и Ујмишту. У Призрену за позадну службу и одбрану Призрена и осигурање комуникација налази се Призренска позиц. батерија од 6 топова, 4 у Призрену, 2 у Љум кули, 356 обвезника Косовске див. обл., Призренски жандар. одред, 378 жандарма на територији Призренског округа. На маршу за Призрен—Дебар налази се 12255 рекрута Крушевачких резервних трупа и Скопска подофицирска школа са ђачком четом. Маршруту још нисам добио. Рекрути наоружани Манлихеровим пушкама имају врло мало муниције. Од стављених ми на расположење 6 батаљона последње одбране старца ставио сам 3 батаљона на расположење команданту Албанског одреда; батаљони су на маршу од Приштине ка Призрену.“

ОБр. 10.333 у 13 час.

„На фронту Вардарске и Моравске дивизије I позива ноћ 7./8. новембра прошла је на миру. 8. ов. мца у 10 час. обе дивизије предузеле су напад на непријатеља по инструкцијама, које сам издао командантима дивизија на лицу места. Командант Моравске дивизије I позива у 11.50 час. јавља, да је се борба развила веома јака и да је примећено код непријатеља појединачно одступање из стрељачког строја. Овог часа 24 часа одлазим на положај да лично руководим даљим развојем боја. На фронту Брегалничке дивизије I позива непријатељ је 8. ов. мца у 4.30 час. предузео напад на десно крило ове дивизије са снагом јачом од два батаљона. Борба је завршена око 8.30 час. и непријатељ је на целом фронту одбивен, којом је приликом повраћен положај на центру ове дивизије, кога је непријатељ био заузео 7. ов. мца. По исказу бугарског војника, који је заробљен, на правцу ове дивизије налази се 1 бугарски пук.“

ОБр. 10.356 у 20 час.

„Офанзива код Гиљана успела је у толико, што су потиснути само предњи непријатељски делови, који су били подишли нашим положајима, али наше трупе немају довољно нападне енергије а непријатељ даје јак отпор.“

ОБр. 10.361 у 23 часа

„Код Вардарског одреда напад ноћу 3./4. ов. мца на Мукош одбивен је, непријатељ је оставио 200 лешева и једног официра. Два непријатељска напада ноћу 4./5. ов. мца на Крстац одбивени су. Заробљеник 26. пука каже; 26. пук дошао је из Велеса 2. ов. мца. Осим његовог пука, да су још 53. и 54. пук и пук коњице. 5. ов. мца три непријатељска ескадрона су на линији Теово—Руен; северно од Свињичке главе утврђују се 2 непријатељска батаљона; пред нашим десним крилом непријатељ се такође утврђује. Тетовски одред, на маршу за Брод, ноћио је 4./5. ов. мца у Самокову. Одбрана Тетова 3. ов. мца нападнута је са 3 чете и артилеријом од Грушмина и обишао је са 3 батаљона од Челопека; она је водила борбу на Вардарском мосту 4. по подне и 5. ов. мца у 15.30 ч. повукла се у правцу Гостивара и заузела линију Добра вода—Тајмиште. Поречки је одред 4. ов. мца на маршу за Црешњево. Командант Битољске дивизиске области доставља извештај његовог повереника, који је дошао 4. ов. мца из Скопља, да су у вароши само страже, наша слагалишта су запаљена; становништво је разграбило радње наших грађана; Бугари не верују у акцију савезника. За везу са Французима упућено је 5. ов. мца са Плетвара (Мрзенски одред) под командом мајора Владимира Тодоровића 218 жандарма, Ибарских обвезника, возара, болничара, музиканата и последње одбране, правцем ка селу Возарцима. По извештају начелника округа Каваларског, Бугари су 4. ов. мца напали Французе код Криволака око 10 час., борба се води успешно, Бугари имају велике губитке. Командант Битољске дивизије извештајем од 5. ов. мца јавља, да је генерал Сарај обећао најскорију акцију. Села Мемини и Харманли, Французи су заузели 4. ов. мца после јаке борбе. За путовоју Французима од Црне реке ка Велесу упућен је 5. ов. мца Бабунски. 4. ов. мца Бугари су тукли артилеријом Карахоџали и узели село Војшан. Енглези подижу мост код Криволака који ће бити готов око 12. ов. мца. 5. ов. мца требао је да буде готов покретан мост. 5. ов. мца Французи су знатном снагом заузели село Добриште и Камендол а претходници је наређено да избије до Фабриша.“

ОБр. 10.299 у 17.10 час.

„У вези наређења ОБр. 23769 од 6. ов. мца част ми је послати овај извештај:

Велики Рат Србије

1.— Трупe под командом команданта Битољске дивизиске области:

а) Трупe из састава Вардарског одсека (Вардарски одред под командом пуковника Душана Димитријевића, штити правац Велес—Прилеп—Битољ; 8 чета граничне трупе; 1. Велешка чета; 14. пешад. пук 4 батаљона, 3 митраљеза; 2. пешад. пук 3 батаљона, 2 митраљеза; 4. батаљон 1. пука III позива; 6. позициска батерија Шумадиске див. области од 6 топова; 9. брдска батерија од 4 топа; 3. позициска батерија Моравске див. обл. од 6 топова) на линији Гостивар—Крстац—Присат—Мукош—Свињичка глава са осигуравајућим деловима за осигурање бокова у правцу села Десова и Папратишта. Веза са француским трупaма одржава се на Црној реци. Слаби непријатељски коњички делови су код Тројаца и Беловодице. 3. ов. мца непријатељски напад на Крстац одбивен је.

б) Тетовски одред под командом пуковника Николе Јорговановића за заштиту правца Скопље—Тетово—Гостивар и Качаник. У Тетову, оставио је један батаљон 13. пука, обвезничку чету и чету 12. пука III позива са 3 пољска Дебанжова топа под командом мајора Милана Поповића за одбрану Тетова. Према овим трупaма непријатељски делови са Арнаутима налазе се код Вратнице и главна снага са 300 људи код села Рогачева и Старог села. На правцу Скопље—Тетово једна чета од ових трупа 3. ов. мца под притиском јаче снаге бугарских комита и Арнаута повлачи се ка Тетову. На ком се положају задржала ова чета, немам извештаја. Остала 2 батаљона 13. пука са 2 митраљеза и 3 брдска Дебанжова топа 6. брдске батерије брдског артилериског пука I позива имали су преданак 3. ов. мца у Гостивару и 4. кренули су се по наређењу Битољске дивизиске области вероватно у састав Вардарског одреда. Маршруту још нисам добио. Поречки одред (300 бораца) код села Здуње за затварање правца долином Треске и одржавање везе између Вардарског и Тетовског одреда, нема додира са непријатељем. Укупно под командом Битољске дивизиске области било је 28. октобра (без Тетовског одреда) пушака 4942 и 16 топова за одржавање мира и реда на територији Битољске див. области, окупираног дела Албаније и појачање Вардарског, Тетовског и Албанског одреда. Један батаљон 20. кадр. пука са 2 митраљеза и 2 топа 6. брдске Дебанжове батерије II позива на маршу су из Елбасана за Охрид. Маршруту још нисам добио. Један батаљон истог пука са 2 топа и брдска Дебанжова батерија II позива из Тиране налазе се у Дебру од 3. ов. мца.

2.— Трупe у саставу француских трупа: 21. чета граничне трупе, 1. батаљон 1. пука III позива на железничком осигурању од Криволака до Ђевђелије.

3.— Брегалничка дивизија I позива за одбрану правца Скопље—Качаник—Урошевац, на фронту Слатинска коса (на десној обали Лепенца) караула Калдери—Врбенски висови, има у свом саставу 12., 23., 24. граничну чету, Брегалнички жандар. одред, 2. Велешка обвезничка чета, 3., 16., 20. кадр. пук, 2. батаљон 2. пука I позива, 1 топ 3. брдске брзометне батерије, 3. брдска Дебанжова батерија (2 топа), 1. Крупова брзометна пољска батерија (4 топа) и једна хаубица; 2. дивизион Моравског арт. пука (12 топова). Укупно пушака 4438, митраљеза 9 и топова 20.

4.— Армиска резерва је на положају Бединска између села Белиградце—Врбена—Гошниц. Њена је јачина: један батаљон 1. пука I позива (779 пушака) и три митраљеза; чета Моравског пионирског полубатаљона и Дебанжова батерија од 4 цеви.

5.— Моравски дивизиски коњички пук I позива без једног вода и 2 митраљеза одржава везу између Брегалничке и Моравске дивизије I позива и штити правце, који са Скопске Црне Горе воде у долину Биначке Мораве. Штаб пука и један ескадрон су код с. Клокота, један ескадрон са 2 митраљеза је на положају код с. Бинча. Официрске су патроле у додиру са непријатељем код Вирноглаве, Корбулика, Варнезова, Шашара и на правцу Сефери и Мучибаба источно од Владова-Пасјане,

6.— Моравска дивизија I позива на фронту код моста на Бинчи источно од коте 525—Влаштица—Пасјани—Угљари—планина Буковик—Безимена кота између Буковичке планине и села Ропотова, затвара правце који од Скопске Црне горе преко Мучибабе, Добресина и Кончула воде ка Гиљану. Два батаљона 1. пука I позива, 1 батаљон 3. пука I позива, 3¹/₂ батаљона 16. пука I позива, 11. кадр. пешад. пук, 2 батаљона 12. пука II позива и 1 чета Моравског пионирског полубатаљона; 3. брзометна батерија (2 топа), 1. француска брдска батерија од 2 топа, 1. и 2. батерија 1. дивизиона Моравског пољског артилериског пука од по 4 топа, 1 Дебанжова батерија Моравске дивизиске области од 6 топова, и 5. Дебанжова батерија Шумадиске дивизиске области од 6 топова. Укупно пушака 9296, митраљеза 10, брдских брзометних топова 2, француских брдских топова 2, пољских брзометних топова 8 и пољских Дебанжових топова 12.

7.— Вардарска дивизија I позива на фронту Чука—к. 940—Рајановачки висови, наслањајући десно крило на Моравску дивизију I позива па до безименог потока, који утиче у Криву реку северозападно од села Топонице са 1 четом и водом коњице на положају код с. Мочара, затвара правац који из Кончулског теснаца преко Карпине и заплавом Деси-

војске реке воде ка Гиљану. Штаб је у Гиљане. Њена је јачина: 25. чета граничне трупе, чета Косовских обвезника, 18. кадр. пешад. пук, 2 батаљона 3. пука I позива, 2 батаљона 12. пука II позива, 2. пук III позива, 12. пешад. пук III позива од два батаљона, 4. брдска брзометна батерија од 4 топа, 2. француска брдска батерија од 2 топа, 3. батерија 1. дивизиона Моравског артилериског пука I позива од 4 топа, 1. Дебанжова батерија Моравске дивизиске области, од 4 топа. Укупно пушака на дан 28. октобра 1915, митраљеза 3, топова 14.

НАРЕЂЕЊА ВРХОВНЕ КОМАНДЕ:

ОБр. 23863 у 16.30 час.

Команданту I армије

„1. батаљон 2. прекобр. пука III поз. одступио је од Ивањице ка Јавору. Наш делегат на Цетињу, преко команданта Санџачке војске, наредио је команданту тога батаљона да се врати и да иде у сусрет непријатељу. Командант овог батаљона изјавио је, да нема везе са својом командом и да не зна шта да ради. Предње се доставља с молбом, на даљу надлежност.“

ОБр. 23876 у 12 час.

Команданту Трупа Нове Области—Феризовић

„Начелнику штаба потребно је да зна што пре, какав је сад распоред Албанског одреда и шта се сад од наших трупа налази у Призрену. Молим јавите одмах.“

ОБр. 23904 у 19 час.

Команданту II армије—Прокуље

„По наређењу начелника штаба молим за извештај, да ли вам је потребна Моравска дивизија II позива, да вам се стави на расположење, с обзиром на садашњу ситуацију на вашем десном крилу и код Лесковца или не.“

ОБр. 23906 у 19.10 час.

Команданту Одбране Београда

„С обзиром на ситуацију у којој се III армија налази при њеном повлачењу и заузимању одређених јој положаја, потребно је да ваше трупе држе по сваку цену Јанкову клисуру, док се III армија не повуче на положаје код Прокуља. Ради овога одржавати тесну везу са III армијом. О пријему наређења известите.“

9. НОВЕМБАР

1. — ОПЕРАЦИЈЕ НЕПРИЈАТЕЉСКЕ ВОЈСКЕ

а) ОПЕРАЦИЈЕ III АУСТРО-НЕМАЧКЕ АРМИЈЕ

1. — *Дејство 62. дивизије.* Још 8. новембра упућена је 62. дивизији тражена брдска артилерија и то свега 7 топова. Могло се очекивати, да ће та артилерија бити у Вишеграду 11. новембра. Дрина је опадала, рачунало се да ће се поди-

зање понтонског моста моћи извршити у току 11. новембра. Командант дивизије решио се да отпочне офанзиву 12. новембра. Ђенерал Рајнел, командант 62. дивизије, организовао је у времену од 7.—9. новембра своје трупе у Пожези; 9. новембра тражила је армиска команда, да ђенерал Рајнел отпочне операције, напомињући да не би могла одобрити да се извршење добивеног задатка даље одлаже. Командант армиске групе ђенералфелдмаршал Макензен захтевао је, да се остали фронт III армије крене напред, постављајући 9. новембра команданту III армије питање: да ли је командантима 19., 22. и 8. корпуса објашњена потреба, да се безобзирно крећу напред и напомињући, да се због повлачења појединих дивизија са фронта не сме никакo стварати закључак као да борбена енергија попушта. Најзад командант армиске групе додаје и ово: „Према политичкој и војничкој ситуацији хитно је потребно да се операције против Србије наскоро заврше и да циљ рата не дође у питање само због оклевања команданата корпуса. Ако коњске запреге не могу даље, онда треба безусловно реквизирати воловску вучу. Сваки обзир према становништву треба искључити.“ Сем тога, команда армиске групе питала је III армиску команду: који су маршовски циљеви одређени за 9. новембар појединим корпусима и одреду ђенерала Сорсића?

Пошто се степен отпора српских трупа није могао оценити и пошто III армиска команда није могла предвиђати стање комуникација, и њихов утицај на дотурање потреба, који неопорно утиче и на физичко стање трупа, то се сматрало да не би било целисходно да се корпусима одреде дневни циљеви, те их због тога није била ни наредила. Из свих издатих заповести морали су команданти корпуса бити потпуно свесни тога, да је безобзирно наступање хитно потребно. Трупама је било наређено, да без обзира на суседне јединице избијају напред. Но и поред свега овога, III армиска команда издала је 9. новембра у 17 часова свима корпусима, 62. пешадиској дивизији и одреду ђенерала Сорсића наређење за енергично наступање. Дневне циљеве појединим трупам, армиска команда ни сад није означила, већ је само имала у виду да према потреби њихово кретање регулише. Као границе простора за кретање корпуса, имале су да важе средине између главних комуникациских праваца тих јединица. Како је III армиска команда ценила стање армије и како је та команда претпостављала, да ће се догађаји у даљем току развијати, види се из ове преписке: Начелник главног ђенералштаба аустроугарске Врховне Команде упутио је 8. новембра команданту III армије депешу ОБр. 17671 у овоме: „За моју сопствену информацију молим вашу екселенцију да ме што хитније известите о своме

мишљењу о стању српске војске и то: да ли се српска армија према вашој оцени налази у стању распадања, како се то са много страна претпоставља, или је она могла да своју главну снагу тако повуче и да је очува за даљу борбу тако способну, да би се ипак још морало рачунати, да ће она покушати акцију против наших трупа; даље, да ли ваша екселенција цени да су борбе последњих дана имале карактер заштитничких борби у циљу омогућавања одступања главних противничких снага или су те борбе водили само растурени делови његових главних снага, које су претрпеле знатне губитке. На крају молим вашу екселенцију, да ме отворено извести о физичком и моралном стању сопствених трупа; о стању муниције и хране код њих, и да ли постоји могућност дотурања свих потреба за војску.“

Одговор команданта III армије ђенерала фон Кевеша од 9. новембра гласио је овако: „Српске снаге, које су се бориле према III армији, у борбама јужно од Београда отприлике до линије: Лазаревац—Младенавац, претрпеле су велике губитке. Доцније борбе могу се пак назвати само заштитничке борбе и у овим борбама више пута употребљене су знатне снаге тако, да се на пример борбе: 19. корпуса јужно и југоисточно од Чачка и оне 22. резервног корпуса код Краљева могу сматрати као заштитничке борбе већег стила, у току којих је противник вршио и контра-нападе. Против III армије стајало је до сад максимално око 20 пукова са првобитним стањем пешадије око 70.000 људи. Губитке противника ценим најмање на 30—35%, од овога броја 14% пада на заробљенике. Да је српска војска у распадању, то бар пред фронтом III армије не стоји у истини. Дешавало се додуше, да су се мања расула појављивала у том смислу, што се број заробљеника повећавао или је пак изгледало, да је већи број војника покушавао да се без оружја врати својим кућама. Но то је једна појава, која је била примећена и прошле године. Што се тиче ма каквог покушаја контра-офанзиве од стране Срба, бар у скором времену, држим да је невероватан, јер су противничке јединице јако растурене и ослабљене. Поред тога може се рећи, да би сваки противнички покушај контра напада, за њега сад био далеко неповољнији но што је било прошле године, док би околности за одбијање једног таквог покушаја са наше стране биле повољније, јер, релативно свеже трупе у довољној јачини чврсто држе земљиште у својим рукама. Физичко стање сопствених трупа добро је, а морално стање врло добро. Способност ландштурма, разуме се само по себи, мора се ниже оценити. Материјално стање у многима је тешко. Трупе корпуса сад су удаљене око 80 км од крајњих железничких станица, а дотурање потреба, и поред искоришћавања средстава која се налазе у околини,

једва достижу да подмире најнужније потребе. Због врло рђавог стања путова, кишом размекшаних, коморе су претрпеле велике губитке, нарочито у коњима. Армиска етапна команда цени их на 25%. Стање муниције повољно је, пошто потрошак муниције у последње време није био велики. 19. корпус и одред Сорсића, веле, да је обућа рђава, а делом и одело (нарочито чакшире). Већи део трупа нема топлијег зимског рубља; дотурање истог могуће је вршити само у мањој количини, пошто су транспортна средства једва довољна за муницију и храну.“

У овом извештају било је дакле главно мишљење, да се српска војска не налази у распадању. Ово је мишљење делила и команда армиске групе у Смедереву, која је 9. новембра у 20.10 часова послала овакав извештај: „*Стање српске војске*. Нема сумње, да су се у току борби последњих дана појављивали знаци, по којима се може судити да је борбено дејство српске војске јако попустило. Ни пред фронтом III армије, ни пред фронтом XI армије, није било могуће установити, да још има потпуних и уређених јединица. Заробљеници су показивали једну шарену мешавину. Исклази заробљеника потврђивали су мишљење, да је наступила једна изванредна мешавина појединих јединица, то је бар био случај код заштитница, са којима се стајало у борбеном додиру. Број пребеглица, упоређен са оним у почетку операција, био је знатно повећан. Сазнало се више случајева, где су цели водови и делови предвођени од официра намерно заостајали, своје оружје предавали председницима општина у очекивању наших трупа. Док су у почетку готово само Македонци сачињавали контингент пребеглица, сад их је било много и из граница старе Србије, који нису хтели да ван своје домовине продуже једну борбу, која није имала никаквог изгледа на успех. Последњих дана у већем броју ухваћени су обвезници у грађанском оделу, а у исто време нађено је много баченог војничког одела. Без сумње многи војници покушавају, да побегну у грађанском оделу и да се врате својим кућама. Може се претпоставити, да ће се следећих дана број таквих лица повећати, због оскудице хране у слабо настањеном шумљеном планинском пределу, којим српска војска сад пролази. И поред ових знакова, отпочетог распадања српске војске, било би прерано претпостављати, да се она налази у потпуном расулу. У ствари број заробљеника није прекорачавао умерене границе, војници су заробљавани првенствено у заштитничким борбама, а међу њима било је много рањених. Међу многобројним топовима, који су заплењени има много раније заплењених аустријских и турских топова. Већи део сопствених, скупочених топова Срби су успели да обезбеде. Без сумње делови који су сад отпали, нису припадали нај-

бољим елементима српске војске. Оно што је српској војсци *остало, продужиће борбу дојде, док буде могуће савладавши* *тешкоће у снабдевању храном и у добављању муниције.* Ово последње више није могуће вршити сопственом снагом. Многобројни искази војника, који су заробљени на разним тачкама и који нису припадали истим јединицама јављали су да српска Врховна Команда намерава да иде у Скадар и да ће се српска војска пребацити у Црну Гору и Албанију. О уједињењу са Антантиним снагама изгледа, да српским војницима у последње време није ништаказано. Напротив изгледа, да се много говори о пребацивању у Италију.

У досадањем току рата Срби су се показивали као мајстори у ширењу нетачних вести. Искази заробљеника, који су се у свему слагали, врло често су се доцније показали као прорачунате обмане, пуштане од стране српских команданата. Према томе, аустроугарска Врховна Команда није нагињала мишљењу, да поверује гласовима о предстојећем прелазу српске војске у Црну Гору и Албанију, шта више претпостављала је, да српска Врховна Команда у ствари преима план, који српски заробљеници нису могли знати, тј о пробоју у јужноме правцу у циљу уједињења са војском Антанте и о базирању на Солун. Какав се развој догађаја очекивао у аустроугарској Врховној Команди у Тешену показује писмо начелника штаба аустроугарске Врховне Команде ОВР. 17.700 од 9. новембра; које је послато по куриру немачкој Врховној Команди у Плес за генерала фон Фалкенхајна и које гласи: „Част ми је вашој екселенцији доставити на знање ово разлагање о ситуацији на Балкану: Наша III и XI армија и бугарска I армија, како изгледа, немају додира са српском главном снагом. Вероватно да је она успела далеко да умакне у општем правцу ка Новом Пазару и Приштини. Ово одстојање, у току времена, вероватно ће се знатно повећати, пошто гоњење, које је предузето од Западне Мораве, у главном концентрично ка линији: Нови Пазар—Приштина, води преко тешко пролазног и у комуникацијама оскудног терена: Јавор, Копаник и Гољак планине, где ће јаче противничке заштитнице бити у стању да дају снажан отпор. Поред тога, због позног доба године може промена времена (снег) у планинској зони произвести закашњавања, која се још не могу предвидети. Ове околности могле би бити од велике користи за српску војску и могле би јој омогућити пробој ка Антантиним трупима, што би јој пружило и могућности, да поново дође до сигурног базирања код Солуна. Као правац, којим би Срби могли извршити овај пробој, треба сматрати општи правац: Приштина—Велес. Мора се дакле рачунати, да би Срби по времену могли успети, да главнину својих снага

прикупе на Косову пољу и да је, под заштитом бока и позадине, упуте за удар ка линији: Тетово—Скопље—Куманово.

Земљиште, којим би српске трупе, при овој евентуалном наступању требале да се крећу, релативно је пролазно. Овај удар српске главне снаге, која је сад око 150.000 људи, не би се смео потцењивати, јер би Срби према садањем груписању II бугарске армије пред собом у прво време имали само 4 бригаде (32.000 пушака). Из овог разлога одобрио сам одмах, да се једна бугарска дивизија I армије упуту ка југу. Појачање бугарских трупа на простору северозападно од Скопља, деловима снага, које су сад прикупљене (око 6 бригада) према Антантиним трупима (око 80.000 људи) држим, већ у духу депеше ОВР. 17.790, да се не може постићи. У колико би се после извршеног рокирања ка Велесу, главнина 2. бугарске дивизије (2 бригаде) од бугарске Врховне Команде могла упутити у правцу Скопља у циљу садејства, не може се унапред прорећи. Према томе, у циљу спречавања једног српског пробоја, у прво време могло би се узети у обзир још једино директно садејство јужног крила I бугарске армије, у колико то не би спречавало његов задатак у гоњењу противника. Дакле, према свему томе изгледа, да покушај пробоја српске главне снаге, правцем преко Приштине ка Велесу за сад има много изгледа, нарочито ако се он изврши брзо и са свом снагом. Пошто би овај српски евентуални удар у даљем току водио ка позадини бугарских снага, које се налазе у борби са Антантиним трупима, он би могао имати битног утицаја на стање Бугара на том делу војишта. Да би се таква намера Срба могла поуздано осујетити држим, не само да је потребно, да се бугарске снаге јужно и југоисточно од Приштине хитно и издашно појачају, већ препоручујем оцени ваше екселенције, да се од снага XI немачке армије које су на Морави, због оскудице простора, постале слободне, и које су узете у обзир да се транспортују на север, *упути* *најмање две дивизије долином Мораве ка југу и што понајпре* *од прилике на просјор Ниш—Лесковац.* У случају, ако би садејство ових дивизија у јужном правцу ка Скопљу било непотребно, још вада би се било у положају, да се те дивизије упуте Моравском долином на север, и то железницом, која ће међутим вероватно већ бити понова успостављена. У крајњем случају, оне би могле, користећи се бугарским друмовима и Дунавом, увек кренути ка северу. У садањем Балканском рату, поред савлађивања Србије, мора бити наш циљ, да се Антанта код свих Балканских народа потпуно дискредитује.

Пре, но што бисмо били у стању да тежимо позитивним циљевима на неком другом месту, изгледа ми, да је потпуно и сигурно постигнуће овога циља од пресудног значаја, пошто

ми само на тај начин можемо да спречимо приступање Грчке и Румуније нашим противницима, и да на тај начин осујетимо обрт општег стања, који би из тога произишао.“ Ђенерал Фалкенхајн, међутим, већ 9. новембра није више рачунао са том чињеницом, да би Срби могли покушати пробој ка југу. Шта више он је претпостављао, да ће Срби одступити ка Новом Пазару и Пећи, и да ће се њихова војска због великих теренских тешкоћа расути. Ово се види из његовог одговора Ђенералу Конраду под ОБр. 17937 од 9. новембра 1915. године, који гласи: „Начин, на који би се могао постићи циљ у Балканском рату против Антантиних трупа, који се препоручује под ОБр. 17730, био је главни повод због кога сам 6. новембра био позвао на договор вашу екселенцију и бугарског делегата. Ја сам тада, поводом овог питања, био изнео разлоге, који се у главном подударају са онима које ваша екселенција сад излаже и претпоставио сам, да је у овом погледу, у току договора, била *постигнута пошћуна сагласност* о начину *продужења операција према Србима*. Ако сам се у томе случајно тада преварио, на сваки начин *сад у шоме погледу постоји сагласност* (Раније се радило на томе да се српска војска потпуно потуче). Нова директива, коју је на основу тога требало дати Ђенералфелдмаршалу Макензену, и коју сам ја 6. новембра обећао изградити чим се извесна претходна питања буду разјаснила, потребна је. На пример питање: које би снаге за нове операције требало ставити фелдмаршалу на расположење од бугарске и евентуално од турске стране? Радим на томе да се то расветли, и даћу нову директиву чим будемо могли предвидети, како ће се развијати завршна фаза борбе са српским борбеним снагама. Ваша екселенција, у данашњем писму расправља и ову последњу ствар. Вашем мишљењу, по овој ствари, могу се само условно придружити. Држим, да српска војска није више способна, да изврши са груписаном снагом један велики покушај пробоја преко Приштине ка Велесу. И ако би га она ипак извршила, држим, да га не би могле спречити 2 немачке дивизије, које би тек сад биле кренуте из долине Западне Мораве од Крушевца преко Ниша, абстрахујући сасвим и околност, да оне нигде не би имале места за своје кретање, јер су све употребљиве комуникације, које од линије: Краљево—Ниш—Лесковац, воде ка Косову пољу заузеле: 22. резервним корпусом (3 дивизије); 8 корпусом (2 дивизије); 10 корпусом (3 дивизије) и најмање са 4 бугарске дивизије, које су према нашем рачуну јаке готово 8 дивизија. Према томе, комуникације су потпуно заузеле снагом готово од 15-16 дивизија.

Сумњиво је већ, да ли ће се дотурање потреба за овај број трупа моћи извршити без застоја. Непосредно потпомагање бугарских снага, које оперишу од југа и југоистока ка

Приштини, са трупама из III или XI армије, није више никакo могуће ни по времену, ни по простору. Могуће је само посредно, а то је у исто време и најефикасније, ако свака колona упућена у правцу Приштине буде најозбиљније принуђена, да свима средствима убрза своје наступање. Учини ли се овако, може се очекивати, ако Срби ипак буду покушали да изврше пробој, да ће они још за времена бити сами нападнути у леђа од једне или друге колоне, која буде надирала за њима. Мени се пак чини да код Срба превлађује више идеја за одступање преко Новог Пазара и Пећи, него за некакав пробој. То потврђују и вести које долазе из Црне Горе. Против тога помаже само једно средство: по могућству што енергичније надирање јаким јединица, које би биле упућене ка Рашкој и преко Приштине ка Митровици. И ако ове јединице не би успеле да нападну српске главне снаге, мислим, да оне не би могле умаћи преко црногорске границе. Истина, они би могли тамо спасти само остатке своје војске без артилерије и коморе, а ово нећемо моћи никад потпуно спречити под околностима које владају: створ земљишта; непотпуна опрема наших трупа за планинску војну и то баш оних јединица, које су најспособније за напад; оскудица у железницама; оскудни предео и оскудица у води.“ Ђенералфелдмаршал фон Макензен добио је од немачке Врховне Команде наређење, да нареди све што би било потребно за продужење операција (ОБр. 17937, које је стигло у Тешен 9. новембра у 22.40 часова).

На фронту III армије, прошао је 9. новембар релативно мирно, и поред раније поменутог наваљивања команде армиске групе да се армије крену напред. Само делови 19. корпуса имали су овога дана озбиљнијих борби.

1. — *Дејство 62. дивизије*. На крајњем десном крилу III армије, код 62. пешадиске дивизије, била је само борба патрoла. Један одред 62. дивизије, који је био упућен ка Новој Варoши, потиснут је код Чајетине од стране Црногораца. Према исказима заробљеника, противник је био појачан од прилике на 3000 људи, те како би, за случај повлачења пред 62. дивизијом, могао према североистоку обезбедити мостове преко Рзава и Увца. Један други одред био је после борбе избио до Трнавe јужно од Ројанског.

2. — *Дејство 19. корпуса*. На десном крилу 19. корпуса, ситуација код бригаде Штрајта одреда Ђенерала Сорсића, којој су придате две брдске батерије, и која је упућена са југозападнoг фронта, остала је непромењена. Од бригаде Ђенерала Шиса нападала су 2 батаљона северни део Околишта и Громов биљег и то: један батаљон дуж друма Ивањица—Јавор, а један преко Ранковог врха. Позади ових батаљона упутио је

генерал Шис доцније још 2 батаљона као резерву. Успело се првенствено потиснути Србе са ћувика северно од коте 1193 Околишта, а пред вече успело се заузети јуришом и Громов биљег. Даље, према западу један извиђачки одред потиснуо је слабијег противника на Оштрици 1168. Извиђачка одељења јужно од Ивањице избила су до линије Бутково—Будожеља—Божовац и нису наишла на Србе. На висовима јужно од Косовице налазио се од прилике један противнички батаљон, а тако исто на Великој Ливади један батаљон са нешто коњице на утврђеном положају. На центру 19. корпуса у току 9. новембра владало је затишје. На левом крилу нападала је 21. брдска бригада ка Ељдовишту, северном делу Врановице планине; 20. брдска бригада ка јужном делу Врановице планине—639—Јајинце. Ту су Срби давали још јак отпор. Одред мајора Хабахера (4 батаљона и 1 батерија) према диспозицији повучен је из борбе и одмаршовао је око 7 часова ка Ивањици. Овај одред је наскоро био тучен српском артилеријом и понова се уплео у борбу на простору: вис Јавор и источно од тога виса код Дубоког брда. У 11.15 часова добивена је једна депеша из III армиске команде, којом се захтевало од начелника корпусног штаба да оцени евентуалност, ако би се наредило да се 10. брдска бригада не прикупља у Ивањици већ да се одред мајора Хабахера упути преко Борове стране. Начелник корпусног штаба известио је, да су дан раније издата наређења и да су у овом часу, 11.15 часова, већ у току извршења и да измена заповести не би више дошла до извршења. Међутим, противно првобитној заповести корпусне команде, ипак је дошло до тога, да се та бригада ујединила на Боровој страни. Мајор Хабахер, пошто је против своје намере, а на простору југозападно од Ељдовишта, био уплетен у борбу, послао је у 9.30 часова 10. бригадној команди извештај, да је у 9 часова достигао простор западно од Риђице и да због непрекидног противничког отпора може само споро да се креће у намераваном правцу ка Боровој страни. Овај извештај стигао је код 10. бригадне команде тек у 16.45 часова, те се и поред изаслатих патрола 9. новембра није могло констатovati, где се трупа Хабахера налази. Да је она до ноћи ипак била стигла код Дубоког брда—Борова страна није се насљивало, шта више претпостављало се да се она налази на простору југозападно од Ељдовишта. Тек један извештај мајора Хабахера, који је 10. новембра у 10.15 часова стигао код корпусне команде, разјаснио је ситуацију.

Међутим 21. брдска бригада 9. новембра по подне била је успела, да на Ељдовишту и на северозападном делу Врановице заузме низ противничких ровова. На јужном делу Врановице планине пак, успели су Срби, и поред енергичног

напада 20. брдске бригаде, да се одрже. Та је бригада могла да подиђе добро утврђеним српским положајима само на 300—500 метара и имала је врло осетљиве губитке. Овај жилави отпор центра српског фронта пред 53. пешадиском дивизијом, заслужује тим веће признање, што је вис Јајинац у ово доба већ био изгубљен. Овде је пољска артилерија 53. пешадиске дивизије из простора западно од Врдила могла још да дејствује, но даљи домет није имала, а заузимање бољих положаја напред није било могуће, пошто се фронт 44. резервне дивизије протезао тек преко села Дедојевци 360—455. Командант 44. дивизије додуше био је умомљен, да своје крило крене напред до Пекчанице 447, како би пољска артилерија 19. корпуса могла да заузме бочни положај против српских делова, који су се још одупирали 53. пешадиској дивизији. Али, 44. резервна дивизија није била у стању да задовољи овај захтев. Командант 88. резервне бригаде 44. дивизије, за 10. новембар добио је наређење да десним крилом наступа преко коте 455—496—Чуљак, дакле ка југу. Командант 19. корпуса, који је 9. новембра по подне лично известио команданта III армије у Горњем Милановцу о ситуацији, и који још у ово време није знао да је одред мајора Хабахера успео да избије до Борове стране, намеравао је за 10. новембар да 10. брдску бригаду уведе у борбу на фронту 53. пешадиске дивизије. У овом циљу, генерал Дрофа требао је да што пре прими команду над одредом мајора Хабахера и да батаљон и брдску батерију из Ивањице као и један ескадрон коњице, који му је био додељен из одреда Сорсића, привуче ка главнини бригаде. Међутим 17. брдска бригада требала је рано из јутра да се прикупи код Рудине; један батаљон да истури ка Боровој страни и да извиђа правцем преко Старог пута ка Наочарима и Кадиној води. У случају потребе, имала је та бригада преко Борове стране и Врљана да учествује у борби 53. дивизије. 53. дивизија имала је по сваку цену да држи простор који је заузимала. Бригада Шварца требала је да дође на место 17. брдске бригаде, а одред Сорсића да остане на својим досадањим положајима.

3. — *Дејство 22. корпуса.* На фронту овог корпуса у току 9. новембра стање је у главном било непромењено. 44. резервна дивизија кренула је своје десно крило нешто мало напред и држала је линију: Лопатница—кота 498 јужно од Прогорелице и имала је наређење да 10. новембра напада. 43. резервна дивизија имала је своје предње трупе на линији: 234 код манастира Жиче—вис 404 Тава. Пред левим крилом корпуса налазила су се само српска растурена одељења, која су се у томе правцу повукла. 26. пешадиска дивизија, која је повучена са фронта, стигла је на простор: Милочај—Тав-

ник. Изгледало је, да је повлачење те дивизије проузроковало застој у наступању 22. резервног корпуса. А и очекивање, да ће тај корпус бити смењен Алпинским корпусом, сигурно је утицало на слабење енергије 22. корпуса. Због тога је у 23 часа издата заповест, да 22. резервни корпус за сад неће бити смењен Алпинским корпусом, коме је наређено да се прикупи у Ваљеву.

4.— *Дејство 8. корпуса.* Како је већ раније изложено, Алпински корпус био је закрчио пут мостовним треновима 8. корпуса у долини Груже. Само интервенцијом ђенерал-штабних официра, које је 8. корпусна команда упутила у циљу убрзавања марша тих тренова и ноћним маршовима, успело се до 9 часова довести мостовне тренове до Губеревца, кад су мостовни тренови продужили кретање позади Алпинског корпуса. За време пак одмора тога корпуса, мостовни тренови продужили су марш, и у 13 часова стигли су са потпуно изнуреним коњима код села Печеноге ($\frac{1}{4}$ коња је попадала). У селу Печеногама, запреге тешке артилерије чекале су мостовне тренове и довезле их до 16 час. у рејон 59. дивизије. Исто тако и мостовни трен немачког 22. резервног корпуса био је још далеко заостао. Али је тај корпус имао више среће, пошто је у свом рејону био нашао у Краљеву доста дрвеног материјала, тако, да је могао поправити мостове, које су Срби порушили. У споразуму са 22. резервним корпусом наређено је да понтонири 8. корпуса доведу дрвени материјал из Краљева сплавовима низ Мораву. Сем тога, према наређењу III армије команде пловили су за 8. корпус понтони двају мостовних тренова из Чачка низ Мораву; остали мостовни материјал тих тренова, због техничких тешкоћа, није се могао упутити Моравом, већ је кренут ка 8. корпусу колима из Чачка и то друмом десном обалом Мораве преко Краљева. Пошто ратни мостовни материјал, који је стајао на расположењу пре доласка овог помоћног материјала за подизање моста није био довољан, наређено је, да се, за пребацивање гонећих одреда са артилеријом, направе две скеле и то: једна код села Скеле за 59. пешадиску дивизију, а једна код Лозне за 57. пешадиску дивизију. Разуме се само по себи, да је 57. дивизија и поред свих тешкоћа, које су постојале, имала да продужи градњу брвна, како би бар пешадија могла да уштеди обилазак преко Лозне. Гонеће одреде 59. дивизије требало је упутити ка Крњој Јели и Гочу, а одреде 57. дивизије ка Арнаутовцу и Погледу. У даљем току, главнина 57. пешадиске дивизије имала је да наступа преко Гоча ка Пакленику, а главнина 57. дивизије преко Погледа ка Александровцу; у овом циљу наређено је, да се изврше потребна рекогносцирања. Обе ландштурмске бригаде Хауштајна и

Мразека имале су и надаље да раде на оправци јединог друма, који је стајао на расположењу за дотурање потреба 22. и 8. корпусу. Стање ове комуникације било је тако рђаво, да се не може описати, а поправљање неколико мостова који су се били срушили, и то у времену прелаза Мораве, ангажовало је знатан део техничких трупа 8. корпуса. На фронту 57. дивизије, међутим, успело се помоћу већ споменутих малих сплавова од бачава, пребацити свега 5 чета и упутити их у циљу извиђања. Ове чете стигле су 9. новембра на висове Орловац 502 и 536, а њихове патроле наступале су ка јужном планинском гробу.

Распоред српских трупа пред III армијом према добивеним податцима био је овај: *Према 62. пешадиској дивизији* $1\frac{1}{2}$ црногорска бригада. На простору јужно од Ужица слабије црногорске снаге; поред њих може бити и 4. српски пук. Јужно од Ивањице 4. пук III позива; 2. пук III позива. О црногорској бригади, која се вероватно била повукла преко Ивањице, није било никаквих података. Код Велике Ливаде југоисточно од Ивањице, према исказима заробљеника, претпостављало се да се налазе јаче противничке снаге. *Западно од Краљева према 19. корпусу*, уочавани су делови: 5. пука III позива; 6. пука III позива; 7. пука I позива; 8. пука II позива; 9. пука II позива. Остатци тих пукова, као и Дринска дивизија II позива, делови 2. пука III позива и 10. пука III позива констатовани су пред 22. резервним корпусом. *Према 8. корпусу* налази се Тимочка дивизија II позива и вероватно још пукови: 10. кадр.; 19. кадр.; 7. пук II позива; 13. пук I позива; Комбиновани пук Моравске дивизије II позива; 7. пук III позива и 15. пук III позива. Међутим од наведених пукова, већ више дана није било поузданих података. Пред фронтом 8. корпуса, код кога је дошло на Морави до застоја, противник је био принуђен да се повуче због надирања 10. корпуса, који је био остао на фронту XI армије. Од немачке 103. пешадиске дивизије, један батаљон преко Мрмоша стигао је без борбе до Александровца, а главнина дивизије достигла је без борбе простор код села Новаци. Трупе 107. пешадиске дивизије под борбом избиле су на простор око села Купци—Штитари. Главнина 101. пешадиске дивизије била је још далеко уназад код Сталаћа. Један њен одред, који је јужном Моравском долином био истурен до Ђуниса, имао је против себе јачег противника. За 10. новембар наређено је, да поменути одред наступа преко Каоника ка селу Рибари и да тамо остане све, док десно крило бугарске војске друмом: Алексинац—Кулина—Прокупље, не избије до села Кулина. Главнини 101. дивизије наређено је, да маршује ка Крушевцу.

б) ОПЕРАЦИЈЕ XI НЕМАЧКЕ АРМИЈЕ

Југозападно од Крушевца, трупе 10. резервног корпуса, продужиле су гоњење противника. Главнина 103. дивизије до-стигла је без борбе простор око села Новаци, а један њен батаљон, који је наступао преко села Мрмоша стигао је без борбе до Александровца. У току 9. новембра, 107. дивизија која је била у долини Расине, избила је борбом на простор око села: Купци—Штитари. Главнина 101. дивизије била је још далеко уназад код Сталаћа. Њен одред код Ђуниса имао је против себе јаче противничке снаге. За 10. новембар наређено је, да се одред 101. дивизије крене од Ђуниса преко Каоника ка селу Рибари, где има да остане све док бугарско десно крило, које наступа друмом Алексинац—Кулина—Прокупље, не избије до села Кулина, а главнина 101. дивизије има да следује поменутом одреду преко Крушевца ка селу Рибарима. Главнина 10. корпуса (103. и 107. дивизија) има задатак да продужи гоњење преко села Златари ка Куршумлији.

в) ОПЕРАЦИЈЕ I БУГАРСКЕ АРМИЈЕ

Према директиви Макензена, I бугарска армија има да продужи гоњење противника са линије: Алексинац—Лесковац, општим правцем ка Приштини, с тим да граница између те и XI немачке армије буде линија: Љубеш (закључно)—Рибари (искључно)—Велика Плана—Куршумлија. Уопште је наређено, да се отпочне са претварањем колске коморе у товарну. На основу ове директиве командант I бугарске армије наредио је ово: 1. дивизија, пошто се већ налази на левој обали Јужне Мораве, да гони правцем: Лесковац—Лебане и даље у правцима ка Куршумлији и Приштини. Хаубичка артилерија ове дивизије да одмаршује из Лесковца у Врању и да уђе у састав 3. дивизије. 8. дивизија, пошто нема објекта за своје дејство, излази из саства I армије и према одобрењу Макензена има се кренути 11. новембра долином Јужне Мораве ка Врању где ће се ставити на расположење команданту II армије. 6. дивизија, да прими одсек, који сад држи 8. дивизија и да предузме енергично наступање ка Куршумлији. Зона ширења десно: ушће реке Нишаве—с. Прасковче—гребен Јастрепца—пут Крушевац—Куршумлија.

Напомена. Пошто су Срби давали озбиљан отпор деловима II бугарске армије на правцу: Гиљане—Приштина, наређено је да 1. дивизија енергично наступа преко Лебана и дејствује у позадину српских трупа код Гиљана.

У току 9. новембра дивизије I бугарске армије избиле су: 6. дивизија: 1. бригада код села Брадајци; 2. бригада у Краљево; 3. бригада код Алексинца, са предњим деловима на левој обали Јужне Мораве. 8. дивизија: 1. и 3. бригада на

истим местима; 2. бригада прикупља се југоисточно од Алексинца на простору: Катун—Бели брег. 9. дивизија, на истим местима; припрема средства за прелаз преко Јужне Мораве. 1. дивизија: 2. и 3. бригада воде борбу западно од Лесковца, а 2. бригада стиже код Лесковца.

г) ОПЕРАЦИЈЕ II БУГАРСКЕ АРМИЈЕ

1. — *На северном фронту армије.* У току 9. новембра, настављене су борбе код 2. бригаде 5. дивизије према Гиљану. Српске трупе вршиле су контра-напад и натерале 2. бригаду 5. дивизије на одбрану. Трупе, које су биле под командом ђенерала Рибарова и које су до сад дејствовале уз Јужну Мораву ка Лесковцу и које су избиле у Лесковачко поље, кренуле су се 9. новембра за Врању, тако: 1. бригада 7. дивизије на путу је уз Ветерницу ка селу Градња; 2. бригада 3. дивизије упутила је 32. пешад. пук ка Лебану, а 29. пешад. пук је заноћио код Џепа у долини Јужне Мораве; 1. коњичка бригада стигла је до села Прапаштице; 1. бригада 3. дивизије такође се брани на северном излазу из Качаничког теснаца.

2. — *На јужном фронту армије.* Французи су продужили наступање и заузели село Хузоран и Виничане; бугарски 3. пук 11. дивизије стигао је и са 53. пуком предузео контра-напад. Од 3. бригаде 5. дивизије стигао је 49. пук у Велес, са наређењем да иде на планину Клепу. Пуковник Богданов издао је заповест да: 53. пук 7. дивизије, 3. пук 11. дивизије и 49. пук 5. дивизије протерају Французе и заузму источне падине планине Клепе. На фронту 11. дивизије и Коњичке дивизије није било ничега важног.

Напомена. Трупе које су заузеле Тетово остале су на својим местима.

II. — ОПЕРАЦИЈЕ СРПСКЕ ВОЈСКЕ

а) ОПЕРАЦИЈЕ I АРМИЈЕ

У току 9. новембра, непријатељ је нападао лево крило Дунавске дивизије II позива у правцу Ељдовишта и Врановице на фронт Доњо Васојевићске бригаде и Ужичког одреда. Потпомогнут снажном артилеријом, непријатељ је целог дана освежавао напад новим трупима, надирући поглавито преко Јастребара. Доњо Васојевићска бригада под ударцем непријатеља сва се растурила, људи нису хтели више да се боре. У доцнијем току напада, непријатељ је продужио снажно надирање и од Ранкова гроба на Врановицу, а једновременно је рокирао трупе и на правце Каоне и Дубце. У подне 9. новембра, непријатељ је заузео Дубац и Борову страну. Тежња непријатеља била је очигледна, да се пробије Каоничком реком. Због овога, лево крило Дунавске дивизије II позива морало

се повући. Нова линија, коју трупе ове дивизије 10. новембра треба да заузму, протеже се од Лакта преко Богутовца и Космајице на Милунске Ливаде. Ужички одред је на одсеку Просјанско брдо—Видаков превоз. Доњо Васојевићска бригада, знатно растројена, дошла је у резерву Ужичког одреда, на коју 1188 на Троглаву. На правцу од Јастребара и Каоне, на путу за Ивањицу, запажена су 2 непријатељска батаљона. Поводом заузећа Борове стране и угроженог левог бока трупа на северном излазу Ибарске клисуре, упућена су од Мланче 2 батаљона 4. пука II позива преко Орље главе ка Сврчаку, а 6. пук III позива правцем Студеница—Велике Ливаде за појачање 4. пука II позива.

На фронту Дринске дивизије II позива, борбе није било. Дивизија држи линију: Оштра чука—Липар—Лозањ—Озрен—Витош са наслоним на Црни врх. Пољска артилерија је код Ушћа. Батаљон на Рибничком правцу држи линију: Витош—западна падина Црног врха. Непријатељ је у долини Рибнице код Рибничког гробља, а са патролама код села Отроци. На правцу Ивањице борбе није било; 1. батаљон 2. прекобројног пука III позива вратио се око 7 часова на Велике Ливаде, где је већ била једна чета 4. пука II позива. О непријатељу се сазнало, да су његови извиђачки делови 8. новембра долазили до Великих Ливада, па како није било наших трупа на томе правцу вратили су се у Ивањицу. На одсеку 14. пука II позива, на Кознику западно од Александровца, о непријатељу се ништа није дознало, нити су његови делови примећени према фронту пука. Од команданта Тимочке дивизије II позива добивен је извештај, да се дивизија повукла на положаје за одбрану Јанкове клисуре: Гледалиште—Војволица—Парчин, а заштитнице да су остале на положајима јужно од Александровца, и да је коњичком дивизиону наређено да дође у Александровац. Ради бољег осматрања бочних прилаза, командант 14. пука II позива истурио је делове за осматрање на десну обалу Осредничке реке и то у висину Росуње и на Градиште 1006. У правцу пак левог бока за обезбеђење, као и за везу са трупама на десној обали Ибра, упућена су одељења ка Металници, Великој Ливади и даље. У циљу што упорније одбране главног комуникациског правца Краљево—Рашка, командант I армије наредио је да се образује:

1. — *Бањски одред* (14. пук II позива; 2 батаљона 5. пука III позива; брдска батерија и 15 коњаника) на Кознику западно од Александровца за заштиту правца од Бруса, села Дубља, Врњаци ка Бањи Јошаничкој и Рашкој, служиће у исто време и као десна побочница свима трупама I армије, које дејствују на десној обали Ибра.

2. — *Студенички одред* (4. пук II позива; 1 брзометна брдска батерија; 6. пук III позива; 1 ескадрон и пољска болница), са задатком активне одбране правца: Ивањица—Студеница—Ушће—Рашка и осталих праваца који са северозападне стране (западно од планине Троглава) силазе главној комуникацији: Краљево—Рашка, служећи у исто време и као лева побочница свима трупама I армије које делују на левој обали Ибра.

6) ОПЕРАЦИЈЕ ТРУПА ОДБРАНЕ БЕОГРАДА

Трупе Одбране Београда биле су 9. новембра у јутру испред Јанкове клисуре, на линији: Жарево—Зуква—Црепуљњача—Грабак—Јанкове њиве—Војволица—Гледалиште. Да не би комора сметала даљим операцијама трупа Одбране Београда а обзиром на то што у позадини постоји свега једна и то тешка комуникација, командант Одбране Београда наредио је, да се јужно од Блаца задржи само она комора, која је неизоставно потребна трупама, а сва остала комора, непотребан део трупне коморе и сва колонска комора, да се одмах упути иза Преполца и Тенеждола, на правцу за Приштину. Да би евакуисање коморе ишло што брже, сва излишна комора према бројном стању трупа, као и комора са слабом и изнуреном стоком да се шкартира и уклони с пута. Артилерија, која се у овом планинском земљишту не може употребити, да се уклони даље у позадину и то: пољска, запрегнута коњима код села Блаце, а сва тежа артилерија и пољска запрегнута воловима да се упути на Преполац.

Напомена. Комбиновани одред добио је 8. новембра наређење, да се крене у састав трупа Нове Области. Овај одред, због нагомиланости возова у Јанковој клисури, и поред свију напора а после марша од два дана и једне ноћи успео је тек у вече 9. новембра да стигне у Блаце.

У току 9. новембра непријатељ је потискивао заштитничке трупе Београда и са својим претходницама доспео је на линију: Купци—Злегиња—Витково. О непријатељу су добивени ови податци: У 11 часова примећена је једна непријатељска колона, јачине једног пука пешадије са комором, која је челом улазила друмом у село Купце; позади ње батерија са 4 оруђа у покрету поред села Шабрани. Тада је непријатељ дејствовао артилериском ватром на Црни врх и западну ивицу села Купци. У 13.45 часова, непријатељ је са 1 пуком пешадије и коморе ушао у село Злечиње. У 14.40 часова, 2 непријатељске чете са 2 митралеза подишле су положају Ристино гувно. За случај да се досадани положаји испред Јанкове клисуре не буду могли одржати, наредио је командант

Одбране Београда, да се борба пренесе на следећи положај и позади теснаца на овај начин:

1. — Да 7. пешад. пук III позива са једним пуком из Шумадиске дивизије I позива и Тимочке дивизије II позива под командом пуковника Јована Ивковића брани положај: Липовачка чука—Берда—Обла глава, са редвијем на Лазу. Десно од ових трупа, а на положају: Главна караула—Суво брдо, има да дође један пешад. пук Шумадиске дивизије I позива са њеног десног крила.

2. — Тимочка дивизија II позива, пошто остави један пук команданту 7. пука III позива, поседа положај: кота 694—кота 518 (село Прибреза)—кота 508 (село Чучале)—Јаворац, са једном побочницом на Црној чуци (кота 1124), западно од Рашинца, која ће се повлачити преко Босиљковиће и Пожара.

3. — Шумадиска дивизија I позива, пошто упуту један пук са свога левога крила на положај Главна караула—Суво брдо и један пук команданту 7. пука III позива, повућиће се на положај: Драгомировац—Трбуњски виногради—кота 567 (југозападно од села Ђуровца).

4. — При повлачењу са положаја: Главна караула—Суво брдо—Липовачка чука—Берда—Обла глава, пукови Шумадиске дивизије I позива и Тимочке дивизије II позива, употребљени за његову одбрану, упутуће са понова у састав својих дивизија.

5. — Коњички пук Шумадиске дивизије I позива, за све то време осигураваће десни бок на Доброј води и Црној чуци.

6. — Кад дође моменат за повлачење са садањих положаја испред Јанкове клисуре, дивизије ће се повлачити тако, да једна другу не доведе у критичан положај.

в) ОПЕРАЦИЈЕ III АРМИЈЕ

У вече 8. новембра добивен је извештај од Дунавске дивизије I позива, да су патроле у Галдову наишле на непријатељске патроле са митраљезима. За обезбеђење левог бока, командант Дунавске дивизије I позива предузео је ове мере: Чокотин гроб поседнут је са 1 батаљоном, 4 ескадрона и 1 брзометном батеријом; 2 ескадрона упућена су на Главичар са задатком, да што даље осматрају простор од Липовца до Бивољачке косе; око 20 часова упућен је на Главичар још један батаљон, а 1 батерија упућена је на Врлу страну. Командант III армије добио је око 9 часова извештај, да се Шумадиска дивизија I позива повукла на леву обалу Расине и да на правцу: Ловци—Липовац наших трупа нема. Командант III армије 9. новембра у 10 часова издао је заповест ОВр. 8299 у овоме: „Због померања десног крила Шумадиске дивизије I позива и сувише истакнутости левог крила III армије,

наређујем да армија заузме овај положај:

1. — Дунавска дивизија I позива има задатак да осигурава и брани правце: Ђунис—Шиљеговац и Крушевац—Дворани—Пољаци—Крушинци. У томе аилу заузима линију: Главичар—Бавер врх, са предњим положајем у висини Селишта. Правац: Чокотин гроб—Крушевац брижљиво извиђати и са десним крилом Београдске Одбране одржавати сталну везу. Нарочиту пажњу обратити на леви бок дивизије.

2. — Дринска дивизија I позива заузима и брани: Малашовац—Липак, између Ђуниске и Гредетинске реке са задатком, да одбија сваки непријатељски покушај косом између те две реке.

3. — Коњичка дивизија са Браничевским одредом остаје на својим садањим положајима.

4. — При заузимању положаја имати у виду само најглавније ослобод, а што више снаге држати у резерви док се непријатељски покрет јасније не испољи.

5. — Командант Дунавске дивизије I позива извршиће ову промену постепено, обзиром на ситуацију према његовом фронту, обавештавајући о свему команданта Дринске дивизије I позива.

9. новембра око 14 часова, командант III армије добио је извештај, да се Одбрана Београда повлачи на Јанкову клисуру и да непријатељ надире преко Лесковца. У овом времену трупе III армије, биле су још на линији: Приловица—Ђунис—Чокотин гроб—Здравиње. Према армији непријатељ је надирео са Трубарева и Доњег Погледа ка Љутом Лазу, а са слабијом снагом путем: Крушевац—Гаглово. Сем тога опажа се кретање непријатељских колона од Ражња ка Алексинцу. За пребацивање возова III армије преко Јастрепца, због нагомиланости ове армије и Тимочке војске, била су потребна још 2 дана (10. и 11. новембар). Командант III армије молио је Врховну Команду за извештај: да ли је намера Врховне Команде да се III армија повлачи ка Прокупљу или да и даље остане на овом рејону и са каквим задатком према садањој ситуацији. У 15.30 часова командант III армије добија извештај од команданта II армије о сасвим критичној ситуацији на правцу: Лесковац—Прокупље и решава се одмах, да команданту II армије упуту Коњичку дивизију и 5. прекобр. пук I позива, увиђајући, да је сад помоћ тамо најпотребнија. У овом циљу издаје наређење ОВр. 8301 по коме, да Браничевски одред заузме одсек Коњичке дивизије везујући се десно са одредом Тимочке војске код Лоџике и Мишинца, а Коњичка дивизија да се прикупи и одмах одмаршује у Меровину, где ће очекивати наређење команданта II армије; 5.

прекобр. пук упућен је у Прокупље. Ценећи целокупну ситуацију, командант III армије доноси одлуку да своју армију постепено повлачи ка Јастрепцу, извештавајући Врховну Команду да ће, због огромне нагомиланости возова на једном врло тешком путу преко Грещца, моћи бити на Грещцу тек 13. новембра.

Г) ОПЕРАЦИЈЕ II АРМИЈЕ

Овог дана (9. новембра) у 2 часа, командант II армије послао је преко Тимочке дивизије I позива наређење команданту Шумадишке дивизије II позива, да од прикупљених трупа организује отпор на линији: Карахасанове ливаде—Орашје; да се веже са трупима Тимочке дивизије I позива на Брестићу; да ступи у везу са Моравском дивизијом II позива, која је упућена са 2 пешадиска пука ка Карахасановој ливади, да запречи непријатељу продирање на одсеку између Јабланице и Пусте реке. Везу са армиским штабом да успостави путем контролне телефонске станице на Белом камену и да јави кад се буде ставио под команду команданта Моравске дивизије II позива. У исто време саопштено му је, да је 4. пешад. пук I позива на маршу за Карахасанову ливаду и док не стигне командант Моравске дивизије II позива, нека га узме под своју команду и нека располаже са њим чим стигне. У 2.50 часова, командант II армије послао је команданту Моравске дивизије II позива по ордонансу наређење ОБр. 9897: „Командант Шумадишке дивизије II позива јавља 8. новембра у 23.30 часова, да дивизија са 2 пешадиска пука стиже на линију: Карахасанова ливада—Кутлеш; 11. пук у току је прикупљања ка Карахасановој ливади; артилерија се налази још у покрету ка Г. Бријању и Кутлешу. Наређено му је да са тим трупима организује одсудан отпор на линији: Карахасанова ливада—Орашје и да се веже десно са трупима Тимочке дивизије I позива код Брестића. Наређено му је да прими под команду 4. пук I позива, чим стигне а до доласка команданта Моравске дивизије II позива. Ово се саопштава команданту Моравске дивизије II позива ради управљања, да жури са својим покретом, те да на време појача ове трупе на Карахасановој ливади. Командант Моравске дивизије II позива, чим стигне на Карахасанову ливаду, примиће команду и над Шумадишким дивизијом II позива и над Тимочком дивизијом I позива и организоваће одсудан отпор са свима трупима прикупљеним на поменутом одсеку. Командант Моравске дивизије II позива известиће ме, чим прими команду над Шумадишким дивизијом II позива и Тимочком дивизијом I позива.“ У јутру 9. новембра, Бугари су напали на трупе Тимочке дивизије I позива на положају: Козарник—Главичица—Чука. Око 9.15 часова избили су непријатељски делови на Брестић и надирали ка Ђинђуши. У ово доба 4. пук I позива није још био стигао. У 9.15 ча-

сова известио је командант Јужно Моравских трупа команданта II армије, да су 2 непријатељска ескадрона са нешто пешадије продрли у Туларе и да он намерава да се повуче на Бубачке положаје и Куртуз, пошто нема чиме да затвори правац за Лебаке. За спасавање мунициске колоне упутио је 2 ескадрона у правцу Тулара. Због створене ситуације на фронту Тимочке дивизије I позива, командант II армије наредио је у 9.30 часова команданту Шумадишке дивизије II поз. да предузме одмах напад, ма било и привидно на противничка одељења, која продиру ка Ђинђуши, те да се бар успори надирање Бугара, док не пристигну трупе Моравске дивизије II позива и да командант Тимочке дивизије I позива потпомогне овај напад са трупима, које би имао при руци. Команданту тешке артилерије наређено је, да тешке топове, који не могу дејствовати извлачи и враћа у Прокупље. У исто доба, командант II армије упутио је аутомобилом капетана Марковића из штаба армије, да стигне пукове Моравске дивизије II позива и да их пожури у њиховом покрету. У 10 часова командант II армије војвода Степановић кренуо се сам аутомобилом за Моравском дивизијом II позива, да је достигне и пожури, како би спречио непријатељу даље надирање. Дивизију је стигао код Горњег Дреновца. У ово доба, командант II армије добио је извештај да је Тимочка дивизија I поз. одступила у неред и повукла за собом и Шумадиску дивизију II позива. Према стању, командант II армије одложио напад, и предузео све мере да се противник само задржава и сузбија, док се не поправи стање трупа. За извршење овога, издао је команданту Моравске дивизије II позива најпре усмено на лицу места, а у 14 часова и писмено наређење ОБр. 9916 ове садржине: „Због растурености пешадије Тимочке дивизије I позива и Шумадишке дивизије II позива, које су данас после безначајног отпора напустиле положаје на левој обали Јабланице и расуле се, предузмите са пукovima ваше дивизије и 4. пуком I позива поступно отпор на положајима на левој обали Пусте реке, заштићавајући правце преко Злате и Житорађе за Прокупље, а на Пасјачи организујте што јачи отпор за заштиту десног бока и позадине наших трупа на Мраморским положајима. Одупирањем ваших пукова помозите, да се прикупљају растројени пукови Тимочке дивизије I позива и Шумадишке дивизије II позива и ојачавају отпор ваших пукова, а нарочито групишите јачу снагу за одбрану правца преко Житног потока. Наредите, да се сви возови пребацију незадржано преко Прокупља ка Куршумлији.“

Напомена. Његово Величанство Краљ обилазио је у ово време и у овој ситуацији трупе на положајима на левој обали Пусте реке.

У 14.10 часова, командант II армије обавестио је команданта Тимочке војске о ситуацији и наредио му, обзиром на

озбиљност исте, да све колонске возове и тешку артилерију евакуише за Куршумлију а енглеске топове да закопа. Даље препоручује му, да обрати пажњу на свој десни бок, имајући у виду, да ће Моравска дивизија II позива моћи задржати противника. Но ако би потреба настала, може и да довије своје десно крило. За одржавање везе са Моравском дивизијом II позива да упуту један ескадрон коњице. У 15.30 часова известио је начелник штаба III армије команданта II армије да је командант III армије ставио на расположење II армији Коњичку дивизију и 5. прекобр. пук и питао је где да се упуте. Одговорено му је, да се Коњичка дивизија упуту преко Змијине главе, а 5. прекобр. пук преко Грепца у Меровину, тако да тамо стигну 10. новембра пред мрак. У 20.15 часова, примио је командант II армије од начелника штаба Врховне Команде депешу ОВР. 23976 послату из Рашке у 17.30 часова ове садржине: „По вашем захтеву можете упутити колонске возове преко Прокупља у Приштину и ту их задржите. Настаните пошто пото да зауставите непријатеља, који надире ка Лебанима, јер ово неминовно захтева ситуација код III армије и Одбране Београда, којима је једина одступница пут Куршумлија—Приштина“.

Ток догађаја и стање оперативних јединица II армије у току 9. новембра

1. — *Дејство Шумадиске дивизије II позива.* У току ноћи 8./9. новембра извршено је прикупљање трупа и то: 9. пука (3¹/₂ батаљона) на Карахасановој ливади; 5. кадр. пука (2 батаљона) код Стубље и артилерије код Горњег Бријења. Допунски пук извршио је смену 15. пука I позива на одсеку Печењевац—Брестовац. У 5 часова примљено је наређење команданта II армије ОВР. 9897, да се од прикупљених трупа организује одсудан отпор на линији: Карахасанове ливаде—Орашје, хватајући десно везу са Тимочком дивизијом I позива на Брестићу; да је Моравска дивизија II позива са 2 пука упућена да запречи надирање непријатеља на простору између Јабланице и Пусте реке и да се по доласку Моравске дивизије II позива, Шумадишка дивизија II позива ставља под команду команданта Моравске дивизије II позива; 4. пук I позива, који је на маршу ка Карахасановој ливади привремено се ставља под команду команданта Шумадишке дивизије II позива док не стигне Моравска дивизија II позива. На основи предњег наређења командант дивизије наредио је овакав распоред трупа:

а) *Десни одсек.* 5. кадр. пук (са 2 батерије): Муфтирова чука—Карахасанова ливада, са деловима на Брестићу за везу са Тимочком дивизијом I позива.

б) *Средњи одсек.* 11. пук II позива (са 2 батерије): Пашина трла—Црна земља—Орашје. Веза са 20. пуком на Орашју (359) и Допунским пуком на Главичици (354).

в) *Леви одсек.* Шумадиски допунски пук II позива брани положај: Главичица—Ћумурница—Белова глава—Црвена бара—Одравље—Дрењак—село Брестовац. Веза десно са 20. пуком I позива и 11. пуком на Орашју, а лево са Тимочком војском код села Пуковца.

г) *Општа резерва.* 4. пук I позива, који ће се по доласку прикупити код Белог камена (388). Овде ће се прикупити и 10. пук II позива са 1¹/₂ брдском батеријом, кад стигне са Суповачког положаја.

Око 6 часова 9. новембра отпочела је борба код делова Тимочке дивизије I позива на линији: Церничко брдо—кота 312—Козарник. Трупe Шумадишке дивизије II позива подилазиле су у ово доба одређеним одсечима на линији: Карахасанове ливаде—Црна земља—Орашје. Командант те дивизије, који је био на узвишици северно од Карахасанове ливаде и посматрао ток борбе Тимочке дивизије I позива решио се, да олакша положај десног крила Тимочке дивизије (14. пука I позива) на линији: Кремен—Церничко брдо, нападом са линије: Карахасанова ливада—Црна земља—Орашје својим трупама (11. пуком II позива и 2 батаљона 5. кадр. пука) и левим крилом Тимочке дивизије I позива (20. пуком I позива). Одбацивањем непријатељских делова са овога правца замишљао је, да ће загорити боку и позадини непријатеља, који је наступао у правцу Бојника против десног крила Тимочке дивизије I позива. Извођење овога напада пак, зависило је од тога, да ли ће се 20. пук I позива одржати на свом положају Козарнику и Орашју пре избијања непријатеља. До извршења намераваног напада није дошло, пошто су делови Тимочке дивизије I позива већ између 6.30 и 7 часова били потиснути са Церничког брда, Кितिце и са коте 312, а мало доцније одступили су делови са Козарника и Главичице. Делови Шумадишке дивизије II позива заузели су до 8.30 часова одређене одсеке: 5. кадр. пук Карахасанову ливаду, а 11. пук Пашино трло и Црну земљу. Орашје се није могло посести због брзог избијања непријатеља на тај део положаја, одакле је већ око 8.30 часова непријатељска артилерија отворила ватру у бок 11. пука II позива. Тимочка дивизија I позива одступила је у највећем нeredу. Командант Шумадишке дивизије II позива немајући наслона крила ни лево ни десно, а располагајући снагом од свега 6 слабих батаљона, доноси одлуку да трупе своје дивизије што пре извуче из додира непријатељског, те да организује отпор на позадној линији: Голи рид—Дивињан—Бели камен—Голи рид (485), у циљу прихвата и

прикупљања одступајућих делова Тимочке дивизије I позива. У овом циљу наредио је:

а) Да 5. кадр. пук заузме одсек Голи рид (354)—Дивињан и да се спреми за извршење контра-напада.

б) Да 11. пук II позива заузме одсек Дивињан—Бели камен—Голи рид (485) и да се спреми за контра-напад.

Повлачење дивизије отпочело је у 9.30 часова и било је у почетку у добром реду. Доцније, због јаког дејства непријатељске артилерије са Орашја и наглог надирања непријатељске пешадије, као и због мешавине са растројеним деловима Тимочке дивизије I позива, морал пешадије Шумадиске дивизије II позива био је поколебан. Трупe се нису могле задржати на одређеној линији: Бели камен—Голи рид и биле су неспособне како за организовање отпора на тој линији, тако и за извршење намераваног контра-напада. У овој ситуацији, командант дивизије сматрао је за најбоље, да трупе са што мање губитака ослободи непријатељског гонења и да их на повољном удаљењу и под заштитом препоне, коју је чинила Пуста река, прикупи, и да се потом на положајима леве обале реке организује понован отпор. У овом циљу наредио је одмах, да 5. кадр. пук и пољска артилерија креће правцем: Стубља—Косанчић—Широко поље; 11. пук II позива са једним водом брдских хаубица, правцем: Г. Бријања—Лозиште, а Допунски пук, правцем преко с. Међе. У 11.15 часова, командант Шумадиске дивизије II позива издао је наређење: команданту 11. пука, Допунског пука II позива, 5. кадр. пука, 4., 15. и 20. пука I позива и дивизиске артилерије, ове садржине: „Због непријатељског надирања наше трупе повукле су се са положаја: Карахасанове ливаде—Црна земља, продужујући одступање и даље. Дивизија ће се прикупити и спремити за понован отпор на положајима леве обале Пусте реке. Десно од нас код Бојника и Кацабаћа прикупља се Тимочка дивизија I позива. Наређујем:

а) 5. кадр. пук извућиће се правцем преко Стубље и заузети одсек Широко поље. 7. брдска батерија биће на овом одсеку.

б) 11. пешад. пук II позива повућиће се правцем преко Г. Бријања на Лозиште, где ће се прикупити у општу резерву.

в) 4. пешад. пук I позива заузеће одмах одсек Лозиште—Питоме Крушке (283). На овај одсек поставиће се 2 пољске батерије Шумадиског артилериског дивизиона II позива и 3. хаубичка батерија.

г) Шумадиски допунски пук II позива повућиће се правцем преко Међе и заузеће одсек Ђелије—Сами дуб (290), везујући се лево до села Пуковца са трупама Тимочке војске. На овај одсек поставиће се 3. Дебанжова батерија.

д) Коњички дивизион прикупиће се и заузети за одбрану Кацабаћски рид, хватајући везу десно са Тимочком дивизијом I позива.

ђ) 15. и 20. пешад. пук I позива прикупиће се западно од Широког поља.

е) Везу телефонску ухватити одмах са дивизиским штабом, који ће бити у Г. Дреновцу, а за време борбе на Лозишту.“

И ако је непријатељ снажно гонио, трупе дивизије повлачиле су се са линије Дивињан—Бели камен у доста добром реду све до десне обале Пусте реке, но због јаког нагомилавања трупа на прелазима, где су се стекли и разбивени делови Тимочке дивизије I позива, настала је велика мешавина трупа, те је даље одступање вршено у нереду. Око 11.30 часова појавила се непријатељска артилерија на Белошину и тукла је место прелаза код Косанчића. У ово доба, командант Шумадиске дивизије II позива добио је од команданта Тимочке дивизије саопштење, да је командант II армије наредио да обе дивизије предузму привидан напад на непријатеља који надире ка Бојнику и Лебанима, док не стигну трупе Моравске дивизије II позива, како би се могао предузети општи напад. Овај захтевани напад није се могао предузети, па што су се све наше трупе налазиле у потпуном повлачењу. Дошав на положај Лозиште око 11.45 часова, командант Шумадиске дивизије II позива нашао је команданта Моравске дивизије II позива, који му је наредио да се са дивизијом и са деловима Тимочке дивизије I позива, који су били на Карахасановој ливади, задржи на Лозишту и Кацабаћском риду. У исто време саопштио му је, да ће Тимочка дивизија I позива бити на правцу од Бојника ка Злати и да се Моравска дивизија II позива прикупља на Лозишту.

2. — *Дејство Моравске дивизије II позива.* Командант Моравске дивизије II позива овог дана (9. новембра) у 11 часова стигао је на положај Лозиште, где је затекао Шумадиску дивизију II позива и Тимочку дивизију I позива у повлачењу и мешавини, те је предузео мере да се растурене и помешане трупе уреди и зауставе. У 13 часова, командант Моравске дивизије II позива наишао је на 3. пук II позива и одмах га је послао на Лозиште са наређењем, да 1 батаљон развије а са 2 батаљона остане у резерви. За то време продужено је прикупљање осталих јединица. Трупe Тимочке дивизије I позива прикупљане су у правцу десног а Шумадиске дивизије II позива у правцу левог крила. 2. пук Шумадиске дивизије II позива, који је пристизао, упућен је ка Широком пољу. У 14 часова, Шумадишка дивизија II позива држала је десну обалу Дреновачке реке са оваквим распоредом: 5. кад. пук на Ши-

роком пољу; 4. пук I позива на одсеку: Лозиште—Питоме Крушке; 9. пук II позиви прикупља се позади Лозишта у општу резерву, а један батаљон развио се на делу између Питоме Крушке и Телије, за заштиту артилерије. Шумадиски допунски пук био је у току одступања са положаја леве обале Јужне Мораве ка одсеку: Телије—Сами дуб. Од Тимочке дивизије I позива сазнало се, да је штаб дивизије отишао у Злату; 15. пук био је у повлачењу и прикупљању у правцу Злате; 20. пук прикупља се на левој обали Дреновачке реке, јужно од пута Г. Дреновац—Г. Црнатово, а за 14. пук није било података. У 16 часова добивен је извештај, да се 2. пук II позива налази са 1 батаљоном југозападно од Широког поља на коси, а главнина пука код села Каре (југозападно од Голог била). Телефонска линија: Г. Црнатово—Житорађа била је у подизању. Шумадиској дивизији II позива наређено је да се веже за Г. Црнатово. Око 15 часова, борба се готово сасвим утишала. Непријатељ је гађао с времена на време Лозиште и Широко поље, на што је наша артилерија одговарала. Коминдант Моравске дивизије II позива сматрао је да ситуација није критична; очекивао је извештај Тимочке дивизије I позива и намеравао је да припреми напад, који би се имао извршити 10. новембра.

2. — *Дејство Тимочке дивизије I позива.* У 7.30 часова, послат је команданту Шумадиске дивизије II позива овакав извештај: „Непријатељ је јутрос заузео Белановце и надире ка Брестићу и Ђинђуши. Помозите ме нападом у десни бок непријатеља од Карахасанове ливаде са својим и мојим трупима. Тамо имате 2 пољске и 1 хаубичку моју батерију.“ У 8.5 часова наређено је команданту 15. пука: „Пошто трупе десног одсека одступају са положаја, где сте ви требали да одете, то се придружите трупима Шумадиске дивизије II позива, које су на Карахасановој ливади, па с њима нападните бочно непријатеља, који је заузео Белановце и Церичко брдо и креће се ка Брестићу и Каменитој чуци. Саопштите и команданту средњег одсека (20. пука) да и он својим трупима помогне овај бочни напад. Ако се успе, да се непријатељ отера, онда сви делови ове дивизије који се буду тамо за-текли имају да се задрже и бране положај: Брестић—Каменита чука. Штаб ће бити у Бојнику.“ У 9.15 часова послато је команданту Шумадиске дивизије II позива ово наређење II армије: „Војвода наређује, да са свима трупима мојим и вашим које су тамо предузмете бар привидан напад на непријатеља, који надире Бојнику и Лебанима, док не стигну трупе Моравске дивизије II позива, те да се предузме општи напад. Пошљите кога у сусрет Моравским трупима које треба преко Стубље да дођу на Карахасанову ливаду, да пожуре што је

могуће више.“ У 9.30 часова послато је команданту Моравске дивизије II позива ово саопштење: „Непријатељ у овом моменту улази у село Ђинђушу и надире ка Лебану. Моје трупе су на Карахасановој ливади; стигли су делови и Шумадиске дивизије II позива. Наређено је свима да врше бар привидан напад док ваше трупе не стигну; молим пожурите што пре, а командант армије телефоном вам наређује, да форсирате што је могуће више.“

У 9.45 часова примљен је од команданта средњег одсека (20. пука) извештај писан у 7 часова ове садржине: „Са пуком од 2 батаљона избио сам на линију: Козарник—Главичица—Ђувик јужно од Орашја. Непријатељ нагло надире на десни одсек, који делимично одступа. При доласку на положај, борба се отворила јака. Ја сам поменути положај посео, јер на додељени ми одсек нисам могао изаћи; немам везе лево никако, а десно само догледом. Молим за даље наређење. Бугари према одсеку постепено наступају. Док сам стигао, делови 15. пука I позива одступили су.“ Овај извештај отворио је командант Шумадиске дивизије II позива и на истом ставио: „Молим команданта Тимочке дивизије I позива да дође на Бели камен и Карахасанову ливаду ради споразума о даљем дејству. У току ноћи прикупила су се моја два пука: 11. (3 $\frac{1}{2}$ батаљона) и 5. кадр. (2. батаљона). Ја сам посео линију: Муфтарову чуку—Карахасанову ливаду—Црна земља—Орашје.“ У 10 часова наређено је ађутанту дивизије мајору Ђурићу: „Сву комору гурните преко Житног потока на правац: Житни поток—Прокупље. Правац: Бојник—Злата—Житни поток отворен је, јер на њему нема наших трупа, стога користите све људе који су наоружани, па помоћу команданата и командира појединих јединица организујте одбрану возова и по сваку цену заштитите док не стигну трупе. Штаб ће се кренути ка Косанчићу и Стубљи.“ У 11.45 часова примљен је извештај команданта 20. пука (писан у 9.30): „Са пуком сам одступио, пошто је непријатељ разбио наш десни одсек и зашао дубоко у позадину, пре но што сам успео да поседнем додељени ми одсек. Налазим се сад на правцу Карахасанова ливада—Бели камен. На Карахасановој ливади биле су трупе Шумадиске дивизије II позива, али се и оне делом сад повлаче.“ У 13 часова добивен је извештај команданта Шумадиске дивизије II позива: „Непријатељ је избио на линију: Орашје—Карахасанова ливада—Брестић. Трупе Тимочке дивизије I позива и Шумадиске дивизије II позива налазе се у повлачењу; морал је јако опао. Наредио сам прикупљање на положајима леве обале Пусте реке. Ваш извештај и захтев примио сам.“

Командант 4. пука I позива у 13 часова извештава, да је дошао и ставља се под команду. У 13.20 часова наређено му је: „Према наређењу II армије ставите се под команду команданта Шумадске дивизије II позива. Штаб те дивизије јутрос је био у Стубљи“. У 14.30 часова од команданта Моравске дивизије II позива примљено је наређење ОБр. 2741 ове садржине: „Шумадска дивизија II позива организује отпор на левој обали Пусте реке на линији: Кацабањски рид—Лозиште. Ви се задржите на обема обалама Коњувске реке у висини коте 317. Команданту Шумадске дивизије II позива наређено је, да прикупи и ваше делове који су били на Карахасановој ливади. Моравска дивизија II позива прикупља се на Лозишту, па кад буде прикупљена предузетће напад, ако ситуација то дозволи, или ће се бранити на линији: Широко поље—Лозиште. Ја ћу бити на путу Горњи Дреновац—Црнатово“. Више Црнатова састао се командант Тимочке дивизије I позива са командантом Шумадске дивизије II позива. Оба команданта састали су се у Црнатову са командантом Моравске дивизије II позива у 17 часова. По доласку у Црнатово у 17.30 часова, командант Тимочке дивизије I позива издао је команданту 15. пука I позива наређење: „Командант 4. батаљона известио ме је, да сте са деловима пука отишли у Прокупље. Наређујем, да се са прикупљеним деловима одмах кренете за село Дубово, ако има војника из других пукова све упутити у Дубово“. Штаб Тимочке дивизије I позива кренуо се из Црнатова и стигао у село Дубово у 19.30 часова. У 21 час добивена је заповест за 10. новембар.

4. — *Дејство Јужно Моравских трупа*. Због повлачења Тимочке дивизије I позива, непријатељ је овог дана (9. новембра) надирао левом обалом Јабланице ка Лебанима и Бојнику. Због овакве ситуације, командант Јужно Моравских трупа повукао је своје лево крило на Куртуз. Власински одред заузео је линију: Тупалски вис—Црни врх—Куртуз. Непријатељ се креће левом обалом Јабланице и преко Кремена. Јачина је непозната. Ветернички одред потиснуо је непријатеља са Веље главе и заузео ову тачку. Фронт му је био на линији: Оруглица—Веља глава—Китка—Лисица и обезбеђивао је правце ка Тупалском вису. За протеривање непријатељских делова, који су се пробили у правцу Тулара преко Мутне воде и Прапаштице, који су покварили телефонску везу, побили неке коморције и повукли се ка Мутној води, командант Јужно Моравских трупа послао је 2 ескадрона 4. коњичког пука, а за заштиту комуникације: Медвеђа—Тулари—Лисица, послао је 1 батаљон 10. пука. Командант Јужно Моравских трупа био је са својим одредом потпуно одвојен од II армије и упућен на добијање наређења преко команде

трупа Нове Области. У погледу исхране базирао је на Приштину, али је комуникација преко Тулара била пресечена. Очекивао је, да се непријатељ код Лесковца нападне и ситуација његових трупа поправи, јер је непријатељ већ подилазио фронту његових трупа са: 13., 20., 6. и 9. пуком, а на фронту Ветерничког одреда био је груписан: 11. и 12. бугарски пук. Командант Јужно Моравских трупа могао је само тако остати на положајима, које су његове трупе заузимале, ако се очисти линија: Хајкобила—Мутна вода—Прапаштица. Поводом овога послао је 2 ескадрона 4. коњичког пука и 1 батаљон 10. пука. Ово је било мало, зато је молио команданта трупа Нове Области, да му се пошаљу потребна наређења и да му се да помоћ, те како би могао очистити комуникацију и обезбедити дотурање хлеба. Према овоме, командант трупа Нове Области наредио је команданту Косовске дивизије области, да сопственим средствима осигура дотурање хлеба Јужно Моравским трупам до Медвеђе, а да се на стоку и возове, који доносе хлеб товари муниција, која је била нагомилана у Медвеђи и сноси у Приштину.

5. — *Дејство Тимочке војске*. У току 9. новембра пре подне примећене су 2 непријатељске чете у спуштању са Малошишког Крста ка Морави; непријатељ је истоварио грађу код старог Чечинског моста. Иначе ничега важнијег није било на фронту Тимочке војске.

На основи добивених извештаја о стању трупа код потчињених оперативних јединица, командант Моравске дивизије II позива, који је имао улогу команданта армије на бојишту код Лесковца, одустао је од прелаза у напад 10. новембра и решио се, ако прилике код Тимочке дивизије I позива буду допустиле, да предузме напад 11. новембра, а за 10. новембар издао је у 22 часа заповест ОБр. 2744 ове садржине: „Сходно директиви команданта II армије ОБр. 9916 од данас, дивизије, које се налазе под мојом командом, треба да врше поступну одбрану положаја на левој обали Пусте реке, заштићавајући правце преко Злате и Житорађе за Прокупље. Евантуално, треба да организују што јачи отпор на Пасјачи ради заштите десног бока и позадине наших трупа на Мраморским положајима. Сви возови треба незадржано да се пребацују преко Прокупља ка Куршумлији. Наређујем:

1. — *Тимочка дивизија I позива* продужиће сутра 10. новембра прикупљање својих трупа на обема обалама Коњувске реке у висини села Г. Коњувце. Са прикупљеним деловима посетиће сутра десну обалу Коњувске реке и леву за 1 км од реке. Један свој дивизион ставиће на Дубрави на расположење команданту 2. пука Моравске дивизије II позива. Затак дивизије: Одбрана правца: Злата—Житни поток—Прокупље.

2. Моравска дивизија II позива посетиће са слабиим деловима фронт од Тимочке дивизије I позива, на западно од села Гранаце, на коту 319, десном обалом потока који тече од ове коте до Широког поља. Главнина дивизије да се концентрише на изворном делу Дреновачке реке ради бочног садејства у правцу: Бојник—Злате—Житни поток, и тако исто и у правцу: Косанчић—Г. Дреновац—Г. Црнатово—Житорађа. Свој артилериски пук (4 батерије) ставља привремено на расположење команданту Шумадишке дивизије II позива. Овај се пук налази западно од села Горње Црнатово.

3. — Шумадишка дивизија II позива браниће упорно свој одсек: Широко поље—Лозиште—Ћелије—Сами дуб, а своју коњицу послаће на свој леви бок. Једну брдску батерију и аустро-брдски вод ставиће на расположење привремено команданту Моравске дивизије II позива; 4. пешад. пук I позива прикупиће још ноћас на Дреновачком пољу југозападно од пута и ставиће га на расположење команданту Моравске дивизије II позива.

4. — У случају јачег непријатељског надирања, дивизије ће се повлачити постепено с једног положаја на други. Општи правац повлачења је: Тимочке дивизије I позива преко Злате на Житни поток; Моравске дивизије II позива на Пасјачу на фронт Момчилово—Асановац и Шумадишке дивизије II позива ка северним падинама Пасјаче на фронт Асановац—Топлица. Командантима дивизија стављам до знања, да је неизоставно потребно, да се добије у времену и да према томе треба одступати, ако се мора, постепено, јер је сваки сат драгоцен. Наши савезници Французи етпочели су офанзиву против Бугара са југа и натерали их на повлачење са десне обале Вардара. Саопштите ово трупам и старајте се, да им се подигне дух. Ако прилике допусте, ове ће дивизије предузети напад 11. новембра, кад се буду сутра прикупиле, уредиле и одмориле. По податцима којима располажем, непријатељ је слаб. Према нашем фронту констатована су свега два пука пешадије (41. и 42.) и један дивизион артилерије.

5. — Штаб Моравске дивизије II позива преместиће се сутра 10. новембра у Дубово. Телефонску везу од Г. Црнатога до Житорађе предаће Моравска дивизија II позива Шумадишкој дивизији II позива у замену за исту дужину кабла. Моравска дивизија II позива подићиће линију од Студенца до Дубова, а Тимочка дивизија I позива од Злате до Дубова.

Сишунација код Лесковца ноћу између 9. и 10. новембра

1. — Тимочка дивизија I позива јако је растурена, њени делови прикупљени су ее на Дреновачком пољу и код Г. Црнатога; знатан број војника био је промакао чак до Житорађе. На правцу ка Злати, командант те дивизије прикупио је око

100 војника из 14. пука и са њима штитио тај правац; 9. новембра у вече упућени су ка Дубову, а 10. новембра у јутру ка Злати.

2. — Шумадишка дивизија II позива релативно била је добро прикупљена и са 3 пука држи свој одсек: Широко поље—Лозиште—Ћелија—Сами дуб; 10. пук II позива, који је још у вече стигао, задржат је у дивизиској резерви.

3. — Моравска дивизија II позива, која је 9. новембра била делом развијена на Лозишту и југозападно од Широког поља, извучена је ноћу са фронта Шумадишке дивизије II позива, а тако исто и 4. пук I позива, како би у јутру могли отпочети заузимање наређеног груписања у циљу евентуалног бочног дејства у правцима: Бојник—Злата—Житни поток и Косанчић—Г. Дреновац—Г. Црнатово—Житорађа или најзад, да може да предузме напад у правцу Кацабаћа, ако би то требало.

4. — Коњица Шумадишке дивизије I позива послата је на лево крило те дивизије ка Пуковцу.

5. — Крајински одред известио је, да ће 10. новембра у јутру стићи на Црвени брег.

6. — Коњица Моравске дивизије II позива упућена је у Коњувску реку, али још није било везе са Јужно Моравским трупам.

7. — Од непријатеља на фронту је констатован 41. и 42. пешад. пук и 1 дивизион артилерије (2 пољске и 1 брдска батерија). На северном делу фронта непријатељ није прешао Пусту реку; на јужном се није знало шта је.

д) ОПЕРАЦИЈЕ ТРУПА НОВЕ ОБЛАСТИ

Моравска и Вардарска дивизија у својим нападима, вођеним у току 8. новембра, успеле су да потисну прве делове непријатеља за 1-2¹/₂ км; а Брегалничка дивизија успела је својим контра-нападом да поврати положај на центру, те је командант трупа Нове Области намеравао да у току 9. новембра продужи напад са Моравском дивизијом на непријатеља, који се утврдио на западном излазу Кончулског теснаца. У овом циљу, командант трупа Нове Области је лично отишао на положај, али је био принуђен да од ове одлуке одустане и да се ограничи на активну одбрану из ових разлога:

1. — Што је дошавши у јутру на положај код Моравске и Вардарске дивизије сазнао за осетне губитке, које су у борби 8. новембра, иначе веома слабе, дивизије биле претрпеле.

2. — Што је 9. новембра у 10 часова била јака магла, а непријатељ се налазио на утврђеним положајима, на којима је 8. новембра у борби давао веома јак отпор.

3. — Што су дивизије оскудевале у муницији; што је довоз исте из позадине реквизираним возовима био веома спор, а нарочито, што је већ почела сасвим нестајати муниција за Манлихерову пушку, са којом је већина трупа била наоружана, те би се и евентуални успех у нападу врло тешко могао искористити.

4. — Што је напад који је вођен 8. новембра био доста млитав, из чега је закључио, да трупе не располажу довољном нападном енергијом, због слабог састава и замора.

Из ових разлога, командант трупа Нове Области закључио је, да је једино и целисходно решење: *Задржавати се на садањим јаким и утврђеним положајима; искористиће добре њихове особине, а нарочито одлично иласирање и добро командовање батерија, те да се непријатељ — ако нападне ове дивизије — дочека, и једним енергичним контра-нападом на његовим леђима избије на његове положаје.* У овом смислу, командант трупа Нове Области издао је и потребне инструкције командантима дивизија. У току 8. новембра непријатељ је показивао тенденцију за обилазак положаја левог крила и бока Вардарске дивизије, и то косом на левој обали Криве реке и тежио је у исто време, да продре ка Прапаштици са трупама, које су долазиле са наше старе граничне линије западно од Врање. За парирање овог обиласка био је на расположењу само један батаљон 1. пука I позива, код села Беривојца и 1 чета 3. пешад. пука I позива са 1 водом дивизиске коњице на Јелачи код села Костадинце. По извештају патрола Вардарске дивизије, у јутру 9. новембра примећена су 2 ескадрона непријатељске коњице, који су се старом граничном линијом кретали од Свираца ка Прапаштици, а у 10 часова јавила је и Моравска дивизија I позива, да су њене патроле приметиле, да се непријатељска коњица — 2 ескадрона — спушта ка Туларима и да се на старој граничној линији налазе знатни делови непријатељске пешадије. Од наших трупа на старој граничној линији налазило се само пола чете 1. батаљона 1. пука I позива на Лисици. Команданту Косовске дивизиске области наређено је, да упути 1 чету последње одбране са нешто жандарма на Лисицу, ради протеривања непријатељске коњице и гарантовања прелаза код Лисице. Због велике даљине и немогућности, да се нешто озбиљније на овом правцу учини — јер је распоред трупа Нове Области био већ јако развучен, — командант ових трупа тражио је од Врховне Команде, да нареди команданту II армије да што пре заузме Китку и Вељу главу и да ступи у везу са левим крилом трупа Нове Области, јер ће тиме обезбедити и своје сопствено десно крило и бок као и своју важну везу са Приштином. У исто време молио је Врховну

Команду, да се што пре образује стратегиска резерва у Приштини за парирање разних евентуалности које би могле наступити, или да му се што пре упути обећани Комбиновани одред, јер је силом околности остављен без икакве армиске резерве, а бројно стање дивизија опадало је сваки даном све више. Командант трупа Нове Области 9. новембра у 21 час послао је команданту Вардарске и Моравске дивизије I позива овакво наређење:

„У допуну мојих заповести од 5. новембра ОВр. 10197 и 10204 и усмених заповести, издатих на лицу места, а према развоју ситуације, наређујем:

1. — Да командант Вардарске дивизије прими под своју команду одсек армиског положаја од потока, који извире са Чуке и тече кроз село Ропотово, па у лево заједно са свима трупама које су распоређене на томе одсеку; а командант Моравске дивизије I позива да прими одсек овог положаја у десно од горе поменутог потока па заједно са свима трупама, које су распоређене на томе одсеку. Своја спољна крила командати ће продужити колико је потребно да буду наслоњени на јаке земљишне предмете и да обухвате све непријатељске наступне правце.

2. — Пошто су неке јединице Вардарске и Моравске дивизије измешане због хитног потпомагања Вардарске дивизије при њеном повлачењу од Кончулског теснаца то наређујем: Да команданти дивизија споразумно и неопажено од непријатеља поступно врате сваку јединицу у састав њене дивизије тако да свака дивизија буде потпуно у руци свога команданта.

3. — Пошто је непријатељ при јучерашњем нашем нападу показао јаку упорност и снагу, то не прудузимати даљи напад до повољније ситуације, сем ако непријатељ сам предузме напад па буде одбивен, тада прећи у енергичан контра-напад, дејствујући артилеријом у духу инструкција, које сам дао данас на лицу места.

4. — Командант Вардарске дивизије нека боље организује извиђање у правцу свог левог крила, а од вода придате му коњице, појачавајући га жандармима коњаницима нека образује релејну везу са крајњим својим десним крилом.“

б) ОПЕРАЦИЈЕ ТРУПА БИТОЉСКЕ ДИВИЗ. ОБЛАСТИ

1. — *Дејство Вардарског одреда.* Од команданта Поречког одреда добивен је извештај писан 8. новембра у 12.30 часова, да је према извештају командира страже на Црном врху, бугарска војска 7. новембра потисла нашу стражу са Црног врха и да је заузела тај положај. Патроле, које су послате да извиде долину реке Бабуне, нису могле проћи даље од

села Црешњева, јер су добиле ватру са свих страна. Командант Поречког одреда даље моли за наређење с напоменом, да је Поречком одреду наређено, да остави објавницу од 30 људи на Порти, а са осталим да се крене ка коти 1100 (југо-источно од села Здуње) и затвори реку Треску. Командант Вардарског одреда наредио је команданту одредске резерве, да вод, који је упућен, да ухвати везу са Поречким одредом код Папрадишта, задржи на положају код Папрадишта, где да се утврди за најупорнију одбрану у циљу затварања правца, који из горњег тока реке Бабуне излази на друм Брод—Прилеп. На Порти има 30 војника Поречког одреда. Везу да држи са Поречким одредом, који штити долину реке Треске. У току 9. новембра вршено је само извиђање, које је отежавала густа магла. Наша извиђачка одељења, послата са десног крила известила су, да се код села Хариша виђају непријатељска јача одељења, која се крећу ка Никодиму, да у Никодиму има 1 непријатељска чета, а северно од Никодима непријатељ се утврђује на положају где има и 1 брдски топ, који гађа у правцу села Фариша и друм за Кавадар. Француске трупе, које су нападале у правцу села Фариша, изгледа да су се повукле ка Црној реци. На левом крилу одреда једно извиђачко одељење које је имало да извиђа долином реке Бабуне, наишло је на једно непријатељско коњичко одељење од 10 коњаника, које се повукло ка селу Техову оставивши два мртва. На блоку од једног погинулог забележено је: „Изврши извиђање у правцу: Техово—Мокрен—Габровник.“

2. — *Дејство Гейшовског одреда.* Покрет колона овог одреда ка Тетову отпочет је 9. новембра у 11 часова. *Десна колона*, око 15 часова наишла је на 1 бугарску чету појачану Арнаутима (око 500 пушака) код села Вељковице. Предузет је напад и успело се до ноћи допрети до села Степче, одакле је под заклоном мрака продужено наступање до Милетине. *Средња колона*, није наишла на непријатеља. *Лева колона*, наишла је код Врапчишта на побуњене Арнауте који су давали јак отпор, те је допрла само до села Топлице.

СИТУАЦИЈА

У току 9. новембра Врховна Команда примила је ове важније извештаје:

а) Од команданата 1 армије:

ОБр. 9106 у 11.25 час.

„Због јачег надирања непријатеља на лево крило Доњо-Васојевићске бригаде, која је држала положаје Елдовиште и Черт, бригада је била синоћ принуђена, да се повуче. Мања одељења искупила су се на Елдовиште и на Врљану. 1 ба-

таљон 4. пука III поз. упућен је на Риђицу. Од јутрос се води борба на Врановцу и левом крилу Јајинца. Пред фронтом Дринске дивизије II поз. непријатељ је прешао на десну обалу Ибра и заузео Матаруге, Жичу и Крушевицу. 8. ов. мца није показивао никакву активност. Изгледа да је ноћу 8-9. ов. мца пребацио код Жиче и нешто артилерије и да и пешадију појачава. Наше трупе држе линију: Оштру главицу, Стрменицу и десну обалу Рибнице. Командант Дринске дивизије II поз. од своје коњице има извештај послат у 17 час. из с. Липова, да непријатељ до тога момента није прешао Мораву на одсеку Грачац—с. Угљарево. Једна његова чета наступила преко с. Вранеша ка селу Вукушици, а једна која је вероватно прешла код Витановаца наступа десном обалом између пруге и Мораве. Коњички дивизион налази се на правцу Гоч (евентуално Станишинаца)—Јошаничка бања.“

ОБр 9130 у 13 час.

„По указаној потреби а у циљу што потпуније одбране главног комуникациског правца Краљево—Рашка, командант армије под ОБр. 9130 од 9. ов. мца наредио је, да се образују:

1. — Бањски одред под командом пешад. пуковника Милосава Дамњановића, команданта 14. пука II поз. на Кознику западно од Александровца, Бруса, села Дубља и Врњаца ка бањи Јошаничкој и Рашкој служећи у исто време и као десна побочница свима трупам ове армије, које делују на десној обали Ибра. У овај одред улазе 14. пешад. пук II поз.; два батаљона 5. пука III поз. под командом команданта 5. пука III поз.; 3 Дебанжова брдска топа, који су раније упућени из Ужичког одреда, под командом свога командира и 15 коњаника Дунавског коњичког дивизиона II поз. под командом поручника Александра Јаролимека.

2. — Студенички одред под командом пуковника Ђорђа Ђорђевића са задатком активне одбране правца Ивањица—Студеница—Ушће—Рашка, и осталих праваца, који са северо-западне стране западно од планине Троглава слазе главној комуникациској линији Краљево—Рашка, служећи у исто време и као лева побочница свима трупам ове армије, које делују на левој обали Ибра. У овај одред улазе: 4. пешад. пук II поз. под командом свога команданта; 1 брзометна пољска батерија Дринске дивизије; 6. пук III поз. под командом свога команданта; 1 ескадрон Дунавског коњичког дивизиона II поз. и 1 пољска болница Моравске дивизије II поз.

Формирању ових одреда има да се приступи одмах.“

ОБр. 9196 у 1.40 час.

„У току дана 8. новембра вођене су борбе на целом фронту Дунавске дивизије II поз., нарочито је била упорна борба на левом крилу према Доњо Васојевићској бригади и Ужичком одреду. У правцу Елдовишта и Черта непријатељ је нападао са два пука. У Врановици борба је трајала до 18 час. Према Јајинцу у току дана је артилериска а пред вече поче пешадиска борба. Наше су трупе остале на својим положајима а један непријатељски батаљон, који је нападао на коту 498, одбивен је и у нереду сјурен натраг у долину. На фронту Дринске дивизије II позива на десној обали Ибра, борбе није било. Наше трупе држе линију: Оштру Главицу—Метикош а са једним батаљоном на Чикеру. Један вод Данглисове батерије упућен је на десну обалу Ибра. Остатак трупа Дринске дивизије II поз. прикупља се код Лопатничке механе. 5. пук у току јучерашње борбе имао је прилично губитака, а изгубио је и један митраљез. Соколска је бригада у икупљању у армиску резерву код Ушћа. Студенички одред избио је на положаје источно од села Мланче, сутра зором продужује ка Великој ливади. Батаљон 5. пука, упућен од Полумира, избио је на Орлову Главу; ескадрон, упућен ка Ивањици, доспео је до села Будожља. Према његовом извештају, у Ивањици налази се I вод непријатељске коњице и два батаљона а по исказу једног избеглог нашег грађанина. Из Ивањице непријатељ намерава да продужи Јавору. Велики камени пропуст код села Богutowца разрушен је, а понтонски мост код села Богutowца разрушен је, а понтонски мост код Прогорелице дигнут је и постављен код Полумира. По изјавама данас заробљених непријатељских војника, од Краљева левом обалом Ибра дејствује 44. пешадиска дивизија, а 43. дивизија је у резерви у Краљеву. Између Јелице и Мораве према левом крилу Дунавске дивизије II позива дејствује 20. аустриска бригада (5 батаљона) и 1 брдска батерија. Западно је 17. брдска бригада, а у Чачку је сад и 10. брдска бригада.“

б) Од командантша шрупа Одбране Београда:

ОБр. 4996 у 8 час.

„Према извештајима команданата дивизија, бројно стање њихових пукова данас је овако: 15. пук II поз. 800 пушака, 15. пук III поз. 600 пушака, 13. пук II поз. 2000 пушака, 7. пук III поз. 1200 пушака, 11. пук I поз. 500 пушака, 19. пук I поз. 867 пушака, 5. пук I поз. 1799 пушака, 13. пук I поз. 620 пушака, батаљон 8. пука I поз. 305 пушака, комбиновани пешад. пук III поз. 600 пушака. Свега 11478 бораца. Достављајући предње Врховној Команди напомињем, да је морал код

заосталих бораца јако опао. Молим да се све ове околности узму озбиљно у обзир.“

ОБр. 4997 у 18 час.

„Шумадиска дивизија I позива била је нападнута јаком снагом и њене трупе су потиснуте са Црног врха кота 310. Због тога, као и упућивања Комбинованог одреда у Приштину и 14. пука II поз. у Плеш у састав његове дивизије, наредио сам, да се остале трупе Одбране Београда прикупе са садањег развученог фронта на линију Жарево—Зуква—Црепуљача—Грабац—Јанкове њиве, Војловица—Гледалиште, пред улазом у Јанкову клисуру. Трупе Шумадиске дивизије I позива не бију се добро и уопште дају слаб отпор; те ће се на њих моћи врло мало рачунати. Штаб команде Одбране Београда одлази у село Блаце.“

ОБр. 5019 у 13 час.

„Наређење ОБр. 23908, да се Јанкова клисура што дуже брани, примио сам к знању, с извештајем Врховној Команди, да ћу од своје стране, да осигурам и позадину III армије. Али молим, да се има у даљим комбинацијама у виду, да и трупе III армије у овом смислу поступе. Ова команда, непрестаном борбом и покретима, јако је заморена, бројно стање јединица несразмерно је редуцирано, које губитцима а још више дезертирањем, дух је код војника поколебан и на какав дуг отпор око Јанкове клисуре не може се рачунати у толико пре, што немам ни једне брдске батерије а борба се преноси на терен, где се пољска артилерија врло слабо може употребити. О овоме сам известио и команданта III армије.“

в) Од командантша III армије:

ОБр. 8387 у 21 час

„Где је Шумадиска дивизија I позива и Одбрана Београда? У Крушевцу је 107. немачка дивизија. Дунавска дивизија I позива Здравине—Чокотов гроб.“

ОБр. 8279 у 13 час.

„Данас у 9 час. ватром коњицке артилерије протерана су бугарска одељења са леве обале Мораве код моста Алексиначког. Јутрос зором, непријатељ преобучен у одело наших војника, напао је и потиснуо батаљон 12. кадр. пука са коте Пландиште код села Трубареве. Пред мрак потиснут је наш ескадрон код села Добримира и непријатељ је ушао у Раброво са 2 чете и 2 митраљеза и са 1 водом коњице. Опажено је око 10 час., да су бугарске трупе из Алексинца отишле јужно ка Нишу преко Глоговца, ну око 15 час. виђене су две колоне бугарских трупа друмом од Ражња и Бовна ка Алексинцу. Јачина је сваке колоне по пук, ма да извесни команданти цене сваку по 2 пука; мештани који су пребегли

на леву обалу, тврде, да су то бугарске трупе, да отимају стоку и врше насиља. У 15 час. виђена је једна колона од два пука при постројавању зборног поретка код села Ражански Липовац, позади око 6 батерија и комора. Колона је вероватно немачка. Заробљен каплар 6. кирасирског пука, чија два ескадрона припадају 107. дивизији, која је 7. ов. мца прешла код Селаца и отишла за Крушевац, изјављује да је лево од ове дивизије 129. пук. Наша комора уз ванредне напоре и поред најопсежнијих мера за оправку путова и извлачење кола једва прелази преко Грепца и лагано одлази. Криза у овом погледу за армију још није прошла. Везе са Београдском Одбраном никако се нема. Од неколико послатих официрских патрола добивен је само један непотпун извештај, да је батаљон од села Ловци одступио ка Ломници.“

ОБр. 8300 у 14.50 час.

„Извештен сам, да се Одбрана Београда повлачи на Јанкову клисуру и да непријатељ надире преко Лесковца. Ова армија још је на линији Прџиловац—Ћунис—Чокотин гроб—Здравиње. Према овој армији непријатељ надире са Трубарева и са Доњег Погледа ка Љутом Лазу, а са слабијом снагом путем Крушевац—Гаглово. Још се опажа кретање непријатељских колона од Ражња ка Алексинцу. Пребацавање возова ове армије преко Јастребца, због пренагомиланости комора ове армије и Тимочке војске, трајаће још 10. и 11. ов. мца, Молим за извештај, да ли је намера Врховне Команде, да се III армија повлачи ка Прокупљу или да и даље остане на овом рејону и са каквим задатком према садањој ситуацији.“

ОБр. 8302 у 16 час.

„После предаје моје депеше ОБр. 8300 добио сам у 15.30 час. извештај II армије, о сасвим критичној ситуацији на правцу Лесковац—Прокупље, одмах сам се решио, да команданту II армије упутим Коњичку дивизију, пошто увиђам, да је сад помоћ тамо најпотребнија. 5. прекобр. пук да маршује за Прокупље. Штаб ће ове армије бити на линији Главичар—Ђевер врх—Милошевац—Липак и даље на положајима непосредно до Мораве.“

ОБр. 8307 у 19 час.

„Због целокупне ситуације постепено повлачим армију ка Јастребцу. Због огромне нагомиланости возова на једином и врло тешком путу преко Грепца бићу на Грепцу тек 13. новембра и после према ситуацији. У 16 час. виђене су 3 батерије у покрету од Бовна ка Алексинцу.“

2) Од команданата II армије:

ОБр. 9890 у 9.15 час.

„По извештају команданта Тимочке војске ОБр. 875 од 8. ов. мца командант III армије задржао је 5. прекобр. пук као појачање Коњичкој дивизији, ради пребацавања Бугара, који су прешли код Житковца. Због овога Комбинована дивизија има свега 3 пука, а њен фронт износи 37 км од Турије до Пусте реке. Да би се могао на овоме фронту дати колико толико јачи отпор неизоставно је потребно, да 5. прекобр. пук што пре уђе у састав своје дивизије, јер ја немам ништа од трупа да ту дивизију појачам, јер сам све трупе употребио да спречим надирање Бугара ка Прокупљу.“

ОБр. 9904 у 9.50 час.

„Пошто је противник заузећем Лесковца загрозио и правцу Лесковац—Лебане, то ми предстоји да га борбом са тога правца потиснем. Да би трупе биле покретљивије, молим за одобрење, да све колонске возове још раније упутим преко Прокупља и Куршумлије у Приштину и да ми се назначи место, где би се даље задржали, па да могу трупе прихватити храном и муницијом на правцу преко Медвеђе. Молим за што скорији одговор, те да бих возове упутио пре него што возови III армије закрче пут. За време док возови буду одвојени, снабдевање трупа оставило би се на магацине у Прокупљу и вршило би се трупном комором. Наредио сам, да се возови Моравске дивизије II поз. из Прокупља преко Куршумлије упуте у Приштину. Борба за заузеће правца Лесковац—Лебане, могла би имати неког изгледа на успех, само у томе случају, ако би III армија одржала линију: Пуста река—Мрамор, јер без тога нападне трупе биле би изложене нападу с леђа.“

ОБр. 9906 у 9.45 час.

„У 9.15 час. добио сам извештај, да су бугарска 2 ескадрона продрла преко Белановце, Брестика до Ђинђуше и преко Камените Чуке упутили се ка Лебанима. Командант Јужно-Моравских трупа послао је 2 ескадрона у правцу Тулара а са осталом снагом повућиће се на положај Бувци—Куртуз, ако успе у томе. Моравска дивизија II позива још је на маршу у правцу Карахасанове ливаде а тако и 4. пук I поз. Наредио сам, да трупе Шумадијске дивизије II позива и Тимочке дивизије I позива, прикупљене на линији Карахасанова ливада—Орашје, предузму напад на противничка одељења упућена ка Ђинђуши. На правцу Лебане—Медвеђа је сва комора Јужно-Моравских трупа и резервна муницијска колона Тимочке дивизије I позива. Молим за одговор.“

ОБр. 9906 у 10 час.

„Командант Тимочке дивизије I позива извештава, да сем предстражарског пушкарања ноћ је прошла на миру. Јутрос од 1 часа сем чете и I ескадрона није више ниједан део Шумадиске дивизије II позива отпочео смењивање трупа ове дивизије на левом и средњем одсеку. Команданту левог одсека наредио сам, да у току ноћи смени своја два батаљона оним деловима Шумадиске дивизије II позива, који су већ дошли, па да с њима похита на Камену чуку. Командант Тимочке војске извештава, да је ноћ прошла на миру. За остале јединице јављено је са ОБр. 9906 од данас.“

ОБр. 9918 у 14.30 час.

„Пукови Шумадиске дивизије II и Тимочке дивизије I позива, који су били прикупљени на одсеку Карахасанове ливаде и Јабланице, распрсли су се. Пукови Моравске дивизије II поз. пристигли су на косу на левој обали Пусте реке и ту задржавају противника. Стање је врло опасно, јер нема се моћи да се пешадија задржи и уреди. Наредио сам, да поступно даје отпор на свима косама, те да се могу положија одржати. Тако исто наредио сам, да се отпор организује на Пасјачи, али од свију ових мера не очекујем никакав успех, због расула пешадије, која је прсла и не може се сакупити. Све ово јављам по личном уверењу, јер сад долазим са места борбе. Немам наде да ће се артилерија, која се је до сад очувала, очувати. Бугарска снага цени се на 8 батаљона. Наредио сам, да се тешка артилерија и сви возови евакуишу ка Преполцу. Опасност предстоји и Тимочкој војсци, која брани прелазе на Морави. Са Ветерничким одредом немам везе. О овоме је извештена III армија. Очекујем хитна наређења.“

ОБр. 9923 у 17 час.

„Моравска дивизија II позива налази се на левој обали Пусте реке, брани правце за Прокупље и служи као језгра за прикупљање растројене Шумадиске II и Тимочке дивизије I позива.“

д) Од команданџа Трупа Нове Области:

ОБр. 10371 у 10 час.

„Командант трупа Нове Области отишао је јутрос у 4 часа на положај код Ропотова, да руководи дејством Моравске и Вардарске дивизије, а ја сам остао код Урошевца, да обавештавам о ситуацији код Брегалничке дивизије. До овог момента у 9 час. затишје влада на целом фронту. По извештају патрола Вардарске дивизије јутрос су примећена два ескадрона непријатељске коњице, који су се старом граничном линијом кретали од Свираца ка Папраштици а овог

момента јавља Моравска дивизија I позива, да патроле извештавају, да се та коњица спушта ка Туларима и да су на старој граници примећени знатни делови пешадије (патроле веле: два пука, што је невероватно). Од наших трупа на старој граничној линији налази се једна получета на Лисици. Јутрос у 5 час. наређено је команданту Косовске дивизиске области, да одмах упуту I чету последње одбране са нешто жандарма на Лисицу, ради протеривања ове коњице и да организују прелаз код Лисице. Молим известите о овоме команданта II армије, јер је веза прекинута.“

ђ) Од делегата пуковника Пешића са Цетиња:

ОБр. 1750 у 8.30 час.

„Непријатељ је надмоћном снагом напао на Ловћенску бригаду на Карађорђевој шанцу и после упорне одбране приморао на одступање ка Јавору. Упутио сам на Јавор хитним маршом из Пријепоља још Колашинску бригаду, то је последње што имам од резерве. Пошто изгледа да непријатељ хоће пошто пото да освоји Јавор и Сјеницу, молим хитно наредите да Студенички одред маршује ка Ивањици у бок непријатељу и пошaljите појачања за правац Јавор—Сјеница—Нови Пазар.“

ОБр. 1754 у 11.55 час.

„Командант Санџачке војске стиже вечерас на Јавор, да лично рукује операцијама на том правцу. Заробљени поручник на Кушићима тврди, да је у Ивањици ландштурмска бригада ђенерала Шиса од 5 батаљона по 3 чете и 4 брзометне брдске хаубице и 6 митраљеза. Бригада је дошла из Пожеге. Бригада припада дивизији ђенерала Сорсића, коју чине још 3 бригаде. Поручник не зна где су ове.“

е) Од војног изасланика у Француској:

Бр. 484 у 10.40 час.

„Шта је предузето на оправци путова, који воде са Јадранског мора у западну Србију и који су то путови? Молим за што бржи одговор.“

ж) Од делегата пуковника Лешјанина:

Бр. 140

„3. новембра борба се води на правцу: Валандово—Струмица. Французи су заузели села Мемисни и Харманли.“

НАРЕЂЕЊА ВРХОВНЕ КОМАНДЕ

ОБр. 23853 у 10.30 час. — Свима командантима армија

„По добивеним извештајима од неких армија, морал код трупа почео је да опада, вера у победу да се губи а дисциплина нагло да попусти. Ове појаве могу за кратко време

довести до нереда и растројства, а ако ово наступи, онда ми не бисмо имали више организоване снаге ма за какав отпор. До овога се стања не сме апсолутно доћи, јер би то била наша пропаст. После оног лепог стеченог гласа о нашој војсци у досадањем рату, ово не сме да наступи, иначе губимо много. И ако се стално одступа, и ако су трупе издржале огромне и нечувене напоре и тешкоће, ипак сви треба да су убеђени у то, да је овако морало бити, јер нас напада далеко надмоћнији непријатељ и ово се одступање мора вршити све дотле, докле наши савезници не притекну у помоћ са довољном снагом и тада ће настати обрт у ситуацији у нашу корист. Овај је тренутак близу, а дотле ми морамо сачувати нашу војску. Шиљање савезничких трупа у Солун и даље у Криволак врши се са највећом журбом и у најкраћем времену отпочеће одлучна акција. Акција Француза већ отпочиње и Бугари су очистили десну обалу Вардара. Руси ће такође отпочети акцију првих дана месеца новембра. Ми морамо имати стрпљења, истрајности и отпорне снаге и не смемо губити наду и веру у крајњи савезнички успех. Наређујем: да команданти армија свом силом свога ауторитета настану, да се поколебани морал и дисциплина код трупа што пре поврати и да се трупе одрже пошто пото у рукама старешина. За постигнуће овог циља остављам командантима армија потпуно одрешене руке у избору средстава, јер се горњи циљ мора постићи по сваку цену, не презајући од никакве законске одговорности. Преки судови и деповске команде имају најенергичније и без милосрђа, да врше своје дужности, без формалности и дуге процедуре“.

ОБр. 23923 у 7.25 час.

Командантшу Трупа Нове Обласи — Феризовић

„Молим наредите, да се командант Битољске дивизије области обраћа за потребну муницију ђенералу Сарају“.

ОБр. 23928 у 9.15 час.

Командантшу Ибарске дивизије области — Нови Пазар

„Наредите команданту 1. батаљона 2. прекобр. пука III позива, који је на правцу Јавор—Ивањица, да се са Ловћенском бригадом одмах крене ка Ивањици и да ухвати везу са нашим Студеничким одредом у правцу Великих ливада. О извршењу јавите“.

ОБр. 23932 у 9.40 час.

Командантшу Трупа Одбране Београда

„Ако се у саставу ваших трупа налази 8. пешад. пук I позива, по наређењу начелника штаба молим ставите га одмах на расположење команданту III армије“.

ОБр. 23976 у 17.10 час.

Командантшу II армије — Прокупље

„По вашем захтеву можете упутити колонске делове преко Прокупља и Куршумлије за Приштину и ту их задржати. Настаните пошто пото, да зауставите непријатеља, који надире ка Лебанима, јер ово неминовно захтева и ситуација код III армије и Одбране Београда, којима је једина одступница пут: Куршумље—Приштина“.

ОБр. 23980 у 20.20 час.

Командантшу II армије — Прокупље

„Да командант армије лично са дивизијарима одмах поврати ред и ситуацију поправи пошто пото, јер има знатно више трупа од непријатеља. За ово употребити крајња средства“.

ОБр. 24010 у 10.25 час.

Командантшу III армије

„С обзиром на општу ситуацију пребацивање ваших возова преко Грепца и даље извршите што пре, а тако исто што пре заузмите главни положај на Јастрепцу“.

ОБр. 24011 у 10.25 час.

Командантшу III армије

„Штаб је Одбране Београда у Блацу. Начелник штаба наређује, да што пре са њоме ухватите и даље одржавате везу. О ухваћеној вези известите“.

10. НОВЕМБАР

I. — ОПЕРАЦИЈЕ НЕПРИЈАТЕЉСКЕ ВОЈСКЕ

а) ОПЕРАЦИЈЕ III. АУСТРО-НЕМАЧКЕ АРМИЈЕ

1. — *Дејство 8. корпуса*. Дивизије 8. корпуса у току 10. новембра пребацивале су тек извиђачке делове преко Мораве, и то са тешком муком. На фронту 57. дивизије у 8 часова отпочела је пешадија прелаз код Трстеника преко брвна, које је било довршено у вече 9. новембра. До мрака 10. новембра пребачено је на десну обалу Мораве свега 4¹/₂ батаљона. Прелаз једног батаљона трајао је истина само 45—60 минута, али није било целисходно пребацивати на десну обалу реке већи број трупа, јер би њихова исхрана без коморе била немогућа. Од намераваног постављања једне скеде код Лозне одустало се, пошто се сазнало, да је десна обала реке због кише постала непролазна. За 11. новембар било је наређено да се код Трстеника постави један летећи мост и да у вече истог дана после доласка мостовних тренова одмах отпочне подизање понтонског моста. Према томе 8. корпус имао је 12. новембра да отпочне опште наступање преко Мораве. 10. новембра у 9 часова, командант 57. дивизије добио је наређење од корпусне команде за наступање простором: источно.

од линије Арнаутовац—Стрменица—Грчак до друма Поцокочвачки млин—Ђула—Витково—Лепенац закључно. Због ове измене простора за наступање, било је потребно да се гонећи одреди, који су дан пре били упућени ка Арнаутовцу и Погледу, помере ка истоку. У овом циљу, наређено је да се гонећи одред 2. брдске бригаде крене ка Ђули, а одред 6. брдске бригаде упућен је ка Погледу. Поменути циљеви досстигнути су у току 10. новембра по подне; патроле су избиле до Александровца.

У току овог дана 57. дивизија није добила никаквих података о противнику. Код 59. дивизије отпочело је превозење код Скеле 10. новембра у подне и ишло је врло споро. Намеравао подизање брвна није се могло извршити, јер се на путу било сломило 6 кола, на којима је био натоварен мостовни материјал, а грађевински материјал из Краљева није могао да се пренесе пре 11. новембра. Превозење је продужено и у току ноћи 10./11. новембра. До 11. новембра у јутру, од 9. брдске бригаде пребачено је на десну обалу поред штаба, још само 3 батаљона са једном брдском батеријом. Остатак бригаде имао је да се пребаци 11. новембра. Дивизијска артилерија упућена је са 1 батаљоном преко Краљева с тим, да маршује у рејон дивизије, ка Градцу и Подунавцима. У току 10. новембра пут преко Краљева није био уређен, пошто мост преко Ибра није још био употребљив за пољску артилерију. 18. брдска бригада, батерије 10 см дугачких топова и ескадрон, имала је 11. новембра да остане на досадањем месту. Само делови, који су били деташовани источно од Лучице имали су бити померени ка простору око Старог села. Према томе било је пројектовано, да се прелаз 18. бригаде изврши код Скеле.

2. — *Дејство 22. резервног корпуса.* Командант овог корпуса добио је 10. новембра од команде армиске групе нарочито наређење, да енергично наступа ка Новом Пазару. Ђенералфелдмаршал фон Макензен упутио је ђенералу Фалкенхајну поводом дејства овог корпуса ову депешу: „Вашој експедицији скрећем лично и најизричније пажњу на то, да од брзог наступања вашег корпуса преко Рашке ка Новом Пазару зависи цео крајњи успех војне. Алпински корпус намењен је зато, да наступање III армије у случају потребе још више појача. Намеравања повремена смена 22. резервног корпуса не долази више у обзир.“ И поред оваквог наваливања од стране Макензена, у току 10. новембра није било могуће задобити знатнијег простора. Десно крило 44. резервне дивизије потиснуло је противника са Космајице и избиле до Лопатничке долине, лево крило пак није било у стању да сломије жилави отпор Срба код Богutowца. На фронту 43. ре-

зервне дивизије, један одред, који је истурен у долину Рибнице, успео је да дође до Черовака. Одред је имао према себи само слабог противника. Алпински корпус, који је био ступио у састав 22. резервног корпуса, стигао је претходницом до Краљева, а главнином на простор: Камидора—Печеноге. Он је имао да се 11. новембра прикупи код Краљева. 26. дивизија, која је била на маршу ка северу, стигла је 10. новембра до Кнића и Бечања.

3. — *Дејство 19. корпуса.* Пред левим крилом 19. корпуса, противник се у јутру 10. новембра, остављајући заштитнице, повукао са Врановице планине ка масиву Троглава, где је на линији: Просјанско брдо—Видаков превој заузео нове положаје. Око 8.45 часова српске заштитнице, које су још увек давале жилав отпор, потиснуте су трупима 53. дивизије. Извештаји, који су до мрака 10. новембра били стигли корпусној команди, давали су утисак, да противник на Троглаву намерава давати јак и дужи отпор. Противник је овде имао најмање два пука пешадије са артилеријом. Поред тога јављено је да колоне са југа и југозапада маршују ка томе масиву. Извештај, који је корпусна команда примила у 10.15 часова о ситуацији одреда мајора Хабахера, изнет је раније. Овај извештај, износио је намеру, да ће тај одред 10. новембра наступати преко Старог пута ка југу, како би дошао у везу са ђенералом Дрофом. Ђенерал Дрофа, који је из Ивањице био упутио остатак 10. бригаде ка Боровој страни, одјашио је напред на Рудине, од куда је упутио једног официра на Борову страну. Али, кад је тај официр стигао на Борову страну, одред мајора Хабахера већ је био прешао раскрсницу путова. У току 10. новембра по подне извиђањем је установљено, да се мајор Хабахер решио да заноћи на простору Кадина вода—Бојновица—Црна бара. На томе простору ђенерал Дрофа прикупља целу 10. брдску бригаду; пред фронтом бригаде на Смрчку 1628 и Наочарима 1356 налазио се противник. Општи утисак био је, да се противник решио да даје отпор, пошто је било осмотрено да се позади Кома 1221 и северозападног гребена налазе још 6 бивака са много коња, а по подне стигао је од прилике један батаљон из јужног правца на Краљску.

17. брдска бригада маршовала је на простор: Борова страна—Чукара; бригада Шварца налазила се у вече на простору: Вијенац—Мињов гроб—Црни врх—мост 500, северно од Вијенца. Њени обезбеђујући делови на Пеића брду имали су везу са одредом Сорсића, од кога се један батаљон бригаде Шиса и коњица, у циљу обезбеђивања ка југу, налазио на линији: Палибрков гроб—Перишић. Пред главнином бригаде ђенералмајора Шиса (4 батаљона), противник је био преноћио на Околишту; а, кад се 10. новембра повукао на

Жупановицу, делови бригаде наступали су до коте 1105, а главнина бригаде остала је на Околишту. Изгледало је, да се противнички нови главни положај налази на линији: Механа 1108—Карађорђево шанац. Изолован напад на тај положај није се смео рескирати, тим пре, што су извиђачка одељења бригаде Штрајта, на простору око врела Савине воде, добила ватру из јужног правца, а сем тога, западно од поменутог простора на масиву Мучња, та су одељења била наишла на противника. Главнина ове бригаде, у циљу заштите западног бока корпуса, била је развучено распоређена на простору: Кисела вода—Теклино брдо—Биљега—Мачак, са једним батаљоном у резерви код Ивањице. Обзиром на немогућност дотурања потреба, од 6 бригаа 19. корпуса биле су само 4 способне за операције и то: 10. брдска бригада у циљу надирања ка истоку и 3 бригае у циљу наступања ка Јавору. Диспозицијом команданта корпуса за 11. новембар наређено је: Да бригада Шварца стигне на простор: Црвена гора—Зарићи; 17. бригада у Ивањицу; 21. брдска бригада на Рудине. Одред Сорсића и 20. брдска бригада имале су да остану на досадањем положају; 10. брдска бригада требала је да оперише преко Коуштице ка Ушћу.

Планинско земљиште, на које је главнина III армије била стигла, није више дозвољавало да се целокупна тешка артилерија, која је била додељена: 8., 22. и 19. корпусу, са собом поведе. Армиска команда известила је команду армиске групе Ђенералфелдмаршала фон Макензена и аустроугарску Врховну Команду, да су слободне ове батерије: 2 батерије дугачких топова 12 см; 2 батерије дугачких топова 15 см; 1 мерзерска батерија 24 см; 2 мерзерске батерије 30,5 см. Код армије требале су да остану: 4 хаубичке батерије старог модела 15 см; 4 хаубичке батерије нове 15 см; и 3 батерије дугачких топова 10 см. Према томе остало је код III армије: 11 тешких аустроугарских батерија. Од немачке тешке артилерије, одмаршовао је хаубички батаљон 13. тврђавског пука са 26. пешадиском дивизијом. Код осталих хаубичких батерија 22. резервног корпуса број оруђа редуциран је тако, да су батерије биле само са 2 оруђа. За употребу на другом војишту стављене су на расположење само 2 мерзерске батерије, калибра 21 см.

4. — *Дејство 62. пешадиске дивизије.* У току 10. новембра било је у изгледу, да ће операције ове дивизије моћи отпочети 12. новембра. Дрина је нагло опадала; за 11. новембар наређено је да се подигне понтонски мост. Командант 62. дивизије известио је команданта армије, да ће 12. новембра отпочети напад. Истог дана и одред Ђенералмајора Рајнела, у чији је састав стигао у Ужице 10. новембра и коњички пук пуковника Бола, имао је да отпочне наступање. Овај одред, и поред

наваљивања армиске команде, до овог часа није био у стању да отпочне операције, пошто се морало претходно уредити питање односно, дотурање потреба у планинском земљишту.

б) ОПЕРАЦИЈЕ XI НЕМАЧКЕ АРМИЈЕ

Главнина 10. корпуса (107. и 103. дивизија) добила је задатак да гони преко села Златара ка Куршумлији. У овом циљу 107. дивизија наступа преко села Златари, а 103. дивизија десно преко села Новаци ка Лепенцу, са 1 батаљоном и 2 топа од Александровца ка Брусу у циљу заштите десног бока. У току овог гоњења 10. новембра, трупе 10. корпуса наишле су на противника, који је имао јаку артилерију и успеле су овог дана да избију: 103. дивизија до Парчина и висова код села Вржогрнци; 107. дивизија до Судилске клисуре, села Стрељари и Суваје. 101. дивизија стигла је главнином до Крушевца а са по једним пуком и нешто артилерије до села Пољаци и преко Каоника до висова око села Црквине.

в) ОПЕРАЦИЈЕ I БУГАРСКЕ АРМИЈЕ

На основу директиве Макензена, I бугарска армија имала је да продужи гоњење са линије: Алексинац—Ниш—Лесковац у општем правцу ка Приштини. У току 10. новембра дивизије ове армије постигле су ово: 6. дивизија пребацила је на леву обалу Јужне Мораве код села Житковца свега 5 чета. 8. дивизија, припремала се за марш ка II бугарској армији. 9. дивизија, пребацила је на леву обалу Јужне Мораве на броду код Чечине свега 1 чету и 2¹/₂ ескадрона. 1. дивизија: 3. бригада успела је да под борбом заузме Брестовац и да пређе на десну обалу Пусте реке. 2. бригада заузела је село Бошњак. 1. бригада, налази се на линији: Прекопчелички забран—кота 428—кота 550—кота 818 зададно од Лебана.

в) ОПЕРАЦИЈЕ II БУГАРСКЕ АРМИЈЕ

1. — *Дејство на јужном фронту армије.* Комбинована дивизија пуковника Богданова предузима контра-напад против Француза. Делови трупа пуковника Писимова стижу на линију: село Мрзен—село Камендол. Коњичкој дивизији упућена су 2 батаљона 5. пука 1. бригае 5. дивизије у циљу извршења обиласка Свињичке главе са северозападне стране. Код 11. дивизије нема промене.

2. — *Дејство на северном фронту армије.* Ђенерал Рибаров добио је наређење: да 46. пешад. пук задржи према вису Копиљаку; 32. пешад. пук да гони противника ка Лебанима, а 1. бригада 7. дивизије да дејствује у бок и позадину Гиљана.

При крају овог дана (10. новембра) распоред трупа II армије на северном фронту био је овакав: 46. пешад пук према Копиљаку. 1. бригада 7. дивизије у покрету је ка Копиљаку. 2. бригада 3. дивизије и то: 29. пешад. пук је код села Брезнице, а 32. пешад. пук према Лебанима. 1. коњичка бригада је на Прапаштици. Код 2. бригаде 5. дивизије према Гиљану и 1. бригаде 3. дивизије према Урошевцу нема никакве промене. Код Тетова се налазе: 2 батаљона 1. бригаде 3. дивизије и 1 батаљон 4. пука 2. бригаде 11. дивизије са 2 топа.

II. — ОПЕРАЦИЈЕ СРПСКЕ ВОЈСКЕ

а) ОПЕРАЦИЈЕ I АРМИЈЕ

Овог дана (10. новембра) вођена је борба само код Дунавске дивизије II позива: 7. пук I позива на положају Космајице тучен је унакрсном артилериском ватром и нападнут је јако с фронта и левог крила, после 3 одбивена напада, напустио је овај положај и повукао се на десну обалу Лопатнице. Губитком Космајице и преласком 7. пука I позива на десну обалу Лопатнице, држање положаја код села Богutowца и Лакта постало је немогуће. Непријатељ је био већ пласирао артилерију на Космајици, а према левом крилу 8. пука на коти 552, прикупио је око 5 батаљона. Било је вероватно, да ће 8. пук, овако усамљен, бити тучен артилериском ватром са свију страна и изложен нападу с фронта и левог бока. Поводом напуштања положаја Космајице известио је командант Дунавске дивизије II позива команданта армије, да даље задржавање његових трупа на Богutowачким положајима нема оправдања. У допуну свог извештаја јавио је у вече 10. новембра, да би трупе остављене на досадањим положајима биле изложене унакрсној ватри непријатеља и удару с фронта и левог бока, те је тражио одобрење да се са дивизијом повуче на положаје Водице код Маглича. Командант армије одобрио је овај предлог, напомињући команданту дивизије потребу држања гробена, који од Кома (кота 1221) иде преко Клика и Равне ливаде ка Краљској, како у циљу давања отпора надирању непријатеља гробеном са севера, тако и у циљу обезбеђења левог бока трупа код Маглича и јаче везе са деловима Студеничког одреда на Смрчаку кота 1640. На овој истој основи наредио је командант армије команданту Дунавске дивизије II позива, да предузме потребан покрет својих делова на главни положај Клек—Равни сто, кота 1381, преко коте 1266 и преко Орловца (кота 1209) са одбраном правца уз реку Рибницу, и да због важности задржи у својој власти за што дуже време Чикер кота 1381. — Покрет својих трупа да подешава и према кретању непријатеља испред свога фронта и према кретању трупа Дринске дивизије II позива. У

колико год се трупе Дринске дивизије II позива дуже задрже на досадањим својим положајима без сопственог ризика у толико ће то бити корисније за упорнији покрет трупа Дунавске дивизије II позива. Целокупна ситуација на војишту налагала је, да се на свима положајима даде непријатељу што јачи и дуготрајнији отпор. Бочним одредима Бањском и Студеничком препоручио је командант армије најактивнију одбрану својих праваца на својим положајима.

Дринска дивизија II позива била је 10. новембра у вече у овом распореду: 6. пук II позива држи линију: Оштра чука—Витош—Западне падине Црног врха са мањом резервом на Чикеру; 1. Дебанжов топ на Равном столу, а други на Орловцу. 1. батаљон 5. пука II позива у селу Брезни. 5. пук II позива (3 батаљона са митраљеским одељењем) занеоио је на десној обали Ибра код села Церје. Пољска артилерија (3¹/₂ батерије) на Ушћу. Пионирски батаљон је на оправци пута Церје—Брезна—Равни сто. Завојиште је у Полумиру. Трупе коморе су код Ушћа. Лево крило Дунавске дивизије II позива, Ужички одред, вршио је у току 10. новембра испуњавање на линији: Просјанско брдо—Троглав, а десно крило остало је на Богutowачким положајима и Лакту. Пред фронтом Дунавске дивизије II позива запажен је у току дана покрет једне непријатељске колоне јачине до 3 батаљона, која се кретала од Врљана преко Дубоког брда и Борове стране. По извештају пак команданта Студеничког одреда, чија се 2 батаљона 4. пука II позива налазила на Смрчаку, непријатељ у јачини око 2 батаљона и 1 ескадрона избио је у вече на Кадине воде (западно од Смрчака). Трупе Дунавске дивизије II позива предузеле су ноћу 10./11. новембра покрет у циљу заузимања нових положаја. На предлог команданта Дринске дивизије II позива стављен је коњички ескадрон ове дивизије под команду Бањског одреда. Ескадрон се налази у долини Јошанице и добио је задатак, да ојача извиђање у свима потребним правцима. На фронту Студеничког одреда на правцу Ивањице, и код Бањског одреда на правцу ка Александровцу, није било промене. Ради везе са Тимочким коњичким ескадроном (Београдске Одбране), који је био у Рибарима упућено је од Козника једно коњичко одељење.

б) ОПЕРАЦИЈЕ ТРУПА ОДБРАНЕ БЕОГРАДА

На фронту трупа Одбране Београда у току 10. новембра биле су само чарке између наших извиђачких делова и непријатељских стражарењих одељења. На крајњем десном крилу, непријатељ је са 1 четом и одељењем коњаника око 13 часова предузео напад правцем: Ракље—Топлица, на коме је био наш 4. батаљон 1. пука III позива. Дочекан ватром наших

стражарећих одељења, непријатељ се повукао и пешадијом задржао у Ракљи. Са Мрзенским одредом веза је била изгубљена.

в) ОПЕРАЦИЈЕ III АРМИЈЕ

Од Врховне Команде добивено је наређење ОБр. 24010 од 10. новембра ове садржине: „Обзиром на општу ситуацију, пребацивање возова извршити што пре, а тако исто заузети главни положај на Јастрепцу.“ Командант III армије на основу овога 10. новембра издао је у 11.30 часова заповест ОБр. 8324 у овоме: „Обзиром на општу ситуацију, армија ће извршити повлачење на главну одбранбену линију Јастребац планину.

У том циљу да се 10. новембра заузме ова линија:

1. — Дунавска дивизија I позива: Ракичар (кота 481) — Караула, са осигурањем левог бока на Јечмару (кота 700).

2. — Дринска дивизија I позива: Пурич (кота 441) — Острошине (кота 372) — Церови (кота 412) — Сарманска коса (кота 426).

3. — Браничевски одред. Заузима Ветрен (414), коте 412, 396, 379, везујући се лево са Дринском дивизијом I позива, а десно са одредом Тимочке војске, који се налази код Мишинца и Лоџике. Тражено је да тај одред заузме линију Тешнице—Ветрен (искључно), а ако то не буде могуће, онда ће Браничевски одред учинити што треба, да заштити свој десни бок и да се веже са одредом Тимочке војске на његовом садањем положају.

4. — Комбинована коњичка бригада, да се одмах упути најкраћим путем на Велику Раван (Добра вода—караула Турска), одатле да ухвати везу са десним крилом Београдске Одбране, које се налази на Жареву (к. 470), да осматра у правцу села Ломница, Наупара и Јабланице и да одбија непријатељске покушаје са тих правца. Што чешће извештај да шаље. Стајаће и даље под командом Дунавске дивизије I позива.

5. — Распоред удесити тако, да се могу дивизије узајамно помагати, а нарочито је потребно, да се са десног крила Дринске дивизије I позива помаже одбрана Ветрена, ако би он био нападнут.

6. — Правац за даљи покрет биће: За Браничевски одред: преко села Честе и Врћеновице ка Новоселској чуци и Црном Врху. За Дринску дивизију I позива: друм преко Рибара за Гребач. За Дунавску дивизију I позива: пут Рибари—Бабин гроб—Поглед. У колико буде немогућно да се возови крећу ван друма упућивати их друмом.

7. — Дринска дивизија I позива ставиће два брдска топа на расположење Браничевском одреду, а брдска бате-

рија која се сад налази у селу Рибарима, стаља се на расположење команданту Дунавске дивизије I позива.

8. — Све колонске возове брижљиво уредити и спремити за даљи покрет. Њихови биваци не смеју прелазити јужно од пута Прокупље—Концељ.

9. — Штаб армије је за сад у Рибарској бањи.

Трупе III армије отпочеле су 10. новембра повлачење на главни одбранбени положај планине Јастребац. По извештају команданта Одбране Београда, командант III армије добио је утисак, да правац од Ломнице и Наупара на Велику Раван није затворен, те је послао Комбиновани коњички одред на Велику Раван за одржавање везе са Одбраном Београда и затварање тога правца, и захтевао је да Одбрана Београда тамо пошаље макар и мањи одред. Командант Браничевског одреда известио је команданта III армије, да је непријатељ до подне успео да пребаци преко Мораве до 2 чете, и да се тамо води борба. У 22.30 часова из Рибарске Бање, командант III армије послао је трупама заповест ОБр. 8334 ове садржине: „Сутра 11. овог месеца армија ће одмаршовати на главни одбранбени положај и заузеће ове одсеке:

1. — Дунавска дивизија I позива заузеће групу Поглед (Равна Гора), са Комбинованом коњичком бригадом према заповести ОБр. 8324.

2. — Дринска дивизија I позива заузима одсек: Три Кладенца—Гребач—кота 682, а по потреби и Широко поље.

3. — Браничевски одред заузима одсек: Новоселска чука—Црни врх, с тим, да се јаче поседне Новоселска чука. Десно одржавати везу са одредом Тимочке војске, који ће свакојако бити на источном делу Малог Јастрепца.

4. — Дивизије ће држати и подесне предње тачке, а Дринска дивизија I позива водиће рачуна о стању коморе на делу Росуља—Гребач, па ће према томе довољно дуго и са јачом заштитницом држати положаје у околини Обле главе, којима увек да буду заштићени правци и од Рибара и од Алексинца, а затим и друге заштитничке положаје у правцу ка Гречцу. Браничевски одред да има у виду као заштитнички положај линију: кота 350—Пољана. Ту да се свакојако изведе и једна позициска батерија, са задатком да држи под ватром долину Турије и њену леву обалу, где да остане до крајњих граница могућности.

5. — На раскрсници код Росуље пропуштати прво возове Дунавске дивизије I позива, Дринске дивизије I позива па Браничевског одреда.

6. — Други степени колонских возова одлазе на простор Блаце—Д. Крчмар, по овом реду: Дунавске дивизије I позива, Дринске дивизије I позива па Браничевског одреда. Први

степени колонских возова одлазе челом до Тулара. Паркови да буду увек северно односно западно од пута.

7. — Штаб армије стиже 11. новембра у вече у Горњу Трnavу.

г) ОПЕРАЦИЈЕ И АРМИЈЕ

Ситуација код суседне III армије била је оваква: Коњичка дивизија отишла је у 5 часова у Меровину: непријатељ се у јутру 10. новембра почео пребацивати код Алексинца на леву обалу Јужне Мораве. На овом правцу био је само слаби Браничевски одред. Код Породина пролазио је још велики број кола Тимочке војске, а код Кулина њена муниција. На захтев команданта III армије, командант II армије наредио је одреду Тимочке војске, који је стајао код Нишинца и Дашнице, да одмах изађе на линију: Тешица—Ветрен и да одатле кооперише са Браничевским одредом у току повлачења, које ће се у току 10. и 11. новембра, а у случају каквог успоравања и 12. новембра вршити ка Јастрепцу. Командант II армије наредио је Коњичкој дивизији, чим дође у Меровину, да продужи марш за село Јасеницу, где да се заустави и чека даље наређење, а начелник штаба ове дивизије, да се јави армији телефоном из Мерошине. У 9.45 часова добивен је извештај од команданта левог одсека Шумадиске дивизије II позива ове садржине: „1 непријатељски коњички пук пребације се преко Мораве код села Топонице и прикупља се код села Брестовца“.

1. — Дејство на левом крилу II армије

Тимочка војска. Борбена снага Тимочке војске била је 10. новембра оваква:

Комбинована дивизија I позива. Пешадија: 1., 2. и 6. прекобројни пук I позива; 1 батаљон 5. прекобројног пука са допунском четом; 1. и 2. батаљон 8. пешад. пука I позива. Артилерија: 3. Моравски пољски дивизион (7. и 8. батерија 8 топова); 3. заплени пољски брзометни дивизион (1. батерија 3 топа); 1 пољска брзометна батерија; 2. група Нишког артилериског одреда; 2., 3. и 4. хаубичка батерија М. 97. (10 цеви); 3. опсадна Шнајдерова батерија М. 97. калибра 12 см (3 цеви); 3. и 4. енглеска 12 см батерија (8 оруђа); 2. пољска хаубичка аустриска батерија 10 см (2 топа); 20 Дебанжових пољских топова; 2. брдска Дебанжова батерија (4 топа); 1 руски топ 47 мм. Коњица: 1 ескадрон.

Крајински одред. Пешадија: 13. пук III позива (1 батаљон III позива и 2 батаљона последње одбране); 3. пук III позива (2 батаљона 3. пука III позива и 1 батаљон 14. пука III позива). Артилерија: 1 пољска брзометна батерија (3 бугарска и 1 Крупов топ); 1 хаубичка батерија М. 97., калибар 12 см (3 цеви); 1 Дебанжова позициска батерија од 6 топова и 1 вод руских топова 47 мм (2 топа). Коњица: 1 вод.

Дејство Комбиноване дивизије I позива. У току 10. новембра непријатељ је дејствовао са 12 топова разног калибра са положаја Малошински Крст на десни одсек избацивши преко 600 зрна, али великих губитака није било. Велике ватре примећене су код Бубња, код Бучака и Малошишта. Код Чечине непријатељ је превлачио грађу колима, вероватно у циљу да прави мост. Наређено је артилерији, да ово спречи. Примећени су ровови код села Лалинаца, Мрамора и Међурова. Ровови су за по један вод, а највише за 1 чету. Једна енглеска батерија успела је да растури два непријатељска логора код Ниша и Д. Комрена, чији су се војници разбегли. Према левом одсеку, непријатељ се уврђивао, стављајући испред себе наше мештане. У 12 часова непријатељске 2 чете ушле су у село Пуковац и крећу се за Кочане. Непријатељска артилерија не дејствује.

Дејство Крајинског одреда. Трупe овог одреда 10. новембра ни до 16 часова нису поселе додељени одсек, зато што 1 батаљон 5. прекобројног пука I позива и 1 батаљон допунског Шумадиског пука из Шумадиске дивизије II позива нису још били смењени.

2. — Дејство на десном крилу II армије

Моравска дивизија II позива; Тимочка дивизија I позива и Шумадишка дивизија II позива. На фронту Тимочке дивизије I позива није било борбе; 14. пук стигао је у 9 часова у Г. Коњувце; коњичке патроле известиле су, да у Бојнику нема непријатеља. На фронту Моравске дивизије II позива било је само слабог пушкарања код села Косанчића. На фронту Шумадиске дивизије II позива у току 10. новембра пре подне било је затишје. У 11 часова примећен је 1 непријатељски батаљон у покрету од села Стубље ка Лапаштици; 2 чете спуштале су се са Пландишта и Сеченог браника у село Г. и Д. Бријање, а 1 чета примећена је у покрету преко Кулишта ка Брестовцу. У 13 часова примећена је 1 непријатељска колона од 2 батаљона и 1 брдске батерије, да се креће од Белог камена ка југу. У току 10. новембра по подне, непријатељ је показивао извесну активност после затишја, које је владало пре подне. Тако је примећено његово рокирање са севера ка југу и пребацивање преко Пусте реке на многим тачкама. Постепено је заузимао села: Лопатницу, Придворницу (1 батаљон), Бојник (1 чета и 2 митраљеза) и коту 321. Северно је заузео Кацабањски рид са 1—2 батаљона и упутио предње делове ближе фронту Моравске дивизије II позива, где је пред вече било пешадиске и митраљеске борбе. Још северније напао је на центар Шумадиске дивизије II позива на Лозиште и Питоме Крушке са снагом од 3 батаљона и 3 батерије и подишао је до на 300 м од наших ровова,

где је задржан нашом ватром. На фронту ове дивизије борба је трајала до у ноћ и било је јаке пешадиске и артилериске борбе. Није било заробљеника, те се није знало које су непријатељске јединице данас биле према фронту ове дивизије. Непријатељски коњички пук, који је био прешао Мораву код Топонице, натеран је око подне нашом артилериском ватром, да се врати на десну обалу Мораве. Командант Моравске дивизије II позива имао је намеру да са трупама које су ступиле под његову команду предузме 11. новембра рано општи напад на непријатеља и то:

Са Тимочком дивизијом I позива у правцу: Каменита чука—Брестић.

Са Моравском дивизијом II позива у правцу: Карахасанова ливада—Бели камен и,

Са Шумадиском дивизијом II позива у правцу: Калемница—Голи рид (471).

Напомена. Коњичка дивизија (без 4. пука, који је био код Јужно Моравских трупа) била је са једном бригадом код села Јасенице (на Гопенци), а са осталим деловима пристиже преко Мерошине.

У 14.30 часова командант II армије отишао је аутомобилом из Прокупља преко Житорађе у село Јасеницу, и код моста на Топлици у 15.45 часова наредио је команданту 2. коњичке бригаде (који је у то време био тамо) ово: „Наше трупе држе леву обалу Пусте реке од Дољевца преко Црвеног брега на Сами дуб—Ћелије—Лозиште, па даље до положаја код села Злате и везују се лево са трупама код Орљана. На положајима: Дољевац—Црвени брег налазе се трупе Тимочке војске (3. пук III позива из Крајинског одреда), а на положајима: Сами дуб—Ћелије и даље трупе Шумадиске дивизије II позива. Код Пуковца налази се коњица Шумадиске дивизије II позива, а код Кочана нешто коњице из Тимочке војске. Непријатељ је пребацио код Топонице и прикупио код Брестовца око 1 пук коњице и око 2 чете пешадије и отпочео подизање моста код Чечине, који спречава Тимочка војска својом артилеријом. Ваша коњичка бригада има да одржи везу између десног крила Тимочке војске код Дољевца и Црвеног брега и левог крила Шумадиске дивизије II позива код Сами Дуба и да дејствује против непријатеља на просторији: Кочане—Пуковац—Драшковац, да спречава његово надирање од Брестовца, и да отежа подизање моста код Чечине, одржавајући везу, како је горе речено.“ У исто време издато је наређење да се 1 коњички пук упути што пре у село Злату, да се стави под команду команданта Тимочке дивизије I позива. Командант Коњичке дивизије наредио је, да дивизион коњичке артилерије одмаршује у село Црнатово и стави се под

команду команданта коњичке бригаде. Овај пук добио је задатак, да затвори правац од Бојника за Кавгалију и да постигне тешњу везу са Јужно Моравским трупама. Командант II армије наредио је команданту тешке артилерије, да градску артилерију одмах крене за Мердаре и по доласку на Мердаре распореди на Мердарским положајима за успешну одбрану старог граничног фронта и правца од Раче и Иванове куле. Командант II армије послао је команданту Јужно Моравских трупа ову директиву: „Ако будете принуђени да се повлачите са положаја: Куртуз—Бувци, тада приликом повлачења имате да штитите правце који воде:

а) Преко Петрове горе на Маден планину — Брајшор планину и ка Раканичкој цамији.

б) Преко Медвеђе — Реткоцера на Сикирачу.

в) Преко Прапаштице, колико то буде могуће обзиром на противника, који је сишао у Туларе.

Нарочито скрећем пажњу да се осигурају добро прва два правца, јер они воде у позадину, где су груписани сви артилериски возови. Тако исто командант да се побрине, да се затвори правац, који води старом границом ка Мердарима и Преполцу. На сваки начин да се ухвати веза десно са трупама у Новој Области, а лево са коњицом на правцу: Бојник—Кавгалија.“

Напомена. Пошто није било никакве везе са командантом Јужно Моравских трупа, то је ова директива послата по једном официру из штаба армије, који је имао задатак, да нађе команданта Јужно Моравских трупа, да га обавести о ситуацији код армије а у исто време да се обавести о ситуацији код Јужно Моравских трупа.

Стање код Јужно Моравских трупа било је овакво:

Ветернички одред био је већ 2 дана (9. и 10. новембра) у непрекидној борби на линији: Горња Оруглица—Веља глава—Бели камен. По саслушању заробљеника, против одреда налазе се 45. и 46. пук и делови 32. бугарског пука. Ветернички одред успео је 9. новембра да узме Вељу главу, али је 10. новембра понова изгубио ову тачку, притиснут јаким непријатељским снагама. У овој борби 10. пук је претрпео врло осетне губитке. Због непрестаних борби, великог замора и немања хлеба, стање трупа било је неповољно. На основи представке команданта одреда, да положаје не може одржати, командант Јужно Моравских трупа наредио је да се одред 11. новембра постепено повуче са линије: Горња Оруглица—Веља глава, на линију: Тупалски вис—караула Свирци. Одред је био у врло напорном раду, јер је непријатељ држао цео фронт од карауле Црне чуке па преко Веље главе до Прапаштице. На делу фронта: Гољак планина—Мутивода—Прапаштица, бу-

гарске трупе биле су у вези са руљама Арнаута. Комуникација: Богуновац—Прапаштица била је прекинута; ту су водили борбу: 4. коњички пук и 1 батаљон 10. пука I позива са непријатељем. Јака снага на фронту, по боковима и у позадини Ветерничког одреда, натерала је команданта Јужно Моравских трупа да у неколико смањи фронт на линији: Тупалски вис—караула Свирци. Веза са командантом II армије добивена је преко коњичких патрола.

Власински одред држао је линију: Куртуз—Црни врх—Ђулекаре—Тупалски вис са предњим положајем Бувачки вис. Непријатељ је у току 10. новембра подилазио фронту положаја. Правцем преко Поповца ка Ђувцима наступао је 29. пук. Код Лебана је 9. новембра заноћио 1 пук пешадије, 1 ескадрон и 1 пољска батерија непријатељске војске. Као што се види Јужно Моравске трупе биле су много развучене на положајима и готово опкољене непријатељском снагом са нашег старог граничног фронта. Сем тога, двојек је био на крају; станица у Медвеђи није ничега имала. Све ово, поред осталих узрока, јако је утицало на трупе, које су се колебале. Да би ово неповољно стање бар донекле поправио, командант Јужно Моравских трупа доноси одлуку да 11. новембра предузме напад на фронт: Хајкобила—Мутивода—Прапаштица са једним делом трупа Ветерничког одреда.

Зайовести команданти Моравске дивизије II позива од 10. новембра за напад 11. новембра: „Непријатељ је данас у току по подне показао мало више активности, нападајући на центар Шумадиске дивизије II позива и на лево крило Моравске дивизије II позива. Он је прешао на леву обалу Пусте реке и заузео је Кацабањски рид и села: Лопатнице, Придворницу и Бојник са котом 321. Коњичке непријатељске патроле долазиле су у село Плавце; у Придворници изгледа, да се налази 1 батаљон, а у Бојнику 1 чета и 2 митраљеза. Сутра 11. ов. мца дивизије под мојом командом вршиће општи напад на непријатеља. Наређујем:

1. — *Тимочка дивизија I позива* нападаће на фронт: к. 321—Бојник—Лопатнице, са даљим надирањем ка фронту: Каменица чука—Брестић. Поред напада на овај фронт, ова дивизија има задатак да штити десни бок Моравске дивизије II позива.

2. — *Моравска дивизија II позива* нападаће на фронт: село Плавце—Кацабањски рид са даљим напредовањем на фронт: Кула—село Стубља и Карахасанове ливаде—Бели камен.

3. — *Шумадишка дивизија II позива* нападаће на фронт: Сечен камен—Планиште, са даљим надирањем ка фронту: Каленица—Голи рид (471). На левом крилу ове дивизије налази се, сем Крајинског одреда, још и 1 коњичка бригада, која ће узети удела у нападу и штитити леви бок те дивизије.

4. — Дивизије ће извршити до сванућа груписање своје снаге на нападне правце и пласираће сву артилерију, којом располажу. Почетак напада у 6.30 часова. Јака артилерија, којом располажемо, и у којој смо много јачи но непријатељ, нека добро припреми пешадији напад и нека јој тиме олакша њене задатке. Спрема напада треба да буде кратка, али веома интензивна.

5. — Препоручујем командантима да овај напад изведу највећом енергијом и чврстином. Непријатељ је слабији од нас, како у пешадији, тако и у артилерији, те су сви изгледи на успех на нашој страни.

6. — Ја ћу се налазити на правцу: Дубоко—Граница, где ћу бити стално везан телефоном. Командант дивизије одржаваће такође сталну везу са мном и обавештавати ме о току напада.“

Командант II армије одобрио је намеру команданта Моравске дивизије II позива за напад, препоручујући што енергичније дејство, да се брзо и силно потисну противнички делови пребачени на леву обалу Пусте реке, те да се на њиховим леђима изађе на положаје противничке на десној обали Пусте реке. Са своје стране командант II армије наредио је:

а) *Коњичкој дивизији*, да са 2. коњичком бригадом суделује овом нападу, дејствујући у десни противнички бок и развијајући своје дејство у противничку позадину ка Лесковцу. (Према овоме, командант 2. коњичке бригаде упутио је 3. пук у напад правцем: Пуковац—Брестовац—Липовица и даље за Лесковац, а 2. ескадрон 2. пука задржао је у резерви).

б) *Команданту Тимочке војске*, да се овај напад помогне артилериском ватром са десног крила те војске и да обрати нарочиту пажњу на одржање Црвеног брега у својој власти.

в) *Команданту Јужно Моравских трупа* путем команданта Тимочке војске (која је била добила везу са Власинским одредом), да и она са своје стране суделује у нападу са тежњом да ухвати што тешњу везу са десним крилом Тимочке дивизије I позива. У исто време обавештава га, да је Вардарска дивизија I позива упутила на Лисицу 1 батаљон са задатком, да расчисти са бугарским коњаницима и побуњеним Арнаутима, на простору између Приштине и Лисице, а да је Моравска дивизија I позива упутила на пут Гиљане—Приштина 1 чету у истом циљу. Ако може нека гледа да заузме караулу Китку и да осигура правац од Медвеђе ка Приштини.

На предлог команданта Тимочке војске командант II армије одобрио је, да 5. прекобројни пук, који је 10. новембра у 11 часова стигао у село Кординце, уђе у састав Комбиноване дивизије, а да 2 батаљона 8. пука оду позади Црвеног брега као резерва, те да се могу употребити, ако потреба

захтева, на том правцу. 10. новембра у 12 часова стигао је у Прокупље и 4. мухамедански батаљон из Комбинованог одреда. Командант Моравске дивизије II позива наредио је, да се овај батаљон упути на преноћиште у Житорају, а 11. новембра зором, да се крене на село Дубово и јави штабу Моравске дивизије II позива. На крају овог дана стигло је из Врховне Команде из Рашке команданту II армије овако наређење: „Настаните свим силама, да се ваше трупе што пре прикупе и уреде, дух и дисциплина поврати. Одмах после овога пређите у напад против непријатеља и потисните га ка Лесковцу. Ово је потребно учинити што пре, јер се Моравска дивизија II позива мора одмах упутити правцем: Лебане—Тупалски вис—Китка и ставити на расположење команданту трупа Нове Области.“

д) ОПЕРАЦИЈЕ ТРУПА НОВЕ ОБЛАСТИ

На фронту Моравског дивизиског коњичког пука I позива. Ноћ 9./10. новембра прошла је на миру. Официрске патроле биле су у додиру са непријатељем, који држи линију: кота 1270—Виринска глава—Корбулик—Тенишевце—Дебели дел—Лешница—Жегру—Липовица. У току 9. новембра по подне примећено је 300—400 непријатељских војника са 34 товарна коња у кретању од Лешнице ка Врнзову. На фронту Моравске дивизије I позива. Непријатељ је ноћу 9./10. новембра у 12.30 часова напао на леви и средњи одсек. Напад је одбивен са великим губитцима по непријатеља. На путу између Приштине и Лабљана код Новог Хана, 9. новембра Арнаути су напали један наш мањи транспорт и пошто су бацили две бомбе разбегли се. Наређено је појачање стража на свима комуникацијама и јаче контроле стража, које осигуравају комуникацију.

На фронту Вардарске дивизије. Непријатељ је ноћу 9./10. новембра покушао напад на положај Чука кота 940, употребљавајући артилерију и бомбе. Напад је одбивен. У току исте ноћи, један непријатељски коњички пук са побуњеним Арнаутима, продро је између старе границе и левог бока Вардарске дивизије на праву Лисица—Приштина, прекинуо телефонску везу између Приштине и Лисице и изненадио резервну мунициску колону II армије на путу Тулари—Приштина, људство побио и запрегу одвео.

У циљу протеривања непријатеља, који је продро долином Криве реке и старом границом правцем ка Лисици, са тежњом да пресече везу Приштина—Медвеђа, командант трупа Нове Области, 10. новембра у 11 часова издао је наређење ОБр. 10415:

а) Да командант Вардарске дивизије одмах упути 1. батаљон 1. пука I позива правцем ка Лисици, путем којим је дошао, и да расчисти од непријатељских коњаника и побуњених Арнаута простор између Приштине и Лисице и тамо остане до даљег наређења.

б) Да командант Моравске дивизије I позива одмах упути једну чету путем Гиљане—Приштина, да обезбеди и васпостави телефонску везу, док за то не стигну старци последње одбране, јер је наређено команданту Косовске дивизиске области да их упути из Приштине.

в) Да начелник штаба пуковник Кушаковић одмах оде у Приштину и да са командантом Косовске дивизиске области и командантом Комбинованог одреда, који је 10. новембра у подне стигао у Куршумлију, ступи у споразум и предузме хитне и нужне мере да се непријатељски коњички делови, који су се појавили око Лисице и на нашој старој граници разбију и униште.

Према телефонском извештају начелника штаба о нађеном стању у Приштини, командант трупа Нове Области са ОБр. 10460 од 10 новембра наредио је даље, да сви делови трупа до сад употребљених за заштиту Приштине и комуникација ка њој формирају Приштински одред, под привременом командом пешадиског пуковника Светолика Димитријевића, а у циљу:

1. — Да се потпуно огарантује комуникација Туларе—Лисица—Приштина, и да се растерају или похватају непријатељски коњаници, који у садејству са Арнаутима теже да ову комуникацију пресеку и који побуњују Арнауте против нас.

2. — Да се потпуно огарантује комуникација Приштина—Мрамор—Лабљане од напада непријатељске коњице и Арнаута.

3. — Да се огарантује комуникација Приштина—Подужево ка Преполцу од евентуалне побуне Арнаута.

4. — Да се са резервом Приштинског одреда, на подесним положајима око Приштине, огарантује варош од евентуалне побуне муслиманског живља у самој вароши и ближој околини.

5. — У састав овог одреда да уђу и пољске Дебанжове батерије, које је командант Комбинованог одреда упутио из Куршумлије команданту дивизиске области у Приштину.

6. — Командант Приштинског одреда да стоји у сваком погледу под командом команданта Косовске дивизиске области до даљег наређења.

Једна чета из овог одреда стигла је на Лисицу истог дана у 16.40 часова и протерала са Лисице непријатељски ескадрон, који се повукао у правцу Дабишевца. Ово је изазвало повлачење још једног непријатељског ескадрона из околине Прапаштице у правцу Мрамора.

Комбиновани одред, који је наређењем Врховне Команде ОБр. 23787 од 6. новембра стављен на расположење команданту трупа Нове Области, изашао је 9. новембра из састава трупа Одбране Београда, и 10. новембра стигао на преноћиште код Куршумлије. У саставу одреда биле су ове трупе: Коњички дивизион Одбране Београда (2 ескадрона): 7. пешад. пук II позива, 10. и 19. кадр. пук; 3. Тимочки брзометни дивизион; Крупов вод; 2. хаубичка батерија М. 97.; Дебанжов дивизион (свега 30 оруђа).

Командант Трупа Нове Области 10. новембра у 19 часова послао је команданту Комбинованог одреда у Куршумлију наређење ОБр. 10433 ове садржине: „Са подручним ми трупама држим северни излаз из Качаничког теснаца и положаје на левој обали Мораве јужно и југоисточно од Гиљана, па десном обалом Криве реке, као и село Мочар и Јелачу (к. 700) на њеној левој обали. Ветернички одред држи караулу Трстену и Копиљак, а Бугари држе Китку и са slabим деловима Вељу главу. 2 до 3 бугарска ескадрона, предвођени одметнутим Арнаутима продрли су, по добивеним извештајима, левом страном Криве реке и старом границом правцем ка Лисици, с тежњом, да пресеку везу између Приштине и Медвеђе и да подстрекну Арнауте на побуну. За спречавање ове непријатељске намере из раније се налазе на Лисици 2 вода 1. батаљона 1. пука I позива, а данас је упућено око 2 чете стараца последње одбране из Приштине ка Лисици. Сем тога наређено је команданту Вардарске дивизије да са свог левог крила (село Беривојце) упути правцем ка Лисици непун један батаљон. С погледом на овакву ситуацију, наређујем:

Да ви упутите ваш коњички дивизион из Преполца старом границом или другим којим најкраћим путем на Лисицу, одакле ће, у вези са осталим деловима, протерати непријатељску коњицу, доћи на лево крило Вардарске дивизије и ставити се под команду њеног команданта за обезбеђење њеног левог бока и одржавање тесне везе са Ветерничким одредом. Сем овога, за моје даље оперативне намере према садашњој ситуацији, мени је потребно, да се ви са целим одредом кренете из Преполца старом границом преко Лисице, Туђевца и Јелаче на лево крило Вардарске дивизије за успостављање даље везе са Ветерничким одредом и за удар у непријатељски десни бок на западном улазу у Кончулски теснац, па зато наређујем, да се туда са одредом и кренете. Ако артилерија не може да се креће тим правцем, упутити је преко Приштине ка Гиљану, одакле ће вам се ставити на расположење кад стигнете у висину Вардарске дивизије, или ћу вам место ње ставити неку брдску батерију из састава

Моравске и Вардарске дивизије. О пријему одговорите и јавите маршруту како коњице тако и осталих делова.“

По пријему овога наређења, командант Комбинованог одреда 10. новембра у 23.30 часова послао је команданту коњичког дивизиона Одбране Београда у Рачу наређење ОБр. 5397 у овоме: „Наше трупе држе северни излаз из Качаничког теснаца и положаје на левој обали Мораве, јужно и југоисточно од Гиљана па десном обалом Криве реке, као и село Мочар и Јелачу (кота 700) на њеној левој обали. Ветернички одред држи Копиљак и Трстену, а Бугари Китку и са slabим деловима Вељу главу. 2 до 3 бугарска ескадрона предвођени одметнутим Арнаутима, продрли су, по добивеним извештајима, левом страном Криве реке и старом границом правцем ка Лисици, с тежњом, да пресеку везу између Приштине и Медвеђе, а да подстрекну Арнауте на побуну. За спречавање ове непријатељске намере из раније се налазе на Лисици 2 вода 1. батаљона 1. пука I позива, а данас је упућено око 2 чете стараца последње одбране из Приштине на Лисицу. Сем тога, наређено је команданту Вардарске дивизије да са свога левог крила (село Беривојце), упути правцем ка Лисици непун један батаљон. С погледом на овакву ситуацију, а на основу наређења команданта трупа Нове Области ОБр. 10413 од данас, крените се са вашим дивизионом 11. новембра у 8 часова од села Раче преко „Састанци“ и долином Велике Косаонице поред села Доброг дола и Раканичке Цамије на Сикирачу, где ћете преноћити, а 12. новембра продужите марш дуж старог граничног фронта, преко карауле Брвеника на Лисицу. Одатле ћете, у вези са осталим нашим деловима, протерати непријатељску коњицу а потом доћи на лево крило Вардарске дивизије и ставити се под команду њеног команданта за обезбеђење њеног левог бока и одржавање тесне везе са Ветерничким одредом. Комбиновани одред кренуће се сутра 11. новембра у 7 часова из Куршумлије истим правцем, којим и ваш дивизион, па преко Лисице, Туђевца и Јелаче на лево крило Вардарске дивизије, за успостављање јаче везе са Ветерничким одредом и за даље операције на овоме правцу. Снабдевање из Приштине, куда ће бити упућене трупне коморе и возови. Комуникација путем: Приштина—Драгодањ—Прапаштица и даље дуж старог граничног фронта, којим тешко могу ићи возови. Стога за исхрану стоке користити што више месна средства.“

Командант Вардарске дивизије послао је команданту трупа Нове Области и Моравској дивизији под ОБр. 547 од 10. новембра овај извештај: „Вођа официрске патроле са виса Рђавца јавља: „са патролом се налазим на вису Рђавца, извидео сам село Капурнице, а одавде сам видео висове Вељу

главу и Китку, на којима се не види кретање непријатељских војника. Од мештана села Костадинце, који су побегли од непријатеља у село Капурнице, дознао сам, да се сад налази код коте 900 (северно од села Костадинце), један непријатељски ескадрон и да је исти посео коту 900. Остала 3 ескадрона су отишли једним делом ка караули Свирци, а другим делом ка селу Жуји. Ка караули Свирци је отишао један батаљон пешадије, У селу Ђуришевцу бугарски војници су говорили да им је дат правац за Приштину. Са коњицом је отишло и коњичко митраљеско одељење. „Командант Вардарске дивизије под Обр. 548 од 10. новембра известио је команданта Моравске дивизије I позива у овоме: „По многим знацима може се сигурно очекивати, у току ноћи 10./11. новембра непријатељски напад на лево крило ове дивизије, према коме се приметило данас јаче груписање непријатељских снага. Молим наредите, да се 1. батаљон 16. пука са Прилепничког моста одмах упуту у село Божевац, где се ја налазим, те да бих имао резерве за одбијање овог напада. Ако напада не буде, или ако буде нападнута та дивизија, ова ће се резерва брзо низ поток вратити.“

Командант Вардарске дивизије под Обр. 550 од 10. новембра послао је команданту трупа Нове Области, Моравској и Брегалничкој дивизији овај извештај. „10. новембра у 20.35 часова, непријатељ је slabим деловима покушавао приближавање предстражама десног одсека ове дивизије, али је после краће борбе одбивен. Губитци су код нас два рањена, а код непријатеља непознати.“ Вођа коњичке официрске патроле јавља, да је непријатељ занео на положају западно од села Колочеа и да му се јачина није могла да оцени. Одржач везе са Ветерничким одредом послао је извештај, по два ордонанса преко Љештара, Глоговице, Хајкобиле ка Свирцима, али су се ордонанси вратили и изјавили да се тим путем не може ићи од непријатеља. Према исказу ових ордонанаса а и мештана, непријатељски коњички делови са 4 топа заузели су карауле Мутивода и Прапаштице, а једна непријатељска коњичка патрола била је вечерас у селу Методика (Моравце). Командант Вардарске дивизије, примивши наређење команданта трупа Нове Области Обр. 10413 од 10. новембра учинио је истог дана представку Обр. 544 ове садржине: „Батаљон 1. пука 8. новембра водио је борбу са надмоћнијим непријатељем и у непосредном је додиру са њиме и сад. Наређење Обр. 10413 немогуће је извршити, ако се жели, да се задрже у нашим рукама положаји ове дивизије, јер немам јединицу којом бих овај батаљон заменио и извукао из додира са непријатељем. Молим да се упуту батаљон из састава Моравске дивизије I позива, који би имао да изврши наређење Обр. 10413 као и за извештај о одобрењу овога предлога.“

б) ОПЕРАЦИЈЕ ТРУПА БИТОЉСКЕ ДИВ. ОБЛАСТИ

На фронту Вардарског одреда. На крајњем десном крилу непријатељ је око 13 часова са 1 четом и одељењем коњаника напао 4. батаљон 1. пука III позива правцем од села Ракље ка селу Топоници, али је, дочекан нашом јаком ватром, задржат код села Ракље. На осталом делу фронта овог одреда биле су само чарке између наших извиђачких делова и непријатељских стражарењих одељења. Са Мрзенским одредом везе није било. На фронту Тешиовског одреда. Трупe овог одреда продужиле су напад у току 10. новембра. Десна колона избила је око подне на линију: Локва — Г. Лешница, а пред вече је успела да продре ка Грумшину и да поседне Грумшински положај. Средња колона застала је код Жерављана. Лева колона била је још код Топонице и ту је занео. На овом правцу непријатељ је имао једну чету појачану са много побуњених Арнауца.

СИТУАЦИЈА

У току 10. новембра Врховна Команда примила је ове важније извештаје:

а) Од команданата I армије:

Обр. 9137 у 3.50 час.

„У току дана 9. новембра код Дунавске дивизије II позива на њеном центру и левом крилу водила се борба целог дана. Непријатељ је почео напад још од 4 часа нападајући снажно на лево крило у правцу Ђлдовишта и Врановице на фронт Доњо Васојевићске бригаде и Ужичког одреда. Потпомогнут снажном ватром своје артилерије, непријатељ је целог дана освежавао напад новим трупaма продирући нарочито преко Јастребара. Доњо Васојевићска бригада под ударцима непријатеља сва се растурила, људи нису хтели више да се боре. У доцнијем току непријатељ је продужио снажно нападати и од Ранкова гроба на Врановицу, а једновременно рокирати и на правцу ка Каони и Дубцу. У подне непријатељ је заузео Дубац и Борову Главу. Тежња непријатеља била је очигледна да се пробије Каонском реком. Због свега тога, лево крило Дунавске дивизије II позива морало се повући и нова линија, коју ће у току 10. новембра заузети трупe Дунавске дивизије II позива, протезаће се од Лакта преко Богутовца, Милунске Ливаде, а Ужички одред на одсеку: Просјанско брдо — Видлаков превој, поседујући делом трупа Пандилак. Црногорска бригада повучена је ка Каму. На правцу од Јастребара и Каоне на путу за Ивањицу, запажена су по подне 2 непријатељска батаљона. Поводом заузећа Борове стране и угроженог левог бока трупа на северном излазу

Ибарске клисуре, упућена су 2 батаљона 4. пука II поз. преко Орље Главе ка Смрчаку (данас на Чемерну) а 6. пук III поз. упућен је на правац Студеница—Велике ливаде за појачање 4. пука II поз. На фронту Дринске дивизије II позива борбе није било. Према накнадно добивеним извештајима батаљон у долини Рибнице имао је 8. ов. мца борбу целог дана на линији: Змајевац—Палежи—Тава. Јачина непријатеља је око једног батаљона и 4 митраљеза. 8/9. новембра наш батаљон повукао се на линију: Витош—западне падине Црног Врха. На тај начин Дринска дивизија II поз. држи линију: Оштру Главицу—Липар—Локвањ—Озрен—Витош са наслоним на Црни Врх. Остатак је трупа у икупљању између Царанца. Пољска артилерија је код Ушћа. По извештају команданта Дринског коњичког дивизиона од 8. ов. мца у 5.15 час. из села Танишинаца, непријатељ је у току дана 8. ов. мца јачине једног батаљона избио на линију: Трстеник—Бело Дубље—Водице (1147). У циљу појачања овог правца преко Јошаничке бање упућена су још два батаљона 5. пука III поз., те да затворе правац од Гоча ка Јошаничкој бањи. На правцу Ивањице стање је непромењено. Непријатељ није показивао никакву активност. Батаљон 2. прекобр. пука III поз. стигао је око 7 час. на Велике Ливаде, где се већ налазила једна чета 4. пука II поз. По извештају команданта батаљона пуш-карање се чуло у правцу Опаљеника и Кушића.

ОБр. 9146 у 14.30 час.

„Ноћ 9./10. новембра прошла је без борбе. Трупe Дринске дивизије продужиле су покрет у циљу заузимања положаја десне обале Ибра. Лево крило Дунавске дивизије II позива због јаког надирања непријатеља у томе правцу, као и због повлачења Доњо Васојевићске бригаде морало се повући са Јајинца и Врановице ка линији Грлејанско брдо—Троглав—Видлакови превоји, где се још икупља са јаком резервом на к. 1188. Од јутрос непријатељ дејствује ретком артилериском ватром против Лакта—Богutowца и Космајице. На правцу Студеница—Ивањица је без промене. Делови Студеничког одреда, упућени правцем Смрчка, предузели су јутрос зором покрет, одређеним правцем. Непријатељ је према батаљону 2. прекобр. пука III поз. остао неактиван“.

б) Од командантa шрупа Одбране Београда

ОБр. 5038 у 8.54 час.

„Због нагомиланости коморе кроз Јанкову клисуру, Комбиновани одред и поред свију напора, а после марша од два дана и једне ноћи, могао је тек вечерас стићи у Блаце. 10. ов. мца продужује покрет према наређењу Врховне Команде ОБр. 23787. О овој сметњи, која се противила брзом

упућивању Комбинованог одреда имао сам част извести Врховну Команду са ОБр. 4937 без тога, кад је добивено у моменту наређење за његово упућивање, Комбиновани одред био је цео заплетен у борби на левој обали Западне Мораве“.

ОБр. 5055 у 12 час.

„Нoћас је непријатељ нападао предстраже Шумадиске дивизије I поз. на Босоћанац коси и Ристином Гувну, које су се повукле на главни положај. Од јутрос је отпочела јака артилериска ватра на левом фронту и под заштитом њеном непријатељска пешадија се развија. Примећују се покрети непријатељских трупа од Крушевца ка Александровцу што значи, да су ове трупе, које сад оперишу према трупaма Одбране Београда, дошле од Крушевца“.

ОБр. 5056 у 20 час.

„Данас је непријатељ уз садејство веома јаке ватре пољске, брдске и хаубичке артилерије енергично напао цео фронт трупа Одбране Београда. Тимочка дивизија II поз. на коју је изгледа био управљен главни напад, данас по подне била је потиснута а лево крило Шумадиске дивизије I поз. са гребена и Црепуљначе. Имајући позади себе теснаце, трупе би запале у веома критичан положај ако би и сутра примиле борбу пред теснацом у толико пре, што је непријатељ на овоме фронту веома активан а при томе се због тешко пролазног терена није успео, да му се противустави сва пољска артилерија са којом располажемо. Стога сам наредио, да се повуку у теснац, где ће се организовати три линије одбране. Прва на улазу у теснац а на В. Вложају—главна караула Суво брдо—Липовачка чука—Барда—Обла глава са редвијем одбране на Лафа. Друга у самом теснацу а на положају к. 694—619 615 (с. Пребреза)—508 (с. Чучам Јаворац) и трећа на излазу из теснаца а на положају Драгомировац—Трбуњски виноград—к. 567 (југозападно од села Ђуровца). Како се у теснацу не може да развије и употреби сва снага, то ће свака од ових линија добити своју посаду, која ће једна другу да прихватају. У току данашњег дана примећени су покрети непријатељске пешадије, артилерије и коморе од Крушевца преко Дашнице ка Александровцу. Стављам до знања команданту I армије, да сам вечерас сазнао да постоји један колски пут од Бруса преко Влауковаца, Брзске и Јарме на Павлицу, који би требало осматрити, пошто су моје трупе напустиле Брус“.

в) Од командантa III армије:

ОБр. 8326 у 14.10 час.

„Данас почиње повлачење III армије на главни одбранбени положај планина Јастребац. Ако не буде успоравање због коморе, она ће тамо бити сутра 11. ов. мца. По извештајима

Одбране Београда изгледа, да правац од Ломнице и Наупара на Велику Раван није затворен. Послаће се данас комбинована коњичка бригада ове армије, на Велику Раван за одржавање везе са Одбраном Београда и затварање тога правца, али је потребно да тамо постоји макар и мањи одред Одбране Београда. Командант Браничевског одреда јавља, да је непријатељ успео, да пребаци до подне две чете. Сад се тамо води борба“.

г) Од команданата II армије:

ОБр. 9919 у 24 часа

„Командант Моравске дивизије II поз. са ОБр. 2753 од данас доставља овај извештај команданта Шумадиске дивизије II поз.: „Јуче после подне једна непријатељска колона неоцењене јачине била је у покрету са Карахасанових ливада у правцу Бојника. Јутрос по извештају команданта левог одсека од 9.15 час. један коњички пук пребацује се преко Мораве код села Тополице и прикупља се код села Брестовца.“

ОБр. 9930 у 8.45 час.

„Чини се све што је могуће и командант армије и оба команданта дивизије били су јуче на лицу места и гледали, да поврате ред, али се није могло брзо успети у томе, јер пешадиски официри нису заустављали своје војнике. И јутрос је командант армије отишао на положаје на левој обали Пусте реке, где су се наше трупе задржале.“

ОБр. 9935 у 3.30 час.

„Стање армије у току 9. новембра овако је: Код Тимочке војске, командант Комбиноване дивизије у 12 час. јавља, да су примећене две непријатељске чете у спуштању са Малошишког Крста ка Морави. Ноћу 8./9. ов. мца и данас пре подне непријатељ истоварује грађу код старог Чечинског моста а с времена на време отварао је митраљеску ватру са Курвин града и код Суповског моста. Трупе Крајинског одреда прикупљене су код села Божурње. Комбинована дивизија у своме рапорту ОБр. 4418 наводи, да су му људство и официри у пешадиским пукovima толико преморени, да смо у очевидној опасности да се наша наређења не изврше и да ће дисциплина и ред ускоро бити опасно угрожени. Стање у 15.45 час. и у 23.15 час. Командант Моравске дивизије II позива стигао је на положај Лозиште, где је затекао Шумадиску дивизију II поз. у повлачењу и мешавини. У 13 час. послао је 3. пук II поз. на Лозиште. За то време трупе Тимочке дивизије I поз. прикупљене су у правцу деснога бока, а Шумадиске на левом крилу. 2. пук II поз. упућен је ка Широком пољу. У 14.10 час. Шумадишка дивизија II поз. држи десну обалу Дреновачке реке и то 5. кадр. пук на Широком пољу, 4. пук I поз.

на одсеку Лозиште—Питоме Крушке, 11. пук II поз. позади Лозишта у општој резерви. Шумадиски допунски пук је у току одступања на одсеку Ћелије—Сами дуб. Тимочка дивизија I поз. 15. пук је у прикупљању у правцу Злате. 11. пук се прикупља на левој обали Дреновачке реке. О 14. пуку немам података. У 16 час. 2. пук II поз.: 1 батаљон је на Широком пољу, остали батаљони су код села Каре, кога нема на карти, југозападно од села Голог била. Борба се сад сасвим утишала. Непријатељ је гађао с времена на време Лозиште и Широко поље. По мишљењу команданта Моравске дивизије II поз. ситуација не изгледа критична. Од Тимочке дивизије I поз., Шумадиске дивизије II поз. и Јужно Моравских трупа немам још извештаја и доставиће се накнадно.“

ОБр. 9940 у 9.15 час.

„Командант Моравске дивизије II поз. са ОБр. 2746, од данас јавља, да је Тимочка дивизија I поз. била јуче јако растројена и њени делови прикупљали су се на Дреновачком пољу и код Горњет Црнатови. Знатан број војника промакао је чак до Житорађе. На правцу ка Злати, командант те дивизије прикупио је био око 100 војника из 14. пешад. пука и са њима штитио тај правац, још синоћ су сви упућени ка Дубову, а јутрос рано продужиће ка Злати. Шумадишка дивизија II поз. је релативно добро прикупљена и она држи са три пука свој одсек: Широко поље—Лозиште—Телија—Сами Дуб. 10. пешад. пук, који је синоћ стигао, налази се у дивизијској резерви. Моравска дивизија II поз., која је јуче делом била разбивена на Лозишту и југозападно од Широког поља, повучена је ноћас са фронта, Шумадишка дивизија II поз. а тако исто и 4. пешад. пук I поз. Командант Моравске дивизије II поз. наредио је, да се данас продужи прикупљање и уређење Тимочке дивизије I поз. и Шумадиске дивизије II поз. и да се непријатељу даје отпор на садашњим положајима, ако би он напао. Моравска дивизија II поз. пришла је у зору ближе, заузела са slabим деловима одсек на линији Горњи Коњувци—кота 319—на Широком пољу, а главну снагу држаће у резерви на изворном делу Дреновачке реке. Коњица Шумадиске дивизије II поз. послата је ка Пуковцу а по извештају команданта Крајинског одреда, одред ће овог јутра стићи на Црвени брег. Коњица Моравске дивизије II поз. упућена је у Коњувску реку. Са Јужно-Моравским трупама нема везе; наређено је, да се ухвати веза. Од непријатеља констатован је јуче 41. и 42. пук и један дивизион артиљерије (две пољске и једна брдска батерија). На северном фронту, непријатељ није прешао Пусту реку. На јужном фронту нема података. Командант Моравске дивизије II поз. нада се, да ће сутра моћи предузети напад, док се прикупи Тимочка дивизија I позива.“

ОБр. 9959 у 18.15 час.

„Стање код ове армије по извештају добивеном 10. овмца до 17 час. овакво је:

1. — Код Тимочке војске, непријатељ је са две чете ушао у село Пуковац и креће се ка Кочанима. У 8.40 час. непријатељ је почео грађење моста код Чечине. Две непријатељске чете са 2 митраљеза протеране су са Курвин града. У 9.20 час. једна непријатељска пољска батерија и 2 хаубице са Малошишког крста туку десни пододсек, а један пешад. пук спушта се у село Малошиште. Непријатељ јаком артилериском ватром са оба бока туче наше ровове на Комнени.

2. — На фронту Тимочке дивизије I поз. у Бојнику нема непријатеља до 9.20 час. а ту није ни долазио.

3. — Код Моравске дивизије II поз. слабо пушкарање код села Кацабаћа.

4. — Код Шумадиске дивизије II поз. у 11.20 час. примећен је један батаљон у покрету од села Стубле ка Лапатинцу, 1 чета преко Кутлеша ка Брестовцу, 2 чете у селу Горње и Доње Бријање. У 13 час. креће се једна непријатељска колона од 2 батаљона, и 1 брдске батерије од Белог Камена ка југу.

5. — Од Јужно-Моравских трупа немам никаква извештаја.

6. — Коњичка дивизија: са једном бригадом је код села Јасенице (на Топлици), а остали делови пристижу преко Меришине.

д) Од командантиа Трупа Нове Обласи:

ОБр. 10397 у 12 час.

„У вези извештаја ОБр. 10333, 10356 и 10371, у јучерашњем нападу са Моравском и Вардарском дивизијом на непријатеља, који се налази на западном излазу из Кончулског теснаца, као и у нападу са Брегалничком дивизијом на непријатеља, који је био успео, да потисне један наш батаљон на самом излазу из теснаца у долини реке Неродимске, претрпљени су знатни губитци (око 1000 које мртвих које рањених) и утрошен је доста знатан број пешадиске и артилериске муниције; непријатељ је свакако морао претрпети још веће губитке, јер је наша пешадиска а нарочито артилериска ватра била успешна. Ма да су Моравска и Вардарска дивизија у овоме нападу успеле, да потисну предње непријатељске делове за 1-2¹/₂ км и Брегалничка да поврати поменути изгубљени положај на Качаничком теснацу, и ма да сам јутрос намеравао продужити напад са Моравском и Вардарском дивизијом на непријатеља, који се утврдио на западном излазу Кончулског теснаца у коме сам циљу пре зоре лично био отишао дивизијама, ипак сам био принуђен, да од ове од-

луке одустанем и да се ограничим на активну одбрану из ових разлога:

1. — Што сам, дошавши јутрос сам на положај код Моравске и Вардарске дивизије, сазнао за осетне губитке, које су у јучерашњој борби те иначе веома слабе дивизије претрпеле.

2. — Што је до 10 часова била јака магла, а непријатељ се налази на утврђеним положајима, на којима је у јучерашњој борби давао веома јак отпор.

3. — Што поверене ми дивизије оскудевају у муницији, што је довоз ове муниције из позадине реквизираним возовима веома спор, а нарочито што већ почиње сасвим нестајати муниције нарочито за Манлихерову пушку, са којом су већина поверених ми трупа наоружане, те би и евентуални успех у нападу врло тешко могао искористити.

4. — Што је јучерашњи напад био доста млитав из чега закључујем, да трупе не располажу са довољном нападном енергијом, јер су слабог састава и заморене.

Из ових разлога нашао сам, да је једино и целисходно решење: задржати се на садашњим јаким и утврђеним положајима, искористити добре његове особине а нарочито одлично пласирање и добро командовање батерија, те да се непријатељ, ако нападне ове дивизије, дочека и једним енергичним контра-нападом на његовим леђима избије на његове положаје. У овом сам смислу издао потребне инструкције командантима дивизија. Овом приликом напомињем, да непријатељ продужава тенденцију за обилазак овог положаја косом на левој обали Криве реке и то трупама, које су већина тамо дошле са наше старе граничне линије западно од Врање. За парирање овог обиласка употребио сам свега један батаљон 1. пука I поз. код села Боривојца, од кога се два вода налазе на Лисици и једну чету 3. пешад. пука I поз., са једним водом дивизиске коњице на Јелачи код села Костадинце. Већу снагу нисам могао одвојити, јер је положај поверених ми трупа и иначе веома развучен. Но од јуче непријатељ показује тенденцију и за даљи обилазак мога левог крила старом граничном линијом ка Прапашници, за парирање чега сам, због велике даљине, у немогућности да нешто озбиљно учиним; на томе правцу се налазе само два горе поменута вода на Лисици, куда сам наредио команданту Косовске дивизиске области јутрос, да из Приштине упути једну чету последње одбране. Стога молим да се нареди што хитније команданту II армије, да што пре заузме Китку и Вељу Главу и спречи, како овај далеки обилазак мога левог крила тако и сопственог му десног крила и позадине као и да заштити веома важну везу долином Медвеће ка Приштини. И овом приликом

част ми је предложити, да се што пре образује стратегиска резерва у Приштини за парирање разних евентуалности, које могу наступити, или да ми се што пре упуту обећани Комбиновани одред, јер сам остао без икакве резерве, а ефектив поверених ми трупа сваким даном опада.“

ОБр. 10424 у 18.55 час.

„На фронту Брегалничке дивизије I поз. ноћ 9/10. ов. мца прошла је на миру. На фронту Моравског дивизиског коњичког пука ноћ је прошла на миру. Официрске патроле су у додиру са непријатељем, који држи линију к. 1270—Вирина Глава—Корбулик—Танишевце—Дебели Дел—Лешница—Жегла—Липовица. 9. ов. мца по подне 300—400 војника непријатељских са 34 товарна коња кретали су се од Лешнице ка Врнезова, остављајући неке делове северно од Лешнице. Непријатељ је целог дана био неактиван. На фронту Моравске дивизије I поз. непријатељ је ноћу 9/10. ов. мца у 12.30 час. напао на леви и средњу одсек; напад је одбивен са великим непријатељским губитцима. Према десном одсеку пушкарање извиђачких делова. На путу између Приштине и Лабљана код Новог Хана око 22 часа, Арнаути су напали мањи транспорт и пошто су бацили 2 бомбе разбегли се. Наређена је истрага и увиђај; појачане су страже на свима комуникацијама и јача контрола стража, које осигуравају комуникације. На фронту Вардарске дивизије непријатељ је ноћу 9/10. ов. мца покушао напад на положај Чука к. 940, употребљавајући артилерију и бомбе. Напад је одбивен. Наши губитци у борби 8. ов. мца оволики су: код Вардарске дивизије погинуло 68 редова, каплара и подофицира. Утрошено је 340000 пушчаних метака. Наредио сам, да командант Вардарске дивизије одмах упуту један батаљон правцем Лисице, да расчисти са непријатељским коњаницима и Арнаутима простор између Приштине и Лисице и тамо остане до даљег наређења. Да командант Моравске дивизије одмах упуту једну чету путем Гиљан—Приштина, да обезбеди и васпостави телефонску везу, док зато не стигну старци последње одбране.

Начелника штаба пуковника Кушаковића упутуо сам у Приштину, да са командантом Косовске дивизиске области и командантом Комбинованог одреда, који је 10. ов. мца у подне стигао у Куршумлију, ступи у споразум и предузме хитне и нужне мере, да се непријатељски коњички делови, који су се појавили око Лисице и на нашој старој граници, разбију и униште на крајњем левом крилу Вардарске дивизије. Заробљени рањени бугарски војник изјавио је, да је из 6. чете 11. пука II поз., командант пука је Георгијев, у 6. чети има 3 поручника, 1 поручник и 1 официр командир, да је цео 11. пук нападао 8. ов. мца на лево крило Вардарске дивизије а

овај пук стајао у вези лево са 18. пуком, који је нападао према десном крилу дивизије; да је 11. пук дошао пре неколико дана као замена 22. пука, који је упућен на други фронт. Да су Бугари од артилерије имали један пољски и 8 брдских топова. Да немачких официра није било, да бугарски официри прете војницима стрељањем ако одступају. Телефонску везу и релеје Приштина—Лисица—Лебане, прекинула је непријатељска коњица.“

Од војног изасланика у Француској:

ОБр 482

„1. — Према тражењу г. Пашића 200 вагона брашна упутује Француска преко Италије до Драча. Сад је питање, ко ће га одавде преносити у Србију. Овде сматрају, да то треба да учини Србија.

2. — Сарај је добио пре неколико дана наређење, да предузме енергичну операцију ка северу.

3. — Киченер је отпутовао прекјуче на исток, вероватно обићиће и трупе на Балканском полуострву. Треба користити прилику и састати се са њиме.“

Од командантa Косовске див. области:

ОБр. 2885 у 24 часа

„По наређењу Врховне Команде ОБр. 23987 од 9. ов. мца упутуо сам данас у 7 час. још две чете последње одбране у састав одреда, који је 9. ов. мца упућен ка Лисици. Још немам од команданта одреда никакве поуздане извештаје, где се и са коликом снагом непријатељ налази. По извештају управника поштанско—телеграфске станице у Приштини, са командом Јужно—Моравских трупа нема телеграфске и телефонске везе. Од командира релејне линије Медвеђа—Приштина добио сам извештај, да су му Бугари прекинули релејну линију Лебане—Лисица и најурили две станице. Команданта II армије обавестио сам о свему и молио га, да предузме потребне мере, да се бугарска коњица растера.“

НАРЕЂЕЊА ВРХОВНЕ КОМАНДЕ:

ОБр. 24002 у 10.50 час.

Командантu III армије

„С обзиром на ситуацију код II армије, начелник штаба наређује, да се 5. прекобр. пук упуту Комбинованој дивизији. На место њега добићете батаљон 8. пука I поз. из Одбране Београда.“

ОБр. 24046 у 5.30 час.

Војном изасланику у Паризу

„Предузета је оправка пута: Призрен—Љум Кула—Пешкопеја—Дебар за Битољ, а од Битоља имамо везу са Солуном. Овим ћемо се путем служити.“

ОБр. 24049 у 17.35 час.

Команданту II армије — Прокуље

„Настаните свима силама, да се ваше трупе прикупе и уреде, дух и дисциплина поврати. Одмах после овога прегните у напад на непријатеља и потисните га ка Лесковцу. Ово је потребно учинити што пре, јер се Моравска дивизија II позива после овога мора одмах упутити правцем: Лебане—Тупалски вис—Китка и ставити се на расположење команданту Трупа Нове Области.“

ОБр. 24134

Команданту I, II и III армије, Одбране Београда, Тимочке војске, Генералу Сарају, делегату пуковнику Пешићу, војним изасланицима у Русији, Француској, Енглеској, Италији и Румунији.

„Штаб Врховне Команде преместиће се 14. новембра у 8.30 час. са Рашке у Митровицу, где ће бити истога дана на преноћишту.“

11. НОВЕМБАР

I. — ОПЕРАЦИЈЕ НЕПРИЈАТЕЉСКЕ ВОЈСКЕ

а) ОПЕРАЦИЈЕ III АУСТРО-НЕМАЧКЕ АРМИЈЕ

1. — *Дејство 62. дивизије.* Понтонски мост код Вишеграда довршен је 11. новембра у 10 часова. Бригада Зубера маршовала је ка левом крилу 62. дивизије на простор око Добруња и успела је овог дана по подне да потисне противничка слабија одељења, која су се налазила у долини Добруњ—Вардиште. Остале трупе 62. дивизије вршиле су груписање за напад. На фронту је било само пушкарање патрола. У састав дивизије дошло је 5 нових брдских топова. Овог дана (11. новембра) почео је снег да пада на висовима источно од Вишеграда. Генералмајор Рајнел вршио је 11. новембра припреме за офанзиву. Обућа и зимско одело могло је стићи тек 12. новембра, те је армска команда одобрила да се наступање одложи за 13. новембар, с тим, да то буде „крајњи рок.“ На линији: Чајетина—Градина—Бојиште—били су, као и раније, око 3 црногорска и српска батаљона на утврђеном положају.

2. — *Дејство 19. корпуса.* На фронту 19. корпуса наступање бригаде Шварца, 17. и 21. бригаде, извршено је у духу диспозиције од 10. новембра. Стање код одреда Сорсића остало је непромењено; у циљу заштите десног бока, генерал

Штрајт истурио је 2 чете на Мучањ. Бригада Шварца достигла је у 18 часова простор око Зарића са јако замореним трупима; 17. бригада дошла је између 17 и 18 часова у Ивањицу; 21. бригада око 16.30 часова на простор Борова страна—Рудине—Јавор. Ова бригада је маршовала у две колоне: друмом и преко Врљана и Дубоког брда; трупе су биле изнурене. 20. брдска бригада била је међутим заузела и утврдила положај на линији: Ељдовиште—Јајинац. Пред фронтом 10. брдске бригаде, Срби су у току ноћи напустили вис Наочари и отишли у јужном правцу. Бивачне ватре на линији: Орља глава—Тошовац—Велика ливада—Бозовац, одавале су српске положаје у тим правцима. Пут ка истоку био је и 11. новембра затворен утврђеним положајима на Великом Кому 1628, Смрчку 1649 и на гребену, који се према југу спушта ка селу Понорима. Под заштитом 1 чете на Наочарима и 3 чете на Гвоздацу, главнина 10. бригаде (4 батаљона), после добре артилериске припреме, вршила је напад са Кадине воде у источном правцу на главни гребен. Под заштитом магле и снега пешадија је успела у 15 часова да подиђе близу противничких утврђења и да их око 16.30 часова заузме. И поред бројне надмоћности (брдска бригада против 2 српска батаљона 4. пука II позива) 10. брдска бригада имала је 7 официра и 182 војника рањених а 51 погинулих. Но и код Срба било је много губитака; остатак се повукао на Кошуту где је понова организовао отпор. Одлука Срба, да истрају може се лако објаснити тиме, што су они најмање са 2 пука и нешто артилерије на масиву Троглава још држали линију: Ком 1212 — Видаков превој; ту су се чак у току 11. новембра нешто били и појачали са југа.

Док је на Кому 1212, Великом Кому 1623 и Кошутуци још било јачих противничких снага, командант 19. корпуса био је мишљења, да 21. брдска бригада не сме да напусти простор Рудине—Борова страна и да се крене ка Јавору, пошто би на тај начин између 20. и 10. брдске бригаде настала празнина. Поред овога морало се узети у обзир још и то, да суседна 44. резервна дивизија својим десним крилом у току 11. новембра још није била прешла линију: 555—508—јужно од Петровца, а ни 12. новембра та дивизија није намеравала да продужи напад, пошто је требала претходно да за артилерију поправи друм, који је био на више места искварен. Сем тога, било је у питању још и то, да ли би у циљу наступања ка Јавору остале на расположењу 2 бригаде (Шварца и 17. брдска бригада), пошто је на линији: Жупановица—Копривница (12 км југозападно од Ивањице) требало заузети више линија јаким положаја; пошто простор око Велике Ливаде није био још довољно расветљен и пошто се морало ра-

чунати, да ће се за напад на тај вис морати евентуално употребити и 17. брдска бригада. Пошто 19. корпусна команда није имала довољан преглед опште ситуације, питала је око 18.30 часова армиску команду: да ли обзиром на отпор Срба на масиву Троглава и на Смрчку (у ово време није још било познато да је тај положај заузет), не би било целисходније, да се главнина корпуса упуту у циљу напада у источном правцу? Према томе предложила је ово двоје:

а) Да се пре офанзиве ка Јавору противник првенствено потисне са простора: Просјанско брдо—Ком 1212—Смрчак, и да у том циљу главнина 21. брдске бригаде појача 10. брдску бригаду, а 17. брдска бригада да се у циљу заштите десног бока употреби правцем преко Велике Ливаде ка Тошовцу; у исто време да бригада Шварца задобије нешто простора у правцу Јавора.

б) У случају да армиска команда реши, да се главни правац ка југозападу не мења, требало би одмах продужити наступање ка Јавору бригадом ђенерала Шварца и главнином 17. брдске бригаде, док би десни бок 10. брдске бригаде имао да обезбеђује један јак одред, који би наступао ка Великој Ливади. Армиска команда у 10.50 часова усвојила је други предлог, с тим, да 21. брдска бригада, која има да потпомаже 10. брдску бригаду, у даљем току продужи наступање ка Великој ливади; 20. брдска бригада, ако би било потребно да потпомаже напад десног крила 22. резервног корпуса. Командант 19. корпуса издао је за 12. новембар диспозицију у горњем смислу.

3. — *Дејство 22. резервног корпуса.* У 13.15 часова III армиска команда добила је из Смедерева наређење команде армиске групе, да се Алпински корпус, који ступа у састав 22. резервног корпуса, употреби на фронту 44. резервне дивизије. Чим обе уједињене јединице избију напред и задобију земљишта, да се 43. резервна дивизија, пошто остави одреде за одржавање додира са противником, повуче из прве линије и да се прикупи код Крањева као резерва. Доцније, кад поминути одреди 43. дивизије оду у састав своје дивизије, да остану у саставу 22. резервног корпуса само 2 дивизије тј 44. резервна дивизија и Алпински корпус. 44. резервна дивизија заузела је 11. новембра пре подне Богutowaц, а у даљем току левим крилом освојила је Дебело брдо и висове 430 и 260. Изгледало је да је противник одступио Ибарском долином. Одред 43. дивизије, који је био истурен у долину Рибнице, у току 11. новембра водио је борбу са слабијим српским деловима код Черовака. Алпински корпус у току овог дана довршио је прикупљање својих трупа код Крањева. Армиском диспозицијом за 12. новембар, 22. резервном корпусу

наређено је, да деловима 44. резервне дивизије потисне противника, који је још држао Ком 1212, а главнином што могуће брже да наступа Ибарском долином. Командант 22. резервног корпуса наредио је, да се напред истурени делови 43. резервне дивизије упуте преко Каменице ка клисури у Ибарској долини; дакле, у југозападном правцу. На тај начин морала се прекинути и онако слаба веза са 8. корпусом, чији су јачи предњи делови њених двеју дивизија избили 11. новембра до гребена јужно од Мораве. 59. пешадиска дивизија продужила је превозење 9. брдске бригаде, чија је главнина стигла 11. новембра до Гоча; 2 батаљона и дивизиска артилерија, маршујући преко Крањева, били су стигли тек до Новог села—Грачаца.

18. брдска бригада, обзиром на повољније околности за прелаз код Трстеника, добила је наређење да се по подне опет крене ка Клењу — Угљареву. Према наређењу корпусне команде, требало је 12. новембра, кад буде довршен понтонски мост код Трстеника, упутити ову бригаду преко Мораве испред трупа 57. дивизије. Поред тога, требало је 12. новембра и код Скеле прекинути превозење и отпочети градњу брвна за коње. 57. дивизија, узводно од порушеног моста, направила је летећи мост, помоћу кога је од 10 часова до вечери успела пребацити комору за артилерију и 4¹/₂ батаљона, који су већ били на десној обали. У 16.30 часова, стигао је код Трстеника тако дуго и жељно очекивани мостовни трен; подизање моста отпочело је одмах, и ако је већ пао мрак. Понтонирска получета са једном пионирском четом, успела је, и поред тешких околности, да доврши мост до 23 часа. Да се трупама не би одузео потребан ноћни одмор, а пошто су следећег дана имале да изврше марш око 25 километара по рђавом путу, командант 57. дивизије наредио је да прелаз преко моста отпочне 12. новембра тек у 5 часова. Корпуском диспозицијом за 12. новембар наређено је, да дивизије наступају у јужном правцу: 59. пешадиска дивизија имала је да предњим деловима избије до линије: Жељин—Плоча, 57. дивизија предњим деловима да стигне јужно од Александровца. Од две ландштурмске бригаде, које су позади фронта оправљале путеве, наређено је да бригада Хауштајна главнином маршује од Маснопоља до Чукојевца; 4. ландштурмски пук, који је био привремено у саставу 57. дивизије и који се налазио код Раванице, упућен је у састав бригаде; бригада Мразека остала је на истом месту, на простору: Љубић—Вучковица.

Командант 59. дивизије наредио је за 12. новембар, да 18. брдска бригада маршује на простор око Арнаутовца 950, а 9. брдска бригада да прикупи своју главнину код Гоча, ту да очекује долазак 18. бригаде на исту висину, с тим да један

батаљон истури ка Пакленику. Обзиром на намеравао скидање делова 43. резервне дивизије, који су у долини Рибнице код Черовака били у додиру са противником, у југозападном правцу, и због празнине, која овим скидањем трупа настаје, командант дивизије држао је да би било ризично истурити 9. брдску бригаду даље напред пре него што се потпуно расветли шумска зона, која лежи на половини пута између Ибра и Расине (гребен Крња Јела 1251—Жељин 1856). Супротно томе, командант 57. дивизије, обзиром на источну суседну 103. немачку дивизију, тражио је јачу акцију, како би се са том дивизијом могла опет успоставити веза, која је била већ од дуже времена прекинута. Претпостављало се, да се немачко десно крило налази на простору: Шљивово—Јелењак; патроле су биле наишле на немачке трупе, које су још биле у Александровцу. 2. брдска бригада добила је наређење, да својим предњим трупима избије до коте 394 (Врање брдо) југоисточно од Александровца, а главнином до линије: Ратаји—Тулеш; 6. брдска бригада имала је главнином да дође до линије: Пуховац—Веља Глава, с тим да предње делове истури на висове јужно и југозападно од Александровца, а једно одељење да упути ка превоју Бановац (западно од Александровца) у циљу везе са 57. дивизијом.

б) ОПЕРАЦИЈЕ XI НЕМАЧКЕ АРМИЈЕ

Трупе 103. и 107. дивизије, водећи мање борбе, прешле су линију: Шљивово—Јелењак и избиле су до линије: Мечкари—Равни. Гонећи одреди 101. дивизије ујединили су се на простору код села Рибари. Главнина дивизије маршује ка истом селу. Ова дивизија има да наступа ка Прокупљу. 105. дивизија, која се налази на левој обали Западне Мораве северно од Крушевца, добила је наређење да упути један пук за 101. дивизијом ка Прокупљу; 25. дивизија остала је на простору: Опарић—Полња. 6. дивизија, која је на маршу ка северу, стигла је код Раче, а 11. баварска дивизија јужно од Пожаревца.

в) ОПЕРАЦИЈЕ I БУГАРСКЕ АРМИЈЕ

Командант армиске групе Макензен, понова је настојавао да се похита са гоњењем, те да се што боље искористе дотле задобивени успеси. 6. дивизија: 1. бригада, успела је да пребаци 1 чету на леву обалу Јужне Мораве код Алексинца. 3. бригада, пребацила је преко Мораве 51. пешад. пук, који је заузео висове јужно од села Житковца и источно од села Стублине. 2. бригада, пребацила је 1 батаљон, који је стигао јужно од села Трнаве.

8. дивизија, маршовала је ка Лесковцу и стигла на простор: Ристин сад—Комрен. 9. дивизија, пребацила је преко Мораве код села Разбојне 6 батаљона 1. бригаде, који се упућују на десно крило 1. дивизије.

1. дивизија: 3. бригада, нападнута је надмоћнијом непријатељском снагом и одступила на положај: кота 359—кота 312 (југоисточно од гребена Добра Глава). 2. бригада је привучена на положај: кота 339—Каменита чука (370)—кота 410. 1. бригада креће се од Лебана ка селу Бошњаку.

г) ОПЕРАЦИЈЕ II БУГАРСКЕ АРМИЈЕ

1. — *Дејство на јужном фронту армије.* Французи су нападали на село Д. Чичево, али су одбивени. Код трупа западно од Црне реке стање 11. новембра било је овако: Пуковник Писимов, са 1 батаљоном 26. пешад. пука и са 22. пешад. пуком заузео је фронт: Свињичка глава—Попадија—западно од села Мрзена. Пуковник Богданов, са 3. пешад. пуком 11. дивизије и 49. пешад. пуком заузео је положај од Вардара до Г. Чичева, а 53. пешад. пук држи фронт: Г. Чичево—Смрково. 11. дивизија утврђује се.

2. — *Дејство на северном фронту армије.* 29. и 32. пешад. пук 2. бригаде 3. дивизије стигли су 11. новембра у Бујановац. 46. пешад. пук заузима Копиљак. 1. бригада 7. дивизије креће се старом српском границом ка Бујановцу. 1. коњичка бригада (пуковник Стојков) одступа ка селу Доморовци. 2. бригада 5. дивизије брани се код Гиљана. 1. бригада 3. дивизије брани се код Качаника.

У циљу обједињења командовања над трупима у рејону Скопља и Тетова, упућен је командант 3. бригаде 5. дивизије пуковник Панајатов са 50. пешад. пуком и 2 брдска топа. Задатак пуковника Панајатова био је да брани Скопље и Тетово од могућих српских напада правцима од Гостивара и Призрена с тим, да држи везу са 1. бригадом 3. дивизије, која брани Качаник. Код Тетова су била 2 батаљона 1. бригаде 3. дивизије; 1 батаљон 4. пука 2. бригаде 11. дивизије и 2 топа. Врховна Команда наредила је да трупе код Тетова обезбеђују правце преко Шаре од Призрена и Љум Куле. У вече 11. новембра, 2 српска батаљона са 2 топа напали су бугарске трупе код Тетова, које су одступиле у источном и североисточном правцу.

II. — ОПЕРАЦИЈЕ СРПСКЕ ВОЈСКЕ

а) ОПЕРАЦИЈЕ I АРМИЈЕ

Од команданта коњичког дивизиона добивен је 11. новембра у јутру извештај, писан 10. новембра у 20 часова са Вуковог брда (југоисточно од Гоча), да су непријатељске коњичке патроле, које су примећене код Гоча и Демир Капије,

одступиле испред наших патрола ка Врњцима. Јача непријатељска одељења на правцу ка Гочу и Демир Капији нису примећена.

Трупе Дринске дивизије II позива заузимале су постепено главни положај: Клек—Равни сто—Глибаћ, десна обала Мељанице реке, лева обала Дрежице реке, са предњим положајима: Чикер—десна обала Камиџоре—лева страна Зелене стене. Заштитнички делови остављени су на линији Оштра чука, односно на линији: Липар—Витош—западна падина Црног врха. Овим деловима је наређено да тамо остану све дотле, док надмоћнијом непријатељском снагом не буду принуђени на одступање. Команданту 5. пука II позива, који се налазио у селу Бресни, као резерва за одреде на Столу и у долини Рибнице, наређено је да из своје главнине код Церја упути једну своју чету на положај Велика Кобасица, осматрајући правац преко Велике Ливаде, и да држи везу са батаљоном истог пука у Бресни. У току дана (11. новембра), командант 5. пука II позива предузео је извиђање од села Гвоздаца према истоку јачим извиђачким пешадиским деловима. На тај начин правац преко Крње Јеле ка Гочу и Савиној трпези био је довољно осматрен. По подне, непријатељ је долином Рибнице, снагом од 3—4 батаљона, напао нашу заштитницу, која се после упорне борбе повукла на линију: Орловац—Дрежница река (лева обала). Непријатељ је продужио напад и на Орловац. Да би се правац долине Рибнице јаче обезбедио упућена су појачања.

Трупе Дунавске дивизије II позива заузеле су 11. новембра положаје северно од Маглича (кота 424—553—706—756, Мартиње, Чолов брег), са *Ужичким одредом* на Кому—Клику Равним Ливадама. Предстраже су на линији: Трпак—Липар—кота 1188. Два су батаљона, као побочница, на положају Тића—Кралека. Резерва је позади коте 808. Дунавска дивизија II позива била је 11. новембра око подне у овом распореду: На положају 424—553, па до источне коте 838 била су: 2 батаљона 9. пука II позива са 4 митраљеза. Коту 756—Мартиње—Чолов брег држала су: 2 батаљона 8. пука; остала 2 батаљона овог пука, који су били у заштитници, повлаче се од Дебелог брда у резерву јужно од Чоловог брда. Ужички одред посео је положај: Ком—Клик—Равне Ливаде, са претположајима: Трпак—Липар—кота 1188. Један батаљон 2. пука III позива упућен је у 14 часова на Велики Смрчак. 2 батаљона 9. пука II позива на положајима Тића—Краљска. 7. пук као општа резерва прикупља се иза коте 838. Од дивизиске артилерије, сем брдске артилерије Ужичког одреда, пласиран је на положају само један топ. Остала артилерија није се могла пласирати и упућена је ка селу Ушћу. Коњички дивизион ради лакше исхране упућен је у Полумир. Патроле су избачене на

Равне Ливаде—Краљску и Чемерно. Непријатељ је пред фронтом Дунавске дивизије II позива заузео Лопатницу—Дебело брдо, а патролама избио пред фронт: Караула—Трпак—Липар. Пред фронтом Студеничког одреда, непријатељ (5—6 батаљона), који је 10. новембра у вече избио на Кадине воде, предузео је 11. новембра у 7 часова напад на Смрчак. Борба је вођена готово целог дана; 4. пук II позива напустио је Смрчак пред вече и у току ноћи искупио се на линији: Понори—Орнице (јужно од Смрчака). Непријатељски бочни делови држе: Црну бару—Бајиновац—Наочари.

11. новембра око подне примећена је једна јача непријатељска колона у покрету од Ивањице ка Боровој страни и Чемеру. Као појачање 4. пуку II позива, а у циљу напада на непријатеља ако би заузео Смрчак, упућена су рано у јутру још за време борбе: 2 батаљона 6. пука III позива преко Понора; 2 чете од Велике Ливаде преко Жабара; 1 батаљон Црногораца од Студенице ка Змајевцу, а у току дана упућен је и 2. прекобр. пук III позива преко Равних Ливада ка Змајевцу. На правцу: Велике Ливаде—Ивањица није било промене. Непријатељ се утврђивао на Лучкој реци. Западно од Ивањице, примећени су биваци на путу за Јавор. Према фронту Бањског одреда још 10. новембра примећене су патроле у правцу Станишинаца и правцем: Александровац—Осредац—Мачковац—Крива река—Беле воде—Бојничке колибе ка Гобељу. Са наше стране упућена је једна чета на Копаник да осматра и обезбеди правце, који изводе од Бруса преко села Брзећа на Јарам, између Гобеља и Вучјег крша, и од Брзећа и Бешировца на Пајино Пресло северно од Милановог врха. Бањски одред (14. пук II позива) држи Козничку клисуру; са једним батаљоном положај: Велико Осоје—Мала Рудина (јужно од Пакленика) а једна чета упућена је на Луктен за затварање правца од Гоча. 11. новембра у 9 часова стигао је 5. пук III позива (2 батаљона) у састав одреда. Наређено му је, да са једним батаљоном поседне правац од Гоча ка Бурмазу и Пакленику. Други батаљон упућен је на Велико брдо. Командант Бањског одреда послао је овог дана 3 пешадиске патроле у правцу Бруса за осматрање, а један вод за затварање долине Грашевачке реке. Непријатељ је 11. новембра заузео Гоч и ушао у Брус. Са Градца јужно од Станишинаца примећена је овог дана у подне непријатељска колона, око 1 пука, у покрету преко Папрадне ка Александровцу. Батаљон 5. пука III позива, који је упућен за затварање правца од села Гоча, избио је још у току 11. новембра са једном четом на Габраштицу, а са једном четом на Луктен. Резерва батаљона дошла је на Делове. Једна чета послата је на Савину Трпезу. Чета на Габраштици дошла је у додир са непријатељем.

6) ОПЕРАЦИЈЕ ТРУПА ОДБРАНЕ БЕОГРАДА

У току 11. новембра непријатељ је јако нападао на положај: Главна караула—Суво брдо—Липовачка Чука—Берда—Обла глава и успео је да заузме Главну караулу, на којој се налазио 11. пешад. пук I позива. Како је тиме била компромитована одбрана осталих делова поменутог положаја; пренешена је борба на другу одбранбену линију: кота 694—Пребреза—Јаворац. Од коњичког пука Шумадиске дивизије I позива са Црне чуке (888) и Велике Равни и од коњичког дивизиона Тимочке дивизије II позива са правца Липовац—Магово—Куршумлија, није било вести. Непријатељ је према трупама Одбране Београда био јак и веома активан и тежио је, да кроз Јанкову клисуру загрози позадини III армије. Трупe Одбране Београда биле су јако проређене и уморне због непрекидних борби и маршова. Дух код војника Шумадиске дивизије I позива и Тимочке дивизије II позива јако је клонуо. Сем тога команданту Одбране Београда биле су одузете трупе, које су се најбоље бориле: Комбиновани одред; 14. пук II позива и 2 батаљона Моравске дивизије II позива. У свом извештају Врховној Команди, командант Одбране Београда вели: „Кад би трупе Одбране Београда имале задатак да борбом око Јанкове клисуре осигурају бок III армије за време њеног повлачења ка Прокупљу, како је то било наређењем Врховне Команде ОБр. 24089 наглашено, онда би се то могло постићи, пошто још имају да се бране положаји у теснацу и позадини теснаца. Али, како III армија има да се повлачи и ка Куршумлији, како је то накнадно преко телефона из Врховне Команде 11. новембра у вече саопштено, онда ће она доћи у врло тежак положај, ако не форсира своје повлачење, и ако и она сама не предузме потребне мере за осигурање свога бока, јер је стање на овоме правцу веома озбиљно па чак и критично.“

Од команданта III армије добивен је 11. новембра у вече овакав извештај: „III армија избила је својом главнином на линију: Поглед—Гребац—Новоселска чука—Црни врх. Заштитнице су на линији: Бабин гроб—Обла глава—Равњак. Било је још возова који се извлаче уз Гребац и који ће бити пребачени најдаље 12. новембра. Други степени колонских возова упућени су на простор: Плочник—Крчмар, а први степени чекају код Тулара. Људство и стока јако су заморени. Штаб армије 11. новембра у вече је у Прокупљу.“ По пријему ових извештаја, командант Одбране Београда наредио је команданту Тимочке дивизије II позива, која је држала положај: кота 694—село Прибреза—Чучаље—Јаворац, ово: „Сутра ће свакако непријатељ напасти ту дивизију. Надам се да се она неће осрамотити онако, као 11. пук I позива на Главној Ка-

раули. Напомињем команданту, да III армија има тек да изврши покрет са Јастребца ка Куршумлији и да би она била одсечена, кад би се положаји, који бране Јанкову клисуру, брзо напустили. Стога захтевам што више упорства у одбрани, како се III армија не би довела у критичан и безизлазан положај.“ Међутим, командант III армије решио се да свом снагом потпомогне Одбрану Београда, те је за 12. новембар наредио команданту Дунавске дивизије I позива да маршује у Суводол и да се стави на расположење команданту Одбране Београда као појачање. Дринска дивизија I позива маршује до Концеља, а Браничевски одред до Белиновца. На линији: Поглед—Гребац—Новоселска чука—Јасенова вода, остављене су јаке заштитнице. Командант Одбране Београда, 11. новембра у вече добио је наређење Врховне Команде ОБр. 24089, послато 11. новембра у 13 часова, ове садржине:

„Код Одбране Београда пада у очи слаб отпор. Главна линија одбране треба да је на линији: Црна чука (900)—Главна Караула—Липовачка чука (618)—Берда—Обла глава—Барска чука (971). Ова линија затвара све правце источно од Јанкове клисуре ка Блацу, правац кроз њу и правац од Бруса преко Мечкара и Барске чуке ка Барбатовцу. Отпор на овој линији образовати тако, да се ту истраје све дотле, док се III армија не повуче ка Прокупљу. Иначе би се ова довела у безизлазан положај, пошто њена комуникација иде Косаоницом на Мерадаре. Подела иначе слабе снаге Одбране Београда одмах у почетку на три линије сасвим је погрешна и опасна, јер ће свака од ових линија бити слаба и неће дати никакав отпор непријатељу. Друга и трећа линија сасвим су слабе, јер затварају сам пут Јанковом клисуром, а обилазне правце не, те ће их непријатељ одмах изманевровати. Према томе о каквом отпору на њима у корист целине не може бити ни речи. Најбоље је упутити сву снагу на главну отпорну линију и ту рационалном употребом снаге добити у времену толико, колико је потребно III армији за њено повлачење ка Прокупљу. При повлачењу са главне отпорне линије постепено се повлачити, дајући отпор на свима угодним положајима.“ Ово је наређење примљено, кад је непријатељ већ био заузео Главну Караулу и кад је одбрана била већ пренешена на другу одбранбену линију — у теснацу. По пријему овог наређења, командант Одбране Београда издао је наређење командантима да предузму све потребне мере за спас III армије, која би напуштањем садањих положаја од стране трупа Одбране Београда, била доведена у потпуно безизлазну ситуацију.“

в) ОПЕРАЦИЈЕ III АРМИЈЕ

У току дана 11. новембра армија је избила својом главнином на линију: Поглед—Гребац—Новоселска чука—Црни врх. Заштитнице на линији: Бабин гроб—Обла глава—Равњак. Било је још возова, који су се повлачили уз Гребац и који ће бити пребачени у току 12. новембра. Друго степени колонски возови упућени су на простор: Плочник—Крчмари. Прво степени на простор код Тулара. Људство и стока били су јако изнурени. Штаб армије стиже 11. новембра у вече у Прокупље.

г) ОПЕРАЦИЈЕ II АРМИЈЕ

1. — *Дејство трупa Тимочке војске.* Командант Тимочке војске наредио је за 11. новембар: Да Комбинована дивизија I позива са својим ескадроном извиђа леву обалу Мораве на просторији од ушћа Топлице до Чечине, одржавајући везу са Крајинским одредом. Крајински одред има да служи као ослонац левог крила и бока трупа одређених за општи напад и да по сваку цену држи поуздано Црвени брег. На фронту Комбиноване дивизије I позива непријатељ је 11. новембра око 3.40 часова покушао прелаз преко Мораве са више чамаца код села Чапљинца. Један чамац са 10 бугарских војника заробљен је, а остали су са губитцима протерани са леве обале. У 5.30 часова отпочела је јака пешадиска и артилериска борба и код Мрамора. Непријатељ покушава да пређе Мораву са мањим одредима. На фронту Крајинског одреда; на десном крилу Црвеног брега, постигнута је тесна веза са 2. коњичком бригадом, која је својим 3. коњичким пуком заузела положаје за пешадиску борбу према левом крилу Шумадске дивизије II позива, југоисточно од Црвеног брега. На фронту Комбиноване дивизије, непријатељ је до 7.40 часова према десном одсеку почео да туче Комнегу јаком артилериском, митраљеском и пешадиском ватром, па је артилериску ватру пренео у 9.20 часова на центар и лево крило десног одсека. До 12 часова непријатељ је избацио на десни одсек преко 1000 хаубичких зрна 15 см и око 3000 зрна из две пољске и једне брдске батерије.

Од 14 часова вођена је пешадиска и митраљеска борба са непријатељским деловима на десној обали Мораве код десног одсека. Непријатељ је још 10. новембра спустио у Малошиште око један пешадиски пук, а 11. новембра пре подне примећена је у покрету од Ниша за село Чапљинац 1 колона око 2 батаљона. У току 11. новембра пре подне непријатељ је довео око 1 пука пешадије у Чечину и Врбак, где је довукао и мостовни трен. У 10.50 часова спустио је из Малошишта у Чапљинац 1 батаљон и мостовни трен. Са левог

одсека Комбиноване дивизије са положаја код Суповца осмотрено је кретање великих комора у правцу Ниша и Алексинца. Наше патроле, које су прелазиле преко порушеног Суповског моста у село Мезграје, сазнале су од мештана, да је бугарска војска, која је била према Суповцу, отишла ноћу 10./11. и 11. новембра пре подне у правцу Ниша и да су у селима остале само патроле, које штите повлачење коморе. По изјави заробљеника, према Комбинованој дивизији I позива била је 9. дивизија а десно од ње 6. дивизија. На фронту Крајинског одреда, трупе левог одсека заузеле су линију: Орљане—Шарлинци, трупе десног одсека држе Црвени брег као ослонац са деловима код Кочана, Пуковца и Брестовца. 1 ескадрон са 2 вода пешадије гонили су непријатеља у правцу Чечине. Непријатељ је у борби овог дана оставио велики број лешева, рањеника и заробљеника. Код села Стубље заробљена је батерија од 3 пољска брзометна топа и неколико кара. Непријатељ је имао 41., 42. и 6. пук, а 1 пук био је у резерви или на крајњем левом крилу. На центру и десном крилу имао је 3 пољске батерије, 2 брдска топа и 3 пољске хаубице.

2. — *Дејство трупa под командом команданта Моравске дивизије II позива.* Дивизије под командом команданта Моравске дивизије II позива, 11. новембра у 6.30 часова прешле су у напад. У току пре подне, непријатељ је разбивен на левој обали Пусте реке и почео је одступање на десну обалу. Наши предњи делови стигли су до Пусте реке око 10 часова. Непријатељ се није могао задржати ни на висовима десне обале Пусте реке. Пред десним крилом Црвеног брега у 9.55 часова, непријатељ је почео нагло на одступа. Чете Крајинског одреда (3. пука III позива) спуштају се са положаја и гоне ватром. Артилерија са Црвеног брега потпомаже пешадију Шумадске дивизије II позива. Око 11 часова отпочели су да се повлаче непријатељски делови пред Шумадском дивизијом II позива. Командант ове дивизија моли да коњичка бригада јаче притискује ка Брестовцу и по потреби заузме Дрењак. Командант Коњичке дивизије наредио је да 2. коњичка бригада што пре избије на Дрењак, како би пресекла одступницу непријатељу. У 11.25 часова стрељачки стројеви 3. пука III позива наступају ка Кочанима. Наша артилерија туче уздужном ватром терен пред Кочанима. У 12 часова непријатељ се повлачи од Кочана; 2. батаљон 3. пука III позива наступа ка Кочанима; један батаљон овог пука и артилерија остали су на Црвеном брегу. У 12.25 часова 3. коњички пук избија на линију: Драшковац—Пуковац и припрема нападну линију: Дрењак—Брестовац. Око подне Шумадска дивизија II позива заузела је Пландиште и Сечен Браник, а Моравска дивизија

II позива подишла је Белом Камену и Карахасановој ливади. У 13.30 часова Шумадиска дивизија II позива била је већ на линији: Каменица—Голи рид (471)—Одровје; Моравска дивизија II позива заузела је линију: Бели Камен—Карахасанова ливада, а Тимочка дивизија I позива задржала је Бојник и наступала даље.

Командант Шумадиске дивизије II позива наредио је да главнина заузме линију: Црна земља—Орашје (410)—Главичице, а предњи делови да сиђу у село Белановце. Моравска дивизија II позива добила је од свог команданта наређење, да главнину задржи на линији: Карахасанова ливада—Бели Камен, а I пук да упути у гоњење ка селу Белановцу и Лесковцу. Тимочка дивизија I позива избила је овог дана по подне на линију: Брестих—Каменица чука. Командант Моравске дивизије II позива наредио је, да Тимочка дивизија I позива рокира у десно (јужно) и да са главнином заузме фронт: Равна Дубрава—Каменица чука. Гонећи одред да се са тог фронта упути на друм: Лесковац—Лебане. Око 18 часова, Крајински одред са своја два батаљона прешао је на десну обалу Пусте реке код Пуковца; 3. коњички пук избио је у ово време на линију: Брестовац—Пуковац. Непријатељ је претрпео велике губитке. Шумадиска дивизија II позива имала је на свом фронту око 500 непријатељских лешева; заробила је око 100 војника и запљенила 1 топ и 2 митраљеза. Пред фронтом Шумадиске дивизије II позива био је 41. пук на Лозишту, а 42. северно од њега. Према Моравској дивизији II позива били су такође делови 41. пука, а по исказима заробљеника, 1. и 6. пук јужно од њега. Штаб Тимочке дивизије I позива дошао је у Бојник, Моравске дивизије II позива остао је у Дубовици, а Шумадиске дивизије II позива у Стубљи. Борба коњичке бригаде завршена је успешно; 3. коњички пук са 2 ескадрона заноћио је у Кутлешу, избацив по 1 ескадрон у село Брестовац и Липовицу. Остатак бригаде је у Дреновцу.

3. — *Дејство Јужно Моравских трупа.* У току 11. новембра *Вешернички одред* повукао се са линије: Оруглица—Веља глава на линију: караула Свирци—Тупалски вис. Пред овим одредом били су 45. и 46. бугарски пешад. пук. Положаји Хајкобила, Мутивода, Прапаштица очишћени су од непријатеља у току 11. новембра. После заузећа ових тачака, командант 4. коњичког пука известио је, да је нашао на путу код карауле Мутивода, Прапаштица и Лисица око 100 кола са муницијом пушчаном и артилериском, која су била испре-вртана и растурена. Око 100 коморција Бугари су исекли сабљама. Комора која је настрадала припадала је резервној мунициској колони II армије. Јачина непријатеља је била 2-3 ескадрона са нешто пешадије. Ове бугарске коњанике, који

су страшна зверства починили, предводили су Арнаути, који су учествовали такође у борби против наших војника. *Вешернички одред* држи положаје: Тупалски вис—Црни врх—Куртуз. У току 11. новембра било је слабе борбе на предњим тачкама: Богојевац—Рафунски вис—Бувци. Према фронту Бувачког положаја била су 2 бугарска батаљона. Ка фронту Црни врх наступао је 1 пешадијски пук од Шилова. Ка фронту Лебане—Куртуз такође наступа 1 пешадијски пук. Командант II армије у Прокупљу добио је од Врховне Команде наређење Обр. 24066 од 11. новембра, да што пре заузме Китку и Вељу главу са потребним делом снаге, у циљу парирања обиласка свог десног крила, као и левог крила трупа Нове Области од стране непријатеља, који дејствује старом граничном линијом ка Лисици и Прапаштици.

г) ОПЕРАЦИЈЕ ТРУПА НОВЕ ОБЛАСТИ

На фронту Брегалничке дивизије. У току 11. новембра је затишје. *На фронту Моравског дивизијског коњичког пука I позива.* Официрска патрола у 9.30 часова јавља, да се једна десетина непријатељских војника са 30 товарних коња креће од манастира Св. Богородице и Лешнице ка Варнезову. Официрска патрола у 6 часова јавља, да је непријатељ одступио у јутру ка Мучибаби и да је на косама, које се спуштају од Мучибабе, оставио слаба одељења пешадије и Арнаута. Од рањеног Арнаутина сазнало се, да се Бугари повлаче ка косама Мучибабе и да на Мучибаби имају: 4 топа, 3 батаљона и наоружане Арнаути. *На фронту Моравске дивизије I позива.* Ноћу 10./11. новембра непријатељ је покушао напад на леви и средњи одсек; напад је одбивен. На десном одсеку ноћ је прошла на миру. У току 11. новембра, према левом и средњем одсеку било је повремено пушкарање између наших извиђачких делова и непријатељских предстража. Делови десног одсека заузели су највиши врх косе јужно од села Носаља, Ђурђевићку и Липовачку косу. При заузимању ових положаја непријатељ је дејствовао местимично јачом, местимично слабијом пешадијском и артилериском ватром. Наређено је да се заузети положаји утврде и одсудно бране, а извиђачким одељењима да наступају ка Мучибаби. *На фронту Вардарске дивизије.* Командант батаљона са левог крила дивизије 11. новембра у 10 часова лично је осмотрио три непријатељске колоне, јачине свака од по једног батаљона, да маршују правцем преко села Туђевца ка Лисици. Командант десног одсека ове дивизије јавља, да је 10. новембра у 13.30 часова примећена једна непријатељска колона у долини реке Огоша, која је јака до једног батаљона. Командант десног одсека доставио је извештај командира 4. чете 4. батаљона

3. пука I позива, да је 10. новембра у 17.15 часова понова заузео Јелачу и да је непријатељ отишао у правцу Свираца.

Командант Моравске дивизије I позива са ОБр. 4320 извештава команданта Вардарске дивизије, да се батаљон 16. пука не може ставити на расположење, пошто нема ни једног другог батаљона у резерви, већ су сви у првом борбеном реду. Командант трупа Нове Области са ОБр. 10446 од 11. новембра, доставио је команданту Вардарске дивизије ово: „Пошто је ситуација те дивизије, како се по извештају ОБр. 554 излаже, таква, да би било врло ризично, ако не и немогуће, извући са положаја батаљон 1. пука I позива, то одобравам да тај батаљон остане на своме месту где је“. Командант Вардарске дивизије под ОБр. 563 од 11. новембра послао је команданту трупа Нове Области, Брегалничкој и Моравској дивизији овај извештај: „После борбе 8. новембра а у току 9. и 10. новембра, нађено је на левом одсеку ове дивизије, према фронту 3. батаљона 1. пука, 100 убијених бугарских војника и 2 официра, а према фронту 3. батаљона 12. пука II позива нађено је 58 убијених бугарских војника. Од плена је до сад покупљено 60 пушака и 6 сандука муниције. Према десноме одсеку ове дивизије, губитци непријатељски нису могли бити оцењени, јер смо још у тесном контакту, али судећи по дејству наше артилериске ватре, наших митраљеза и неколико одбивених непријатељских напада, може се тврдити да је и овде непријатељ имао огромних губитака. У току 9. и 10. новембра запажено је да се непријатељ много више (јаче) утврђује и да је показао врло слабу активност“.

Командант Комбинованог одреда са ОБр. 5397 од 11. новембра у 2.40 часова издао је ову заповест: „Наше трупе држе северни излаз из Качаничког теснаца и положај на левој обали Мораве, јуж. и југоисточно од Гиљана, на десном обалом Криве реке и село Мочар и Јелачу (900) на њеној левој обали. Ветернички одред држи Копиљак и Трстену, а Бугари Китку и са слаби деловима Вељу главу. 2—3 бугарска ескадрона, предвођени одметнутим Арнаутима, продрли су, по добивеним извештајима, левом страном Криве реке и старом границом правцем ка Лисици, с тежњом, да пресеку везу између Приштине и Медвеђе и да подстрекну Арнаути на побуну. За спречавање ове непријатељске намере, из раније се налазе на Лисици: 2 вода 1. батаљона 1. пука I позива, а упућено је и око 2 чете старца последње одбране из Приштине ка Лисици. Сем тога наређено је команданту Вардарске дивизије, да са свога левог крила (село Беривојце), упуту правцем ка Лисици непул један батаљон. Најзад, коњички дивизион овога одреда упућен је долином реке Косаонице поред села Раче и преко

Састанка кроз долину Велике Косаонице поред села Доброг Дола на Сикирачу и даље старим граничним фронтом преко Брвеника на Лисицу, са задатком, да са осталим нашим деловима протера непријатељску коњицу, а потом дође на лево крило Вардарске дивизије у циљу одржавања везе између ње и Ветерничког одреда. У циљу успостављања јаче везе између левог крила Вардарске дивизије и Ветерничког одреда и за даље операције на том правцу, одред је добио задатак да одмаршује преко карауле Лисица, села Туђевца и Јелаче (900) на лево крило Вардарске дивизије, стога наређујем:

1. — *Претходница*: Командант пуковник Мил. Момчиловић, 10. кадр. пук и пионирска чета. Полази у 7 часова, на 1500 метара испред главнине, из бивака северно од Куршумлије, друмом долином Косаонице поред села Рудара и Раче до Састанка, где ће се зауставити и обезбедити главнину на преноћишту, истурајући потребно обезбеђење на линију: кота 274—село Раковица—кота 754.

2. — *Главнина*: Командант пуковник Лешјанин, 7. пешад. пук II позива, одредско митраљеско одељење и 19. кадр. пук. Полази из бивака северно од Куршумлије у 7.30 часова правцем за претходницом и зауставља се код села Састанка на преноћишту.

3. — *Артилерија*: Командант потпуковник Богичевић, 3. Тимочки брзометни дивизион, Крупов вод, 2. хаубичка батерија М. 97 и Дебанжов дивизион (свега 30 оруђа). Полази из бивака северно од Куршумлије у 8.30 часова друмом за главнином пешадије и задржаће се на преноћишту у висини села Раче; 12. новембра маршује за Подујево, 13. новембра за село Лепиње јужно од Тенеш дола, а 14. новембра стиже у Приштину, где ће се командант артилерије јавити телефоном начелнику штаба команде трупа Нове Области пуковнику Кушаковићу и од њега добити наређење за даље покрете.

4. — *Заштитница*: 1 чета из 19. кадр. пука маршује за зачељем артилерије на 100 метара.

5. — Одмор дати трупама кад чело главнине дође у висину ушћа Љубничке реке. Полазак са места одмора у 13 часова.

6. — Командант ће предузети увек, како на маршу тако и на преноћишту, све потребне мере опрезе и извиђања, те да трупе евентуално не би биле узнемираване од одметничких одељења или непријатељских коњичких делова. Избежавати слање слабих патрола, а војницима препоручити да на маршу не изостају. У свима приликама, како дању тако и ноћу, имати сигурног путовођу.

7. — Трупне коморе и сви колонски возови упућени су у Приштину. Начин дотурања хране и муниције регулисаће се накнадно.

8. — Штаб одреда преноћиће у селу Рачи.“

Командант трупa Нове Области 11. новембра у 21 час, издао је ово наређење: „Данас у 18 часова командант Моравске дивизије I позива извештава ме телефоном, да је својим десним крилом и центром учинио јак притисак на непријатеља и да успева да га потискује у правцу Мучибабе и Дуплице. Наређујем:

1. — Да Моравска дивизија I позива сутра 12. новембра продужи и даље потискивање непријатеља својим десним крилом и центром и по могућству и левим крилом.

2. — Да Вардарска дивизија I позива, са обзиром на ситуацију трупa према себи, садејствује Моравској дивизији I позива, вршећи што јачи притисак на непријатеља према својим одсесима, и у сваком случају тежити да се дејство Моравске дивизије I позива помогне ватреним дејством својих трупa и батерија. Са коњичким водом тежити да се нађе веза са Ветерничким одредом у правцу карауле Китке и Веље главе, које је успео да поврати од непријатеља Ветернички одред, и да се у томе правцу извиђа. Са четама на Мочару тежити да се заузме Јелача и извиђа у правцу Китке.

3. — Брегалничка дивизија I позива, са јачим извиђањем одржава јачи додир са непријатељем, ако јој за сад не би била могућност за какво активније дејство.

4. — Моравски дивизиски коњички пук I позива, са својим патролама а по увиђавности и са целим водовима на подесним правцима да врши притисак на непријатеља према себи, тежећи да овлада подесним тачкама у правцу Мучибабе и Сефери.

Напомена. 1.) Комбиновани одред на путу је за Лисицу старом граничном линијом; његова дивизиска коњица (2 ескадрона) у овом моменту је вероватно избила на Лисицу.

2.) Са 3 батаљона последње одбране, предузете су мере за осигурање комуникације: Тулари—Лисица—Приштина, као и комуникације: Приштина—Мрамор—Лабљан од непријатељских одељења и Арнаута.

Командант Вардарске дивизије I позива треба да тежи да се непријатељска коњичка одељења не повлаче у његову позадину, а она која се провуку да се више не врате.“

Командант трупa Нове Области са ОБр. 10495 од 11. новембра наредио је, да чета 3. пука I позива са Јелаче загрози непријатељској коњици, која је преко села Туђевца одмаршовала ка Лисици, а ради бољег извиђања непријатеља, да се

коњички вод Моравског дивизиског коњичког пука наслони на ову чету код Јелаче и да предузме што енергичније извиђање непријатеља у правцу Китке и Свираца.

б) ОПЕРАЦИЈЕ ТРУПА БИТОЉСКЕ ДИВИЗ. ОБЛАСТИ

Вардарски одред. Источно од села Извора примећен је бивак непријатељске пешадије, јачине једног пука. Према десном одсеку североисточно од села Ракље примећена су непријатељска извиђачка одељења. Наша извиђачка одељења заустављена су јаким непријатељском ватром од села Никодима, и повукла се ка Козјаку. Према левом одсеку вршено је извиђање у правцу Хоморана, где је дошло до чарке са непријатељским патролама.

Тетовски одред. Овога дана (11. новембра) отпочет је напад левом колоном. Овај напад потпомогла је средња колоне дејством у бок и позадину непријатеља. Око 13 часова, непријатељска артилерија успела је да задржи средњу колону. Око 19 часова развила се јака пешадиска борба, која је трајала до 23 часа. Сви покушаји да се ове колоне приближе Тетову остали су безуспешни, јер је непријатељ утврдио ивицу вароши, коју је упорно бранио. Предузете су припреме за продужење напада у току 12. новембра и да се Тетово заузме.

СИТУАЦИЈА

У току 11. новембра Врховна Команда примила је ове важније извештаје:

а) Од команданата I армије:

ОБр. 9170 у 1 час

„Поводом напуштања положаја Космајице на левом крилу Дунавске дивизије II позива и повлачења 7. пука I поз. са овога положаја на десну обалу Лопатнице, командант Дунавске дивизије II поз. депешом ОБр. 4810 данас по подне јавио је, да даље задржавање његових трупa на Богutowачким положајима нема оправдања, а у допуну овога извештаја другом депешом ОБр. 4816 вечерас јавио је, да би трупе остављене на садањим положајима биле изложене непријатељској унакрсној ватри и удару његову с фронта и левог бока па је тражио одобрење, да се са дивизијом повуче на положаје Водица (Маглича). Поводом овога издао сам трупaма ове армије овакву заповест:

„По извештају команданта Дунавске дивизије II поз. од вечерас ОБр. 4810 и 4816, 7. пешад. пук I поз. по одбијању три непријатељска напада у току данашњег дана на положају Космајица био је приморан, да се пребаци на десну обалу

Лопатнице, где се вечерас прикупља. Према оваквој ситуацији по мишљењу команданта Дунавске дивизије II поз., даље држање наших трупа на положајима било би изложено артилериској ватри са свију страна и нападу са фронта и левог бока, што се поглавито тиче левог крила Богutowачких положаја. Исто тако вели се, да би 7. пук I поз. са Космајице био тучен артилериском ватром у главу, ако би и на даље остао на десној обали Лопатнице. Са свих ових разлога одобравам по предлогу команданта Дунавске дивизије II поз. да се трупе благовремено упуте на положаје на Водицама код села Маглича под заклоном заштитничких делова. Напомињем команданту Дунавске дивизије II поз. потребу држања гребена, који од Кома к. 1221 иде преко Клика и Равних ливада ка Краљској, како у циљу давања отпора надирању непријатеља гребеном са севера, тако и у циљу обезбеђења левог бока трупа код Маглича и јаке везе са деловима Студеничког одреда на Сирчаку кота 1640. На овој истој основи наређујем, да и командант Дринске дивизије II позива нареди потребан покрет својих делова на главни положај Клек, Равни сто, кота 1381, преко коте 1266 и преко Ораовца, кота 1209 са одбраном правца уз реку Рибницу. Важно је да командант у својој власти, за што дуже време задржи Чикор к. 1381. Покрет својих трупа нека командант подешава и према кретању непријатеља испред својега фронта и према кретању трупа Дунавске дивизије II поз. У колико год се трупе Дринске дивизије II поз. дуже задрже на садашњим својим положајима без сопственог ризика, у толико ће то бити корисније за уреднији покрет трупа Дунавске дивизије II поз. Целокупна ситуација на нашем војишту налаже, да се на овим положајима даде непријатељу што јачи и дуготрајнији отпор.“

ОБр. 9174 у 2 часа

„У току 10. новембра вођене су борбе само код Дунавске дивизије II поз. 7. пешад. пук на положају Космајице, тучен унакрсном артилериском ватром, нападнут јако с фронта и левог крила после три одбивена напада, напустио је овај положај и повукао се на десну обалу Лопатнице. Лево крило Дунавске дивизије I поз., Ужички одред, био је данас у току искупљања на линији Просјанско брдо—Троглав, а десно крило остало је на Богutowачким положајима и Лакту северно од села Маглича. Пред фронтом Дунавске дивизије II поз. запажан је данас покрет једне колоне јачине до 3 батаљона, која се кретала од Врљана преко Дебелог брда, Борозе стране и по извештају Студеничког одреда, чија се два батаљона налазе на Сирчаку, непријатељ у јачини око два батаљона избио је вечерас на Кадине воде. По исказу једног заробљеног непријатељског војника из 205. немачког пука

код Дунавске дивизије II поз. војници непријатељски говоре, а то ја говорио и њихов командант пука и командир чете, они ће скоро отићи негде на другу страну и то железницом. По накнадном извештају команданта Дунавске дивизије II поз., непријатељ, који је нападао његове трупе у долини Рибнице задржао се код Рибничког гробља. Укупна је снага непријатеља на томе правцу два батаљона. Примећено је, да непријатељ рокира трупе ка Трстенику. На фронту Студеничког одреда на правцу ка Ивањици и код одреда на правцу ка Александровцу без промене. На правцу Гоча појавиле су се 9. ов. мца само непријатељске коњичке патроле, које су потиснуте назад од наше коњице. Ноћас трупе Дунавске дивизије II поз. предузимају покрет у циљу заузимања нових положаја.“

б) Од команданта III армије:

ОБр. 8338 у 20 час.

„Ова армија избила је током данашњег дана својом главнином на линију Поглед—Гребац—Новоселска Чука—Црни Врх, а са заштитницама на линију Бабин Гроб—Обла Глава—Равњак. Има још возова који се повлаче уз Гребац, биће пребачени најдаље сутра до по подне. Друго степени колонски возови упућени су на простор Плочник—Крчимир. Прво степени челом код Тулара, људство и стока јако су изнурени. Штаб је армије вечерас у Прокупљу.“

ОБр. 8335 у 12.15 час.

„Штаб армије данас стиже по подне у Г. Трnavу.“

ОБр. службено у 10 час.

„Сад ми је саопштио командант Одбране Београда да је добио од Врховне Команде наређење, да ми саопшти, да се са армијом одмах кренем са садањих положаја, тј са линије Поглед—Гребац—Црни Врх на положај Плочник код Куршумлије. Ово да се изврши што пре, јер Београдска Одбрана може да држи Јанкову клисуру само још два дана. За III армију није могуће да се ово изврши за 2 дана већ најмање за 3 дана, али у овом случају леви бок II армије био би незаштићен од непријатеља са Грепца. За 2 дана би могао стићи у Блаце само са пешадијом Дунавске дивизије I позива, артилерија не може стићи, јер је друм Гребац—Прокупље—Куршумлија закрчен возовима III и II армије и Тимочке војске. Молим за наређење да се Београдска Одбрана држи најупорније и за даља наређења.“

в) Од команданта II армије:

ОБр. 9973 у 14.35 час.

„Стање на фронту ове армије у току 10. ов. мца овако је:
1. — Код Тимочке војске, код Комбиноване дивизије, непријатељ из 12 топова разног калибра дејствовао је на де-

сни одсек и избацио преко 800 зрна, великих губитака није било, велике ватре примећене су код Бубња, код Бучока и Малошишта код Чечине, непријатељ је привлачио грађу колима, вероватно у циљу прављења моста, наређено је артилерији, да ово спречи. Примећени су ровови код села Лалинаца, Мрамора и Међурова, ровови су за по 1 вод и највише чету; једна енглеска батерија успела је да растури два непријатељска логора код Ниша и у Комрену, чији су се војници разбегли. Према левом одсеку непријатељ се утврђивао истаивши испред себе сељаке. Једног нашег пребеглог војника обукли су у сељачко одело и упутили да наше војнике наговара на бегства и да види, које су наше трупе пред њима. Крајински одред још није доставио извештај.

2. — На фронту кога држе трупе Тимочке дивизије I поз., Моравске дивизије II поз. и Шумадишке дивизије II поз. непријатељ је данас по подне био активнији, примећено је његово рокирање са севера ка југу и пребацивање преко Пусте реке. Постепено је заузео села: Лопатницу, Придворицу, са једним батаљоном Бојник, са 1 четом и 2 митраљеза к. 321, северно је заузео Кацабањски рид са 1 до 2 батаљона и упутио предње делове ближе фронту Моравске дивизије II поз., где је пред вече било пешадишке и митраљеске борбе. Нападао је Лозиште и Питоме Крушке са снагом до 3 батаљона и 3 батерије и подишао је до на 300 метара од наших ровова, где је задржан нашом ватром. Борба је трајала до у ноћ, непријатељски коњички пук, који је прешао Мораву код Топонице натеран је око подне нашом артилериском ватром, да се врати на десну обалу. Веза са командантом Јужно-Моравских трупа добивена је преко коњичке патроле, он држи главни положај Куртуз—Црни врх—Ђулекар—Тупалски вис — к. 101 — Оруглица—Копиљак—караула Веља глава, коју су наши заузели и Бугари отерани са великим губитцима, а предњим деловима на Растове, Шилову, Бувцима и Радевцима. Сутра 11. ов. мца у 6.30 ч. предузеће се општи напад на Карахасанове ливаде, Брестић и Каменита чука. Наређено је команданту Јужно-Моравских трупа да и он кооперише нападну чинећи притисак на непријатеља, и да дође у везу са десним крилом Тимочке дивизије I поз. 5. прекобр. пук из III армије још није дошао. Данас 2. пук II поз. броји свега 895 пушака а пошао је за ову армију са 1819 пушака.“

ОБр. 9982 у 13.21 час.

„Стање на фронту армије у току ноћи 10/11. новембра и јутрос овако је:

1. — Код Тимочке војске, код Комбиноване дивизије I поз. непријатељ око 3.45 час. покушао је прелаз преко Мораве са више чамаца код села Чапљинца, један чамац са 10

Бугара и једним рањеником заробљен је а остали су са губитцима протерани са наше обале. Код Чечине, Бугари су преко ноћи привукли трупе и наложили ватре, али прелаз нису покушавали. Нашим једним топом ове су трупе растеране и тамо се чула јака кукњава и ларма Бугара. На десном одсеку води се од 9 час. јака пешадишка и артилериска борба, и код Мрамора непријатељ покушава, да пређе Мораву са мањим одељењима. Код Крајинског одреда непријатељ се повлачи, а наша артилерија са Црвеног брда потпомаже пешадију Шумадишке дивизије II поз. По телефонском извештају јутрос предузети напад наших трупа успева и непријатељ се повлачи на целом фронту.“

ОБр. 9994 у 18 час.

„Командант Тимочке војске са ОБр. 893 од данас, доставља овај извештај команданта Комбиноване дивизије I поз. Командант левог одсека послао је јутрос патрулу од 10 војника преко Мораве. Ова је патрола ушла у село Трупале и у Топоничку станицу, које је непријатељ раније заузео. Сељаци причају, да је ту био 10. пук са командантом пука и да је ноћу 10./11. ов. мца, зато што су Руси упали у Бугарску, отишао за Рањел (постаја југозападно од Лом Паланке). Једна велика комора је виђена од Топонице за Ниш. Један каплар 2. пешад. прекобр. пука, послат са Мрамора преко Мораве ноћу 10./11. ов. мца за Ниш, још није послао извештај.“

ОБр. 9998 у 8.15 час.

„Ветернички одред је 9. ов. мца био заузео Вељу Главу, али је 10. ов. мца испустио и данас се постепено повлачи ка линији Тупалски вис, караула Свирци. Противник је 10. држао цео гранични фронт: караула Црна Чука—Веља Глава—Прапаштица. На фронту Мељак—Мутивода—Прапаштица противник је у вези са Арнаутима. Комуникација Бујановац—Прапаштица прекинута је, води се борба од стране 4. коњичког пука и 1 батаљона 10. пука I поз. са противником. Власински одред држи линију Куртуз—Црни Врх—Ђулекар—Тупалски вис са предњим положајима на Тупалском и Бувачком вису; противник је томе положају подилазио 10. око подне од сгране села Поповца (29. пук) код Лебана. 10. за ноћио је противник у јачини једног пешад. пука, једног ескадрона и једне пољске батерије. За 11. наређен је напад на фронт Хајкобила, Мути вода, Прапаштица са једним делом трупа Ветерничког одреда. Данашњом борбом постигнут је знатан успех над противником у правцу Лесковца и сутра ће се напад продужити, те да се постигне јаче обезбеђење код Лесковца. Ако се у току 12. стање код Лесковца обезбеди у правцу Лебана—Бојник—Отвори, упутиће се једна дивизија да оперише на фронт Прапаштица—Веља глава, а дотле ће

Јужно Моравске трупе непријатеља на томе фронту задржати, ако га не би могле потиснути. За 12. наређено је команданту Јужно Моравских трупа, да према Лебанима остави мањи део снаге а већи део снаге, да упуте за овлађивање граничним фронтом ради осигурања правца Прапаштица—Медвеђа. Детаљни извештај о данашњој борби доставиће се накнадно.“

ОБр. 9999 у 20.15 час.

„Према садањој ситуацији изложеној у депеши ове команде ОБр. 9998 од данас, овој армији предстоји пребацивање на правац Лесковац—Приштина под борбом и с леђа и с десног бока и с фронта, а армија се мора туда да провлачи са својом комором из које ће се издржавати. Ако Врховна Команда остане при своме решењу, да се ова армија пребаци на овај правац, онда треба да помаже његово отварање са фронта Веља глава—Прапаштица, операцијом трупа Нове Области, без тога је стање врло опасно, исход више него сумњив. Сви правци, који између правца Прокупље—Куршумлија—Преполоц и правца Лебане—Прапаштица изводе у бок правца Куршумлија—Мердаре остали би незаштићени.“

г) Од командантa шрупа Нове Области:

ОБр. у 10.55 час.

„У циљу протеривања непријатеља, који је долином Криве реке, старом границом правцем ка Лисици, продро с тежњом, да пресече везу Приштина—Медвеђа поред пола чете 1. пука III поз., која је се од раније налазила на Лисци, наредио сам, да командант Косовске дивизијске области формира одред од 3 батаљона последње одбране стараца, који се налазе у Приштини и да потпуно огарантује комуникацију Тулари—Лисица—Приштина и протера непријатеља, који се појавио на овом правцу. Једна чета из овог одреда стигла је на Лисицу 10. ов. мца у 16.40 час. и известила, да су Бугари удружени са Арнаутима одбачени од Лисице а 11. ов. мца у 9.10 ч. послала извештај да је 1 чета стараца упућена ка Туларима и да је 1 његова коњичка патрола дошла у везу са патролом наших трупа, које су код Тулара. Команданту Комбинованог одреда, који је ноћу 9./10. ов. мца заноћио у Куршумлији са коњичким дивизионом на линији Преполоц—Рача—Мердари, наредио сам, да упуте коњички дивизион најкраћим путем на Лисицу, и да уз припомоћ наших делова, који се на овом правцу налазе протера непријатеља, а да се одред крене од Мердара старом границом гребеном преко Лисице—Туђевца—Јелаче ка левом крилу Вардарске дивизије а артилерија од Преполца на Приштину за Гиљане, маршрута је одреда оваква: Коњица правцем Куршумлија долином Косаонице, Састанци, Добри дол, Ракина Цалица, Сикирача, Брвеник, Лисица. Пе-

шадија истим правцем: 11. Састанци, 12. преданак, 13. Сикирача, 14. Лисице, 15. Нова Коља Чука. Артилерија правцем Мердари—Вражогрнци—Подујево—Приштина, преноћиште 11. Рача, 12. Подујево, 13. Лепиња и 14. Приштина.“

ОБр. 10483 у 12 час.

„На фронту Брегалничке дивизије I позива ноћу 10./11. ов. мца прошло је све на миру. У току 11. ов. мца на целом фронту затишје. На фронту Моравског дивизијског коњичког пука официрска патрола у 9.30 час. видела је једну десетину војника са 30 товарних коња, где се креће од манастира Лешнице ка Варнезову. Ноћ 10/11. на фронту овога пука прошла је на миру. Официрска патрола у 6 час. јавља да је непријатељ одступио ка Мучибаби и да је на косама, које се спуштају од Мучибабе оставио слаба одељења пешадије и Арнаута. Од рањеног Арнаутина сазнало се, да се Бугари повлаче ка косама Мучибабе и да на Мучибаби имају четири топа и 3 батаљона и наоружане Арнауте. На фронту Моравске дивизије I позива ноћу 10-11. ов. мца непријатељ је око 20.30 час. покушао напад на леви и средњи одсек, напад је одбивен, борба је трајала око 20 минута. У току 10. и 11. наше су трупе наишле на слаби отпор непријатеља, који се од Мучибабе спушта ка Бинча Морави и 11. су заузеле Липовску косу. Слабији непријатељски делови постепено одступају ка Мучибаби под заштитом два топа са Мучибабе и 1 код села Динче. 11. ов. мца у 14.30 час. примећено је, да су 3 чете са бојном комором и 1 непријатељски ескадрон из Кончулског теснаца отишли уз Криву реку.

На фронту Вардарске дивизије I поз. у току 10. ов. мца примећено је, да су око 14 часова из Кончулског теснаца изашла 3 батаљона и 2 брдска топа, од којих је један батаљон одмаршовао преко Огоша, два батаљона са два топа остала су према фронту ове дивизије. Ноћу 10/11. ов. мца око 8.30 ч. непријатељ је покушао слабијим деловима приближавање предстражама десног одсека, али је после кратке борбе одбивен. Наши су губитци 2 рањена. Од ордонакса одржача везе са Ветерничким одредом сазнало се, да се не може ићи ка Свирцима, због тога, што по исказима мештана непријатељ је заузео Мути воду—Прапаштицу. Командант батаљона са левог крила лично је осмотрио 11. ов. мца у 10 час. да три батаљона непријатељска маршују у правцу Туђевце ка Лисци. Око 13 час. примећена је колона, јачине један батаљон у долини реке Огошта. Једна официрска патрола извештава, да је више Рађевца осмотрила село Копурница, Врлу страну, јужну ивицу Китке, део терена на коме се налази турска касарна у Бујановцу, мерћез у Биљачу и да се на тим висовима нису виделе никакве непријатељске трупе ни покрети и да у долини Ого-

шке реке, до подножја Китке, па низводно према станици нема непријатеља; да се на коти 900 Јелача налази један вод непријатељских коњаника и да су остала три са митраљеским одељењем отишла Свирцима, а један део ка селу Жура, поред Клејићи. Тим правцем отишло је 9. ов. мца око једног батаљона пешадије, комора ових отишла је од Костадинце ка Доморовце. И у току 11. ов. мца на фронту ове дивизије, није било значајнијих догађаја.“

д) Од делегата пуковника Пешића са Цетиња:

Бр. 1757 у 18 час.

„Из извештаја ОБр. 24062 види се, да је I армија повукла своје лево крило због црногорских трупа. Понављам, да црногорске трупе нису сигурне, те зато их не треба постављати саме на боку већ у центру нашег распореда. између наших трупа.“

НАРЕЂЕЊА ВРХОВНЕ КОМАНДЕ:

ОБр. 24066 у 12.30 час.

Команданту II армије — Прокупље

„Ради парирања обиласка нашег десног крила и левог крила трупа у Новој Области у правцу старе граничне линије ка Лисици и Прапаштици заузмите што пре Китку и Вељу Главу са потребним делом снаге.“

ОБр. 24089 у 13.40 час.

Команданту Одбране Београда — Блаце

„Код Одбране Београда пада у очи слаб отпор. Главна линија одбране треба да је на линији: Црна Чука (900)—Главна караула—Липовачка чука (618)—Берда—Обла Глава—Барска чука (971). Ова линија затвара све правце источно од Јанкове клисуре ка Блацу, правац кроз њу и правац од Бруса преко Мечкара и Барске чуке ка Барбатовцу. Отпор на овој линији организовати тако, да се ту истраје све дотле, док се III армија не повуче ка Прокупљу. Иначе би се она довела у безизлазан положај, пошто њена комуникација иде Косаоницом на Мердаре. Подела иначе слабе снаге Одбране Београда одмах у почетку на три линије сасвим је погрешна и опасна, јер ће свака од ових линија бити слаба и неће дати никакав отпор непријатељу. Друга и трећа линија сасвим су слабе, јер затварају само пут Јанковом клисуром а обилазне правце не, те ће их непријатељ одмах изманевровати, према томе о каквом отпору на њима у корист целине не може бити ни речи. Најбоље је упутити сву снагу на главној отпорној линији и ту рационалном употребом снаге добити у времену толико, колико је потребно III армији за њено повлачење ка Прокупљу.“

При повлачењу са главне отпорне линије, постепено се повлачити, дајући отпор на свима угодним положајима.“

ОБр. 24100 у 9.50 час.

Команданту I армије — Ушће

„Наш делегат на Цетињу пуковник Пешић на извештају о повлачењу левог крила I армије због црногорских трупа доставља своје мишљење, да су црногорске трупе уопште не-сигурне, и да их не треба постављати саме на боку, већ у центру нашег распореда, између наших трупа.“

САДРЖАЈ

ТРЕЋИ ПЕРИОД 1915. ГОДИНЕ

ОПШТЕ ОДСТУПАЊЕ СРПСКЕ ВОЈСКЕ
ПРВА ФАЗА: ОДСТУПАЊЕ ГЛАВНЕ СНАГЕ
НА ЗАПАДНУ И ЈУЖНУ МОРАВУ

	СТРАНА
29. октобар. — Операције непријатељске војске.	
Операције III аустро-немачке армије	1
Операције XI немачке армије. — Операције I бугарске армије. — Операције одреда генерала Рибарова. —	
Операције II бугарске армије	5
Операције српске војске. — Операције I армије	5
Операције трупа Одбране Београда — Операције III армије — Операције Тимочке војске	7
Операције II армије	8
Операције трупа Нове Области	9
Операције трупа Битољске дивизиске области	11
Ситуација	12
Наређења Врховне Команде	13
30. октобар. — Операције непријатељске војске.	18
— Операције III аустро-немачке армије	18
Операције XI немачке армије	25
Операције I бугарске армије. — Операције одреда генерала Рибарова. — Операције II бугарске армије .	26
Операције српске војске. — Операције I армије	27
Операције трупа Одбране Београда	30
Операције III армије. — Операције Тимочке војске .	31
Операције II армије	35
Операције трупа Нове Области	36
Операције трупа Битољске дивизиске области	38
Ситуација	39
31. октобар. — Операције непријатељске војске.	
— Операције III аустро-немачке армије	44
Операције XI немачке армије. — Операције I бугарске армије. — Операције одреда генерала Рибарова. —	

	СТРАНА
Операције II бугарске армије	49
<i>Операције српске војске.</i> — Операције I армије	50
Операције трупа Одбране Београда. — Операције III армије	51
Операције Тимочке војске	52
Операције II армије	53
Операције трупа Нове Области	55
Ситуација	58
Наређења Врховне Команде	67
1. новембар. — <i>Операције непријатељске војске.</i> — Операције III аустро-немачке армије	69
Операције XI немачке армије. — Операције I бугарске армије	73
Операције II бугарске армије	74
<i>Операције српске војске.</i> — Операције I армије	74
Операције трупа Одбране Београда	80
Операције III армије. — Операције Тимочке војске	81
Операције II армије	82
Операције трупа Нове Области	84
Ситуација	87
Наређења Врховне Команде	94
2. новембар. — <i>Операције непријатељске војске.</i> — Операције III аустро-немачке армије	95
Операције XI немачке армије. — Операције I бугарске армије	101
Операције II бугарске армије	102
<i>Операције српске војске.</i> — Операције I армије	102
Операције трупа Одбране Београда. — Операције III армије	105
Операције Тимочке војске	107
Операције II армије	108
Операције трупа Нове Области	110
Ситуација	111
3. новембар. — <i>Операције непријатељске војске.</i> — Операције III аустро-немачке армије	117
Операције XI немачке армије. — Операције I бугарске армије. — Операције II бугарске армије	123
<i>Операције српске војске.</i> — Операције I армије	124
Операције трупа Одбране Београда	125
Операције III армије. — Операције Тимочке војске	126
Операције II армије	127
Операције трупа Нове Области	130
Операције трупа Битољске дивиз. области. — Ситуација	132
Наређења Врховне Команде	142

	СТРАНА
4. новембар. — <i>Операције непријатељске војске.</i> — Операције III аустро-немачке армије	142
Операције XI немачке армије	146
Операције I бугарске армије. — Операције II бугарске армије	147
<i>Операције српске војске.</i> — Операције I армије	148
Операције трупа Одбране Београда	149
Операције III армије	150
Операције Тимочке војске	152
Операције II армије	153
Операције трупа Нове Области	154
Операције трупа Битољске дивизиске области	155
Ситуација	156
5. новембар. — <i>Операције непријатељске војске.</i> Операције III аустро-немачке армије	161
Операције XI немачке армије. — Операције I бугарске армије	170
Операције II бугарске армије	171
<i>Операције српске војске.</i> — Операције I армије	172
Операције трупа Одбране Београда	174
Операције III армије	175
Операције Тимочке војске	177
Операције II армије	179
Операције трупа Нове Области	182
Операције трупа Битољске дивизиске области	185
Ситуација	186
Наређења Врховне Команде	194
6. новембар. — <i>Операције непријатељске војске.</i> Операције III аустро-немачке армије	196
Операције XI немачке армије. — Операције I бугарске армије	197
Операције II бугарске армије	204
<i>Операције српске војске.</i> — Операције I армије	205
Операције трупа Одбране Београда. — Операције III армије	206
Операције II армије	207
Операције трупа Нове Области	208
Операције трупа Битољске дивиз. области. — Ситуација	212
Наређења Врховне Команде	214
7. новембар. — <i>Операције непријатељске војске.</i> — Операције III аустро-немачке армије	221
Операције XI немачке армије	224
Операције I бугарске армије	230
Операције II бугарске армије	231
<i>Операције српске војске.</i> — Операције I армије	232

	СТРАНА
Операције тр. Одбране Београда. Операције III армије	234
Операције II армије	236
Операције трупа Нове Области	239
Операције трупа Битољске дивизиске области	240
Ситуација	242
Наређења Врховне Команде	248

8. новембар. — Операције непријатељске војске.

— Операције III аустро-немачке армије	251
Операције XI немачке армије	253
Операције I бугарске армије. — Операције II бугарске армије	254
Операције српске војске. — Операције I армије	255
Операције трупа Одбране Београда	256
Операције III армије	257
Операције II армије	258
Операције трупа Нове Области	266
Операције трупа Битољске дивизиске области	268
Ситуација	268
Наређења Врховне Команде	276

9. новембар. — Операције непријатељске војске.

— Операција III аустро-немачке армије	276
Операције XI немачке армије. — Операције I бугарске армије	288
Операције II бугарске армије	289
Операције српске војске. — Операције I армије	289
Операције трупа Одбране Београда	291
Операције III армије	292
Операције II армије	294
Операције трупа Нове Области	305
Операције трупа Битољске дивизиске области	307
Ситуација	308
Наређења Врховне Команде	315

10. новембар. — Операције непријатељске војске.

— Операције III аустро-немачке армије	317
Операције XI немачке армије. — Операције I бугарске армије. — Операције II бугарске армије	321
Операције српске војске. — Операције I армије	322
Операције трупа Одбране Београда	323
Операције III армије	324
Операције II армије	326
Операције трупа Нове Области	332
Операције трупа Битољ. див. области. — Ситуација	337
Наређења Врховне Команде	345

11. новембар. — Операције непријатељске војске.

— Операције III аустро-немачке армије	346
Операције XI немачке армије. — Операције I бугарске армије	350
Операције II бугарске армије	351
Операције српске војске. — Операције I армије	351
Операције трупа Одбране Београда	354
Операције III армије. — Операције II армије	356
Операције трупа Нове Области	359
Операције трупа Битољ. див. области. — Ситуација	363
Наређења Врховне Команде	370

Прилози: Распоред обостраних војсака на дан 29. октобра 1915. год. учтан је на карти раз.: 1:750,000. — Једна географска карта раз.: 1:300.000, на којој су секције: Битољ, Водена и Солун.

Напомена: При читању ове књиге, треба употребити и географске карте у размери 1:300.000, које су приложене уз IX. и X. књигу „Великог рата Србије“.

ШТАМПАРСКЕ ГРЕШКЕ

- На стр. 52. у 6. ставу други ред одозго место артилериска треба армиска;
- На стр. 101. у 11. реду одозго место 18. корпуса треба 19. корпуса;
- На стр. 109. у 4. ставу одозго у 6. реду одозго место батаљон добровољаца треба батаљон 4. кадровског пука и 1 батаљон добровољаца;
- На стр. 169. у 18. реду одозго место 14. корпусом треба 19. корпусом;
- На стр. 176. у 9. реду одоздо после речи позива ставити тачку а после ње додати Дринска и Дунавска дивизија I позива.
- На стр. 291. у 4. ставу други ред одозго место трупе Београда треба трупе Одбране Београда.
- На стр. 310. у 26. и 27. реду одозго избрисати реченицу: а понтонски мост код села Богутовца разрушен је.
-